

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT LITE
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_206207

UNIVERSAL
LIBRARY

ఓమ్

తైత్తిరీయ యాజుష ప్రాతిశాఖ్యమ్

“వైదికాభరణమ్” “త్రిభాష్యరత్నమ్”

ఇతి వ్యాఖ్యాన్వయ సహితమ్

స్వరావధాన - అక్షరావధాన లక్షణసహితంచ

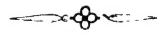
మహావిద్యధ్యైః శ్రోతృపరత్నం నే నరహరిః పుష్టై శ్లోకైః

(శ్రీ మత్తైత్తిరీయ యాజుషాస్తోత్రమున ఋషిగోమతిః శ్రీనివాస శ్యామికి

ప్రియ పాత్రేణ

గోమతిం శ్రీనివాస శ్యామికిణ

ప్రథమవారం ముద్రాపితో భగవద్ప్రీత్యై భూయాత్

ప్రజోత్పత్త్యామాళ శుద్ధపబ్బమ్యం.

౧౯౩౧

Copy Right Reserved.

4-56
వెలూరు. ౪౫

యన్మార్గమ్ శ్రుతిశిరస్సుచ భాతియస్మిన్
 అస్మన్మనోరథపథ స్సకల స్సమేతి ।
 స్తోమ్యామి నః కులధనం కులదైవతం తత్
 పాదారవింద మరవింద విలోచనస్య ॥

పుస్తకములు దొరకబడు విలాసకృమము :

గోమతం శ్రీనివాస జ్యోస్యర్ అండ్ సన్స్

మైసూరు.

BANGALORE CITY.

Printed, the latter portion, at

THE MODI POWER PRINTING WORKS.

1931

పూజ్యులైన విప్రవర్యులసన్నిధిలో విన్నపము.

తైత్తిరీయ యజుః ప్రాతిశాఖ్యమును పంపుటకు బహాః కా
లాత్ తమలోకాందరు వ్రాస్తూ ఉంటిరి ; గనుక ఆగ్రంథమును 'వైది
కాభరణం' 'త్రిభాష్యరత్న' మనె రెండు గొప్ప వ్యాఖ్యానములతో
ముద్రించి ఇప్పుడు బ్రాహ్మణుల ఉపయోగార్థం సిద్ధమైనది. ఇందు
లోనె 'స్వరావధానక్రమము,' 'అక్షరావధానక్రమము' అనె రెండు
అపూర్వ అక్షరగ్రంథములును గూడా ముద్రించి చేర్చినాము.
గ్రంథము యొక్క పత్రములు మితముగా నున్నవి. గనుక అక్కరగల
మహానీయులు క్షీప్రముతో తెప్పించుకొని ఉపయోగించి సంతసించ
గలరు. ఇందున వెల రూ॥ ౪—౦—౦. ఈమూల్యమును ముందుగా
పంపునారలకు తపాల్ ఖర్చులేక గ్రంథము పంపబడును.

ఈ నియమము ఇదిమొదలు ఒక సంవత్సరాంతం వర
కుమాత్రం. అనంతరం వెలయెక్కును. తపాల్ చార్జీగూడా చేరును.

చిశ్శం.

గోమఠం శ్రీసవానశోస్యరీ అండ్ సన్స్

మైసూర్ రాజధాని.

శ్రీ:

మైసూరు రాజధానిలో దొరకబడు నీ జగద్విఖ్యాతంబులైన తైత్తిరీయ యజుర్వేద గ్రంథములు మంచి దివ్యతరమైన అంధ్రాక్షరములుతో సస్వరముగా శుభ్రమైన దళసరికాగితములైన ముద్రింపబడి నట్లమైన బైండు చేయబడినవి:

రూ. ఆ.

౧. తైత్తిరీయ యజుః ప్రాతిశాఖ్యము, “వైదికాభరణం”
“త్రీభాష్యరత్న” మనె వ్యాఖ్యాత్వయ సహితం,
స్వరావధానాక్షరావధాన సహితంచ, ౪ ౦
౨. యజుస్సంహితా మొదటి ౪ కాణ్డములు మాత్రం, ౫ ౦
౩. తతిమ మూడు కాణ్డములు, పాణినీయ శిక్షతోనూ
శాన్తిపాఠముతోనూ గూడినవి, ౪ ౦
౪. బ్రాహ్మణం (సరాయతం) ౨౮ పన్నములు, ౬ ౦
౫. ఆరణ్యకోపనిషత్, మంత్రపన్న సహితం, ౩ ౦
౬. సంహితారకాణ్డముల పదపాఠము మాత్రం, ౭ ౦
౭. తతిమ ౫, ౬, ౭ కాణ్డముల పదం, ౭ ౦
౮. మహాన్యాసాది, అనేకానేక ఉపయుక్త విషయములగలవి, ౩ ౦
౯. ఉదకశాన్త్యాది పుణ్యాహవాచనం, స్వస్తివాచనం,
క్రమం, ఘనం, మంగళార్థి పనసలు వగైరా గలది, ౩ ౦
౧౦. పంచాశదనుక్రమణికా, వరసగాను అకారాదిగాను
౨౪ పన్నములలోనున్న పనసల ఆద్యక్షరములు, ౧ ౮

రూ. ఆ.

౧౧. లక్షణత్రయం, సప్తలక్షణి, షడ్విగ్ శతీ సూత్రం,
సవ్యాఖ్యాజటామణి చేరిన గ్రంథం, ౧ ౦
౧౨. సృసింహ ప్రయోగ పారిజాతం (ఋగ్వేదీయం)
షోడశ కర్మకాండం సస్వరిమన్త్రీకం, ౧౩౩౬ పుట
ముల ౨ వాల్యంల ౭ ౦
౧౩. ఉత్తర చంపు రామాయణం, ౦ ౬

పైన కనపరచిన వెలలు ఇది మొదలు ఒక సంవత్సరంతం : తతఃపరం వెలలు
ఎక్కింపబడును.

విషయానుక్రమణికా

పుటం

- ప్రథమాధ్యాయః :—వర్ణాసమామ్నాసః, అపసర్గాః, వర్ణా
నామధేయాని, పరిభాషాః, హ్రస్వదీర్ఘాప్లుతాః, అదాత్తాది
స్వరాః, ఇచ్ఛాది లక్షణం, అపృక్తలక్షణం, పరిభాషాః. 3
- ద్వితీయాధ్యాయః :—సర్వోత్పత్తిప్రకారః, స్వరోచ్ఛారణం,
అనునాసికస్వరూపం, స్వరవ్యజ్ఞనభేదః, స్పృశోచ్ఛారణం,
అస్తస్థోచ్ఛారణం, అఘోష్ఠోచ్ఛారణం, విసర్జనీయానునాసిక
స్థానాని. ౫౭
- తృతీయాధ్యాయః :—దీర్ఘాకారస్వప్రాస్వత్త్వం, ఈకారస్వత్త్వ
కారస్వచ. ౮౧

పుటం

చతుర్థాధ్యాయః :—ప్రగ్రహ నిరూపణం.

౯౫

పంచమాధ్యాయః :—సంహితా విషయత్వం, ప్రకృతి స్వరూపం,

విధిప్రవృత్తిః, శకారాగమవిధిః, నకారాగమః, అరాదేశ
విధిః, రెఫమాదేశ విధిః, మకారాది లోపవిధిః, పదాన్తైః
శాద్యాదేశః, అనునాసిక విధిః, కకార తకారాగమ విధిః,
ఛకారాదేశః, చతుర్థాదేశ విధిః.

౧౨౩

షష్ఠాధ్యాయః :—షాదేశవిధిః, తదపవాదః, సాదేశవిధిః.

౧౨౪

సప్తమాధ్యాయః :—ణత్వవిధిః, ట తాదేశవిధిః, ణత్వనిషేధః.

౧౨౫

అష్టమాధ్యాయః :—అశ్తనూదేశః, రేఫాదేశవిధిః, విసజ్జనీయ

లోపవిధిః, సత్వ షత్వ విధిః.

౧౨౬

నవమాధ్యాయః :—విసజ్జనీయ లోపవిధిః, అయవాద్యాదేశ

విధిః, నకారాగమః, జనకారద్విత్యం.

౧౨౭

దశమాధ్యాయః :—స్వరసంస్థిః, అదాత్తాదివ్యత్యయః, ఆకారస్య

ప్రకృతి భావః, అకారాకారయోలోపః, యణాదేశసంస్థిః,

ఈకారస్య ప్రకృతి భావః, యవకార లోపః, ప్రకృతి

భావః,

౧౨౮

ఏకాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపవిధిః, లోపాభావః, మతా

స్వర కథనం.

౧౨౯

ద్వాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపాలోపా, సన్నిమిత్యస్వర

భేదః.

౧౩౦

త్రయోదశాధ్యాయః :—మకారస్య లోపాలోపా, సస్యణత్వ

విధిః, శస్యడాదేశః.

౧౩౧

పుటం

చతుర్దశాధ్యాయః :—ద్విత్యవిధిః, ఆగమవిధిః, టీష్ఠస్య
ద్వితీయాదేశః, మతాంతరం, స్వరితాది విధిః. ౨౪౪

పంచదశాధ్యాయః :—అనుస్వారవిధిః, అనునాసికవిధిః, ఏకయమ
విధిః. ౨౪౯

షోడశాధ్యాయః :—పదమధ్యోష్ఠభ్యః పూర్వం అనుస్వ
రాగమవిధిః. ౨౫౪

సప్తదశాధ్యాయః :—తీవ్రతరాద్యానునాసికభేదః, ఏకప్రయ
త్నతర విధిః, అచ్చారణ ప్రకారః. ౨౬౪

అష్టాదశాధ్యాయః :—ప్రణవోచ్చారణ నిరూపణం. ౨౬౮

ఏకోనవింశాధ్యాయః :—విక్రమస్వరూపం, కమ్ప విధిః. ౩౦౨

వింశాధ్యాయః :—క్షైప్రాది నిరూపణం, తేషాముచ్చారణ
క్రమః. ౩౦౬

ఏకవింశాధ్యాయః :—అజ్ఞసంహితా విధిః, ప్రచయస్వరూపం,
యమనాసిక్య స్వరభక్తిప్రకారః. ౩౧౩

ద్వావింశాధ్యాయః :—వర్ణాన్యత్వ నివారణం, పారిభాషిక
శబ్దవివరణం, అచ్చైకరాదివిధిః, మన్దాదిస్థానాని, విరామ
స్వరూపం, గురులఘు ప్రకారః. ౩౨౭

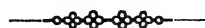
త్రయోవింశాధ్యాయః :—వర్ణావిశేషోత్పత్తిః, వాచస్థానాని,
కుష్ఠాదిస్వర నిరూపణం, అహారక స్వరోచ్చారణం. ౩౩౮

చతుర్వింశాధ్యాయః :—సంహితాచతుష్టయస్వరూపం, వేదా
ధ్యేతృవిజ్ఞేయ విషయాః. ౩౪౯

స్వరావధానవిధిః. ౩౫౬

అక్షరావధానవిధిః. ౩౫౬

అశుద్ధ సంశోధనం. ౩౫౭

శ్రీః

శ్రీమతే రామానుజాయామ నమః

శ్రీవెంకటాచలాధీశం శ్రియాఽధ్యాసితవక్షసమ్ ।

శ్రితచేతనమందారం శ్రీనివాసమహం భజే ॥

శ్రీమత్ శ్రీ పాటరాచార్యగురోః పాదామ్బుజద్వయమ్ ।

నృసింహపండితానాం చ ప్రణమామి ధృతాంజలిః ॥

శ్రీ శ్రీనివాసం శేషాద్రినిలయం జగతాం పతిమ్ ।

భక్తాతిభంజనం దేవం భక్తాభీష్టప్రదాయకమ్ ॥

శరణ్యం సర్వజగతాం శ్రీభూనీలాసఖం హరిమ్ ।

ప్రాళయేఽహం సమగ్రస్య గ్రంథస్య ద్రాక్షమాప్తయే ॥

సర్వహేయప్రత్యనీకస్సర్వకాటణికః పుమాన్ ।

సర్వపేదాంతతత్త్వాథా శ్రీమన్నారాయణోఽక్షరః ॥

సమగ్రాం యాజుషీం శాఖాం సంహితారణ్యకాత్మికామ్ ।

సబ్రాహ్మణాం చ సుస్పృష్టం వహణాం త్రింశతః పురా ॥

తతస్తత్సంహితాయాశ్చ పటపాతం స్ఫుటాక్షరమ్ ।

సవేష్టనం సస్వరాజ్యం విద్వజ్జనమనోహరమ్ ॥

స్వచ్ఛేష స్థూలపత్రేష స్ఫురన్ముక్తాఫలోపమైః ।

ద్వివ్రేరాధ్ధాక్షరేనూతనేద్విప్రుహృతోషకారకైః ॥

వైదికానాం వేదవిద్యాప్రృత్పిత్సూనాం విశేషతః ।

సాకర్యోత్పాదనాథాఽయ పతనేఽధ్యాపనేఽపి చ ॥
 కృపయాఽముద్రాపయద్యో యన్ముఖేనాప్యపారుషీమ్ ।
 స్వయం స భగవానేవ మైసూర్నగరవాసినః ॥
 శ్రీమన్మహారాజకీయబుద్ధిజ్ఞంధలవతీఽసః ।
 తస్య ద్వారా శ్రీనివాసదేవజ్ఞస్యైవ ధీమతః ॥
 ప్రాచీనం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యం సమగ్రం వేదలక్షణమ్ ।
 వైదికాఘరణేనాపి త్రిభాష్యమణనా తథా ।
 వ్యాఖ్యానయుగ్మసంయుక్తం ముద్రాపయితుమాశువే ॥
 వేదికోజ్జీవనాథాఽయ దేవః ప్రకమతే స్వయమ్ ॥
 శ్రీవేంకటాద్రినిలయః కమలాకాముకసిపుమాన్ ।
 అభిజ్ఞురవిభూతినః తరజయతుమజ్గళమ్ ॥ ✽ ॥
 నారాయణాచలోత్పజ్గ శృజ్గశృజ్గారమూర్తయే ।
 రామానుజార్యపుత్రాయ సమృత్పుత్రాయమజ్గళమ్ ॥ ✽ ॥

శ్రీః

శ్రీరస్తు నివిఁఘ్నమస్తు

హరిః ఓమ్

—o—

త్రే త్తి రీ య ప్రా తి శా ఖ్యమ్

గార్గ్యగోపాలయజ్వవిరచిత వేదికాభరణాఖ్యవ్యాఖ్యయా సోమ-
యార్యవిరచిత త్రిభాష్యరత్నాఖ్యవ్యాఖ్యయా చ ససాతమ్.

వేదికాభరణవ్యాఖ్యా ప్రారంభః.

క్షౌరే సూత్రం—అథ వణిసమామ్నాయః॥ ౧ ॥

ప్రణమ్య సాక్షమామ్నాయమాచార్యాంశ్చ ప్రణీయతే ।

వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశాఖ్యం గార్గ్యగోపాలయజ్వనా॥

అథరత్నైర్నామగతుః పూర్వశాస్త్రార్థవోధ్యైః ।

రచితం ధారయన్వైత్వవేదికాభరణం బుధాః ॥

అథ కిమర్థం ప్రాతిశాఖ్యం నామ లక్షణం ప్రణీయతే? తదు-
చ్యతే—“ గురుత్వం లఘుతా సామ్యం” ఇత్యాది “ సర్వం తువిజ్ఞే-
యం” ఇతి సత్కృతిః తదివిజ్ఞానే పటక్రమవిశేషాద్యసవగమాదాచా-
ర్యత్వాసిద్ధిః । తదిసిద్ధావధ్యయనాద్యసిద్ధిః । న చ లిఖితపాఠాదినా వే-
దోఽధిగతప్రవృత్తిః. ‘ తస్మాత్సాంప్రదాయోఽధ్యేతవ్యః’ ఇతి శ్రుతేః ।

తస్మాత్ “గురుత్వం లఘుతా” ఇత్యాదీనాం విజ్ఞానాయేదం శాస్త్రం
ప్రణీయ తే, తద్విజ్ఞానే సత్యాచార్యత్వయోగ్యతాపత్యైఽధ్యయనా-
ద్యుపపత్తిరితి॥ నను నేతదస్తి ప్రయోజనమ్ । తథాహి—

గురులఘ్వాదివిజ్ఞానం నాస్యారమ్భప్రయోజనమ్ ।

అక్తం తత్సర్వమగ్రేషు శిక్షావ్యాకరణేషు యత్ ॥

యదత్ర విజ్ఞేయతయా వక్త్యతే “గురుత్వం లఘుతా సామ్యం”
ఇత్యాది తత్సర్వం పేదాగ్రతయా ప్రాప్తేషు శిక్షావ్యాకరణేషూపది-
ష్టమేవ । అతో న తద్విజ్ఞానార్థం ప్రాతిశ్ఛాఖ్యమారమ్భణీయమితి ।

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

వికల్పభాజాం శాస్త్రాణామపి దృష్టానుపర్తినామ్ ।

తత్తచ్చాఖ్యావిశేషేషు వ్యవస్థార్థమిందం స్మృతమ్ ॥

యద్యపి ‘గురుత్వం లఘుతా సామ్యమ్’ ఇత్యాది విజ్ఞేయం
సర్వం శిక్షాయాం వ్యాకరణేషూపదిష్టమేవ తథాఽపి తత్తత్ర సనుగ్ర-
హం విప్రకీర్ణత్వాద్విషయవిభాగానవగమాత్ విశేషతోఽనుపదేశా-
చ్చ । తథాహి—సస్తి తావన్నవ వ్యాకరణాని తాకికవైదికశబ్దసా-
ధారణాని । తత్ర యాని కార్యాణి ఛన్దోమాత్రవిషయాణి పత్యస్తే
తాన్యపి ప్రాయశః సర్వపేదశాఖాసాధారణాని భవన్తి । తత్ర యే
కార్యవికల్పాః “స్వరితో వాఽనుదాశ్చైవదాదా” ఇత్యేవమాదయః
తే ఛన్దసి సర్వేషు స్వరవిషయేషు సతుల్యం ప్రవర్తస్తే భాషాయా-
మివ, కిన్తు విషయభేదాత్ వ్యవతిష్ఠన్తే । అథ యే నిత్యాః కార్యవిధయః

తేఽపిఛన్దసి వైకల్పికా భవన్తి, “సర్వే విధయశ్చన్దసి వికల్పిన్తే”
ఇతి స్మరణాత్ । యే త్వనియతవిషయా ఏవ విధయో “బహుళం ఛ-
న్దసి” ఇతి, తేషాం వ్యక్తం విషయవిభాగస్య దుష్కరత్వమ్ । తథా
“వ్యత్యయో బహుళమ్” “దృష్టానువిధిశ్చన్దసి” ఇత్యాదౌ కార్యస్వ-
రూపమపి దుర్గ్రహం క్రిముత విషయవిభాగః । ఏవం శిక్షాస్వపి క్వచి-
త్క్వచిత్ లోకవేదసాధారణా అపదేశా భవన్తి,

అష్టషష్ఠిం పఠన్త్యేకే చతుషష్ఠిమథాపరే ।

ఇత్యేవమాదయః । తథా—

నిత్యోఽభినిహతశ్చైవ త్తేద్రం ప్రశిష్ట ఏవ చ ।

ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥

ఇత్యాదివిధీనాం విషయవిభాగో నావగమ్యతే । యద్యవ్యవి-
గీతశిక్షానుసారేణ కేషాం చిన్దవిధీనాం శక్యో విషయవిభాగః ప్రతి-
భాతి, తథాఽప్యసౌ స సర్వేషాం శక్యః । అపిచ-అప్యత్యేనియమా-
తిక్రమాదృషయో న జాయన్తే । న చాన్యషిస్సర్వాణి లక్ష్యాణి లక్ష-
ణాని చ శక్నోతి సమ్యగధిగతుం, కా కథా తద్వ్యవస్థాపనాయామ్ ।
న చైకశాఖాధ్యాయినోఽపి తదేతద్విషయలక్షణవివేకముఖేన త-
త్స్వరూపనిర్ణయకృత్య ఇతి వాచ్యమ్, అతద్వ్యాప్యత్తిరూపాన-
వగతౌ తన్నిర్ణయాయోగాత్ అతద్రూపానవగతౌ వ్యాప్యత్త్యవగ-
మాయోగాచ్చ । తథాచ భగవానక్షపాదః—“ఏమృశ్య పక్షప్రతిప-
క్షాభ్యానుర్థావధారణం నిర్ణయః” ఇతి । తదేతద్విద్వాంసః పరమ-
కారుణికా మహాషణయః ప్రతిశాఖం వ్యవస్థితానాం శిక్షావ్యాకరణోప-
దిష్టకార్యాణాం విస్పష్టోపదేశాని లక్షణాని ప్రణయన్తి స్మ । తన్నా-

స్తరీయకతయా తు తత్రతత్ర స్వప్తోపదిష్టాన్యపి కార్యాణ్యనువర్త్యనే!
తాని ప్రాతిశాఖ్యానీత్యాఖ్యాయన్తే । తద్వశాత్తు కార్యవిశేషాణాం
శాఖావిశేషేషు వ్యవస్థా సుగమా సమ్పద్యతే॥

యద్యేవం 'దీధీవేపీటామ్' 'షష్ఠీయు క్తశ్చన్దసి వా' ఇత్యాదీ-
న్యపి ఛాన్దసకార్యాణ్యత్రావశ్యవాచ్యాని । అత్రోచ్యతే—

స చ శాఖావిశేషాన్ కార్యం వాచ్యమిహాఖిలమ్ ।

యస్మాద్వ్యవస్థా శేషస్య వేద్యా కలిషయోక్తితః ॥

సఖిలు శాఖావిశేషవ్యవస్థితాని సర్వాణి ఛాన్దసకార్యాణి వ-
క్తవ్యానీత్యస్తినియమః! అపితు బోధయితవ్యానీత్యేవ! తత్ర కలిషయే-
షూపదిష్టేషు అవశిష్టానామపి తద్వశేన వ్యవస్థా శక్యతేఽవగన్తుమ్ ।
తథాహి—

సంహితా తత్పదార్థాయః క్రమాధ్యాయ ఇతి త్రిధా ।

ప్రసిద్ధోఽస్య సమామ్నాయో విషయో నక్ష్యతే తతః ॥

వ్యవస్థితేషు కార్యేషు తద్వర్తిష్విహ కేషుచిత్ ।

కార్యాన్తరాణాం తస్మల్లా వ్యవస్థా సుగమా భవేత్ ॥

యద్యప్యాత్రేయోపక్రమాత్పదక్లృప్తేః పూర్వం అస్మత్సం-
హితైకరూపేన సమామ్నాయా, తథాఽవ్యర్థసమ్రుత్యయాద్యర్థం
ఆత్రేయేణ యదా పదార్థాయః ప్రవర్తితః తదసంజేహార్థం క్రమా-
ధ్యాయశ్చ, తదా ప్రభృతి స్వరూపేణ పదాత్మనా క్రమాత్మనా చేతి
త్రిధా సమామ్నాయతే! స ఖిలు త్రిధా సమామ్నాయోఽస్య
శాస్త్రస్య విషయ ఇతి శాస్త్రాన్తే దిర్భయిష్యతి —“పద క్రమవిశేషజ్ఞః”

ఇతి । తత్రానేన లక్షణేన సమామ్నానసిద్ధపరిరూపే సంహితారూపే
చ సువిజ్ఞాతే శ్చుత్పత్తిగమ్యాథానురూపః ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగో
రూపవిశేషానుగుణః కార్యవిశేషయోగశ్చ శిక్షావ్యాకరణోపనిష్ఠస్స-
గమస్సమన్వితే తథా చేదం లక్షణం సంహితాతత్పరిరూపనిర్ణయ-
ముఖేన ఇహానుక్తానామపి కార్యాణాం వ్యవస్థాం బోధయతీతి శాఖా-
విశేషాత్కలత్యుణాం శిక్షావ్యాకరణాత్కలత్యుణానాం చ సజ్జట-
నార్థమారమ్భణీయమితి సిద్ధమ్॥

తస్మాత్తత్తత్సమామ్నాయే ప్రాతిశాఖ్యావిరోధతః ।

కార్యం సర్వం వ్యవస్థాప్యం శిక్షావ్యాకరణోదితమ్ ॥

అత్ర ప్రథమోధ్యాయే సంజ్ఞాపరిభాషమారభ్యతే । తత్రాదౌ
పర్వసమామ్నాయస్త్యై విషయతయా ప్రస్తూయతే—

అథ నిర్ణాగమామ్నాయః । అధోత్యయం శబ్దోఽధికారార్థః
ప్రయుజ్యతే, నానస్త్యైర్థః । కుతః? “త్వధే వేతి వినిష్ఠైర్థాధికార-
కావధారకాః” ఇతి పరిభాషణాత్, తస్మాత్తానుపపత్త్యభావాత్
పర్వస్థైః ప్యేకం ధ్వన్యైర్థ ఇతి పర్వా అకారాదయః సమిత్యుపసర్గస్స-
హత్వం ద్యోతయతి । అమ్నానమభ్యాసః । యత్ర సముదితానామ-
భ్యాసః క్రియతే స సమామ్నాయః । అజత్ర మర్యాదాయామిత్య-
యుక్తం, క్రియాయోగినస్త్యై మర్యాదార్థత్వాసమ్భవాత్ । పర్వా-
నాం సమామ్నాయ ఇతి షష్ఠీసమాసః । సోఽధిక్రితో వేదితవ్యః ।
కేషాం పర్వానామ్? యేఽస్మత్స్వాధ్యాయశ్చరినః కియస్తస్మై పర్వాః,
కశ్చ తేషాం క్రమః? తదుచ్యతే—

“శుక్రం తే ఏ అన్యత్ ” ఇతి । ఏతేన వేదస్థప్రణవస్వరస్య మాత్రా-
 ధాన్యవచనం * సూత్రకారస్యానిష్ఠమవగమ్యతే, తదభ్యుపగమే పరి-
 మాణభేదకృతాద్వర్ణభేదాత్ స్పష్టదశస్వరాపత్తేః । స్వాధ్యాయారమ్భ-
 సమాప్తిప్రణవానాం తు సత్యపి మాత్రాభేదే వేదబాహ్యత్వాన్నస-
 ప్తదశస్వరాపత్తిరిత్యవిరుద్ధం తద్వచనమ్ । స్పర్శేష్వత్తస్థానసు చ స
 సజ్ఞావిప్రతిపత్తి రస్తి; కిన్తు ఊష్మణి బహ్వృచాన్తు శషసహస్రక-
 పదుస్సప్తవింశతీనియాత్మకా అష్టాపూమ్నాణ ఇత్యాహుః । తత్రా-
 స్మాకం విసజతీయస్య దుస్సప్తస్య చ నోష్మస్వత్తర్భావః,
 “ఊష్మవిసర్జనీయ ” ఇతి పృథగ్గ్రహణాత్ । “పృక్తస్వరాత్పరో లో-
 డం” ఇతి నిర్దేశసామర్థ్యాచ్చ । దుస్సప్తస్య ఊష్మాత్తర్భావే తస్య
 అఘోషత్వాత్ “ఘోషవత్పరశ్చ” ఇత్యోత్వం న స్యాత్ । అత్ర
 డకారశకారయోరన్యతస్సంహితాయాం అవిద్యమానత్వేఽపి శుక్రియ-
 బ్రాహ్మణే పితృమేధాదిషు చ విద్యమానత్వాత్సమామ్నానమత్ర
 క్రియతే । తథాచ శిక్షాయామ్—“చత్వారశ్చ యమాస్తథా ” ఇతి
 చత్వార ఏన నాసిక్యోగ్మర్యస్తే । సూత్రకారన్తు సమామ్నాయసిద్ధ-
 త్వాత్ అత్ర “హకారాన్నణమపరాత్ ” ఇతి హకారద్విత్యవత్
 పఞ్చమం నాసిక్యం విధాన్యతి । యన్తు క్షేప్తదుచ్చతే—“హకారా-
 న్నణమపరాత్ ” ఇతి గుణవిధిరేవ న వర్ణాన్తరవిధిరితి, యదపి స్వర-
 భక్త్యాఖ్యముక్తాన్యతిరిక్తం వర్ణద్వయమస్తీతి, తదుభయమేకవింశతీ
 నిరాకరిష్యామః॥ తేన న్యవస్థితమేతత్.—

హ్రస్వదీఘకృతావర్ణేవర్ణోవర్ణా ఋబూ ఇ చ ।

ఏవి ఓఒ ఇతి జ్ఞేయాః షోడశేహాదితస్వరాః ॥

కథా గథా జచభజాః యథౌ టతడధా ణతౌ ।

థదా ధనా పభబభమాస్సశాఃః పఞ్చవింశతిః ॥

యరా లవా చతస్రోఽస్త స్థాశ్చగకశషషగపహః ।

షడూష్మాణో విసర్గానుస్వారా శో నాస్యపఞ్చకమ్ ॥

ఇత్యేకోనాష్టపిన్దా అస్మత్స్వాధ్యాయవర్తినః॥

ఇతి । యే పునః ఆసామకారాదివర్ణజాతీనాం వ్యక్తిభేదాః తే త్వానన్త్యాదగణ్యా ఇతి జాతీనామేవ సజ్ఞ్యోక్తాన చ గుణభేదస్య జాతి-
భేదకత్వం గవాదిషు దృష్టమ్ । తథాఽనుప్రథానాదిభేదాదేవ వర్ణవై-
శేష్యం వక్ష్యతి । అక్తంచ పునర్మహాభాష్యే—“ అభేదకా గుణా ఇత్యేవ
న్యాయ్యం ” ఇతి । తస్మాదేతావన్త ఏవ వర్ణభేదాః ॥ ౧ ॥

—o—

అథ త్రిభాష్యరత్నాఖ్య వ్యాఖ్యా

భక్తియుక్తః ప్రణమ్యాహం గణేశచరణద్వయమ్ ।

గురూనపి గిరాం దేవీమిదం నత్యేమి లక్షణమ్ ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశ్ఛాఖ్యస్య వీక్ష్య వారసుచాదికమ్ ।

కృతం త్రిభాష్యరత్నం యద్భాసతే భూసురప్రియమ్ ॥ ౨ ॥

శ్లోకయోరనయోరయమథః—

భక్తియుక్తోఽహం గణేశపాదద్వయం గురూఽగిరాం దేవీమపి వాగ్దేవీమిత్య-
థః॥ తాం చ ప్రణమ్య లక్షణమిదం నత్యేమి యల్లక్షణం త్రిభాష్యరత్ననామకం
భూసురప్రియం విద్యత్ప్రియం సద్భాసతే । కీదృశం లక్షణం ? ప్రాతిశ్ఛాఖ్యస్య వ్యాఖ్యా-
నరూపం వారసుచాదికం భాష్యజాతం వీక్ష్య న్యూనాతిరేకపరిహారేణ కృతం రచితమ్ ।
అదిశద్దేవ ఆత్రేయమహిషేయే గృహ్యేతే । అతఏవ త్రిభాష్యరత్నమితి నామ్న ఉప-
సత్తి । త్రయాణాం భాష్యణాం సమాహరస్త్రైభాష్యం తస్య రత్నం భూషణమ్ ।

“వైది” అత్ర అథేతి సంజ్ఞాపరిభాషమధిక్రియతే । పూర్వసూత్రస్థం
 “వర్ణసమామ్నాయః” ఇతి పదమిహోనువృత్తం షష్ఠ్యంతతయా వివ-
 రణమ్యతే । తేనాయమర్థః - వర్ణసమామ్నాయస్యాదితో నవ వర్ణాః
 సమానాక్షరసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం ‘తస్య త్రా-
 తా భవసి’ ఇత్యత్ర సదాంతస్వరాణామానునాసిక్యం భవతి । అత్ర
 సమానాక్షరాణీతి మహతీ సంజ్ఞా కేమర్థమాశ్రితా? తదుచ్యతే—

అన్వర్థత్వం మహాసంజ్ఞాః వ్యజ్ఞాన్త్యీర్థాన్తరాణి చ।

పూర్వాచార్యైరతస్థాస్తు సూత్రకారేణ చాశ్రితాః॥

స క్షరస్తోత్రక్షరణి క్షరణమన్యజ్ఞతయా చలనం తదభా-
వాత్స్వరేష్యక్షరశబ్దో వర్తతే । “అక్షరవ్యజ్ఞానానామనుపలబ్ధి-
ధ్వాన్యః” ఇతి స్వరవాచిత్యం వ్యుక్తతే । ఏకారాదయస్వరాః
సప్థ్యక్షరాణీత్యాఖ్యాయస్తే, స్వరద్వయసద్ధిరూపత్వాత్ । తదభా-
వాత్తు సమానరూపా అకారాదయ ఇతరే స్వరాః సమానాక్షరాణీతి ।
అతఏవ శాసకేన “అష్టో సమానాక్షరాణ్యాదితస్తతశ్చత్వారి సప్థ్య-
క్షరాణ్యుత్తరాణి” ఇతి సప్థ్యక్షరేభ్యః ప్రాచాం సర్వేషాం సమానా-
క్షరసంజ్ఞోచ్యతే । ఆచార్యస్తూపసర్గసంజ్ఞావదుపయోగానుగుణ్యాన్న-
వానామేవాహ । అన్యత్తు మతమ్—ఋకారాదీనాం త్రయాణాం
స్వరద్వయసద్ధి రూపత్వాభావేఽపి రూపద్వయసద్భావాదేషా సంజ్ఞా-
నయ్య కేతి సవానామేవాహేతి ॥ ౨ ॥

“త్రిధా”-అథతి సంజ్ఞాధికారాధికాః | అస్మిన్వణిక సమామ్నయే అదిత అరభ్య
 నప ఐణాన్ సమానాత్మరసంజ్ఞా భవన్తి | యథా-అ-అ-అ-ఇ. ఇత్యాది | సంజ్ఞాయాః
 ప్రయోజనం-దీఘం సమానాత్మరే సవణపరే ఇత్యాది | నన్వియం మహతీ సంజ్ఞా
 కిమథా? కిత్వాదికాన్త్రప్రసిద్ధ్యనురోధాయేతి బ్రూమః|| ౨||

సూత్రం—ద్వేద్వే సవణే హ్రస్వదీ ఘే॥ 3॥

అత్ర సమానాక్షరవిశేషణత్వాన్నపుంసకలిజనిర్దేశః । హ్రస్వం చ దీఘం చ హ్రస్వదీ ఘే॥ యద్యత్ర సమానాక్షరాణామేకగణత్వ- మాశ్రిత్య తత్రత్యయోః హ్రస్వదీఘేయోర్మిథస్సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే తథా ద్వివచనేనైవ తదుపపత్తేః ద్వేద్వే ఇతి వీప్సవచనమనర్థకం స్యాత్ । తస్మాదవర్ణ ఇవర్ణ అవర్ణ ఇతి త్రిగణా హ్రమాశ్రిత్య తస్మిన్ తస్మిన్ గణే యే ద్వేద్వే హ్రస్వదీ ఘే॥ తే పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇత్యుక్తో విజ్ఞాయతే । తేనాన్యగణస్థస్య హ్రస్వస్య అన్యగణస్థస్య దీఘస్య చ న సవర్ణసంజ్ఞాప్రసక్తః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్— “రాప్యం యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి ” “ మానవీత్యాహ ” ఇత్యేకాదేశః॥

సన్వేపం వ్యాఖ్యానే సజాతీయయోః హ్రస్వప్యక్ట్యోస్సవర్ణ- సంజ్ఞా న స్యాత్, “అథాబ్రవీత్” “ ఒధతూభే” తథా దీఘేవ్యక్ట్యో- రపి, “స తే మాఽస్థాత్” తథా “ న ప్లుతపూర్వం ” ఇతిద్వయోరి- కారయోస్సవర్ణసంజ్ఞాప్రతిషేధోఽనర్థకస్యాత్ “అగ్నా 3౩ ఇతి అ- హ” ఇత్యత్ర ప్రాప్త్యభావాత్ । తస్మాదత్ర హ్రస్వాని చ దీఘాణి చ హ్రస్వదీఘేయం ఇతి సమాహారద్వంద్వస్య సప్తమ్యస్తస్వేదం రూపం హ్రస్వదీ ఘే॥ ఇతి । తథాచ సమానాక్షరేషు హ్రస్వదీ ఘే॥ ఘ ద్వేద్వే సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇతి విజ్ఞానాత్సర్వముపపద్యతే ।

అత్రోచ్యతే-అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే యకారాదివ్యక్టీనాం సజా- తీయానాం మిథస్సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్ । ఇష్యతే చ నా । “ అస్త- ఘాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్ ” “ సవర్ణసవర్ణీయపరః ” ఇతి ॥

నను మాఘాత్తత్ర పారిభాషికం సవర్ణత్వం, సారూప్యాత్మకం తు భవిష్యతి । వర్ణశబ్దః స్వరూపవచనోఽప్యస్తి ! ‘సామ్నో వా ఏష వర్ణో యద్ధిరణ్యమ్’ ఇతి ॥

యద్యేవం “అథాబ్రవీత్” “చథతూఢే” ఇత్యాదిష్యసి తదుపపత్తేర్నేదం సూత్రం క్షేప్తస్యమ్ క్షిప్తకల్పనాయామసి అకారస్య ఇకారాదిభిస్సవర్ణ్యమిత్యాద్యతిప్రసక్తః తదవస్థఏవ స్యాత్ । న చ తత్పరిహారాయ అన్వర్థసంజ్ఞాబలాత్ సమానరూపయోరేవ సావర్ణ్యమాస్థేయమ్, హ్రస్వదీఘయోరసరూపత్వాత్ సర్వత్ర సావర్ణ్యభావప్రసక్తః । తస్మాద్యథోక్త ఏవ యుక్తస్సూత్రార్థః ।

నన్వత్రాప్యైతరసూత్రస్యాసక్తిస్సాన్వితః, ఎతత్సూత్రప్రాప్తవిషయత్వాభావాత్ । వైష దోషః సతి సమ్భవే హి “అనన్తరస్య విధిర్వా ప్రతిషేధో వా” ఇతి న్యాయః ప్రవర్తతే । అతఏవ వ్యాకరణే “ష్టాన్తా షట్” ఇత్యనన్తరవిషయో విధిరిష్యతే । ఇహ చ ‘న తకారపరః’ ఇతి తాదృశప్రతిషేధ ఇత్యలం విస్తరేణ॥ 3॥

తి-తేషు సమానాక్షరేషు ద్వేద్వే హ్రస్వే ద్వేద్వే దీఘే వా హ్రస్వదీఘే వా దీఘే హ్రస్వే వా అక్షరే పరస్పరం సవణం సంజ్ఞే భవతః । ఇయమన్వధం సంజ్ఞా । సవణత్వం నామ సాదృశ్యమచ్యుతే । తస్మాదకారాదీనామికారాదిభిన్ సవర్ణసంజ్ఞాశక్త్యా, భిన్నస్థానప్రయత్నత్వాత్ అనయోః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘దీఘం సమానాక్షరే సవణం పరే’ ఇత్యాది । హ్రస్వం చ దీఘం చ హ్రస్వదీఘే॥ 3॥

 సూత్రం—న పుతపూర్వమ్॥ ౪ ॥

వై-పుతః పూర్వో యస్మాత్సమానాక్షరాత్ తత్ పుతపూర్వమ్ । తథాభూతం సమానాక్షరం ప్రతి సవణం న భవతి । సవర్ణ-

తాయాః పరస్పరప్రతియోగికత్వాత్ ఏకస్య సావర్ణ్యే ప్రతిషిద్ధే
 ఇతరస్యాపి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి । ఇదమేవాత్రాన్వర్థసంజ్ఞాఫలమ్ ।
 సావర్ణ్యప్రతిషేధేన తత్కార్యమేవ ప్రతిషిద్ధ్యతే । యథా వ్యాకరణే
 ‘నాష్టుల’ ఇత్యాదిభిః సవర్ణత్వప్రతిషేధః, తథా—“అగ్నా 3 ఇ ।
 ఇతి ఆహ ” ఇత్యత్ర “దీఘం సమానాక్షరే సవణావరే” ఇత్యే-
 కాదేహో న భవతి, కిన్తు “ఇవర్ణోకారా యవకారా ” ఇతి యత్వమ్ ।
 “లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వా యవకారా ” ఇతి తల్లోపశ్చ, తతః
 “న ప్లుతప్రగ్రహా । పరశ్చ పరశ్చ ” ఇతి ప్లుప్రతిషేధాత్ ఇష్ట-
 రూపసిద్ధిః॥ ౪॥

త్రి:-పుతపూర్ణం సమానాక్షరం సవణాసంజ్ఞం న భవతి పుతమస్మాత్పూర్వమితి
 పుతపూర్ణమయథా-‘అగ్నా 3 ఇత్యాహ’ ఇత్యత్ర ‘దీఘం సమానాక్షరే సవణావరే’
 ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః । తచ్చానిష్టమ్ । ప్రతిషిద్ధాయాం త్వేనం సవణాసంజ్ఞాయాం
 పారిశేష్యాత్ ‘ఇవర్ణోకారా యవకారా’ ఇతి పూర్ణస్య ఇకారస్య యత్వం స్యాత్ ।
 స చ యకారో ‘లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వా యవకారా’ ఇతి లుప్యతే । యకారే
 లుప్తే సతి ‘ఇవణావర ఏకారమ్’ ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః, సోపి నిషిద్ధతే ‘న ప్లుతప్ర-
 గ్రహా, ఇత్యనేన । తస్మాత్ ‘అగ్నా 3 ఇత్యాహ’ ఇతి సిద్ధతిః॥ ౪॥

 సూత్రం—“ షోడశాదితస్వరాః ” ॥౫॥

వై:-పణాసమామ్నాయస్యాదితః షోడశ వర్ణాస్త్వరసంజ్ఞా
 భవన్తి । ఆదిత ఇత్యనుక్తా సమానాక్షరేభ్యః ప రేషామేవ స్వరసంజ్ఞేతి
 శబ్దాస్యాత్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్ ‘యుజ్జసి’-‘ఆఽస్మిన్ను-
 గ్రాః’ ఇతి జకారనకారయోద్విత్వమ్ । నిర్వచనం-స్వయం రాజ నై
 నాన్యేన వ్యజ్యస్త ఇతి స్వరాః । తదుక్తమ్—

యస్వయం రాజతే తం తు స్వరమాహ పతజ్జలిః ।

ఉపరిస్థాయినా తేన వ్యగ్ధ్యం వ్యజ్జనముచ్యతే || ౫ || ఇతి ||

ప్రి:-వణాసమామ్నాయస్య ఆదిత ఆరభ్య హేడక వణాస్వరసంజ్ఞా భవన్తి ।
అకారాదయ జౌకారపర్యంతా ఇత్యధః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘అథ స్వర-
పఠో యకారమ్’ ఇత్యాది || ౫ ||

 సూత్రం—శేషో వ్యజ్జనాని || ౬ ||

వై:-శిష్యత ఇతి శేషః । స్వరేభ్యః పరే వర్ణాః సర్వే వ్యజ్జనసంజ్ఞా
భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘విశ్వాహా శర్మ యచ్చతు’
ఇత్యత్ర హ్రస్వాదేశః । నిర్వచనం తూక్తం—పరేణ స్వరేణ వ్యజ్యత
ఇతి వ్యజ్జనమితి || ౬ ||

ప్రి:-స్వరేభ్యశ్చేషో వణారాశిష్యజ్జనసంజ్ఞో భవతి । కకారాదిస్వరభక్తిప-
ర్యంత ఇత్యధః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘వ్యజ్జనం స్వరాజ్ఞమ్’ ఇత్యాది || ౬ ||

 సూత్రం—ఆద్యాః పఞ్చవింశతిః స్పర్శాః || ౭ ||

వై:—ఆద్యా ఇతి పున్దిగ్నిర్దేశో విధేయానుసారాత్ । యథా
‘చైత్యం హియత్సా ప్రకృతిర్బలస్య’ ఇతి విధేయబోధకస్పర్శశబ్దస్య తు
పున్దిగ్ధత్వం వృద్ధప్రయోగనిబద్ధనమ్ । తథా ౭౭ హవార్తికకారః—
‘లిగ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిగ్గస్య’ ఇతి । ఎనముత్తరయోరపి
సూత్రయోర్నిష్ఠస్యమ్ । వింశతిరిత్యాదిశబ్దాస్తు సఖ్యేయవృత్తిత్యేపి
నియతలిగ్గసఖ్యభవన్తి, యథా—‘శతం బ్రాహ్మణాః పిబన్తి’ ఇతి ।
తతశ్చ వ్యజ్జనసేవ్యాదితః పఞ్చవింశతిః స్పర్శసంజ్ఞానీత్యుచ్యంతే । సంజ్ఞా-
యాః ప్రయోజనం “ఇదం క్షత్రందుష్టరమస్తు” ఇతి మకారస్యానునా-
సికాదేశః । నిర్వచనం తు—స్పృష్టప్రయత్నజన్యత్వాత్స్పర్శ ఇ-

త్యాఖ్యాయస్తే । న త్వేషమస్తస్థానామాఖ్యా పృష్టప్రయత్న-
జన్యత్యాఖావాత్ * రూఢ్యభావాచ్చ॥ ౭॥

త్రి:—స్యజ్ఞనేష్వద్యాః పశ్చాచవింశతినణాః సుశకసంజ్ఞా భవన్తి ।
క కారాదయో మకారనిర్వస్తా ఇత్యథాః । “ అథ సవాదితస్సమానాక్షరాణి ”
“ యోడశాదితస్స్వరాః ” ఇతిన్ త్ ఆదితి ఇతి సక్తవ్యే అద్యా ఇతి శబ్దాస్తరప్రయా-
గోఽథాన్తరసూచకః । స్యజ్ఞనేష్వద్యా న తు స్వరేష్వద్యా ఇతి విశ్లేషమ్ ।
సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ సుశకస్సుశకపరః ’ ఇత్యాది॥ ౭॥

శ్లో॥ సూత్రం—పరాశ్చతస్రోఽస్తస్థాని॥ ౮॥

వై:—స్పర్శేభ్యః పరాణి చత్వారి వ్యజ్ఞనాన్యస్తస్థానసంజ్ఞాని
భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ దేవాసురాస్సంయతా అనన్తా
ఇత్యానిషు మకారన్య అనునాసికాదేశః । నిర్వచనం తు—జిహ్వమ-
ధ్యప్రభృతీనాం కరణానామస్తైర్జన్యత్వాద్యరలవా అస్తస్థాన ఇత్యా-
ఖ్యాయస్తే॥ ౮॥

త్రి:—సుశేభ్యః పరే సత్త్వారో నణాన్ అస్తస్థానసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞా-
యాః ప్రయోజనం—‘ అస్తస్థానపరశ్చ సనిణన్తమనునాసికమ్ ’ ఇత్యాది॥ ౮॥

శ్లో॥ సూత్రం—పరే పదూమ్నాణి॥ ౯॥

వై:—అస్తస్థానీభ్యః పరాణి షట్ వ్యజ్ఞవాని ఊష్మసంజ్ఞాని
భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ ధారా వ్యాసతుః ’ ఇత్యత్ర
హ్రస్వాభావః । నిర్వచనం తు—ఊష్మఖ్యబాహ్యప్రయత్నయో-
గేదూమ్నాణ ఇత్యాఖ్యా । న తు సా ప్రథమద్వితీయాదిషు, రూఢ్య-
భావాత్॥ ౯॥

తై:—అస్తస్థాభ్యః సరే షడ్వణాః ఊష్మసంజ్ఞా భవన్తి సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘తామ్నా స్వరపరః’ ఇత్యాది || ౯||

శ్లో సూత్రం—స్వర్శానామానుపూర్వ్యేణ పఞ్చపఞ్చ వర్గాః || ౧౦||

వై:—స్వర్శానాం మధ్యే అనుపూర్వ్యేణాదిత ఏవారభ్యక్రమేణ పఞ్చపఞ్చావాస్తరగణభూతా వర్గసంజ్ఞా భవన్తి అత్ర వర్గశబ్దస్య గణవర్యాయతయా గణాస్తరేఽపి శక్తస్య శక్త్య వచ్చేదేన స్వర్శావాస్తరగణేషు వినియోగాత్ స్వర్శమాత్రసమూహస్యాస్తస్థాదిసమూహస్య చ న ఏర్గత్వమ్ । తేన ‘వాక్చందః’ ఇత్యత్ర కకారస్య “సవర్ణసవర్ణీయపరః” ఇతి ద్విత్వనిషేధో న భవతి । “అపవ్యయతే” ఇత్యత్ర వకారస్య చ నేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్ || ౧౦||

తై:—స్వశానాం మధ్యే అనుపూర్వ్యేణ పఞ్చపఞ్చ వర్గాః కగణసంజ్ఞా భవన్తి, కచటతపాదయః జఞానసమాన్తా ఇత్యధికః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘టవగశ్చ తివగపరః’ ఇత్యాది || ౧౦||

శ్లో సూత్రం—ప్రథమద్వితీయతృతీయచతుర్థో త్రయమాః || ౧౧||

వై:—ఏగేశు చానుపూర్వ్యేణ తేతే వర్గాః ప్రథమద్వితీయాదిసంజ్ఞా భవన్తి । కచటతపాః ప్రథమాఖ్యాః । ఖచరథఫాః ద్వితీయాఖ్యాః । గజడదబాస్తృతీయాఖ్యాః । ఘర్షుధధభాశ్చతుర్థాఖ్యాః । జఞానసమా అత్తమాఖ్యా ఇతి । ఇదమపి సూత్రం గణాస్తరేషు సంజ్ఞానివృత్త్యర్థమ్ । ఏవం హి అకారాకారయోః ప్రథమద్వితీయసంజ్ఞానివృత్త్యా ‘దేవబహిశ్చతపలేశం’ ‘సా విశ్వాయుస్సా విశ్వవ్యచాః’ ఇత్యత్ర ‘ఊష్మపరోఽఘోషపరే’ ఇతి విసర్జనీయలోపా న || ౧౧||

తై:—ప్రతేకస్మిన్వగేశ యథాక్రమేణ వర్గాః ప్రథమద్వితీయతృతీయచతు-

తోఽత్తమసంజ్ఞా భవన్తి. సిద్ధేఽపిసంఖ్యా* నిమిత్తే నామని సంఖ్యాస్తరానభిధా-
నాథకం†సంజ్ఞాస్తరం కథయితుంప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్‡ | తత్కథం? కకారాదీనా-
మేవ ప్రథమాదిసంజ్ఞాప్రత్యయాథకం, స్వరాస్తస్థోష్ఠప్రభృతిమతుసంఖ్యాసంజ్ఞాప్రతి-
షేధాథకమ్ | సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ప్రథమ ఉష్ఠపరో ద్వితీయమ్’ ‘తృతీయం
స్వరఘోషవత్పరః’ ‘హకారో హచతుర్థేఽఘ’ ‘నానుత్తమ ఉత్తమపరః’ ఇత్యాది॥

సూత్రం—ఉష్ఠవిస్తర్జనీయప్రథమద్వితీయా అఘోషాః॥ ౧౨॥

వై:—ఉష్ఠాణశ్చ విస్తర్జనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చేతి
వర్ణా అఘోషసంజ్ఞా భవన్తి | సంజ్ఞాయోః ప్రయోజనం—“ అఘో-
షేఘ శ్వాసః ” ఇత్యనుప్రదానవిశేషసిద్ధిః | నిర్వచనం తు—ఘో-
షాఖ్యబాహ్యప్రయత్నాభావాదఘోషా ఇత్యాఖ్యః॥ ౧౨॥

లి:—ఉష్ఠాణశ్చ విసజజనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చ అఘోషసంజ్ఞా భ-
వన్తి. సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ అఘోషపరస్తస్య’ ఇత్యాది॥ ౧౨॥

సూత్రం—న హకారః॥ ౧౩॥

వై:—హకారస్యోష్ఠత్వాదఘోషసంజ్ఞా ప్రాప్తాఽనేన ప్రతి-
షిధ్యతే | యే తు “ హకారాన్నణమపరాత్ ” ఇత్యత్ర గుణవిధి-
మిచ్చన్తి తేహం ‘ హకారః’ ఇతికారశబ్దనిర్దేశో న ఘటతే, నాసి-
క్యత్వాత్ | అథోత్తమపరస్యైవ నాసిక్యత్వాదతథాభూతస్య తదు-
పపత్తిః | తహ్యుక్తత్తమపరస్యాఘోషత్వం స్యాత్ | తతశ్చ ‘అప్తే-
వాన్తే తద్భువతే’ ఇతి రూపాసిద్ధిః | ‘హకారాన్నణమపరాత్’
ఇతి చ వ్యాహతం స్యాత్॥ ౧౩॥

* సంఖ్యామాత్ర.

† సంఖ్యాస్తరాభిధానాథకం.

‡ సిద్ధేఽపి సంఖ్యానిమిత్తే నామ్ననియమాథకం ప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్.

అతి:—న భవత్సఘోషసంజ్ఞో హకారః | ఉష్మత్వాదఘోషత్వే ప్రాప్తే తదప-
హదోఽయమ్ || ౧౩||

సూత్రం—వ్యజ్ఞనశేషో ఘోషవాక్ || ౧౪||

వై:—వ్యజ్ఞనశేష ఇతి వచనాదఘోషవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి
వ్యజ్ఞనాని ఘోషవత్సంజ్ఞాని భవన్తితి సిద్ధ్యతి | శేష ఇత్యేతావత్సంజ్ఞే
ప్రకృతానామూష్మస్పర్శానామేవ శేషస్య సంజ్ఞా న్యైత్ | సంజ్ఞాయాః
ప్రయోజనం—‘తద్గుణలు’ ఇత్యత్ర ప్రథమస్య తృతీయాదేశః |
నిర్వచనం తు—ఘోషాఖ్యబాహ్యప్రయత్నయోగాదత్ర ఘోషవ-
దాఖ్యేతి || ౧౪ ||

అతి:—అఘోషేభ్యోఽన్యో వ్యజ్ఞనశేషో ఘోషవత్సంజ్ఞో భవతి | యద్యపి-
‘ఉష్మవిసజ్జనీయ’ ఇత్యఘోషేషాక్తేషు వ్యజ్ఞనశేషస్య పారిశేష్యాద్ఘోషవత్త్వం
సిద్ధమ్ | యథా—దేవదత్త యజ్ఞదత్తయోరపరశుదేశేనదత్త ఇత్యుక్తే పరః పరశుమా-
నితి సిద్ధం-తథాఽపి కాస్త్రే సంస్యసహారథాం సంజ్ఞానిదేశః శ్రీయతే, పారిశేష్య-
దిపి కఠోక్తవిశేషాత్ | అన్యథా ‘న హకారః’ ఇతి హకారస్య అఘోషసంజ్ఞా నిషి-
ద్ధ్యతే | నాపి హకారో ఘోషవాక్, విద్యభావాత్ | తద్దేవ వ్యజ్ఞనశేషః | స్వరా అపి తథా
న ఘోషవన్తః నాప్యఘోషాః | తథాసతి ‘ఘోషవత్పరశ్చ’ ఇతి యత్ర పక్ష్యతి తత్ర
సంక్షేపాస్సన్యైత్ ఘోషవత్పరో నామ కింపర ఇతి | తస్మాత్పూరితీదం సూత్ర-
రభ్యతే | వ్యజ్ఞనరూపశ్చేషః వ్యజ్ఞనశేషః | అత్ర సూత్రే చోద్యపరిహారూప ఏవ విశే-
షా మాహిషేయభాషితః | సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ఘోషవత్పరశ్చ’ ఇత్యాది || ౧౪ ||

సూత్రం—అప్రావోపాధ్యధిప్రణపరివినీత్యుపసర్గాః || ౧౫ ||

వై:—ఇతిశబ్దః పదాధికార * ప్రత్యయార్థః | అ, ప్ర, అప,
అప, అభి, అధి, ప్రతి, పరి, వి, ని ఇత్యేతాని పదాన్యుపసర్గసంజ్ఞాని భ-
వన్తి | సత్యామపి పదగ్రహణవిభాషాయాం ఆదౌ పదగ్రహణం
న సమ్యక్ప్రత్యే, †

* పదాత్మకత్వ. † అత్రాపదగ్రహణం సంభాష్యతే.

వర్ణసమామ్నాయాధికారాత్ । అతస్తన్నిప్యత్స్యిర్థమితశబ్ద-
ప్రయోగః । తేన 'మా ఛన్దః' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమో న భవతి ।
సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఇమం విష్యామి' ఇత్యత్ర శ్చత్వమిత్యాది ।
నిర్వచనం తు—గతితయా కర్మప్రవచనీయతయా వా ఏదాన్తరే-
రుపస్పృశ్యస్తే ఇత్యుపగర్హః । వ్యాకరణే తు—క్రియామోగమాత్ర-
నిమిత్తేయం సంజ్ఞోక్తా । తథేహాభ్యుపగమే 'విచ్ఛన్దాః' ఇత్యత్ర పూ-
ర్వాగమో న స్యాత్ । తథా తత్ర ప్రాదయో ద్వావింశతిరుక్తాః ।
ఇహాతు న తథోచ్యతే, 'తదను ఛన్దాన్యపాక్రామక' ఇత్యాదౌ
పూర్వాగమో మూః భూదితి॥ ౧౧॥

ప్రతిః—ఆ. ప్ర అప. అప. అభి. అధి. ప్రతి. పర. వి. ని. ఇత్యేతే శబ్దా ఉప-
సగ్ సజ్ఞా భవన్తి । నను "ప్రపరాసమన్వననిరుదవ్యాజ్యుగయోప్యతిసూదధ-
యశ్చ । ప్రతినా సూ లక్షయితవ్యాః పర్యుపయోరపి లక్షణమత్ర॥" ఇత్యాది
పాణినీయా విశేషేణ భణన్తి । కథమత్ర సూత్రకృతా నిర్గఃఖముపసగః ఇతి
శబ్దేన సంకుచితాః? ఉచ్యతే—యజుశ్చేదవిషయే ఏతానిస్త ఏవేతి మన్తవ్యమ్ ।
తహిణ 'ప్రాపావాప' ఇతి సముచ్చయే విశేషపాఠః కథముపలభ్యతే' ఇతి పరత్వ-
విధానే లస్య తాత్పర్యం న సూపసగఃసంజ్ఞావిధానే విశేషపాఠః, తస్మాన్న కశ్చి-
ద్విరోధః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఉపసగఃనిష్పూవోకనుదాత్తే పక్షే' ఇతి ।
ఇతిశబ్దః ప్రకారవాచీ వా॥ ౧౨॥

సూత్రం—వర్ణః కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా॥ ౧౩॥

వైః—కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స్ తథోక్తః । వర్ణశబ్దప్ర-
రూపం కారశబ్దోత్తరస్య తస్య వర్ణస్యాఖ్యా భవతి । సంజ్ఞాయాః
ప్రయోజనమ్—'అకారవ్యవేతో వ్యజ్ఞానానాం" ఇత్యాదివ్యవహారః ।
తదనేన సూత్రేణ "వర్ణాత్కారః" *ఇతి వ్యాకరణోక్తః కారవ్రత్య-
యోఽనువర్ణితః॥ ౧౪॥

త్రి:—కాశోత్తరో నణః నణఃస్యాఖ్యా భవతి | యథా—‘అన్తేకాశ-
కాశా’ ఇత్యాది | కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదశా కాశోత్తరః || ౧౬ ||

 సూత్రం—అకారవ్యవహితో వ్యజ్ఞానానామ్ || ౧౭ ||

వై:—స కిం వ్యజ్ఞనేనూచ్చారణానుపపత్తే జ్ఞేయః? అత
సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరం మధ్యే నివేశ్య ప్రయోక్తవ్యః? ఇతి
సంశయే ద్వితీయకల్ప ఏవేష్టవ్యః | ‘యోసా కకారస్తకారో హ’
ఇతి ప్రయుజ్ఞానైర్వేద్యయాకరణైరక్షేప్తతత్వాదిత్యాహ—వ్యజ్ఞానా
నాం స్వరూపాత్పరః కారశబ్దో మధ్యవర్త్య కా రేణ వ్యవహిత ఆఖ్యా
భవతి | న తు కేవలస్యాచ్చారణానుపపత్తే తదాఖ్యా వర్తతే | సం-
జ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“జపూర్వః కకారః” ఇత్యాదివ్యవహారః ||

త్రి:—అకారవ్యవహితో నణః కారశబ్దోత్తరో వ్యజ్ఞానానామాఖ్యా భవతి |
యథా—“టనకారపూర్వశ్చతకారః” ఇత్యాది అకారేణ వ్యవహితః అకారవ్యవహితః ||

 సూత్రం—న విసర్జనీయజిహ్వమూలీయోపధ్మానీయాను-
స్వారనాసీక్యానామ్ || ౧౮ ||

వై:—కిమేవం విసర్జనీయాదీనామపి వ్యజ్ఞానానాం సుఖో-
చ్చారణార్థం వర్ణాన్తరాన్తర్థానేన కారశబ్ద ఆఖ్యా భవతి? నేత్యాహ-
అః ఇతి విసర్జనీయః | వాయోర్విసర్జనేన జన్యత్వాత్ | ధక్ ఇతి
జిహ్వమూలీయః | జిహ్వమూలేన జన్యత్వాత్ | ధ్వ ఇత్యుపధ్మా-
నీయః | అపధ్మానేన జన్యత్వాత్ | అనుస్వర్యతే పశ్చాద్ధే స్వర-
పదుచ్చార్యత ఇత్యనుస్వారః | నాసీకాయాం ఫివా నాసీక్యాః |
ఏతేషాం వర్ణాన్తరాన్తర్హితోఽపి కారశబ్ద ఆఖ్యా న భవతి | తత-
శ్చ యథా—‘కుప్రోక్తకల్పపా చ’ ఇతి వ్యాకరణసూత్రే వర్ణప్రయా-

వధికా * జహ్వీమూలీయోపధ్మానీయా నిర్దిశ్యేతే । ఎఁమత) “జ-
పూర్వః కి కారః” ఇతి విసర్జనీయస్య జహ్వీమూలీయస్య వా నిర్దేశ
ఇతి న శక్యమియమ్ । న త్వత్ర విసర్జనీయకారో జహ్వీమూలీ-
యకారః ఇత్యాదిసంజ్ఞాపూర్వకకారశబ్దాభ్యా ప్రతిపిధ్యతే, ప్రా-
ప్త్యభావాత్ । యదా చ విసర్జనీయాదీనాం సుఖోచ్ఛారణార్థం
వర్ణాంతరప్రక్షేపయోగ్యా కారశబ్దాభ్యా ప్రతిపిధ్యతే తదా తత్ప్ర-
క్షేపానహానుపపన్నోచ్ఛారణాభ్యా దూరత ఉత్సారితా । తతశ్చ
“అకారో వ్యజ్ఞానానాం” ఇతి ఏత్యమానాఽప్యాభ్యా ఏతేషామస-
మ్భవవ్యుత్పత్త్యాన్న సమ్భవతి॥ ౧౮॥

త్రి:—విసర్జనీయాదీనాం వణకత్వావిశేషత్కారోత్తరత్వం ప్రాప్తమనేన
నివర్త్యతే । న ఖలు విసర్జనీయాదీనాం కారోత్తరతా భవతి| మతః? సవత్ర తథా
ప్రయోగానుపలబ్ధ్యాత్ । నను యథా—‘వణకః కారోత్తరో వణకాభ్యా’ ఇతి
వణకశబ్దవాచ్యస్త్రేణ కారోత్తరత్వం ‘అథ నకారో ఇకారమ్’ ఇత్యాది; న తు
వాచకస్య । అన్యథా వణకకార ఇతి స్యాత్ । తద్విద్విసర్జనీయాదీనామపి† వాచ్య-
గ్రహణమేవ యుక్తిం నాన్యథా| తథా సలి వాచకపరతయా సరరుచ్ఛాది విరచితము-
దాహరణం ‘అవసానే రవిసర్జనీయ’ ఇత్యాద్యమనుచితమితి చేన్మైనం మంథాః ।
వాచ్యానాం కేవలానామప్రయోగాత్| అత్ర వాచ్యవాచకయోః భేదవివక్షయా నూత్ర-
సరణిరిత్యుదాహరణమనికా॥ ౧౯॥

క్షిప్త సూత్రం—ఏకస్తు రస్య॥ ౧౯॥

వై:—ర ఇత్యస్య వ్యజ్ఞాస్య స్వరూపపూర్వక ఏకశబ్ద ఆభ్యా|
సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“అశీర్షాయా” ఇత్యాదౌ రేఫా-
దేశః । నిర్వచనం తు—రిశ్యతే విపాట్యతే వస్త్రాదిపాటనధ్వనివదు-

* వణకద్యయాభ్యధికా. † దీనామిత్యత్రాపి.

చ్చార్యత ఇతి రేఫః । తథాచ యాజ్ఞాస్తవిసర్జనీయస్యాదేశవిధా-
వాహాశ్వలాయనః—“విసర్జనీయోఽనత్యక్షరోపణో రిప్యతే” ఇతి ।
అత్రాపవాదాదేవ కారశబ్దాఖ్యానివృత్తేస్తత్ప్రతిషేధో న కర్తవ్య
ఇతి తుశబ్దార్థః । యద్వా—“రాదిఫః” * ఇత్యకారసహితాదేవ స్వ-
రూవాదిశబ్దప్రత్యయో విధీయతే । నతు కేసలాదితి॥ ౧౯॥

తి:—రస్య తు ఏకశబ్ద ఆఖ్యా భవతి । యథా—‘రేఫస్మపరః’ ఇతి రేఫ-
స్య వ్యజ్ఞానత్వావిశేషాత్ప్రప్తం కారోత్తరత్వం అకారవ్యవేతత్వంచ తదుభయం తుశబ్దో
నివారయతి । ఆస్యే త్వస్యథా మశ్యస్తే, అకారవ్యవేతత్వమేవేతి । తదసాధు । తథా
సతి కదాచిదేఫోత్తరతా కదాచిత్కారోత్తరతా చేతి వికల్పస్సన్యత్ । యథా—‘అ-
కారో వ్యజ్ఞానానామ్’ ఇతి విధానాద్వికల్పః । తథాహి, ‘రేఫస్మసంయోగే’ ‘రః
పూనోఽపూననీ’ ఇత్యాది । నత్వేపం కారోత్తరత్వమపి వికల్పేన స్వీకృతం కుత్రచిత్ ।
తస్మాదస్మదుక్త ఏవ యుక్తస్తుశబ్దార్థః॥ ౧౯॥

సూత్రం—ప్రాస్యో వణ్ణోత్తరస్త్రయాణామ్॥ ౨౦॥

వై:—ప్రాస్యో వణ్ణో వర్ణశబ్దవరస్తదాదీనాం త్రయాణాం
వర్ణానాం ఆఖ్యా భవతి । యథా—‘అవణ్ణే’ ఇతి అకారాదీనామ్ ।
సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“దేవా వసవ్యాః” ఇత్యాదౌ విసర్జ-
నీయస్య లోపః । నిర్వచనం తు—అ ఇతి రూపమనుష్ఠత్తం యస్మిన్
వర్ణత్రయే తదవర్ణమితి॥ ౨౦॥

తి:—వణ్ణోఽత్తరో ప్రాస్యస్త్రయాణాం ప్రాస్వదీప్తుః పుతానామాఖ్యా
భవతి । యథా—‘ఇవణ్ణాపర ఏకారమ్’ ఇత్యాది । వణ్ణాశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసా
వణ్ణోఽత్తరః॥ ౨౦॥

సూత్రం—అకారో వ్యజ్ఞానానామ్॥ ౨౧॥

వై:—వ్యజ్ఞానానాం తత్తస్త్వరూపపూర్వకోఽకార ఆఖ్యా

భవతి । యథా—“ తకారశ్చకారగ్ం శచఛపరః ” ఇతి । నన్విహ
వ్యజ్ఞానానాం అకారాన్తాఖ్యాయా లఘీయస్త్యైవ శక్యే నిర్దేశే కిమితి
గరియసీ కారశబ్దాఖ్యా క్రియతే । తదుచ్యతే—

శీఘ్రావ్యాకరణానాం యదయం వివరణాత్మకః ।

గ్రన్థస్తతోఽత్ర నాతీవ శబ్దసంజ్ఞోచ ఇష్యతే॥

పఠ్యాత్కార ఇతీదం చ వ్యాఖ్యాతవ్యం తు వార్తికమ్ ।

శీఘ్రస్థాశ్చ కకారాదిశబ్దా ఇతి తదాశ్రయః॥ ౨౧॥

త్రై—వ్యజ్ఞానానామకార ఆఖ్యా భవతి. యథా—‘శచఛపరః’ ఇత్యాది ।
కారశబ్దోత్తరత్వం ఇదం చ వికల్ప్యతే । సముచ్చయే తు ‘అకారవ్యవేతోవ్యజ్ఞానా-
నామ్’ ఇతి వ్యధేయం స్యాత్ । నను తహికారోత్తరతా కిమథా? తదాసీమపి వ్య-
వాయరూపేణ అకారిలాభాత్ప్ర ఏవ ఆఖ్యా భవతు, సత్యం ఆధాన్తీకారేణ పరిహ-
రతి, శీఘ్రాదికాన్త్రస్థిసంకేతానసారాయేతి పరిహరః । అపర తు సంగిరస్తే ‘అకా-
రస్సంకస్వరాస్తస్య వ్యజ్ఞానస్య గ్రాహక ఇతి. యథా—‘మనః క్షేమే’ ‘ఘనా-
ఘనః క్షోభణః’-‘ఉక్థశాసః క్షామ’ ఇత్యాది ‘స క్షపరః’ ఇతి ప్రతిషేధస్యాదావారణం
స్యాదితి-తదసారం-కతః? ‘వాఘాపపూర్వస్తప్తమ్’ ఇతి పపూర్వస్వతకారస్య టత్వే
కృతే ‘ఇషేట్వా’ ఇతి స్యాత్ తచ్చానిప్తమ్ । కిం—‘యవనహస్వరపరేషు’ ఇత్యత్ర
స్వరపరశబ్దో వ్యధేయః స్యాత్, భవన్తుతే సంకస్వరాస్తస్య స్వీకారనియమాత్ ।
తస్మాదనుపపన్న మేవేతన్యతం మన్మహే । కిన్తు పరిహరాన్త్రస్థాఖ్యా॥ ౨౧॥

కైత్యో సూత్రం—గ్రహణస్య చ॥ ౨౨॥

వై—గ్రహణ త ఇతి గ్రహణం వేదస్థశ్శబ్దః । తత్త్రివిధం,
కార్యభాజ్నీమిత్రముపబంధ ఇతి । తస్యాపి స్వరూపపూర్వకోఽకార
ఆఖ్యా భవతి । యథా—“ సాహస్రసారధిః ” ఇతి కార్యభాజః ।

“చీయత్సవరః” ఇతి నిమిత్తస్య । “న సక్రమకారవరే” ఇత్యు-
పబధస్య॥ ౨౨॥

తి:—లక్ష్యం నిమిత్తం చ గ్రహణమిత్యచ్యతే, గృహ్యత ఇతి గ్రహణం, గృ-
హ్యతే అనేనేతి నిమిత్తమపి గ్రహణం పక్షైకదేశః, ప్రాతిపదికమితి యావత్ । చ-
కారః పూర్వకానుక్రమకారమాకషణి । గ్రహణస్య ప్రాతిపదికస్య సవాక-
వధస్య అకార అభ్యా భవతి యథా—‘కింశిల కింశిల’ఇతి పరః కింశిలశబ్దో ల-
క్ష్యమ్ । ఉదాహరణం యథా—‘కింశిలశ్చతుర్థః,’ ‘కింశిలాయ చ త్తయణాయ
చ’ । ‘ఓష్ఠేపఃపరో లుప్యతే’ ఇతి తు నిమిత్తమ్ । యథా—‘స్వాహాస్థాభ్యామ్’ ‘ఉప-
యామమధరేణోష్ఠేన’॥ ౨౨॥

సూత్రం—అకార ఆగమవికారిలోపినామ్॥ ౨౩॥

వై:—అనేన పారిభాషికాణాం కృత్రిమాణాం చాగమాది-
వాచినాం శబ్దానాం విభక్తివిశేషో నియమ్యతే । అకార ఇత్యకార-
విసర్జనీయయోస్సముదితయోర్వ్యాకరణసిద్ధేన కారప్రత్యయేన నిర్దే-
శః । స ఖలు బహులగ్రహణానువృత్త్యా వర్ణసముదాయాదపి భ-
వతి । అకారేణ ప్రథమా విభక్తిరుపలక్ష్యతే ।

అన్యత్ర విద్యమానస్తు * యో వర్ణశ్శూయతే౭ధికః ।

ఆగమ్యమానతుల్యత్వాత్స ఆగమ ఇతి స్మృతః ॥

ప్రకృతిస్థస్య శబ్దస్య స్థానే యస్యాపరో భవేత్ ।

స్వతో గుణాంతరోపేతః స వికారీహ తత్సమః ॥

ప్రకృతిస్థస్తు యశ్చబిః సంహితాయాం న దృశ్యతే ।

తత్థానే చ న శబ్దో౭స్యస్స లోపీ నశ్వరోపమః ॥

ఏతేషామాగమాదీనాం ప్రథమా విభక్తిరభ్యా భవతి । ఆగ-
మస్య యథా—“త్రపుమిథుపూర్వశ్చకారశ్చపరః” “హకారాన్న-

* అన్యత్రావిద్యమానస్తు.

ణమపరాన్నాసిక్యమ్ ” ఇతి । వికారిణో యథా—“ అసమ్పూర్వోఽరమృకారః ” । “ లపరా లకారమ్ ” ఇతి । లోపినః—“ ఈంపూర్వో మకారః ” ఇతి॥ ౨౩॥

తి:—అగమాదీనామకార ఆఖ్యా భవతి । అకార ఇతి ప్రథమావిభక్తేరుప-
లక్షణమ్ । అగమస్య యథా—‘ సుపూర్ణశ్చ చద్వ్యపరః ’ వికారిణో యథా—‘ అథ
నకారో ణకారమ్ ’ । లోపినో యథా—‘ త్విష్ట్యైకయా సపూర్ణః ’ ఇత్యేకవచనాని ।
‘ లపరా లకారమ్ ’ ఇతి ద్వివచనమ్ । ‘ అనుపూర్వాన్మాసిక్యాః ’ ఇతి బహువచనమ్ ।
అగమశ్చ వికారీ చ లోపీ చ అగమవికారిలోపినః తేషామ్॥ ౨౩ ॥

 సూత్రం—గ్రహణం వా॥ ౨౪॥

వై:—గ్రహణం పూర్వతరసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్ । తదేవ
సూత్రస్థం వేదస్థస్య తస్యాఖ్యా భవతి । ‘ గ్రహణస్య చ’ ఇత్యుక్తం
అకారాంతరూపం వా । న తు తత్ర విభక్తిరిష్యతే ఇత్యర్థః । విభక్తి-
వారణార్థమేవేదం సూత్రమత్ర కృతమ్ । ఇతరథా ‘ గ్రహణస్య చ’
ఇత్యేతస్మాత్పరం క్రియేత॥ ౨౪॥

తి:—తేషామాగమాదీనాం క్వచిద్గ్రహణం వా భవతి । అకారేణ వివాఙ్మితి
తార్కయన్ । అగమస్య యథా—‘ అదిరగ్ంనాతిః ’ ఇత్యాది । వికారిణో యథా—
‘ హన్యాదుప్యహనం చ ’ ఇత్యాది । లోపినో యథా—‘ ఏష స స్వః ’ ఇత్యాది॥ ౨౪॥

 సూత్రం—ఆసన్నగ్ం సన్దేహే॥ ౨౫॥

వై:—యస్మిన్ విధౌ విశేష్యమేవ వా విశేషణమేవ వా నిర్ది-
శ్యతే, విశేషణతాఽహం విశేష్యతాఽహం చ అనేకం ప్రకృతం,
తత్ర కతరచస్య విశేషణం కతరచస్య విశేష్యమితి వా సంశయే ఆస-
న్నం ప్రత్యేతవ్యమ్, యథా—“ అమీ చక్షుషీ ” ఇత్యాద్యనుక్రమ్య

“పూర్వశ్చ” ఇతి వక్ష్యతే । తత్ర కస్మాత్పూర్వఇతి విశేషణాకాం-
 టాయాం ఆసన్నో ద్యావాపృథివీశబ్ద ఏవ ప్రత్యేతవ్యో విశేషణత-
 యా । న వ్యవహితాస్తతఃపూర్వశబ్దః* । తథా—“జపరో జకా-
 రం” ఇతి విశేషణనిర్దేశే ప్రకృతయోః నకారతకారయోః ఆసన్నస్త-
 కార ఏవ విశేష్యతయా ప్రత్యేతవ్యః । అన్యే తు వ్యాచక్షతే—
 ఆసన్నం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు దృశ్యమానం సద్దేహే ఉపతిష్ఠతే ।
 సద్దేహస్యేవ నివృత్త్యర్థం తద్దేహీప్యతే । న తు తస్య పృథక్త్వే
 కార్యనివృత్త్యర్థమ్ । యథా—“సేదు హంతా” ఇత్యత్ర విస-
 ర్జనీయలోపనిమిత్తస్య ఇచ్ఛబ్దస్యాసన్నం ఉ ఇత్యేతత్ “స ఇజ్జనేన”
 ఇత్యాదివిషయత్వసద్దేహనివృత్త్యర్థమేవ గృహ్యతే, నతు క్రమా-
 ధ్యాయే ‘సేత్’ ఇదు’ ఇత్యత్ర ఉశబ్దస్య పృథక్త్వే లోపనివృత్త్యర్థ-
 మితి । తేన తస్య పృథక్త్వేఽపి సేదితి రూపసిద్ధిః । తదయుక్తమ్ ।
 నహి ‘స ఇజ్జనేన’ ఇత్యాదిషు సద్దేహోఽస్తి । కిన్తు-అతివ్యాప్తిరేవ ।
 యదప్రయతే, “పూర్వజే ప్రభృత్యాఽయం” ఇత్యత్ర కతరస్య
 పూర్వజేశబ్దస్య గ్రహణమితి సంశయే ఉత్తరావధేరాసన్నఃపూర్వ-
 జేశబ్దో గృహ్యత ఇతి । తత్త్వయుక్తతరం అనిష్టావహత్వాత్ ।
 ‘నానిష్టార్థే శాస్త్రప్రవృత్తిః’ ఇతి హి న్యాయవిదాం నిష్ఠా॥ ౨౫॥

తై॥—సద్దేహే సతి ఆసన్నం పదం పదం వా గృహీయాత్ । ‘స్వయమాత్మ-
 నాం చ వికణీకం చోత్తమే’ ఇత్యత్ర చకారద్వయసమ్భవాత్ ప్రగ్రహనిమిత్తత్వేన
 కతరస్యపాదానం కతఃస్యమితి సద్దేహే యదాసన్నం కార్యభాజస్తదేవ స్వీకా-
 ర్యం ‘చోత్తమే’ ఇతి నూత్రే । నికాశ్యయా—‘ఆపుషతీ’ ఇత్యాది॥ ౨౫॥

* న వ్యవహితేస్తతః పూర్వేశస్సహనేక్షశబ్దః. ఇతి వా పాఠః.

 సూత్రం—అనేకస్యాపి॥ ౨౬॥

వై:—ఉత్తస్య క్వచిదపవాదమాహ.—

యత్ర తు విశేషణస్య ద్విబహువచనాంతతయా అనేకా-
కాంతౌ భవతి, తత్రానేకస్యాపి ప్రకృతస్య సమ్ప్రత్యయో భవతి।
“లపరౌ లకారమ్” ఇతి తకారనకారయోః । “సకార ఏతేషు ఇ-
కారమ్” ఇతి శచఛజానామ్ । న త్వాసన్నస్త్యైకస్య సకారస్య
జకారస్య వా వ్యక్తిభేదాశ్రయణేన ద్వివచనబహువచనే ఉపపాద్యే॥

ప్రి:—సద్దేశే అనేకస్య పదస్య సంకస్య వా గ్రహణం భవతి. అపిశబ్దస్సం-
దేహ ఇత్యన్వాదితతి। యథా—‘తిష్ఠస్త్యైకయా స పూర్వః ‘ఏవోత్తరే’ ఇత్యాది॥ ౨౬॥

 సూత్రం—ప్రథమో వర్గోత్తరో వర్గాఖ్యా॥ ౨౭॥

వై:—వర్గశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స తథోక్తః । అత్ర భావి-
త్రయోగానుసారేణాకారాంతతయా నిర్దిష్టః । ప్రథమాఖ్యో వర్గో
వర్గశబ్దాంతః తదాదేర్వర్గస్యాఖ్యా భవతీతి వేదితవ్యమ్ । యథా—
“కవర్గే స్పర్శయతి” “టవర్గశ్చ తవర్గవరః” ఇతి । నిర్వచనం తు—
కస్య వర్గః కవర్గః । టస్య వర్గప్రవర్గ ఇతి॥ ౨౭॥

ప్రి:—సంకశబ్దోత్తరః ప్రథమస్య సంకస్యాఖ్యా భవతి। యథా—‘టవర్గ-
శ్చ తవర్గవరః’ ఇతి । సంకశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసా వర్గోత్తరః॥ ౨౭॥

 సూత్రం—అం వికారస్య॥ ౨౮॥

వై:—అమితి ద్వితీయా వికృతిసంపల్భ్యతే—

సవికారో యదస్యస్య స్థానే శబ్దాంతరం స్మృతమ్ ।

ద్వితీయయా తు నిర్దేశే తస్యైవప్రత్యయో మతః ॥

యథా—“అసంపూర్వోఽరమృతకారః” “అదాత్మముదా-
త్మవతి” ఇతి । అత్ర ద్వితీయా విభక్తిః శబ్దాంతరవికారస్తే య నియ-
మ్యతే । న తు గుణవికారస్య । తేన “పూర్వస్వరోఽనునాసికః”
“అనుదాత్తానాం ప్రచయః” ఇత్యాదిగుణవిధిషు నిర్దేశ ఉపపద్యతే॥

తి:—అమితి శబ్దో వికారస్యాఖ్యా భవతి. అమితి ద్వితీయావిభక్త్యుపలక్షణమ్ ।
యథా—‘ప్రథమపూర్వో హికారశ్చతుర్థః’—‘అథనకారోణికారమ్॥ ౨౮॥

 సూత్రం—పూర్వ ఇతి పూర్వః॥ ౨౯॥

వై:—అస్మాత్పూర్వః కార్యభాగితి విధానే తత్పూర్వదేశస్థ
ఏవ ప్రత్యేతవ్యః । న తు తత్స్వరూపోపలక్షణమాశ్రిత్య దేశాంత-
రస్థాపి । తద్యథా—“ద్యావాపుథివీ” “పూర్వశ్చ” ఇతి, ‘యా-
వతీ ద్యావాపుథివీ’ ఇత్యత్ర యావతీశబ్దాంతః ప్రగ్రహోవిధియతే ।
తతః ‘యావతీ పార్థమాసీ’ ఇత్యాదావపి ప్రగ్రహత్వం న కల్ప్యమ్॥

తి:—యః పూర్వశబ్దేన విశేష్యతే స తత్రేవ స్వేన రూపేణోపలక్షితో జ్ఞా-
తవ్యః । న తు రూపసామాన్యాదన్యో భిన్నదేశస్థః । యథా—‘ద్యావాపుథివీ’ ‘పూ-
ర్వశ్చ’ ఇతి ప్రగ్రహో భవతీతి వక్ష్యతి । పూర్వత్వాత్ ‘యావతీ ద్యావాపుథివీ
మహిత్వా’ ఇతి యావతీశబ్దః ప్రగ్రహః । ‘యావతీ వైపుథివీ’ ఇతి తు న స్యాత్ప్రగ్రహః॥

 సూత్రం—పర ఇత్యుత్తరః॥ 30॥

వై:—అస్మాత్పరః కార్యభాగితి విధౌ తదుత్తరదేశస్థ ఏవ
ప్రత్యేతవ్యః । న తత్స్వరూపో దేశాంతరస్థాఽపి । యథా—“ద్యౌ”
“పరశ్చ” ఇతి, ‘తస్మాదేకో ద్యౌ జాయే విన్దతే” ఇత్యత్ర జాయే-
శబ్దః ప్రగృహ్యః । తతః “జాయ ఏహి” ఇత్యాదావపి ప్రగృహ్య-
త్వం న కల్ప్యమ్॥ 30॥

త్రి:—యః పర ఇతిశబ్దేనవిశిష్టతే సోపి తత్త్రేన స్వేన రూపేణ ప్రత్యేతవ్యః |
యథా—‘ద్వీ’ ‘పరశ్చ’ ఇతి ప్రగ్రహో భవతీతి వత్సయతి । పరత్వాత్ ‘ద్వీ జాయే
విష్వతే’ ఇత్యత్ర జాయేశబ్దః ప్రగ్రహః | ‘యోనిరసి జాయే’ ఇత్యత్ర తు న ప్రగ్రహః॥ 30॥

సూత్రం—ఋకారల్కారౌ హ్రస్వా॥ 30॥

వై:—ఋకారశ్చ లికారశ్చ ఋకారల్కారౌ తౌ హ్రస్వ-
సంజ్ఞా భవతః । ‘బ్రహ్మ దేవా అవీవృధక్’ “ క్షప్తా ఋతవః ” ।
తేన చ “సమానకాలస్వరః” ఇతి ఐక్యమాణేనాత్రాపి సిద్ధే పృథ-
గ్వచనం మాత్రావేషమ్యశజ్ఞానివృత్త్యర్థం, న తు మాత్రావే-
షమ్యమగ్నీకృత్య హ్రస్వసంజ్ఞా విధీయతే ఇతి యుక్తం కల్పయితుం,
సర్వశాస్త్రేష్వసనిధత్వాత్॥ 30॥

త్రి:—ఋకారశ్చ లికారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞా భవతః । యథా—‘ఋతవో వై’
‘అక్ష్వప్రస్య క్షప్తే’॥ 30॥

సూత్రం—అకారశ్చ॥ 31॥

వై:—చశబ్దేన ‘హ్రస్వా’ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । తతశ్చాత్ర
హ్రస్వ ఇతి విపరిణామాదకారో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతీత్యర్థః ।
‘అవధూతగ్ం రక్షః’॥ 31॥

త్రి:—అకారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి | చకారో హ్రస్వమన్వాదిశతి | యథా—
‘అయం పురః’ ఇతి॥ 31॥

సూత్రం—తేన చ సమానకాలస్వరః॥ 32॥

వై:—సమానస్తుల్యః కాలో యస్య స తథోక్తః | అకారేణ
తుల్యకాలస్వరో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి । కియాన్ పునరకారస్య
కాలః? యావత్తాయముచ్చార్యతే | న చోచ్చరణవేషమ్యాత్తద-

వ్యవస్థా స్యాత్, “చాషస్తు విచిత్రే మాత్రామ్” ఇతి శీఘ్రోక్తచాష-
 రతకాలతుల్యస్య స్యవస్థితేః । తస్మాదికార ఉకారశ్చ హ్రస్వ ఇతి
 సిద్ధమ్ । “మా త్వా హిగ్ంసిషమ్” “ఉర్ధ్వమిస హి పుగ్ంసః” । నన్వ-
 త్రాకార ఇకార ఉకారశ్చేత్యేకసూత్రేణ సిద్ధేకిమర్థం గౌరవమాశ్రి-
 తమ్ । తదుచ్యతే—ఉత్తరసూత్రేకారతుల్యకాలత్వం విధిత్సి-
 తమ్ । తచోఽపయార్థమ్ । తదత్రోక్తమితి న గౌరవదోషః॥ 33॥

త్రి:—తేన అకారేణ యస్తుల్యకాలస్వరస్య చ ప్రాస్వాభవతి. అత్రాపి చ-
 కారో ప్రాస్వావ్యాజేశకః । సమానకాలస్వర ఇతి ఇకార ఉకారశ్చేత్యర్థః । సప్త్య-
 ఊరాణాం సమానకాలత్వాభావాత్ । యథా—‘ఇషే త్వా’-‘ఉప ప్రయన్తః’ అ-
 త్రాహ—అకారో హ్రస్వః తేన చ సమానకాలస్వర ఇత్యారభ్యంతం. ‘ఋకారల్కా-
 రాప్రాస్వా’ఇతి తు నారభ్యంతం. ఏనమారభ్యమాణే పునరుక్తయీ గౌరవం భవేదితి
 ఉచ్యతే అరభ్యంతేవేదేతే । కుతః? ఋకారల్కారకారయోరన్తరా రేఫలకారౌ స్తః ।
 తథ్నానత్వాదనయోః కాలవ్యభిచారస్యాత్. హ్రస్వత్వం న గమ్యత తస్మాద్ధాదిత్యే-
 నమారభ్యతే ‘ఋకారల్కారౌ ప్రాస్వా’ఇతి॥ 33॥

స్తో సూత్రం—అనుస్వారశ్చ॥ 34॥

వై:—చశబ్దేనాత్ర తేన సమానకాల ఇత్యన్వాదిశ్యతే ।
 తథాచానుస్వారోఽకారేణ తుల్యకాలో భవతీత్యర్థః । “తమూ
 శుచిగ్ంశుచయో దీదివాగ్ంసమ్” “యేషాగ్ం సోమస్సమృచ్చతే”
 “అగ్నిగ్ం స్తోమేన బోధయ” శీఘ్రాయాం తు—

మాత్రాత్ ద్విమాత్రోఽనుస్వారో ద్విమాత్రాన్మాత్ర ఏవ తు ।
 ఇత్యుక్త్వా ద్వివిధస్యాప్యనుస్వారస్య సంయోగపరత్వే ద్విత్వం
 మాత్రికత్వం చోక్తమ్,—

మాత్రికాదపి సంయోగే మాత్రికస్తు ద్విరూపవత్॥ ఇతి ।

తథా యో మాత్రికాత్పరస్సంహితాకాల ఏవ తు భవతి,
తస్యానుస్వారస్య మాత్రాపరిమితః కాల ఇత్యుక్తమ్—

అనుస్వారశ్చ యో మాత్రస్సంహితాకాల ఏవ తు । ఇతి ।

‘మాత్రాద్విమాత్రః’ ఇత్యేతత్తు పదమధ్యవర్త్యసంయోగప-
రవిషయమితి చోక్తమ్—

పదమధ్యే ద్విమాత్రం న్యాయేకమాత్రం ద్విరూపవత్ ।

ఇతి । తస్మాత్స్థమ్—

ప్రాదిసిద్ధః * పరో హ్రస్వాదసంయోగపరస్తు యః ।

అనుస్వారో ద్విమాత్రోసావన్యస్సర్వోఽపి మాత్రికః ॥

ఇతి । నాన్య ప్రాతిశాఖ్యోక్తిర్విరోధినీ । ప్రాయః త్వేనోపపత్తేః ।
యత్తు కేచ్ఛిద్ద్వితీయశ్లోకస్య అన్యథా వ్యాఖ్యానం కృతమ్—
దీర్ఘాత్పరోఽపి పదమధ్యగతోఽసంయోగపరో ద్విమాత్ర ఏవేతి,
తత్తలు ప్రాతిశాఖ్యవిరుద్ధమ్, ద్విమాత్రభూయస్తావత్తేః । అనారభే

* ప్రాదిసిద్ధ ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః । లఘుమాధ్యందినశితాయామనుస్వారం ప్రకమ్య—

హ్రస్వో దీర్ఘో గురుశ్చేతి త్రివిధః పరికీర్తితః ।

హ్రస్వాత్పరో భవేద్దీర్ఘః హగ్ంస ఇతి దశణమ్ ॥

దీర్ఘాత్పరో భవేద్ధ్రస్వః మాంసేభ్య ఇతి దశణమ్ ।

గురౌ పరే హ్యనుస్వారః గురురేవ హి స స్మృతః ॥

సింహ్యాసీతి తత్ర తావత్ ఋకారే దీర్ఘః ఏవ సః ।

దేవానాం హృదయే తద్వత్ తస్కరాణం యథా శృకే ।

ఇతి మాత్రాదివిధానాత్పాఠద్వయమపి సాధ్యం ఇతి భాతి ।

త్వస్మై సూత్రే శిక్షాయాం ద్విమాత్రానుస్వారబాహుళ్యముక్తం
మన్యేరన్ బాధకాభావాదితి । తస్మాదంత ఇత్యేవమర్థ ఏవాయ-
మారమ్భః॥ ౩౪॥

త్రి:—భవత్యనుస్వారిశ్చ ప్రాస్వసంజ్ఞః । యథా—‘తాగ్ం హస్తే’ చకాశ్
ప్రాస్వాన్వాకషణః । ‘అనుస్వారస్వరభక్తిశ్చ’ ఇతి స్వరం ప్రత్యక్షత్వవిధానాత్
అనుస్వారస్య వ్యజ్ఞనత్వమ్ । తథా సతి ‘ప్రాస్వాగణకాలం వ్యజ్ఞనమ్’ ఇత్యగణ-
మాత్రత్వే ప్రాప్తే తస్మా భూదితి ప్రాస్వత్వం విధీయతే । ప్రాస్వ సంజ్ఞాప్రయోజనం—
‘విభాగే ప్రాస్వం వ్యజ్ఞనపరః’ ఇతి॥ ౩౪॥

ద్వి: సూత్రం:—ద్విస్తావాద్విఘ్నః॥ ౩౫॥

వై:—అత్ర పూర్వతరసూత్రం స్వరపదం మణ్డూకగతిన్యా-
యేన అనువర్తతే । ద్విస్తావాన్ ద్విగుణః ప్రాస్వద్విగుణకాలః వా-
యసరుతతుల్యకాలస్వరో దీఘసంజ్ఞో భవతి । “యో వై దేవాన్”॥

త్రి:—తావానితి ప్రకృతో ప్రాస్వ ఉచ్యతే । ద్విరితి ద్విహపః । తావాన్
ప్రాస్వః దీఘసంజ్ఞో భవతీతి సూత్రప్రయోజనా । తాత్పర్యం తు—ప్రాస్వద్విగుణకాల-
స్వరః దీఘసంజ్ఞో భవతీతి । దీఘసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘దీర్ఘగ్ం సమానా-
క్షరే సవణపరే’ ఇత్యాది॥ ౩౫॥

ప్లు: సూత్రం:—ప్లుః ప్లుతః॥ ౩౬॥

వై:—స్వర ఇతి తావానితి చానువర్తతే । ప్లుస్తావాన్ ప్రా-
స్వత్రిగుణకాలః మయూరరుతతుల్యకాలస్వరః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి ।
‘ఛిన స్తీ ౩ ఇతి’ । నిర్వచనం తు—శరాదివద్ధూరగామిత్వాత్పుత
ఇత్యుచ్యతే॥ ౩౬॥

త్రి:—“అత్రాపి ప్రాస్వోఽనువర్తతే సాన్నిధ్యాత్ । త్రితి త్రిహపః ప్రాస్వః
ప్లుతసంజ్ఞో భవతి । తాత్పర్యం త్వత్రాపి బ్రూమః—ప్రాస్వత్రిగుణకాలస్వరః ప్లుత-
సంజ్ఞో భవతి ఇతి । సంజ్ఞాప్రయోజనం—‘స ప్లుతప్రగహా’ ఇత్యాది॥ ౩౬॥

సూత్రం:—హ్రస్వార్థకాలం వ్యజ్ఞానమ్॥ 32॥

వే:—వ్యజ్ఞానం హ్రస్వార్థతుల్యకాలమర్థమాత్రాకాలం భ-
వతి । యథా—‘భవనమసి’ జ్ఞానమానాం త్వవసానవర్తినాం
కాలాధిక్యం శిక్షాయాం స్మర్యతే—

హ్రస్వాత్పరం తు నాసిక్యం ద్విమాత్రం యత్తదుచ్యతే ।

దీర్ఘాత్పుతాచ్చ తస్మాత్రమేకమాత్రమితి శ్రుతిః ॥

ఇతి । తత్రాతిప్రసక్తపరిహారాయ శ్లోకాంతరం కృతమ్—

అవసానే విశేషోఽయమన్యేషాం చ న విద్యతే ।

సంహితాయాం తు తస్మాత్రః పదకాలేఽధికో భవేత్ ॥

ఇతి । అత్ర పూర్వార్థేన అవసానస్థేష్వతిప్రసక్తః పరిహృతః ।
సంహితాయాం తస్మాత్ర ఇతి హ్రస్వాత్పరస్యాపి సంహితాప్రయో-
గకాలే మాత్రికత్వమేవేత్యుచ్యతే । యస్తు హ్రస్వాత్పరస్యాధికా-
ల ఉక్తః స పదాధ్యాయ ఏవేత్యుక్తమ్, ‘పదకాలేఽధికో భవేత్’
ఇతి । తస్మాత్స్థమ్—

హ్రస్వాత్పరోఽవసానస్థః పదాధ్యాయేఽనునాసికః ।

ద్విమాత్రో మాత్రికత్వస్యః సంహితాయాం తథాఽఖిలమ్॥

ఇతి । అన్యేషు సంహితాప్రయోగే పూర్వోక్తో విభాగః, పదా-
ధ్యాయే తు హ్రస్వపూర్వస్య దీర్ఘాత్పూర్వస్య చ పూర్వోక్తా-
భ్యామధికకాలతేత్యాహుః । తదయుక్తమ్ । చ్యతోఽర్థమాత్రస్య
తదాసన్నకాలవిధిసమ్భవే అతివిప్రకృష్టకాలకల్పనానుపపత్తేః । అ-
త్రోదాహరణాని—‘ఈదృజ్’ । చ । అన్యాదృజ్’ । చ । ఏతాదృజ్’ ।

చ | 'వృషణ్వసూ-ఇతి వృషణ్ణ-వసూ' | 'బ్రహ్మక్' | విశమ్
ఇతి ద్విమాత్రాణి | 'విషూచీనాన్వ్యస్యతామ్', 'సుమజ్జలా ౪ ౦ స-
త్యరాజా3క్', 'లాజీ3క్' ఇతి మాత్రికాణి | తథా అవసానస్థల-
కారస్య పాదోనమాత్రత్వము క్తం శీఘ్రాయామ్—

అవసానే లకారస్య త్రిపాదత్వం సదా భవేత్ |

ఇతి | 'అస్తు | బౌత్' ఇతి దీఘః పుతాభ్యాం పరస్య వ్యజ్ఞాన-
స్య స్వరపరస్య పాదమాత్రత్వము క్తమ్—

అచః పరే విశేషో స్తి పాదమాత్రం విధియతే |

పూర్వకాలో ద్విమాత్రశ్చేదేకం వ్యజ్ఞానమేవ యత్ ||

ఇతి | అత్ర ద్విమాత్రగ్రహణం త్రిమాత్రస్యాపి ప్రదర్శకమ్ |
తద్యథా—'ఆవాయో భూష' | 'అగా 3 సగ్నీడిత్యాహ' | తథా
ద్విప్రభృతివ్యజ్ఞానసంయోగే మధ్యమానాం పాదమాత్రత్వము క్తమ్ |

అస్వరవ్యజ్ఞానం నిత్యమణుమాత్రం ప్రయుజ్యతే |

ఇతి | తద్యథా—'అత్యన్యానగామ్' | 'ఉక్థఉక్థే' | చతు-
రాదిసంయోగే త్వన్యస్యాప్యణుమాత్రత్వము క్తం బహుశః—

సంయోగశ్చతురాదీనాం వ్యజ్ఞానానాం యదా భవేత్ |

తదా ౭ న్యస్య వ్యజ్ఞానస్యాప్యణుమాత్రత్వమిష్యతే ||

ఇతి | తద్యథా—'ఉక్థ్యి' 'తాక్ష్యి' | తథా స్వరితగ్రాహి-
ణాం వ్యజ్ఞానానాం కాలాధిక్యము క్తం శీఘ్రాయామ్—

స్వారాః కర్మాశ్చ రక్షాశ్చ యే యతః క్కలాన్వయభావతః |
వర్తన్తే ప్రోచ్యమానాస్తే క్షిప్రయత్నే ౭పి వక్తరి ||

ఇతి । అత్ర స్వరితానాం కాలవృద్ధివచనం తద్ద్రాహిష్యజ్ఞానా-
ర్థమేవ । వక్ష్యతి—“ ఆదిరస్యదా త్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ ఇ-
త్యాచార్యాః” ఇతి, తదనుదాత్తసమత్వం కేషు చిత్స్వరితస్వ-
రేషు న భవతి । కిన్తు తదజ్ఞభూతేషు పరవ్యజ్ఞనేష్వేవ । తాని స్వరి-
తగ్రాహీణీత్యుచ్యంతే । తేషాం కాలాధిక్యం వినా ఉచ్ఛారణం న
ఘటతే । యేషు చ స్వరితస్వరేష్వేవ అనుదాత్తసమత్వం భవతి,
తత్ర కాలాధిక్యాభావేఽప్యుచ్ఛారణముపపద్యతే । తత్రానుస్వారస్తా-
వత్స్వరితగ్రాహీ ఉత్తమశ్చ పూర్వాజ్ఞభూతః । తయోద్విత్త్యేతు
పరో మాత్రిక ఏవ । యవలాస్తు హ్రస్వపూర్వకా అస్తస్థాపరాః ।
హ్రస్వదీర్ఘాఽజ్ఞభూతాస్తు రేఫపూర్వకా ఇతి । తత్రాయం వివేకః-

స్వరితగ్రాహ్యనుస్వారో ద్విమాత్రో మాత్రికాత్పరః ।

దీర్ఘాఽద్యర్థమాత్రస్స్పృద్ధ్వీ రూప్యే మాత్రికం పరమ్॥

ద్విమాత్ర ఉత్తమో హ్రస్వాద్యర్థో వ్యజ్ఞానాత్పరః ।

దీర్ఘాఽదనంతరస్తద్వన్మాత్రికో వ్యజ్ఞానాంతరః ॥

ద్విమాత్రా యలవా హ్రస్వాద్యర్థా వ్యజ్ఞానాంతరాః ।

దీర్ఘపూర్వాత్పరా రేఫాన్మాత్రికా ఇతి నిర్ణయః ॥

అనుస్వారో యథా—“భ రేష్యన్ద్రగ్ం సుహవగ్ం హవామహే”
“యోఽలగ్ం శ్రిదే సః” । “అగ్నేస్త్రయో జ్యాయాగ్ం సః” । “తేషా-
గ్ం హవిష్మాగ్ం శ్చ” । ఉత్తమో యథా—“త్వచం కరోతి” । “అపాం
ప్రషణ్వా” । “కృష్ణో రూపమ్” । “పరిభూర్విశ్వా” । “నిర్జాలృకేన
శీష్టా” । యలవా యథా—“ ఏభ్య ఏవై నం లోకేభ్యః” । “శరవ్యే
బ్రహ్మ సగ్ం శితా” । “గోభిర్యజ్ఞం దాధార” । “అథర్వణి” ।

“సవీర్యేరేవ” । “అనయోగ్లోకయోః” । అథ కస్మాదస్మిన్ గ్రంథే శిక్షావ్యాకరణేషు చ మాత్రికద్విమాత్రాణాం వ్యజ్ఞానానాం హ్రస్వ-
దీఘసంజ్ఞేన విధియేతే । వర్ణాన్యత్వాభావాత్ । స్వరేష్వేవ హి
కాలభేదాత్ పర్వాన్యత్వం, న వ్యజ్ఞనేషు । న చైవంసతి—“పరిమా-
ణాచ్చ పఞ్చమాదితి” ఇత్యనేన విరోధ ఇతి వక్ష్యామః॥ 32॥

తి:—“వ్యజ్ఞనం హ్రస్వాఫకాలం భవతి । న తు వ్యజ్ఞనమితి సంజ్ఞా ।
అన్యథా ‘వ్యజ్ఞనకాలచ్చ స్వరస్యాత్రాధికః’ ఇత్యత్ర కాలశబ్దస్య పానరుక్త్యాపత్తే-య-
థా—‘వాక్’ । హ్రస్వస్యాఫకం హ్రస్వాఫకం హ్రస్వాఫకం కాలః పరిమాణకాలో
యస్య తత్తథోక్తమ్ ॥ 32॥

 సూత్రం:—ఉచ్చైరుదాత్తః॥ 3౩॥

ప్రే:—అత్రాపి స్వర ఇత్యనువర్తతే । తథా వ్యాకరణే—“అ-
చశ్చ” ఇత్యధికృత్య ఉదాత్తాదిస్వరూపోపచేశాత్ । సమానస్థానే
మూర్ధ్న ఆసన్నే ఉపరిభాగే జాతేన ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణ-
స్వర ఉదాత్తగుణకత్వాదుదాత్తసంజ్ఞో భవతి । యథా శుక్లగుణ-
యోగాచ్ఛుక్లః పటః । ఉదాదానముక్షేపః । తద్యథా—“యో వే
పవమానానామ్”॥ 3౩॥

తి:—‘అయామో దారుణ్యమ్’ ఇతి లక్షణలక్ష్మితిస్వర ఉదాత్త ఇత్యుచ్యతే,
యథా—‘సః’ ఇతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయాజనమ్—‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్వరితమ్
ఇత్యాది॥

 సూత్రం:—నీచైరనుదాత్తః॥ 3౪॥

ప్రే:—సమానే స్థానే హృదయాసన్నే అధోభాగే జాతేన
ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణస్వరోఽనుదాత్తగుణకత్వాదుదా-

త్తసంజ్ఞో భవతి | ఉదాత్తవిస్మయగుణోఽనుదాత్తః | “విపా అమృతా ఋతజ్ఞాః” | “అనభృతయజుగ్ంషి జుహోతి” || ౨౯||

త్రి:—‘అన్వససగః’ ఇతిసూత్రలక్షణలక్షితస్వరతోఽనుదాత్త ఉచ్యతే | యథా—‘అవదతామ్’ | సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘అనుదాత్తో న నిత్యమ్’ ఇత్యాది||

సూత్రం:—సమాహారస్వరితః || ౪౦||

వే:—సమాహార ఉపయోగస్సంభేదాత్మకః యథోక్తభాగద్యయజన్మనా ప్రయత్నేన కర్ణమూలభాగో* చ్చార్యమాణస్వరః స్వరితగుణక త్వాత్ స్వరితసంజ్ఞో భవతి | స్వర్యతే పార్శ్వత ఉత్తిష్ఠత ఇతి స్వరితః | “స హ్యగ్నేరాస్యం క్షిప్తన” అత్ర శీఘ్రా—

అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో మూర్ధ్నృదాత్త ఉదాహృతః |
స్వరితః కర్ణమూలీయః సర్వాస్యే ప్రచయః స్మృతః ||

ఇతి || ౪౦ ||

త్రి:—తయోరుదాత్తానుదాత్తయోర్యసమాహరః స స్వరిత ఉచ్యతే, యథా—‘తేఽబ్రువః’ | సమాహరయతి ఇతి సమాహరః | తయోమేఽశనజన్యః స్వరః స్వరిత ఇత్యధః | స్వరితస్వరూపవిధిరయమ్ | ఉపరిష్టాత్త తత్రతత్ర స్వరితో వత్త్యతే | యథా—‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్వరితమ్’ ‘ఉదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్’ ‘తస్మిన్ననుదాతే పూర్వ ఉదాత్త స్వరితమ్’ ఇత్యాది || ౪౦||

సూత్రం:—తస్యాదిరుచ్చేత్తరాముదాత్తాదనస్తరే
యావదిధగ్ం హస్యస్య || ౪౧||

వే:—అథాత్ర స్వరితస్వరూపం వివిధత్వాన్నిరూప్యతే |

ఉదాత్తగుణాత్ స్వరాదనస్తరే అవ్యవహితపరే స్వరితే తస్యాదిరు-

చైచ్చస్తరాముదాత్తతరముచ్చార్యతే | క్రుష్టాదిషు ప్రథమాభ్యేన య-
మేనతుల్యమిత్యర్థః | ఆదిరిత్యనేన పూర్వాంతోఽభిహితః | యావదర్థం
హ్రస్వస్య తావన్నాత్రమర్థమాత్రాసమ్మితోఽంశ ఇత్యర్థః || ౪౦||

లి:—ఉదాత్తాదనస్తరే య స్వరస్వర్యతే తస్మాదిస్తావదుచ్చైస్తరాముదాత్త-
తరో భవతి | యావద్ధస్వానామ్ యథా—‘స ఇధానః’ || ౪౦||

ఊహ సూత్రం:—ఉదాత్తసమశ్లేషః || ౪౧||

వై:—యోఽర్థమాత్రాంతాత్పరోఽంశః స తూదాత్తసమ
వివ స పూర్వనదుదాత్తతరః | “య ఈజానః “ప్ర ఉగముక్థమ్” || ౪౧||

లి:—ప్రాస్యానకాలాచ్చేష ఉదాత్తసమో భవతి | న తూదాత్త ఏవ సమశబ్ద-
ప్రయోగాత్కించిన్ను యనత్వం ప్రతీయతే | అన్యథా స్వరితాభావాత్ | పూర్వోక్త-
మేవోదాహరణమ్ || ౪౨||

ఊహ సూత్రం:—సవ్యజ్ఞానోఽపి || ౪౩||

వై:—సవ్యజ్ఞాన ఇతి వ్యజ్ఞానపూర్వక ఉచ్యతే | తస్మైవాలక్షిత-
త్వేన లక్ష్యత్వాత్ | తేన పూర్వోక్తవ్యతిరక్తః సర్వస్వరితః పరి-
గ్రహ్యతే | సోఽపి పూర్వోక్తలక్షణో భవతి | “దేవస్య త్వా స-
వితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్ ” తదేవం వాజసనేయినాం
స్వరితో లక్షితః || ౪౩||

లి:—కేవలస్వాయం విధిః పురస్తాదుక్తః | ఇదానీం వ్యజ్ఞానసహితత్వేఽపి స్వరిత-
స్య తథాత్వముచ్యతే | సవ్యజ్ఞానోపి స్వరితః ఉదాత్తాదనస్తరోఽన్యో వా ఉక్తవిధి-
భేదావతి | అపిశబ్దస్వరితమాకవతి | యథా—‘సభిభ్యో వరివః’ ‘తిచ్యః’ || ౪౩||

ఊహ సూత్రం:—అనస్తరో వా నీచ్చైస్తరామ్ || ౪౪||

వై:—అథ శాఖాస్తరీయో లక్ష్యతే—అనస్తర ఇత్యుదాత్త-

తరాజంశాత్పరోఽంశ ఉచ్యతే | స నీచైర్తరామనుదాత్తతరం వో-
చ్ఛార్యతే | స తు పార్శ్వత ఉత్తేషణాత్స్వరితాత్మకో భవతి | అ-
నుదాత్తతరత్యం తు అఘోభాగే దృఢప్రయత్నమాత్రేణ వేదిత-
వ్యమ్ | ఆదిః పూర్వవత్ | ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని || ౪౪ ||

[తి:—తస్య స్వరితస్య హస్తాగ్రకాలాచ్ఛేషః నీచైస్తరామనుదాత్తతరో వా
భవతి | అనంతరశ్చేష ఇత్యధః | తదేవోదాహరణమ్ || ౪౪ ||

టీకా సూత్రం:—అనుదాత్తసమో వా || ౪౪ ||

ప్రే:—అన్యశాఖాస్థోఽపి లక్ష్యతే—స ఏవ శేషోఽను-
దాత్తసమో వా భవతి | అఘోభాగజాతేన అదృఢప్రయత్నేన పా-
ర్శ్వత ఉత్తేషణాత్స్వరితాత్మకశ్చ భవతి | ఆదిః పూర్వవత్ | తా-
న్యేవోదాహరణాని | ఏవముక్తాస్త్రయశ్శాఖాంతరీయాః స్వరితాః |
తే యమా యజ్యప్యస్మాకం నేష్టాః | తథాఽప్యస్మదీయస్య స్వరి-
తస్య తద్విలక్షణస్వరూపప్రాకట్యార్థమేన ఉపదిష్టాః | ఏవముత్తర-
త్రాప్యనిష్టపక్షోపదేశానాం ప్రయోజనమనుసంధేయమ్ || ౪౫ ||

[తి:—తస్య స్వరితస్య స ఏవ శేషః | అనుదాత్తసమో వా భవతి | తదేవో-
దాహరణమ్ || ౪౫ ||

టీకా సూత్రం:—ఆదిరన్యదాత్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ
ఇత్యాచార్యైః || ౪౫ ||

ప్రే:—ఇదానీం స్వమతముచ్యతే—తస్యేతి ప్రకృతే పున-
రత్ర అన్య ఇతి యత్నం ప్రక్రియాంతరప్రకటనార్థః | తేనాత్రాదిరర్థ-
మాత్రాపరిమిత ఇతి నియమో న భవతి | కిన్త్యజ్ఞభూతపూర్వోత్త-

రవ్యజ్ఞానసహితస్య క్వచిత్స్వరార్థపర్యంతోఽంశ ఉదాత్తగమో భవతి |
 క్వచిత్స్వరపర్యంతం క్వచిత్ప్రాపరితనేకవ్యజ్ఞానపర్యంత ఇతి త్రివిధ ఆదిః |
 శేషశ్చ క్వచిత్స్వరార్థాత్మకః క్వచిత్స్వరార్థవ్యజ్ఞానాత్మకః క్వచి-
 ద్వ్యజ్ఞానాత్మకః ఇతి త్రివిధః | సోఽనుదాత్తప్రయత్నేన కర్ణమూ-
 లభాజా స్వరితాత్మకో భవతి ఇత్యాచార్యా ఉపదిశంతి | తత్త్రేపం
 వివేకః :—

పూర్వాంశస్వరితగ్రాహివ్యజ్ఞానాదుచ్చవద్భవేత్ |

తదభావే తు దీర్ఘాంశః శేషో నీచగమావిహః॥

యత్ర స్వరితస్వరాత్పరం స్వరితగ్రాహి వ్యజ్ఞానమస్తి తత్ర
 తస్మాద్వ్యజ్ఞానాత్పూర్వోఽంశ ఉదాత్తగమో భవతి | హ్రస్వే
 దీర్ఘేఽ చ సమాసమేతత్ | యస్మాత్తు దీర్ఘాస్వరితాత్పరం స్వరి-
 తగ్రాహి వ్యజ్ఞానం నాస్తి తస్య పూర్వార్థం మాత్రాపరిమితముదాత్త-
 సమం భవతి | ఏవముక్తవిషయద్వయే యా శేషో స్వరితగ్రాహి వ్య-
 జ్ఞానాదిః దీర్ఘోఽత్తరార్థాదిశ్చ * ఏతాప్రభౌ అనుదాత్తగమా భవతః
 ఇతి | తత్త్రేషు స్వరితగ్రాహివ్యజ్ఞానసంజ్ఞాహః—

స్వరితగ్రాహ్యనుస్వారస్తథా పూర్వాక్షముత్తమమ్ |

తయోద్విత్వే పరస్యాగ్గం † పూర్వాగ్గం చేత్తదేవ తు॥

తథా పూర్వాగ్గభూతాశ్చ యలవా రేఫపూర్వకాః |

హ్రస్వాదనస్తరాస్త్యేతే యద్యస్తస్థాపరాస్తథా॥

ఇతి తత్ర స్వరార్థపర్యంత ఆదిర్యథా—“సంత్యా సిద్ధౌమి”

* వ్యజ్ఞానం దీర్ఘోఽత్తరార్థాం చ.

† పరం రూపం.

“విశ్వరూపో వే” । “అయం యస్సమో న్యధాయ్యస్మే” । “య-
థా వ్యాఘ్రమ్” । అత్ర స్వరితగ్రాహివ్యజ్ఞానాభావాదేవం భవతి । స్వ-
రపర్యస్త ఆదిర్యథా—“శ్రోతగ్ం సావ్యమ్” । “ప్రియమాసథస్థమ్” ।
“యజాన్వ ఆజ్యభాగో” । “కల్పాజ్ఞుహోతి” । “తేనేవేనం
యునక్తి” । “శరవ్యే బ్రహ్మ గగ్ంశితా” । అత్ర స్వరితాదనస్తరస్య
వ్యజ్ఞానస్య స్వరితగ్రాహిత్యాదేవం భవతి । ఉపరితనేకవ్యజ్ఞానపర్యస్త
ఆదిర్యథా—“అశ్మగ్ంస్తే తుదముంతే శుక్” । “తస్మాద్వద-
న్ప్రిణక్” । “అహర్మాగ్ంసేన” । “హోతర్యవిష్ట” “యత్పూతీ-
క్తేర్వా” । అత్ర స్వరితగ్రాహిణో వ్యజ్ఞానాంతహితత్వాదేవం భవతి॥

అతిః—తస్మైవ స్వరితస్యాదిప్రాప్త్యాధికారః ఉదాత్తసమో భవతి । తేష-
స్తవదాత్తసమ ఇత్యాచార్యా బ్రువంతే । యథా—‘సఖిభ్యో వరినః’ । ‘తస్యాదిః’
ఇత్యారభ్యాభిహితేఽస్మిన్వికల్పజాతే సూత్రమేతదేవేష్టమ్ । ‘ప్రజ్ఞిష్టప్రాతిహితయో-
మృదుతరః’ । ‘వైరోన్యజ్ఞానపాదస్త్రైయః’ ఇతిలక్షణానుకూల్యాత్ । న తూప-
రితనమపి సూత్రమిష్టం, ఏతల్లక్షణప్రాతిహిత్యాత్॥ ౪౬॥

 సూత్రం:—సర్వం ప్రవణ ఇత్యేకే॥ ౪౭॥

వై:—ప్రకషేణ వన్యతే ప్రియత్విష్యత ఇతి ప్రవణః । స్వరిత-
స్వరోఽయం సర్వం కృతస్త్వి ఏవ స్వరితో భవతి । న త్వస్య ఆదితః
కల్పిదంశ ఉదాత్తసమోఽస్తీత్యేకే ఆచార్యా ఉపదిశంతి । యస్మా-
ద్ధిస్వస్వరితాత్పరతః స్వరితాగ్రాహి వ్యజ్ఞానం నాస్తి తద్విషయమే-
తత్సూత్రమ్ । యథా—“వాయవస్థోపాయవస్థ” । “స్వకృత ఇరిణ
ఉపదధాతి” । “త్ర్యతిరాత్రో భవతి” । ఏవమస్య సూత్రద్వయస్య
వ్యాఖ్యానే—

సపూర్వం స్వర్గతే హస్వా దీఘోఽన్త్యాంశే తదు త్తరా ।
నాదానుస్వారకావేన స్వర్గ్యతే పూర్వ ఉచ్చహత్ ॥

ఇతి శిక్షాపచనం మూలమిత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౪౭ ॥

తైః—ప్రవాళబద్ధస్వరితపర్యాయః సవ్యభావ ఏవ స్వరైః ఆదితి ఆరభ్య సవణః
ప్రవణో భవతీత్యేకే ఆచార్యా ఉచిరే । యథా—“సభిభ్యో చరివః” ॥ ౪౭ ॥

కీర్తిత సూత్రం—నానాపదవిద్యమన్వయేన ॥ ౪౮ ॥

నే :—పదమత్ర సమామ్నాయప్రస్థిమభిమతమ్ । న వ్యా-
కరణప్రసిద్ధమ్ । కుతః? “అప్యకారాది” ఇత్యాదివిచనసామర్థ్యతే ।
ఇగ్గ్యమితి విభాగవత్ప్రచ్యుతంజ్ఞా । ఇగ్గ్యతే విభాగేన చాత్యత ఇతి
ఇగ్గ్యమ్ । సభ్యనం చాత్ర పదానామేవ పర్యవస్యతే పదమభి-
వ్యాహారాత్ । తదయమర్థ—ఇగ్గ్యపదమస్మిన్ శాస్త్రే నానాపద-
వత్ప్రథక్పదే ఇవ భవతి పదసభ్యనసంయుక్తవిధివిషయం నిర్ణయ-
త్యేతి । నన్విగ్గ్యఖడ్గయోరపి విభాగాధ్యయనాస్థిం నానాపదత్వమ-
విధేయమ్ । నేతదేవమ్ । న హీగ్గ్యస్య నివిధాచ్ఛారణాత్పద-
భేదో నవతి । “ఉపాయాన ఇత్యుప—ఆయవః” ఇతి వృద్ధేక్యప్రకట-
నపూర్వకమేవ విభాగాధ్యయనాత్ । ఏతచ్చ “స్థాపాయవః । ఉపా-
యవర్థ” ఇతి క్రమాధ్యయనాదవసీయతే । అతఏవ ‘ఇషే త్రచ-
త్వారిం శత్’ ఇత్యాదిసభ్యపాఠాని తస్మాద్విధేయ ఏవ నానాప-
దవద్భావః । కిం ప్రయోజనమస్య విధే? తదుచ్యతే—“ససాదాస్స-
జాతిష్ఠాయేన” ఇతి హృస్వత్వం విద్యతి । తదనిగ్గ్య ఏవ స్యాత్ ।
‘అగ్నిర్ హంతా నిషసాదా యజీయాన్’ ఇతి । ఇగ్గ్యఖడ్గే తు
సన్యాత్ । “ఋషిర్ హంతా నిషసాదా పితా నః” ఇతి కుతో న

స్యాత్ ? “పరగ్రహణేషు పదం గమ్యేత” ఇతి నియమాత్ । తథా
 “ ద్వే ” “ పరశ్చ ” ఇతి ప్రగ్రహం వక్త్యతి తదనిశ్చయ ఏవ స్యాత్ ।
 “ ద్వే ఏవ యజేత ” ఇతి ఇన్ద్ర్యఖణ్డే తు న స్యాత్ । “ ద్వే ద్వే సమ్భ-
 రతి ” ఇతి । తథా “ అస్తరనాద్యుదాత్తే ” ఇతి రేఫం వక్త్యతి । సోఽ-
 నిశ్చయ ఏవ స్యాత్ । “ అస్తర్యచ్చ మఘపక్ష ” ఇతి । ఇన్ద్ర్యఖణ్డే తు న
 స్యాత్ । “ అస్తర్యేన్ద్ర్యః పాదో హితి ” ఇతి । నానాపదనద్యాపే
 నతి తత్రాభీష్టసిద్ధిః । ఖిచ్చ—“ ఆకార ఏకారపూర్వస్తు బహుస్వర-
 స్య తేథే ” ఇతి ప్రగ్రహత్వం వక్త్యతి స ఇహాపి స్యాత్ । “ తత్ప్రవాణే
 విషజన్తి ” । “ న్యమిత్రాగ్ం ఓషతాత్తిగ్మహేతే ” ఇతి । నానాపదన-
 ద్యాపే నతి త్విహానిష్టం న హివతి । అసభ్యున ఇతి కిమ్ ? వక్త్యత్యేతత్
 “ తాభ్యామేవోభాభ్యామ్ ” ఇత్యస్తత ఆపస్తంబాత్ప్రగ్రహనిమిత్తమ్ । *
 అత్ర పదసభ్యునస్యావ్యవహారే, “ ఏవ వై యజ్ఞస్యాజ్ఞసాయనీ స్రుతి
 తాభ్యామ్ ” ఇత్యేతేశబ్దస్య, “ యే ద్వే అహారాత్రే ఏవ తే ” ఇతి
 యేశబ్దస్య చాస్త్రప్రగ్రహాన స్యాత్ । అథ కిమర్థం పదసభ్యునస్యైవ
 వ్యవహార ఆశ్రియతే ? తదుచ్యతే —యని “ బహుస్వరస్య తేథే ”
 ఇతి స్వరసభ్యునస్యావ్యవహారే పర్యదానస్యాత్, “ తత్ప్రవాణే విష-
 జన్తి ” ఇత్యాదానపి ప్రగ్రహత్వం స్యాత్ । తన్నిష్పత్త్యర్థమితి
 బ్రూమః ॥ ౪౮॥

ప్రతి—ఇన్ద్ర్యపదం నానాపదవద్భవత్యసంఖ్యానే విషయే । నానాపదవదితి
 కిం ? “ ఓషతాత్తిగ్మహేతే ” “ తత్ప్రవాణే ” ఇత్యాదా “ ఆకారైకారపూర్వస్తు
 బహుస్వరస్య తేథే ” ఇతి ప్రగ్రహత్వం మా భూదతి । అసంఖ్యాన ఇతి కిం ? “ ద్వే
 పరశ్చ, ఏవ యజేత ” ఇతి వక్త్యతి “ ద్వే సవనే శుక్రివతీ ” ఇత్యితి ప్రగ్రహత్వం
 భవతితి విదామః, నానాపదమివ నానాపదవత్ ॥ ౪౮ ॥

* ఇత్యేతే ఆపస్తంబాత్ప్రగ్రహనిమిత్తే ఇతి.

సూత్రం:—తస్య పూర్వపదమవగ్రహః॥ ౪౯॥

ప్రే:—తస్యేజ్యస్య యత్ పూర్వఖణ్డరూపం పదం తస్యావగ్రహ ఇతి సంజ్ఞా యథా—“ఉపాయవః” ఇత్యత్ర ఉపశబ్దః। “శ్రేష్ఠతమాయ” ఇత్యత్ర శ్రేష్ఠశబ్ద ఇతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“అవగ్రహ ఆశీర్ధాస్సువః” ఇత్యాదివ్యవహారః॥ ౪౯॥

ప్రతి:—తస్యేజ్యపదస్య పూర్వపదమవగ్రహ ఇత్యుచ్యతే। యథా—“దేవాయత ఇతి దేవ—యతే” అవగ్రహసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—“నావగ్రహః” ఇత్యాది। పదావగ్రహశబ్దయోనికాయతిలిజ్జత్వాదన్యోన్యాన్వయస్సంభవతి॥ ౪౯॥

సూత్రం:—పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత॥ ౫౦॥

ప్రే:—యానీహ గ్రహణాని తత్సర్వావస్య పదస్య సద్భావాత్పదగ్రహణాని భవితుమహన్తి, పక్షేక దేశస్య చ సద్భావాత్ తదేకదేశగ్రహణాని చ తద్విషయోఽయం నియమ ఆరస్యతే। పదగ్రహణేషు సమ్భవత్సు పదమేవ ప్రతీయతే। న తు పక్షేక దేశోఽపి। యథా—“అవాసచస్య” ఇతి హ్రస్వాధేఽవగ్రహణే “అవానో దేవ్యాకృపా” ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు పునః “త్రిభిర్ ఋణవా జాయతే” ఇతి పక్షేక దేశశ్చ। తథా “ఈంపూర్వో మకారః” ఇతి లోపనిమిత్తే ఈంగ్రహణే “ఈమన్ద్రా సుప్రయసః” ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు “పృథివీం మా హిగ్గంసీం” ఇతి పక్షేక దేశశ్చ అత్ర గ్రహణేష్వితి వచనాప్రహణమాత్రరూపాను సంజ్ఞాస్వయం నియమః, న తు “చీయత్పుపరః” “నకారశ్చకారం చ పరః” ఇత్యకారాంతాను సంజ్ఞాస్వితి వేదితవ్యమ్॥ ౫౦॥

శ్రీ:—పదగ్రహణేషు సూత్రేషు గృహీతం పదమేవ గమ్యేత జ్ఞాతవ్యం న పదైవదేశః | యథా—“త్వే ఇత్యనిష్కాంతః” ఇతి వ్యతి తథా సతి “త్వే క్షు-
మ్” ఇతి ప్రగహా భవతి “క్రత్వే దత్తాయ” ఇతి పదైకదేశత్వాన్న భవతి | గృహీ-
త్తి గ్రహణాని పదానాం గ్రహణాని పదగ్రహణాని తేషు || ౫౦ ||

శ్రీ: సూత్రం:—అపి వికృతమ్ || ౫౧ ||

వై:—పదగ్రహణేషు పరిపక్వమాణకార్యయోగాద్వి-
కృతమపి ప్రతీయేత | న తు వికృతరూపస్యాన్యత్వాదప్రత్యయః |
యథా—“అవాగచస్వానుదా” ఇతి నుదాపదస్య హ్రస్వ-
త్వం వ్యతి | తత్పదం క్రమాధ్యాయే ణత్వయోగాద్వికృతమపి
కార్యభాగభవత్వేన | “అగ్నేజాతాన్ | జాతాన్ప్ర | ప్రణుద |”
తథా త్రీమాపదం షత్పటత్వాభ్యాం వికృతమపి కార్యభాగభవత్వే-
న | “స్తీర్ణం బహుః | బహిన్సుస్త్వగ్రిమ్” | “ఉదధాపరశ్చ”
ఇతి ప్రతిషేధం వ్యతి | ఉత్పము త్రమాపత్వా వికృతమపి నిమిత్తం
భవత్వేన | “అమిత్రానున్నయామి స్వాగ్ం అహమ్ |” అథా-
పరిపక్వమాణకార్య వికృతమపి క్రమాధ్యాయే ప్రతిషేధనిమిత్తం
భవత్వేన | “అహో యక్షి | యక్షి విద్వాన్ | విద్వానభ” || ౫౧ ||

శ్రీ:—అపిశబ్దః పదమన్వాదిశతి | పదగ్రహణేషు వికృతమపి పదమవగతవ్యమ్ |
యథా—ణత్వాపత్త “వా హనః” ఇతి గ్రహీత్యతే పదమతి కృత్వా విసజన్తీయే ఓత్వ-
మాపన్నేఽపి ణత్వం వైవ నిలర్తతే “ప్రవాహణో నిహ్ని” | “ఏష స స్యః” ఇతి
విసజన్తీయస్య లోపగ్రహణం పరివృత్తతే “అయమువ్య ప్రదేవయుః” ఇత్యత్ర సకారే
పత్వమాపన్నేఽపి విసగణాలోపా భవత్వేన || ౫౧ ||

శ్రీ: సూత్రం:—అప్యకారాది || ౫౨ ||

వై:—పదగ్రహణేషుకారాద్యపి తత్పదం ప్రత్యేతవ్యమ్ |
యథా—“శ్వర్త వయనా” ఇతి శ్వాపదస్యవిహితం కార్యం ‘అశ్వా-

వస్త్రగ్ం సహస్రిణమ్' ఇత్యశ్వాపదేఽపి భవతి | “గోశుష్కః” ఇతి
గోమః స్వాత్తనిమిత్తత్వం “అగోఅఘృగ్ం సోమం కుర్యాత్” ఇత్య-
గోపదేఽపి భవతి || ౫౨ ||

త్రి:—అత్రాప్యపిశబ్దః పరాన్వాదేశికః | పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి పదం
విక్షేపయిష్యథా— “శ్వతాఽయునా” ఇతి ప్రాన్వాదేశేఽత్యతి | అకారాదేరపి
తస్య శ్వాగ్రహణస్య ప్రాప్యత్వం భవతి | యథా— ‘అశ్వావస్తగ్ం సహస్రిణమ్’ అకార
అదిర్యస్య ల్లత్తథోక్తమ్ || ౫౨ ||

జ్ఞైః సూత్రం:—అన్కారాది చ || ౫౩ ||

వై:- వ్యాఖ్యాతమీతత్పుర్వసూత్రేణ | ఉదాహరణం
తు, “అనూహనూ” ఇత్యనూశబ్దస్వాత్తం నిమిత్తత్వ* మననూ-
శబ్దేఽపి భవతి | ‘ప్రయాజనం ననూయాజమ్’ ఇతి | అత్ర వికృతాదీ-
నాం పృథక్పూత్రకరణం వికృతాదీనాం స్వస్థానామేవ యోగే పద-
సత్యయః, న సముత్తానాన్వల్యేమర్థమ్ | తతశ్చ “నాథామా-
ధారయ” ఇత్యుక్తం ప్రాప్యత్వం ‘ప్రాణా వేదజాతాః’ ఇతి ణ-
త్వాకారాదిత్వయోగ్యమవాయే న భవతి || ౫౩ ||

త్రి:—చకారః పదమితి బోధయతి | పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి పదం విక్షే-
యిష్య ‘అగ్ంశు’ ఇత్యనుస్వారాగమేఽత్యతి | అన్కారాదేరపి తస్యనుస్వారాగమ-
స్వాత్త | యథా— ‘అపగ్ంశు మృగైః’ | అన్కార అదిర్యస్య త్తథోక్తమ్ |
నవ్యత్రసూత్రే అన్ ఇత్యస్య కారోద్ధరత్వం కథంక్రియతే | ‘విణః కారోద్ధరః’ ఇతి
సూత్రేణామూత్రిస్య కారోద్ధరత్వవిధానభిజ్ఞప్రసంగజ్ఞాత్ | ఉచ్యతే | సత్యం ఏత-
చ్ఛాస్త్రబలాన్త క్రియతే | కింతు శాస్త్రాన్తరబలాన్క్రియతే | యథా పాణినీయా
ఏవకారః అపికారః ఇత్యాదీనాం సాధుతాం కథయన్తి ఏవమత్రాపి | ఏవం ‘అకార
ఆగమః’ ఇత్యత్రాపి చోద్యపరిహారా విక్షేపయా || ౫౩ ||

* నిమిత్తత్వకార్య.

† వికారాదీనాం

శ్లో నూత్రం:—ఏకవర్ణః పదమపుక్తః॥ ౫౪॥

వే:—పదాత్మక ఏకవర్ణోఽపుక్తసంజ్ఞో భవతి । న చాత్రైక-
శబ్దాభావేఽప్యేకత్వావగమాత్తదానర్థక్యం శబ్దసీయమ్ । అపు-
క్తసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వభ్యాపసార్థత్వాత్ । యథా—‘అదదే’ ‘ఉ-
లోకమగ్నే’ ‘ఓతే యన్తి’ సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—ఉకారోఽ-
పుక్తః ప్రకృత్యా ఇత్యత్ర వక్ష్యమః॥ ౫౪॥

త్రి:—ఏకశ్వాసా వణికశ్చ ఏకనణికాః । స చేత్సదం భవతి, సోఽపుక్తసంజ్ఞ-
స్సాన్యత్ । యథా—‘స ఉవేకవిగ్ంశనిర్దనిః’ పదమితి కిం ‘యజ్ఞపతావితి’ । సం-
జ్ఞాయాః ప్రయోజనం—ఉకారోఽపుక్తః ప్రకృత్యా ఇతి అపుక్త ఇతి స్యజ్ఞనే-
నాసంయుత ఇత్యధికః॥ ౫౪॥

శ్లో నూత్రం:—ఆద్యస్తవచ్చ॥ ౫౫॥

వే:—ఆదిశ్చ అస్తశ్చ ఆద్యస్తౌ తయోరివ । చశబ్దః అపు-
క్తసంజ్ఞం నర్థమన్వాదిశతి । అపుక్తస్యాదివదస్తవచ్చ కార్యం భవతి
వదిష్యతి హ్యేచార్యః—“తృతీయగ్ం స్వరఘోషవత్పరః” ఇతి ।
తత్ర పదాదిభూతేష్వేవ స్వరఘోషవత్స పరతః కార్యమప్యతే ।
తతశ్చ “ఉపభృదేహ” । “సేదు హోతా” । ఇత్యాదౌ ప్రథమస్య
తృతీయాదేశో స స్యాత్ అపుక్తస్యాదిత్వాభావాత్ । యస్మాత్ప-
రం కిచ్చిన్తి పూర్వం నాస్తి స ఆదిరిత్యుచ్యతే । తథా—‘ఓకారః
పదాస్తః ప్రగ్రహో భవతి’ ఇతి వక్ష్యతి । “ఓతే యన్తి” ఇత్యత్ర
తన్నస్యాత్ । అపుక్తస్యాస్తత్వాభావాత్ । యస్మాత్పూర్వం కి-
చ్చిన్తివరం నాస్తి స అస్త ఇత్యుచ్యతే । అస్మాద్విధివచనాదపుక్తేఽపి
కార్యసిద్ధిః॥ ౫౫॥

త్రై:—చకాహస్వాదిప్త్యం తదవృత్తసంజ్ఞం పదం అదివదంతవచ్చు కార్యభాగ్య-
వతి | అదివద్యథా—‘స ఉవేకవిగ్ంశపర్తనిః’ ఇత్యుత ‘తస్మాదిరుచ్చేస్తరామ్’ ఇతి
కార్యం భవతి | అస్తవద్యథా—‘ఓ తే యన్తి’ ఇత్యుత ‘అస్తః’ ఇతి ప్రగ్రహకార్యం
భవతి | అదిశ్చ అస్తశ్చ అద్యన్తా | తావివ అభ్యస్తవత్ || ౫౫||

 సూత్రం:—వర్ణస్య వికారలోపా || ౫౬||

ప్రే:—పదస్య యా వికారలోపా విధాన్యేతే “అవగ్రహ
ఆశీర్ధూకాన్సువరితి రేఫమ్” “అవగ్రహ ఇత్యేకమ్” ఇతి తావేకస్యే-
వ వర్ణస్య వేదితవ్యా | న కృత్స్నస్య పదస్య | నన్వేవం సతి కత-
మస్య వర్ణస్యేతి నావగమ్యతే | తదుచ్యతే—పదసంహితా హి
పదాస్తస్య పదాదేశ్చ భవతి | తయోరన్యతరస్య భవిష్యతః | కతర-
స్యేతి తు తత్త్రేవావగమ్యతే || ౫౬||

త్రై:—వణకామాత్రస్య వికారలోపా స్వాతాం న తు సవకాస్యపదస్య | వికా-
రస్తవత్—‘ధూర్మహా’ ఇతి | ‘లోపస్తు’ ‘స తే జ్ఞానాతి’ || ౫౭||

 సూత్రం:—వినాశో లోపః || ౫౮||

ప్రే:—వినాశః పదావస్థాయాం శ్రుతస్య సంహితాయామ-
దర్శనం లోపసంజ్ఞో భవతి | అదర్శనం చానుచ్ఛారణమ్ * | త-
త్తశ్చ “ఈంపూర్వో మకారః” “లుప్యతే” ఇత్యాదిషు అనుచ్ఛార-
ణమేవ విధిత్సితం వేదితవ్యమ్ | ప్రధ్వంసో లోప ఇతి త్వయి క్తమ్ |
ఉచ్చరీతప్రధ్వంసినాం వర్ణానాం సంహితాకాలపర్యస్తమనవస్థాసాత్ ||

త్రై:—వణకాస్య వినాశో లోపసంజ్ఞో భవతి | యథా—‘ఈమద్వా’ సుప్ర-
యసః | సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘అథ లోపః’ ఇత్యాది | వణకాస్య నిత్యేతాం
శబ్దామః | తన్నిరూకరణాయ వ్యాకరణానుసారేణ సూత్రమేతదభాణి || ౫౮||

 సూత్రం:—అన్వాదేశోఽస్యస్య॥ ౫౦॥

ప్రే:—“చాపీత్యన్వాదేశకా” ఇతి వక్యతి । తాభ్యామన్వాదేశః క్రియమాణోఽస్యస్యేవ వేదితవ్యః । న తు సమాసనిర్దేశా* తస్యస్యేతి । యథా—“షుషూక్ష్మధినుపః” ఇత్యాదిసూత్రాదనస్తరం “హన్యాదుప్యమానం చ” ఇత్యత్రాన్వాదేశో నిష్పూర్వ ఇత్యస్యేవ భవతి । న సర్వస్య । “అవర్ణవ్యవేతోఽపి” ఇత్యత్ర త్వనస్యస్యాప్యన్వాదేశే కారణం తత్రేవ వక్ష్యామః॥ ౫౦॥

త్రి:—నిమిత్తస్య నిమిత్తినో వాఽస్యస్య అన్వాదేశో భవతి । నిమిత్తీతి ప్రధానం, కార్యభాగితి యావత్ । నిమిత్తస్య యథా—‘హన్యాదుప్యమానం చ’ ఇత్యస్యస్య నిశ్చయస్య । నిమిత్తినో యథా—‘అకారస్తు సంహితాయామపి’ ఇత్యత్ర ‘సుష్కోకాంఠ’ ఇత్యస్యస్య అకారస్య । = స్వస్యేతి కిం ‘బ్రహ్మకైత్వం రాజక’ అగ్నైక ఇత్యాహ । ‘విచిత్యస్సమాకన విచిత్యాక ఇతి’॥ ౫౧॥

 సూత్రం:—ఉపబద్ధస్తు దేశాయ నిత్యమ్॥ ౫౧॥

ప్రే:—ఉపశబ్దస్సమీపవాచీ ఉపబద్ధత ఇత్యుపబద్ధః । ఇహ త్రివిధం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు తత్సమ్బద్ధితయా గ్రహీష్యతే కార్యభాజ్జీమిత్రముపబద్ధ ఇతి । తత్ర యదభక్తకార్యాత్కార్యభాజశ్చ పూర్వం పరం వా పదాత్మకం పదైకదేశాత్మకం వా సంహితామూయస్థం శబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యవిధిషు నిర్దిశ్యతే, కార్యభాజో వా పరత్వేన పూర్వత్వేన వా నిర్దిశ్యమానస్యావధితయా తత్సర్వం నిమిత్తమ్ । యథా—“విభాగే హ్రస్వం వ్యజ్ఞనపరః” “అసమ్పూర్వోఽరమృకారః” ఇతి । యత్త్యేవంలక్ష-

తాన్ని మిత్తాదన్యచ్ఛబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యహేతు-
 తయా కార్యభాజో నిమిత్తస్య వా సమీపే నిబద్ధతే తతః పూర్వ-
 ముత్తరం వా తదుపబద్ధ ఇత్యుచ్యతే । స ఖలు స్వభాధ్యాయ దే-
 శాయ నిత్యం ప్రథవతి । పృథగ్భూతోఽపి కార్యం సాధయత్యేవ ।
 దేశాంతరవ్యాప్తుత్తి హి*తస్య ప్రయోజనమ్ । న తు పృథగ్భావే
 కార్యనివృత్తిః । యథా “హిష్టాత్వంతరా” ఇతి హాస్యవిధానే
 పఠితా ‘హి’ ‘త్వం’ ఇత్యుపబద్ధౌ పదాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి హా-
 స్యకార్యం సాధయతః । “అపః । హి । ధ్” । “అగ్నే । త్వమ్ । తర”
 ఇతి । “ఇద్విదగ్నే” ఇతి లోపనిమిత్తస్యేచ్ఛబ్దస్య ఉపబద్ధౌ ‘ఉ’ ‘అగ్నే’
 ఇత్యేతాక్రమాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి కార్యం సాధయతః । “సేత్ ।
 ఇదు । ఉ హాతా” । “సేత్ । ఇదగ్నే । అగ్నే అస్తు” । ఇతి । తు-
 శబ్దో నిమిత్తం వినివర్తయతి । తద్ధి కార్యభాజః ప్రతిసమ్పన్ధి । తస్య
 విభాగవిషయస్య విభాగాభావే సద్ధానవిషయస్య చ సద్ధానాభావే
 కార్యం న భవతి । యథా “ఇన్ద్రావద్విన్వాన్వరః” । “ఇన్ద్రావతీమపచి-
 తీమ్” । “అకుర్వ చ ప్రత్యయాత్వరః” । “ఇషమ్ । సమితి । అకుర్వత” ।
 అన్యే తు వ్యాచక్షతే—“ఇరావతీప్రభృత్యాదాధార” ఇత్యాదినిర్దేశ-
 నిబద్ధ ఏవ ఉపబద్ధ ఇతి । తేషాం ఇరావతీప్రభృతిదేశస్థస్య మనవేశబ్దస్య
 ‘సామాయ స్వరాజ్ఞే’ ఇత్యనువాకస్థయోః రాజ్ఞే వాయవేశబ్దయో-
 శ్చాస్తం ప్రగ్రహస్సృత్ । నను “సజ్జే అహ్నే నిత్యమ్” । “అతే సమా-
 నపదే నిత్యమవే చావే చ” ఇతి నిత్యప్రతిషేధా తన్నస్యాత్ । యద్యే-
 వమనారమ్భణీయమేవే తత్సూత్రమ్ । కుతః? ప్రయోజనాభావాత్ ।
 అపి చాస్మిన్ వ్యాఖ్యానేఽస్మదుక్తోపబద్ధానాం నిమిత్తాన్తర్భావాత్
 తత్పృథగ్భావే కార్యాణి న స్మృతిత్యలం ప్రవక్ష్యేన॥ ౫౬॥

త్రి:—ఉపబద్ధస్తు స్వదేశాయైవ నిత్యం నిదేశశఙ్ భవతి ఉపబద్ధత ఇత్యుప-
బద్ధః । ఏతస్మిన్నిత్యధికరణరూపః సంఖ్యానవిషయః ప్రదేశశ్చ ఉపబద్ధ ఉచ్యతే ।
యథా—“ఇరావతీ” ఇత్యాది సూత్రద్వయం, “సోమాయ స్వేత్తస్మిక్ “గమయతో
భవతః” ఇతి చ । ఉపబద్ధే యదుక్తం తదన్యత్ర స భవతీతి తుశబ్దాధికః । యథా
‘ఇత్యాహ దేవీహ్యేషా దేవస్సోమః’ ఇత్యత్ర త్రిపదప్రభృతిన్యాయేన ‘పూనకే
ప్రభృత్యాయమ్’ ఇతి ప్రాప్తిః అన్యత్ర యో నిషేధస్య ఉపబద్ధే న భవతీతి నిత్యశ-
బ్దాధికః । యథా—“సదోహవిధాకనే” ఇతి ప్రగ్రహో గ్రహీప్యతే । కేవలం హవి-
ధాకనే ఇతి సవేకా న ప్రగ్రహో గృహ్యతే । యథా—‘హవిధాకనే ఖాయస్తే’
ఇత్యయమన్యత్ర నిషేధః ‘హవిధాకనే ప్రాచీ ప్రవతేయేయః’ ఇత్యత్ర న ప్రసరతి ।
‘గమయతో భవతః’ ఇత్యాదినా ప్రాప్తిః । న స్వేతదనుపపన్నమ్ । అన్యత్ర నిషేధస్య
క్వచిదుపబద్ధేఽపి దశక నాత్ । యథా—‘అథ విధుని భవతః’ ఇత్యత్ర ‘గమయతో
భవతః’ ఇత్యుపబద్ధప్రాప్తిః । ‘న గ్రామి’ ఇత్యాదినాఽన్యత్ర నిషేధేన నిషిద్ధతే ।
తథా—‘వాయస ఆరోహణవాహనా’ ఇత్యత్ర ‘సోమాయ స్వ’ ఇతి ప్రాప్తిః । ‘అతే
సహనపదే నిత్యమ్’ ఇత్యనేన అన్యత్ర నిషేధేన నిషిద్ధతే । ఆత్రోచ్యతే—‘గ్రామి
నాయవే మనవే’ ఇత్యాదీనాం కట్టోక్తత్వాదేవ నిషేధః ప్రసరతు, కేవలహవిధాకనే
ప్రగ్రహో నేత్యాధికః నిషేధో న ప్రసరత్యేన । అధికకట్టోక్తయోః కట్టో-
క్తస్య ప్రాబల్యత్ । నను ‘అతే అవే’ ఇత్యనయోః కట్టోక్త్యేవాలం, త్రత నిత్యగ్రహ-
ణేన కిమ్ । ఉచ్యతే నితరాం పరిహారః—కట్టోక్తిరుపబద్ధప్రాప్తిమేవ నివర్తయతి ।
నిత్యశబ్దస్తు ప్రాప్త్యుత్తరమపి పరిహరతి । యథా—‘ద్వే జాయే విస్తతే’ ఇత్యత్ర ‘ఏక-
వ్యతతోపి’ ఇతి ప్రాప్తిః । ‘సనస్సతే వీడ్వజ్ఞః’ ఇత్యత్ర వీడిత్యాదిప్రాప్తిత్యేవమాద్యు-
వాసీయమ్ । మాహిషేయమతానుసారేణైవం ప్రపశ్యితమ్॥ ౫౯॥

సూత్రం:—నానాపదీయం చ నిమిత్తం ప్రగ్రహస్రాదిషు॥౬౦॥

వై:—అథ నిమిత్తానామపి కేషాం చిదుపబద్ధవత్ప్రళగ్భ-
వేఽపి కార్యకరత్వమస్తీత్యాహ—పుథగ్భూతం పదం నానాపద-
తత్ర భవం నానాపదీయమ్ । నిమిత్తం పూర్వసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్ ।
ప్రగ్రహశ్చతుర్థాధ్యాయే వక్ష్యంతే “సశోహపాశ” ఇత్యాదయోఽ-

నుస్వారభాజః శబ్దాః ప్రాదయః । ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ పృథగ్భూ-
తపదస్థమపి నిమిత్తం భవతి । న తు పృథగ్భావాదనిమిత్తమ్ । తేషు
ప్రతిసమ్బుద్ధివ్యతిరిక్తనిమిత్తమస్తి । న హి ప్రగ్రహానదానాం ప్రతిస-
మ్బుద్ధ్యస్తి విభాగసంహితాసాధారణత్వాత్ । ప్రాదీనాం తు సమా-
నపదస్థో మేష్టవ ప్రతిసమ్బుద్ధిః । తద్వ్యతిరిక్తస్య నిమిత్తస్య పృథగ్భూ-
వేఽపి యుక్తం కార్యమ్ । యథా—“ఓకారోఽసాంహితోఽకార-
వ్యజ్ఞానపరః” ‘న సున్వాన న దేవయోః । అసదత్ర సువీర్యమ్’ ।
“బృహదర్చ విభావసోః । మహిషీవ త్వద్రయః” । తథా ప్రాదిషు—
“నావగ్రహపూర్వః” । ‘పార్థమాసీతి పార్థ—మాసీ’ । “అథక-
మాసః ఇత్యర్థ—మాసే” । చశబ్దాత్సంహితాయామపి నిమిత్తం భవతి॥

త్రి—చకారస్తుశబ్దనిగదితం న ఇథకమన్వాదికతి—ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ
సానాభదసమ్బుద్ధినిమిత్తం అసంహితాయామపి స్వకార్య* ఋషదికతీతి । ప్రగ్రహేషు-
స్వారకార్యం న నివర్తతే । యథా షట్కృతి—‘ఘ్నిచక్రే పపరే’ ప్రగ్రహా భవత
ఇత్యుత ప్రగ్రహత్వే పకారేణోపదిష్టే పదకారేఽపి తత్తేవ । ప్రాదిషు చ యథా—
‘నావగ్రహపూర్వః’ ఇత్యవగ్రహేణానుస్వారాగమే నిషిద్ధే పదకారేఽపి తత్తేవ ।
యథా—‘అథకమాసే దేవాః’ । షత్విణత్వాదౌ తు సానాపదీయం నిమిత్తమ్ । సం-
హితాయామేవ కార్యం కరోతీత్యయూరమృః । యథా—‘శుచిపదితి శుచి—సత్’ ।
‘ప్రవాహణ ఇతి ప్ర—వాహనః’॥ ౬౦॥

శ్లో నూత్రం—యథోక్తం పునరుక్తం త్రిపదప్రభృతి త్రిప-
దప్రభృతి॥ ౬౧॥

పై—త్రీణి పదాని ప్రభృతిరాదిర్యస్య తదిదం త్రిపదప్రభృతీ-
తి తద్గుణాసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః । తథాభూతం చతుర్థం పదం పున-
రుక్తం మన్తాన్తరే బ్రాహ్మణాన్తరే వా పునః ప్రయుక్తం యథో-
క్తం యథాపూర్వమేవ భవేత్ । పూర్వస్మిన్ ప్రయోగే తస్య య-

త్కార్యం తదభావో వా దృశ్యతే, తదేవోత్తరస్మిన్నపి ప్రయోగే
 భవతి । ఏతదుక్తం భవతి—కార్యతదభావప్రయుక్త* చతుర్థపదా-
 నాంచతుశాఙ్గం పదానాం మస్త్రైకదేశభూతానాం తేనైవ క్రమేణ
 మస్త్రైస్తరైకదేశతయా పునశ్చుతా తత్రాపి చతుర్థేపదే ప్రాపకాస్త-
 రాభావేఽపి పూర్వత్ర దృష్టం కార్యం భవతి । నివర్తకాస్తరాభావే
 చ కార్యం నివర్తతే । తత్ర కార్యమ్—“ద్రాపే అర్ధసస్పతే” ఇత్య-
 త్రాసువాకే “రత్నా చ నో అధి చ దేవ బ్రూహి” ఇత్యులోపా† దృష్టః ।
 సః “యే తే పద్ధాసః” ఇత్యత్రాపి భవతి । కార్యాభావస్తు, పారోఽఙ్కాకే
 “దేవస్య త్వాసవియః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్” ఇత్యుకారలోపా
 దృష్టః । స త్వకారలోపాభావస్థానే వాజపేయకాణ్డేఽపి తథే చ
 భవతి । త్రిపదప్రభృతీనాం పదానాం సమూహస్త్రిపదప్రభృతీతి తు
 వ్యాఖ్యానం న యుజ్యతే । హాత్రబ్రాహ్మణే—“దేవీ దేవపుత్రే
 ఇత్యాహ దేవీ ప్యేతే” ఇత్యత్ర శ్రుతస్య ‘ఇత్యాహ దేవీ’ ఇతి పద-
 త్రయస్యాభ్యురబ్రాహ్మణే “నా దేవి దేవమచ్ఛేహీత్యాహ దేవీ
 ప్యేషా” ఇతి పునశ్చుతా ద్వితీయే పదే ప్రగహప్రసక్తాత్ । తథో-
 ఖ్యకాణ్డే “యే అస్తరిక్షే యే దివి” ఇతి శ్రుతస్య పదచతుష్టయస్య
 శతరద్రీయేఽన్వ్యాహే—“యేఽస్తరిక్షే యే దివి యేషామ్” ఇతి
 పునశ్చుతా ద్వితీయపదే అలోపప్రసక్తాచ్చ । యస్తు క్కత్సస్య మస్త్రై-
 స్య పునః ప్రసంగస్తత్ర మస్త్రైస్యత్వాభావాః చతుర్థేఽపి పదే
 పూర్వవత్కార్యం భవత్త్యేవ । యథా—‘అమ్బే అమ్బాలి’ ఇత్యత్ర
 ‘దధిక్రావ్ణో అకారిషమ్’ ఇతి పునశ్చుతా ద్వితీయస్య పదస్య అ-
 లోపః । యశ్చ మస్త్రైపదానాం బ్రాహ్మణేఽనువాదస్తత్ర స ఏ-
 వ మస్త్రోఽనుద్యుత ఇతి మస్త్రైస్యత్వాభావాన్మస్త్రైకాణ్డపదచ-

* సంయుక్త.

† ఇత్యుకారలోపా.

తుర్థమపి పదం భవతి । “మర్యశ్రీస్సప్తహయద్వణ్ణో అగ్నిరితి” ।
 స తత్ర ప్రాపకాస్తరమపేక్షణీయమ్ । మన్తాన్యత్వాభావాత్ । ద్వి-
 రుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తేరుపలక్షణమ్॥ ౬౦॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిత్రవిరచితే వైదికాభరణా-
 ఖ్యే ప్రాతిభాఖ్యవ్యాఖ్యానే ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

తి:--త్రయాణాం పదానాం సమాహారస్త్రోపదమ్ । కార్యభాజః పదస్య తృతీ-
 యత్వం విశ్లేయమ్ । ఈదృశం త్రిపదం ప్రభృతి అదియకాస్య తత్త్రిపదప్రభృతి యథో-
 క్తం పూర్వోక్తవిధిం కరోతి అవిశేషేణ * తత్త్రిపదప్రభృతి పునరుక్తం చేత్ । తథాపి
 ‘అవ్యతే త్వకార ఏకారాకారపూర్వః’ ఇత్యనేన ప్రథమకాణ్డతృతీయప్రశ్నే ‘దేన-
 స్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోబాహుభ్యామ్’ ఇత్యత్ర అకారే అస్తే తదేవ వాక్యం
 వాజపేయేఽవ్యలూపం బాధిత్యా తద్దేవ భవతి, త్రిపదప్రభృతిత్వాత్ । ‘ఉభా వామ్’
 ఇత్యత్ర ‘సువథా రాయే అస్మాక్’ ఇత్యేతత్, ‘ఉదు త్యం జాతవేదసమ్’ ఇత్యత్రాపి
 తద్దేవ । తథా ‘సంతే వాయుః’ ఇత్యత్ర ‘స జాలో గభోః అసి రోదస్యః’ ఇత్యేతత్,
 ‘క్రూరమిన వా’ ఇత్యత్రాపి తద్దేవ । బ్రాహ్మణవాక్యేషు తు త్రిపదమత్రాద్వా కార్యం
 భవతి । బ్రాహ్మణవాక్యేషు పూర్వస్థలస్త్యేవోక్తేః । యథా—‘ఇమామగృభ్యక్’
 ఇత్యత్ర ‘మర్యశ్రీస్సప్తహయద్వణ్ణోఽగ్నిః’ ఇత్యేతద్వాక్యం ‘ఉత్క్రామ’ ఇత్యత్రాపి
 తద్దేవ భవతి । కార్యభాజః పదస్య తృతీయత్వమితి కిం, ‘యే అస్తరితే యే దివి తేభ్యః’
 ఇత్యుభ్యే । ‘యేఽస్తరితే యే దివి యేహమ్’ ఇతి రుద్రోత్తమానువాకే । ప్రభృతితి కిం
 ‘త్యమగ్నీరుద్రః’ ఇతి యాజ్ఞాయాం ‘దినస్పరి ప్రథమం జన్తే అగ్నిః’ ఇతి వాక్యం
 ‘అగ్నయేఽన్నంతే’ ఇత్యత్ర ‘ఎతః ప్రథమం జన్తే అగ్నిః’ ఇతి పునరుక్తం సత్తద్దేవ
 భవేదతి చేన్ద్రేణమ్ । త్రిపదమత్రాదేవ తథాభావ ఇతి నాత్ర వక్తం యుక్తమ్ । కింతు-
 ‘జన్తే సగ్గంసానః’ ఇతి జన్తేగ్రంథసామధ్యాయాత్ । అన్యథా తస్యవైయధ్యాయాత్ ।
 పదవిప్పాసాధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి॥ ౬౦॥

అథ వణకసమామ్నయ ఏకపక్షిః॥ ౬౧॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిభాఖ్యవివరణే సంజ్ఞాపరిభాషానిరూపణంనామ
 ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

శ్రీమత్ సూత్రం:—అథ శబ్దోత్పత్తిః॥ ౧॥

వై:—ఇథానీం వేదవర్ణనాం ఉచ్చారణప్రసిద్ధ్యర్థం, “మ-
కారస్పర్శపరస్తస్య సస్థానమనునాసికమ్” ఇత్యాదిషు సస్థానాది-
జ్ఞాపనార్థం చ శబ్దోత్పత్తిప్రకార ఉపదిశ్యతే । అథేత్యయమధి-
కారః, శబ్దస్యోత్పత్తిర్నస్య, సాఽధిక్యతా వేదితవ్యా । ద్వివిధశబ్దో-
నిత్యః కార్యశ్చేతి తత్ర నిత్యః సర్వదేశవ్యాపక ఏక * శబ్దో బ్రహ్మ-
త్యభిధీయతే । తస్మాత్కార్యశబ్ద ఉత్పద్యతే స ప్యుక్తః క్వాచిత్తోఽ-
నస్తభేదశ్చ । తస్య ఋణాత్మకస్యోత్పత్తిః ఇహ వ్యాఖ్యేయతయా
అధిక్రియతే॥ ౧॥

త్రి:—ఉక్తో నిర్ణాసమామ్నయః । తేషాం నిర్ణాసాం కీదుక్కారణం కథం
వా తదుపలభిత్వా కాంతౌనస్తరం తన్నిరూప్యత ఇత్యాన వైర్యాణోఽఽథశబ్దః । అథవా
ఇత ఉ తరం మద్యత్యతే తచ్చబ్దోత్పత్తిత్యధిక్యతం 1 వేదితవ్యమిత్యధికారాధాః ।
శబ్దో నామ గ్వనిః, నిర్ణాసామకారాదీనామపాదానకారణం, తదుత్పత్తిజ్ఞానం,
ఉపలభివాః । యథోదకస్య సితకనాత్ పూకామేన భూమా జలమస్త్యేన తత్
భునాద్వైశ్యతే తద్వస్తే మునుభిధీయత 2 ఇతి సూత్రాధాః॥ ౧॥

శ్రీమత్ సూత్రం:—వాయుశరీరసమీరణాత్కర్ణోరసాస్పృహనే॥ ౨॥

వై:—తత్ర సర్వవర్ణానుసరినః సామాన్యరూపస్య తావ-
దుత్పత్తిః చ్యతే—సమీరణాదితి సంపూర్వాదీర్తే రాభవే ల్యుట్ప్రత్య-
యః । చక్ర ప్రేర్యమాణస్య కోష్ఠ్యస్య వాయోశ్శరీరే యత్సము-
త్థానం ప్రయోజ్యవ్యాపారస్తస్మానిత్యర్థః । యద్వా—సంపూర్వా-

* వ్యాప్యవ్యక్తఏకః ఇతిపాఠాస్తరమ్.

1 సా శబ్దోత్పత్తిశ్చేతదధిక్యతం.

2 తద్వచ్చబ్దోత్పత్తిరుచ్యత.

దీర్ఘే ద్విన్త్యాట్ట్యుత్పత్తయః । తస్య వాయోశ్శరీరే యత్సమత్థాప-
నం ప్రయోజకవ్యాపారస్తస్మాదిత్యర్థః । కణ్ఠోచ్ఛరశ్చ కణ్ఠోర* ఇతి
ప్రాణ్యజ్ఞత్వాదేకవద్భావే కర్తవ్యే ఛాన్దసం ద్విపచనమ్ । తయోస్స-
థానే మధ్యాకాశే శబ్దస్యాత్పత్తిరిత్యన్వయః । అత ఏవ సంస్తుతి-
శ్శ్చాయతే—‘నమస్తే వాయో । త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మసి’,
‘ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ’ ఇతి చ । అత్ర శిక్షా—

మనః కాయాగ్నిమాహున్తి స ప్రేరయతి మారుతమ్ ।

మారుతస్తూరసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్ ॥

ఇతి । ఏవం సర్వవర్ణానువర్తినః సామాన్యరూపస్య కణ్ఠో-
రోమధ్యం స్థానం, కోష్ఠోఽయో వాయుః కరణం, తత్సమీరణం యత్న
ఇత్యుక్తం భవతి॥ ౨॥

[తి:—వాయుమగ్నిస్సమీరయతి । వాయుశ్శరీరమ్ । తథాభూతాత్సమీరణా-
త్ప్రేరణాదభిఘాతాదిత్యర్థః । కణ్ఠోరసోస్సథానే మగ్ధవేశే శబ్దోత్పత్తిభిః ఇతి ।
శిక్షా చైవమస్తి—

శ్లో॥ మనః కాయాగ్నిమాహున్తి స ప్రేరయతి మారుతమ్ ।

మారుతస్తూరసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్॥ ౧॥

వాయుశ్చ శరీరం చ వాయుశరీరే తయోస్సమీరణం తస్మాత్ । అస్మే త్వా-
హుః—వాయోశ్శరీరే సతస్సమీరణం ౨ తస్మాచ్ఛబ్దోత్పత్తిరితి । అత్రేథం సమాసః
రాజదస్తాదిత్వాచ్ఛరీరశబ్దస్య పచనిపాతః । శరీరే వాయువాాయుశరీరం తస్య సమీ-
రణంతస్మాత్ । అస్మేన్మతే వాయోస్సమీరణకర్తృత్వమేవ న తు కమత్వమ్॥ ౨॥

* కణ్ఠోరశ్చీ.

౧ అత్మా బుద్ధ్యా సమేత్యాథాత్కామనో యుక్త్యేవిపక్షయా । కిష్క—
ఆకాశవాయుప్రభవశ్శరీరాత్ సముద్ధరన్వక్త్రముప్రేతి నాదః । స్థానాన్తరేషు ప్రవి-
భజ్యమానో నిజత్వమాయాతి స ఏన శబ్దః॥ ఇత న్నేయామి కే.

౨ యత్సమీరణం.

శ్రీ సూత్రం:—తస్య ప్రాతిశ్రుత్కాని భవన్యు రః కణ్ఠశ్శిరో
ముఖం నాసికే ఇతి॥ 3॥

వై:—ఇదానీం విశేషరూపాణాముత్పత్తిస్థానాని సర్వాణి
నిర్దిశతి—తచ్ఛబ్దేన ప్రకృత ఉత్పత్త్యాశ్రయః * శబ్దః ప్రత్యవమృ-
శ్యతే । ప్రతినియతతయా శ్రూయత ఇతి ప్రతిశ్రుద్విశేషరూపం తద-
హాన్తీతి ప్రాతిశ్రుత్కాని, ప్రాగ్వతీయప్థక్ । శిర ఇత్యాస్యస్యా-
పరి ప్రావరణముచ్యతే । ముఖమిత్యైత్తరదంతాః తస్మాదముత్తరో-
ష్ఠో హనుమూలం తాలు చ । నాసికే ఇతి నాసికాభిద్రయోః కణ్ఠా-
సన్నప్రదేశ ఉచ్యతే । ఏతాని స్థానాని తస్య వర్ణాత్మకస్య శబ్దస్య
విశేషరూపనిష్పత్త్యహాణీత్యర్థః॥ 3॥

త్రి:—తస్య ప్రకృతస్య శబ్దస్య ఉరఃప్రభృతిస్థానాని ప్రాతిశ్రుత్కాని భవన్తి
ప్రతిశ్రుత్యుద్భవినః । తత్సంబంధీని ప్రాతిశ్రుత్కాని॥ 3॥

శ్రీ సూత్రం:—సంప్రతే కణ్ఠే నాదః క్రియతే॥ ౪॥

వై:—అథ వర్ణానాం విశేషరూపాత్పత్తౌ ప్రథమకారణభూ-
తా † అనుప్రదానాఖ్యా నాదాదయో బాహ్యప్రయత్నా ఉచ్యంతే
సంవరణం కణ్ఠస్యసంజోచం । స ఖలు సంవారో నామ బాహ్యప్రయ-
త్నః । తస్మిన్ సతి నాదాఖ్యో బాహ్యః ప్రయత్నః క్రియతే ఉ-
త్పాద్యతే । నాదధ్వనిసంసర్గాత్ వ్యజ్ఞానేషు ఘోషో నామ బాహ్య-
ప్రయత్నో జాయతే ఇతి శీఘ్రాయాం స్మర్యతే॥ ౪॥

త్రి:—ఏతదాదినా సూత్రత్రయేణ శబ్దస్య త్రైవిధ్యముచ్యతే, నాదత్వాసో హ-
కారశ్చేతి, తావన్నాదలక్షణమహ—సంప్రతే కణ్ఠే యశ్శబ్దః క్రియతే స నాదసంజ్ఞో
భవతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘నాదోఽనుప్రదానమ్’ ఇత్యాది॥ ౪॥

* ఉత్పత్తిమాత్.

† పృథక్కరణభూతాః.

శ్లో॥ సూత్రం:—విభృతే శ్వాసః॥ ౫॥

ప్రే:—వివరణం కణ్ఠస్య విస్తరణమ్ । స ఏవ వివారాభ్యో బాహ్యప్రయత్నః । తస్మై సతి శ్వాసో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే, తద్భవనిసంసర్గాదఘోషో నామ బాహ్యప్రయత్నో జాయతే ఇతి శీఘ్రాయాం స్మర్యతే॥ ౫॥

అ:—విభృతే కణ్ఠే యశ్చబ్దః క్రియతే సశ్వాససంక్షోభః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘అఘోషేషు శ్వాసః’ ఇతి॥ ౫॥

శ్లో॥ సూత్రం:—మధ్యే హకారః॥ ౬॥

ప్రే:—మధ్యే భవో మధ్యః, “అసామ్ప్రతికే * ” । తతః మధ్యః—సామ్ప్రతికే ప్రకృతిస్థే కణ్ఠే సతి హకారో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే । తేన చ వ్యుత్క్లబ్దేషు ఘోషో జాయతే॥ ౬॥

అ:—సంవృతవిస్తృతయోః మధ్యే మధ్యమప్రకారే యశ్చబ్దః క్రియతే స హకారసంక్షోభః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘హకారో వాచతు ధేషు’ ఇతి॥ ౬॥

శ్లో॥ సూత్రం:—తా వర్ణప్రకృతయః॥ ౭॥

ప్రే:—ప్రకృతయ ఇత్యాదికర్మణి ప్రశబ్దః । కరణే క్రిత ప్రత్యయః । కర్తవ్యమారభ్యంతే ఆభిర్వర్ణా ఇతి ప్రకృతయః । ప్రకృతిశబ్దస్య స్త్రీవిషయత్వాత్ ఇతి విశేషణమ్ । నాదశ్వాసహకారా వర్ణానాం విశేషోత్పత్తౌ ప్రథమకారణానీత్యర్థః॥ ౭॥

అ:—వర్ణానాం ప్రకృతయో వర్ణప్రకృతయః । తాః వర్ణప్రకృతయో భవన్తి యే నాదశ్వాసహకారా ఉక్తాః । నాదప్రకృతయః కేచిద్వర్ణాః, శ్వాసప్రకృతయోఽన్యే, హకారప్రకృతయోఽన్యే । యథా, వృష్ణీకృతయో ఘటశరానా-

వయః | యథావాతస్తుప్రకృతయః పటాదయః | నను నవకనామ్నః ప్రకృతపరామ-
శకకత్వాన్నాదశ్వాసమాకారేషు పుంలిక్లేషు పరామశాకహేషు సత్సు తా ఇతి
ప్రీతిజ్ఞప్రయోగః కథం సాధుః, ఉచ్యతే—“నిజేశ్వమానప్రతిజేశ్వమానయోరే-
కతామాపాదయన్తి నవకనామాని కామచారేణ తల్లిజ్ఞతాముపాదవతే” ఇతి మహా-
భాష్యవచనాత్ప్రయోగసాధుత్వమన్యవసీయతే | తస్మాదన్యోన్యన్వయస్సంభవతి || ౭||

శ్రీశ్రీ సూత్రం:—నాదోఽనుప్రదానగ్ం స్వరఘోషవత్స || ౮||

వై:—అగ్రైషాం విషయవిభాగ ఉచ్యతే—స్వరేషు ఘోష-
వత్సు చ పృథ్విద్యేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి | అనునబ్ధిః
పశ్చాద్ధక్కి | కోశ్యవాయుసముద్భవాత్స్వరం మూర్ధ్ని ప్రతిఘాతా-
న్నివృత్తే తస్మిన్ కణ్ఠస్య సంవారాదయో యథోక్తాస్త్రోఽవస్థా
భవన్తి తదా ప్రదియన్తే స్థానేషు నివేశ్యన్త ఏభిర్వర్ణా ఇత్యనుప్ర-
దానాని || ౮||

త్రి:—స్వరేషు ఘోషవత్సు చ నిశేషేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి | అను-
ప్రదియతే అనేన విణా ఇత్యనుప్రదానం మూలకారణమ్? అనుప్రదియతే ఉపాదీయతే
జన్యత ఇత్యర్థః || ౯||

శ్రీశ్రీ సూత్రం:—హకారో హచతుర్థేషు || ౯||

వై:—హచ్చ చతుర్థాచ్చ హచతుర్థస్తేషు హకారాఖ్యం
ప్రయత్నః అనుప్రదానం భవతి | అయం హకారప్రయత్నః తృతీ-
యతయా ప్రాగుక్తోఽపి పూర్వసూత్రాపవాదతయా తదనస్తరమేవ
వినియుజ్యతే | పూర్వసూత్రే తు తృతీయతయా అభిధానం తత్కా-
రణఘాతాయా మధ్యాపస్థాయా ఇతరాపస్థాద్వియనిరూప్యత్వాది-
త్యనుస్థనేయమ్ | హచతుర్థా ఘోషవత్సు మహాప్రాణా ఇతరే అల్ప-
ప్రాణా భవన్తి || ౯||

తి:—హాకారశ్చ చతుర్థాశ్చ బాచతుర్థాశ్చ | తేషు వణేకాషు హాకారో-
నుప్రదానం భవతి | నను సంఖ్యావిధానక్రమభక్త్యాన్నాత్రేదం సూత్రమవతరతి | మైవమ్-
ఘోషవత్స్వితి సామాన్యాన్నాదో హాచతుర్థేకాషు చ ప్రసజ్యత ఇతి అతిప్రసజ్యపరిహ-
రాథకత్వాదవతరత్యేవేతి వదామః || ౯ ||

సూత్రం:—అఘోషేషు శ్వాసః || ౧౦ ||

వై:—అఘోషేషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి || ౧౦ ||

తి:—అఘోషేషు వణేకాషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి || ౧౦ ||

సూత్రం:—భూయాః ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు || ౧౧ ||

వై:—తత్ర విశేషమాహ | ప్రథమవ్యతిరిక్తేషు అఘోషేషు
ప్రకృష్టే శ్వాస అనుప్రదానం భవతి | తతశ్చ ప్రథమా అల్పప్రాణాః
అఘోషేషు | ఇతరేమహాప్రాణాః | తదుక్తం శిక్షాయామ్—“ మ-
హతి వాయా మహాప్రాణా అల్పే వాయావల్పప్రాణాః ” ఇతి | తదే-
వం రూపవిశేషహేతవో బాహ్యప్రయత్నా ఉక్తా దర్శితాశ్చ |
స్వరవిశేషహేతవస్తు వక్ష్యంతే ఏవంరూపానుప్రయోగాత్ || ౧౧ ||

తి:—సాన్నిధ్యాచ్ఛ్వాస ఇతి లభ్యతే | ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు అఘోషేషు
శ్వాసో భూయాశ్చభికో భవతి || ౧౧ ||

సూత్రం:—అవర్ణే నాత్యుపసగంశృత మోష్ఠహను నాతి -
వ్యస్తమ్ || ౧౨ ||

వై:—అథాత్ర స్థానకరణాభ్యంతరప్రయత్నా ఉచ్యంతే-
ఉపసంహార ఉపక్లేషణం సమీపనయనమితి యావత్ | హను -
శబ్ద ఆస్యపార్శ్వవిభాగయోర్వర్తతే | ఓష్ఠా చ హనుచ ఓష్ఠ -
హనువ్యస్తం విశిష్టమ్ | తదయమర్థః—అవర్ణే ఉచ్చారే ఓష్ఠయోరీష-
దనమూర్త్యః పరస్పరోపక్లేషః కార్యః | ఏవం హనోవ్యశ్చ తథా ఈష-

జనమాప్తః పరస్పరవిశ్లేష ఓష్ఠయోః కార్యః । ఏవం హనోన్వశ్చ ।
అత్రోపశ్లేషభూయస్త్యస్య విశ్లేషభూయస్త్యస్య చ సమానవిషయ-
త్వాసమ్భవాత్ వినివేశ ఆశ్రీయతే హస్తే అపర్యేషవశ్లేషభూయ-
స్త్యం దీక్షాప్లుతయోస్తు విశ్లేషభూయస్త్యమితి । అతఏవ “అకార-
వదోష్టా” ఇత్యుత్తదేక్ష్యుతి, న త్వవర్ణవదితి । శీఘ్రాయాం చ స్మర్యతే-
“విప్లవమూష్మణాం స్వరాణాం చ సంప్రతమకారస్య” ఇతి అత్రా-
వర్ణస్య హనూ ఘానమ్ । ఓష్టా కరణమ్ । తదుత్తరత్ర స్పష్టికరిష్యతే ।
ఉక్తం చ శీఘ్రాయామ్ - “స్పష్టిస్థానమవర్ణమేకే ” ఇతి॥ ౧౨॥

ప్రతిః—అపర్యేష ఉచ్చార్యమాణే ఓష్ఠహను అత్యుపసంహృతం అతిసంక్షిప్తం
న భవతి అతివ్యస్తమతివిప్లవం చ న భవతి । ఓష్టా చ హనూ చఓష్ఠహను । ‘ద్వస్త్యశ్చ
ప్రాణితుర్యసేనాక్ష్ణానామ్’ ఇత్యేకపద్యాః । తదేకస్మిన్సుభయథా న శక్యతే కరు-
మితియోగవిభాగకార్యః—అకారే నాత్యుపసంహృతమ్, అకారే చ ప్లుతే చ నాతివ్య-
స్తమితి॥ ౧౨॥

శ్రీశ్రీ సూత్రం:—ఓకారే చ॥ ౧౩॥

వై :—చశబ్దేన నాతివ్యస్తమిత్యేతదన్వాదిశ్యతే । “అన్వా-
దేశోఽస్త్యస్య” ఇతి నాతివ్యస్తతాఽత్ర హనోన్వశ్చ । ఓష్ఠయోర్వి-
శ్లేషవచనాత్ । తదయమర్థః—ఓకారే ఉచ్చార్యే హనూ నాతివ్యస్తే
భవత ఇతి॥ ౧౩॥

ప్రతిః—చకారో హనుమాత్రకార్యాన్వాదేశకః । ఓష్ఠకార్యస్య పరమాత్రేణ
విశేషవిధానాత్ । ఓకారే ఉచ్చాయమాణే హనూ అతివ్యస్తే న భవతః॥ ౧౩॥

శ్రీశ్రీ సూత్రం:—ఓష్టా తూపసగ్ంహృతతరా॥ ౧౪॥

వై :—తుశబ్దో నాతివ్యస్తమిత్యేతద్వినివర్తయతి । ఓష్టా
హనోన్వః పరస్పరం చ ఉపశ్లేషితరా భవతః । ఓకారస్య హనూ
ఉత్తరోష్ఠశ్చ స్థానమధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౧౪॥

ప్రతి:—సాన్నిధ్యాదేకార ఇతి లభ్యతే । ఏకాదశీ కార్యే ఓష్ఠాపుపసంహృత-
తకా స్యాతామ్ । తుశబ్ద ఓష్ఠయోః పూర్వోక్తవిధిం నివారయతీతి పరరుచిరువాచ ।
మాహిషయస్తు బధాపే—‘బద్ధోః’ ఇత్యాదికమేకారం సవ్యజ్ఞసంస్కృత్యో నివా-
రయతీతి॥ ౧౪॥

ప్రతి: సూత్రం:—ఈషత్ప్రకృష్టావేకా తే॥ ౧౫॥

వై:—ఓష్ఠావిత్యన్వాదిశ్యతే । ఏకారే ఉచ్చార్థే ఓష్ఠా పర-
స్పరం ఈషత్ ప్రకృష్టావేకతః । ఏతేనాస్య వివృతప్రయత్నత్వమ్*॥

ప్రతి:—ప్రకృష్టావిత్యత్ర ద్వివచనేన ప్రకృతావోష్టా గృహ్యతే । ఏకారే కార్యే
ఓష్ఠావివృత్యకృష్టా స్యాతామ్ । ప్రకృష్టతా సన్నికృష్టతా॥ ౧౫॥

ప్రతి: సూత్రం:—ఉపసంగంహృతత రే హనూ॥ ౧౬॥

వై:—హనూ తు పరస్పరముపసంగేతతరే ధవతః । ప్రయ-
త్నాంతరం చాస్య చక్షుతి - “తాతాఽహ్వమధ్యమివతేక” । “ఏ-
కారే చ” ఇతి । తేనాస్య హనూ తాలు చ స్థానమ్ । ఓష్ఠాఽహ్వమధ్యం
చ కరణమ్॥ ౧౬॥

ప్రతి:—సాన్నిధ్యాదేకార ఇతి లభ్యతే । ఏకారే కార్యే హనూ ఉపసంహృత-
తరే భవతః । అతిశయోపసంహృతే ఉపసంహృతతరే॥ ౧౬॥

ప్రతి: సూత్రం:—జహ్వమధ్యాన్తాభ్యాం చోత్తరాజ్ఞామ్భులిక్
స్పర్శయతి॥ ౧౭॥

వై:—జహ్వయా మధ్యం జహ్వమధ్యం తస్యాన్తో పార్శ్వ-
భాగౌ । చకార ఏకారమన్వదిశతీ । ప్రకృతత్వాత్ । తేన స్పర్శ-
యతి చ, చేతి న యోజ్యః । హనూమూలయోఽపరిప్రదేశౌ ఉత్తర-
జమ్భులిక్ । స్పృశకయతీతి స్వాధికారోణిచ । యద్వా-జహ్వమధ్యా-

* వివృతప్రయత్నత్వమాదిశ్యత ఇతి క్వచిత్.

స్తా ప్రయోజ్యకర్తాక్ స్పృశతః । తాభ్యాం నక్తా ప్రయోజకం
స్పర్శయతి । ఏవము త్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ । అత్ర అవ్యజ్ఞనపూ-
ర్వక ఏకా రే స్పర్శనమ్ । వ్యజ్ఞనపూర్వకేతు న స్పర్శనమితి విభాగః ।
తథేవ దర్శనాత్ ॥ ౧౭ ॥

త్రి:—ఏకారే కార్యే జిహ్వమధ్యాస్తాభ్యాం ఉత్తరాఽ జమ్భ్యక్ సృశయతి
స్పృశేదిత్యథః । హలయతిత్యాదివత్ స్వాధేః జిచ్ । జమ్భ్యస్యనితి హనుమూ-
లపాస్తదేకానిత్యథః । మణ్డూకపుత్రీన్యాయేన చకార ఏకారమాకషయతి । జహ్వ-
యా మధ్యం తస్య అస్తా తాభ్యాం జిహ్వమధ్యాస్తాభ్యామ్ ॥ ౧౭ ॥

శ్లో నూత్రం:—ఉపసగ్ంహృతతరే చ జిహ్వగ్రమ్భకా-
రర్కారల్కారేషు బర్హ్యేషూపసగ్ంహరతి ॥ ౧౮ ॥

వై:—ఉపసగ్ంహృతతరే ఇతి హన్వోర్విశేషణమ్ । సామ-
థ్యాత్ । బర్హ్యే సామ రేఫటపర్గస్థానయోర్మధ్యప్రదేశాః । ఋకా-
రాదిషు త్రిషూచ్చర్యేషు హన్వోః పరస్పరోపన్లేషః । జిహ్వగ్రస్య
బర్హ్యేషూపసంహారశ్చకార్యః । ఏతేషాం బర్హ్యస్థానం, జిహ్వ
హనూ చ కరణమ్ ॥ ౧౮ ॥

త్రి:—చశబ్దో హన్వోరన్వాదేశకః *, ఋకారే ఋకారే గృకారేచ కార్యే.
హనూ ఉపసంహృతతరే భవతిః । జిహ్వగ్రం చ బర్హ్యేషూపసంహరతి షీశేత్ ।
బర్హ్యేష్యితి దస్తపత్క్రేరుపరిష్టాదుచ్చప్రదేశేష్యిత్యథః । నను 'అరమ్భకారపరే,
ఇతి లక్షణాసంభవాదృకారకారల్కారేష్యితి కథం సన్నిహితుః? సత్యం నైతల్లక్ష-
ణాత్ కిన్తు కాస్త్రాస్తరబలాత్పదుః । ఏవం 'ఋకారల్కారౌ హ్రస్వా' ఇత్యత్రాపి
విశ్లేయమ్ ॥ ౧౮ ॥

శ్లో నూత్రం:—ఏకేషామనుస్వారస్వరభక్త్యోశ్చ ॥ ౧౯ ॥

వై:—ఏకేషామన్యేషాం సుతేన అనుస్వారే హనూపసం-
హరః కార్యః । స్వరభక్తౌ జిహ్వగ్రస్య బర్హ్యేషూపసంహార ఇతి

యథాక్రమం వినివేశః । తేషామనుస్వారస్తావన్నాసిక్యః । స్వర-
భక్తిరప్యర్కాకారార్థరూపేతి । స్వమతే తు అనుస్వారస్య వక్ష్యతి
అనునాసిక్యమ్ । “అనుస్వారో త్తమా అనునాసికాః ” “నాసికావివ-
రణాదానునాసిక్యమ్ ” ఇతి । స్వరభక్తేస్తు రేఫస్థానాదికం 1 భవతి ।
‘రేఫస్వరభక్తిః’ ఇతి హి వక్ష్యతి ॥ ౧౯ ॥

త్రి—చకారః పూవోక్తవిధిమన్వాదిశతి । యథాసంఖ్యేన అనుస్వారస్వర-
భక్త్యోః పూవోక్తవిధిభేదః । అనుస్వారే హస్తోయపసంహారః । స్వరభక్తౌ జిహ్వ-
గ్రస్య బస్వేషూపసంహారః । ఏతదేకేషం మతమ్ | అన్యేషం మతం తు అనుస్వారస్యా-
నునాసికమాత్రత్వం, స్వరభక్తే ఋకారతుల్యత్వమితి * । తచ్చిన్త్యమ్ ॥ ౧౯ ॥

శ్రీ సూత్రం—అనాదేశే ప్రణ్యస్తా జిహ్వ ॥ ౨౦ ॥

వై—యత్ర జిహ్వాయా వ్యాపారో నాదిశ్యతే అవర్ణాదా
తత్ర సా ప్రణ్యస్తా ప్రసార్జితవ భవేత్ ॥ ౨౦ ॥

త్రి—యత్ర ‘జిహ్వగ్రేణ, జిహ్వమధ్యేన’ ఇత్యాదీరనాదేశః, అను-
పదేశః తత్ర విషయే జిహ్వప్రణ్యస్తా త్సంఖ్యేభూతా భవతి | ప్రకషేణ స్యస్తా ప్రణ్యస్తా
యథా—‘ఉప మా’ నన్వనాదేశే సవకరణానాం త్సంఖ్యేభావసిద్ధిః కిమగ్లోక-
యమారమ్భః? ఉచ్యతే—ఏకారస్య జిహ్వమధ్యాస్తైషాద్భ్యత్వమస్తీతి తదవయఃస్యా-
భ్యుకారస్య తథాత్వమస్తీతి అకారత్వసామ్యాదన్యత్రాపి ‘అథ’ ఇత్యాదౌ తథాత్వం
ప్రసజ్యత | తచ్చానిష్ఠమ్ | తస్మాద్భూదితి పరిహారః । న అదేశః అనాదేశః తస్మిన్నుప-
దేశాభావే ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౨౦ ॥

శ్రీ సూత్రం—అకారవదోస్తా ॥ ౨౧ ॥

వై—ఓష్ఠావపి వ్యాపారానాదేశే అకారవద్భవతః । అకారే
యథా నాత్యుపసంహృతౌ తథా స్యాతామృకారాదిషు । తదనే-
న సూత్రద్వయేన జిహ్వాయా అనాదేశవిషయే అకరణత్వమ్, ఓష్ఠ-
యోస్తు తస్మిన్ విషయే అకారవత్త్వం చోక్తం భవతి ॥ ౨౧ ॥

ప్రి:—సాన్నిధ్యదనాదేశ ఇతి లభ్యతే । ఓష్ఠయోయఃత్రానాదేశస్తత్ర
అకారః ఆకారే యథా తథా ఓష్ఠా భవతిః నాత్యుపసంహృతతరావిత్యధః
యథా—‘ఇష్ట్యః’ ఇతి॥ ౨౦॥

శ్రీ సూత్రం:—తాలా జిహ్వమధ్యమివర్ణే॥ ౨౧॥

ప్రే:—ఉపసంహారతీత్యుపయః । తాలుశబ్దేన జిహ్వయా
అధస్తనప్రదేశ ఉచ్యతే । స ఇవర్ణస్య స్థానమ్ । జిహ్వమధ్యం కర-
ణమ్॥ ౨౨॥

ప్రి:—ఇవణే కాశ్య జిహ్వమధ్యం తాలా ఉపసంహారత్యమ్ । యథా—
‘ఇషే త్వ’ జిహ్వయా మధ్యం జిహ్వమధ్యమ్॥ ౨౩॥

శ్రీ సూత్రం:—ఏకారే చ॥ ౨౩॥

ప్రే:—చశబ్దస్తాలా జిహ్వమధ్యమిత్యన్వాదితతి ॥ ౨౩॥

ప్రి:—చకారః పూర్వవిధిమన్వాదితతి ఏకారే కాశ్య జిహ్వమధ్యం తాలా-
పుపసంహార్యమ్ । నను-విధౌ సమాసే పుథమ్మతారమ్మః కిమధః? ఉచ్యతే—ఇవ-
ణే యథా జిహ్వమధ్యోపసంహారి, నఖిల్యేవమేకారే క్లిష్టతతో న్యూన ఇత్యధః ।
కుతః అకారమిత్రత్యాదేకారస్య అకారస్య చ * తదేకదేశత్వాజ్జిహ్వమధ్య † ని-
ష్పాద్యత్వం న తు స్వతిః । అత ఏవ ‡ సోపాధికత్వాన్మున్యనత్వోపపత్తిః । ఈషత్ప్ర-
కృష్టా ఇత్యాదిమాత్రత్రయే ఏకారస్య స్థానకరణే నిదిష్టే । ఇవా తు తతోఽశ్యే
తస్యేవ ఏ నిదిశ్యే ॥ తదేకస్మిన్నుభయథా కర్తుం న శక్యతే విరోధాత్ । తస్మా-
దత్ర యోగవిభాగః కతఃప్యః, అవ్యజ్ఞానే తల్లక్షణం సవ్యజ్ఞానే త్వేతదితి కుతోఽయం
నియమః ? ఉచ్యతే—ఏకారే ఇతి సామాన్యోక్తౌ సత్యాం ప్రథమమవ్యజ్ఞానస్త్యేవ
గ్రహణం ముఖ్యమ్ । తథా సతి ప్రథమప్రతీతే తస్మిన్ ప్రథమం లక్షణం యజ్ఞతే సవ్య-
జ్ఞానే తు పారిశేష్యాదేతదితి విశ్లేయమ్॥ ౨౪॥

* ఇకారస్యచ.

† మధ్యావ.

‡ అతస్తస్య

ఏ. తతోఽవ్యస్త్యేవ.

శ్లో॥ సూత్రం:—ఓష్ఠోపసంహార ఉవర్ణే॥ ౨౪॥

వై:—ఉవర్ణే ఉచ్చార్ణే ఓష్ఠోపసంహారః కార్యః । త్రతో త్రోష్ఠస్థానమధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౨౪॥

అ:—ఉవర్ణే కాశ్యే ఓష్ఠోపసంహారో భవతి । అత్రోపసంహారః పూర్వ-
స్థ సన్నికృష్టతామత్రం, కిన్త ‘సన్నికృష్టాహోషా దీహాకా చ స్యాతామ్’ ఇతి విప-
త్త్యతే । ఏవం ‘ఓష్ఠా తూపసంహృతతరా’ ఇత్యత్రాపి విశ్లేయమ్ । యథా—‘ఉలూఖల-
ఋశ్నోయూహా భవతి’ । ఓష్ఠయోరుపసంహారః ఓష్ఠోపసంహారః॥ ౨౪॥

శ్లో॥ సూత్రం:—ఏకాంతరస్తు సర్వత్ర ప్రకృతాత్॥ ౨౫॥

వై:-ఓష్ఠోపసంహారోఽనంతరోక్త ఇహ విశేష్యతయాఽన్వేతి ।
ఏకమాత్రా అంతరం యస్య ఓష్ఠోపసంహారస్య స తథోక్తః । తుశ-
బ్ధోఽర్థమాత్రాంతరం వినివర్తయతి । ప్రశబ్ద అధికరక్రమే । ప్రకృతః
ప్రథమకృతః । తదయమర్థః - ఏకమాత్రాంతరస్తోష్ఠోపసంహారః స-
ర్వత్ర ప్రథమకృతాదోష్ఠోపసంహారాత్పృథక్కర్తవ్య ఇతి । అయ-
మాశయః - ప్రతివర్ణం తత్తత్ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇతి సార్వత్రికీ
క్లృప్తిః । తత్రార్థమాత్రాంతరత్వేఽపి పృథగ్దోష్ఠోపసంహారః ప్రాప్తస్తా-
వదనేన నివార్యతే । ఏకాంతర స్త్వితి । తేన ‘హుతస్త్యకో హుతో ద్ర-
వ్యః’ ఇత్యాదిషు సకృదేవ సర్వాన్త ఓష్ఠోపసంహారః క్రియతే॥ ఏకా-
ంతరోదాహరణం తు, ‘అథో ఉభావేవ’ । ‘వెయం తుజ్జానా’ ।
‘ఉచ్చుష్మా ఓషధీనామ్’ ఔకారే త్వేకవ్యజ్ఞాన్తాంతరేఽపి ఓష్ఠోప-
సంహారస్య తచ్ఛేషమాత్రగోచరత్వాత్ । ఏకాంతరతాఽస్తీతి భవ-
త్త్వేవ పృథగుపసంహారః । యథా—“దేవశ్రుతా దేవేష్యాఘా-
షేథామ్” “యదగ్నిపోహా” । అధికకాలాంతరత్వే తు కైముతి -
కన్యాయసిద్ధిః పృథగుపసంహారః । యథా—‘ఉపాగంశుగం హుతో-
పాగంశుపాత్రేఽగంశుమవాప్య’ ‘పునరుత్సృతం వాసః’ । ‘దిక్షు
ఉపేతి । అదధత’ । శీఘ్రాయాం తు—

ఓష్ఠ్యయోస్వరయోర్మధ్యే దృశ్యేతే తు తపా యది ।
 పృథగ్భావస్తయోనః స్యాత్ప్రతిమాత్రస్తయోభవేత్ ॥
 ఓష్ఠ్యస్వరేషు కార్యేషు ప్రకమేనాక్షరద్వయే ।

ఇతి శ్లోకాభ్యాం క్వచిదేకాస్తరత్వసమ్భవేఽపి పృథగోష్ఠో-
 పసంహారః ప్రతిషిధ్యతే 'దేవో వస్సవితోత్పనాతు' । "మధ్యతోఽ-
 నుష్టుభా" ఇతి తన్నిరాసార్థమిహ సర్వత్రేతి యత్నః క్రియతే ఏకా-
 స్తరత్వసమ్భవే సర్వత్ర భవత్వేవ పృథగోష్ఠోపసంహార ఇతి । తద-
 యమత్ర సజ్జహః--

పృథగోష్ఠోపసంహారో నార్థమాత్రాస్తరే భవేత్ ।
 ఏకమాత్రాస్తరత్వస్య స్యాత్తు సర్వత్ర సమ్భవే ॥ ౨౧ ॥

బ్ర:-సాన్నిధ్యాదోష్ఠోపసంహార ఇతి లభ్యతే సనాత్ర ఓష్ఠ్యస్వరేషు ప్రకృతా-
 దోష్ఠోపసంహారాత్ప్రథగోష్ఠోపసంహారః కతాన్యః । స చేనాస్తరే ఏకాస్తర ఇతి
 మాత్రాకాలన్యవేత ** ఇత్యధాః । ఏకమాత్రా అస్తరం వ్యవధానం యస్యాసా ఏకా-
 స్తర ఇతి పృథగోష్ఠోపసంహారస్య విశేషణమ్ । తుశ్చ ఓకారపరత్వే ఏకాస్తరత్వనియ-
 మం నివర్తయతి ++ ఉదాహరణాని- 'ఉత్పాతశుష్కమ్' 'సూన్నియమితి సు- ఉ-
 న్నియమ్,' 'అహో ఓషధీషు' 'బాహువోబలమ్' 'తనువో ఘోరాఽన్య' 'చతుర్-
 హోతా' నను -- 'యోఽగ్ంశుమ్' ఇత్యత్రానుస్వారస్య మాత్రాకాలః, శకారస్యాధా-
 మాత్రాకాలః, ఏవమగ్యగణమాత్రత్వే సత్యేకాస్తరత్వాభావాత్ కథం పృథగోష్ఠోప-
 సంహరసిద్ధిః? ఉచ్యతే- శతే పంచాశన్నాన్యేన సిద్ధ్యతి అగ్యగణమాత్రత్వే ఏకమా-
 త్రత్వం సుతరామస్తి । తేన కార్యం భవతి । అధికం తు న సిష్యతే ప్రాప్తయోగవ్యవ-
 చ్ఛేదకత్వాదేకశబ్దస్య । అత ఏవ 'బాహువోబలం మూరువోరోజః' ఇత్యాదేనా ద్వి-
 రోష్ఠ్యత్వం ముఖ్యం, కిన్తు ముగ్ధితత్వమ్ ఉదాహరణం త్వాభాసతయా దశాతమ్ ।
 తహి 'కుసురుబిద్ధి' ఇత్యత్ర కకార రేఫాభ్యాముత్థరయోరుకారయోః కథం పృథ-

** వ్యవాయ.

++ తుశ్చ ఓకారపరత్వే ఏకాస్తరత్వనియమం నివర్త్య ఓష్ఠోపసంహారమా-
 తనికాత్యం సనాత్రాప్రకరణానుప్రవేశమస్య విధేరూపధాతి

గోష్ఠాపసంహారో న భవతి? అన్యథామాత్రవ్యవాయసంభవాత్ మైవమ్ | అత్ర
కకారసకారోత్తరయోనికారయోస్తావన్న పృథగీష్ఠతా | ఏతల్లక్షణాసంభవాత్ |
రేఫాదుత్తరస్య తు ప్రకృతాత్పృథక్త్వా భావాన్నాయం విధిః | కిస్తు మన్యథాసకారో -
త్తరాదుకారాత్పృథక్త్వమ్ | తథా సత్యేకాస్తరత్వాభావస్తదవస్థవీతీ లక్షణమి-
దమన్యథిచరితమ్ || ౨౫ ||

శ్లో॥ సూత్రం:—అకారార్థమైకారోకారయోరాదిః || ౨౬ ||

వై:—అకారస్యార్థమకారార్థమ్ | తదైకారస్య చ ఔకార-
స్య చ ఆద్యవయవో భవతి | తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నా-
స్తస్మిన్నంశే భవన్తి || ౨౬ ||

త్రి:—ఏకారస్య ఔకారస్య చ ఆదిరకారాగ్రం భవతి | అకారస్యార్థ-
కాలసమ ఇత్యర్థః | అకారస్యార్థమకారార్థమ్ || ౨౬ ||

శ్లో॥ సూత్రం:—సంవృతకరణతరమేకేషామ్ || ౨౭ ||

వై:—తదకారార్థం ఏకేషామాచార్యాణాం మతే సంవృత-
కరణతరం భవతి* యదనయోరాదిః | స్వమతే తు సంవృతకరణమేవ ||

త్రి:—సాన్నిధ్యాదకారాగ్రమితి లభ్యతే | ఏకేషాం మతే తదకారాగ్రం సం-
వృతకరణతరం భవతి | సంస్పృతాని సంనికృష్టాని కరణాని యస్య తత్సంవృతకరణం,
అతిశయేన సంస్పృతకరణం సంవృతకరణతరమ్ || ౨౭ ||

శ్లో॥ సూత్రం:—ఇకారోఽధ్యర్థో పూర్వస్య శేషః || ౨౮ ||

వై:—అధికమర్థం యస్మిన్ సోఽధ్యర్థః | అధ్యర్థమాత్ర
ఇకారః పూర్వస్య ఏకారస్య శేషో భవతి | తేన తదీయాస్థానకర-
ణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి || ౨౮ ||

శ్రీః—పూర్వస్య వికారస్యేత్యర్థః | అధస్తాదైకారోకారయోస్పహోచ్ఛరి-
తత్వాత్ | అన్యథా ఇకార వికారస్య శేషో భవతి | అధికమగ్రం యస్యాపావ-
న్యర్థః || ౨౮ ||

శ్రీశ్రీ సూత్రం—ఉకారస్తూత్తరస్య || ౨౯ ||

వైః—తుశబ్దః ఇకారం వినివర్తయన్ అధ్యర్థశ్చేష ఇత్యుభ-
యస్యానువృత్తిం దర్శయతి | ఉకారోఽధ్యర్థమాత్రం ఔకారస్య
శేషః | తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాత్ప్రసక్తిన్నంశే భవన్తి |
యద్యప్యేకారాదీనాం చతుర్ణామపి సప్త్యక్షరాణాం ఏవం ద్విస్వరా-
త్మకత్వం సమానమ్ | తథాఽపి ఏదోతోః ప్రజ్ఞిష్టావయవత్వాత్ప్ర-
కారాస్తరమేవోక్తమ్ || ౨౯ ||

శ్రీః—ఉత్తరస్య ఔకారస్యేత్యర్థః | అన్యథా ఉకార ఔకారస్య శేషో
భవతి | యథాఽనయోరుభయోరప్యధికార ఏవ తద్వదికార ఏవ శేషః ప్రసక్తః |
తన్నిషేగతి తుశబ్దః || ౩౦ ||

శ్రీశ్రీ సూత్రం—అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః || 30 ||

వైః—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ అనునాసిక్యగుణయుక్తా
భవన్తి | అనుస్వారో వ్యంజనం వా స్వరో వేతి పరమతం తన్నిరా-
సార్థమిముచ్యతే | అనుస్వారోవ్యుత్తమవద్యంజనమేవ అస్మచ్ఛా-
ఖాయామ్ | అర్థగకారరూపత్వాత్ || 30 ||

శ్రీః—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ అనునాసికా భవన్తి | నాసికామసు పతా-
స్త ఇత్యనునాసికాః | యథా అనుస్వారః—‘యోఽగ్ంఘమ్’ ఉత్తమాశ్చ - ‘ప్రత్యజ్.
హోతారమ్’ ‘ప్రాశ్చముప’ ‘మణినా రూపాణి’ ‘తస్మై దుశ్చక్షాః’ | ‘తమ్సుత్తుథా’

శ్రీశ్రీ సూత్రం—స్వరాణాం యత్రోపసగ్ంహార స్తత్థానమ్ |

వైః—ఉక్తాః స్వరాణాం ప్రయత్నాః | వ్యంజనానాం చ వక్ష్య-
స్తేత్రావసరే స్థానకరణవివేక ఉచ్యతే స్వరాణాం తత్థానం యస్మి-

న్నవయవే అవయవాస్తరస్య ఉపశ్లేషః క్రియతే || యథా హనూ అవ-
ర్ణస్య | తత్రహివిచాల్యతరా ఓష్ఠా ఉపసంహ్రియేతే | తాల్వివర్ణస్య |
ఉత్తరోష్ఠ ఉపవర్ణస్య | తత్రహివిచాల్యతరోఽధరోష్ఠః ఉపసంహ్రియతే |
బర్హస్వ ఋకారాదీనామ్ | ఏకారై కారయోః హనూ తాలు చ |
ఓకారా కారయోః హనూ ఉత్తరోష్ఠశ్చేతి || 30 ||

తి:—స్వరాణాం తత్ స్థానం భవతి, యతోపసంహరస్యాత్ | ఉపసం-
హరో నామ సంశ్లేషకశేషః || 30 ||

సూత్రం:—యదుపసంగంహరతి తత్కరణమ్ || 31 ||

వై:—యదజ్ఞమజ్ఞాంతరే వక్త్రా ఉపసంహ్రియతే* | తత్స్వ-
రాణాం కరణమ్ | యథా-ఓష్ఠావవర్ణస్య | తాలు చ†జిహ్వో చ ఇవ-
ర్ణస్య | అధరోష్ఠ ఉపవర్ణస్య | ఓష్ఠా హనూ చ జిహ్వోచ ఋకారాదీ-
నామ్ | ఓష్ఠా జిహ్వోఽప్యేదైతోః | ఓష్ఠా ఓదంతోరితి || 31 ||

తి:—స్వరాణామితి సాన్నిధ్యల్లభ్యతే స్వరాణాం తత్ కరణం భవతి |
యత్ స్వరానుపసంహరతి ప్రావయతి స్వస్థానమ్ ‡ యథా—‘జిహ్వగ్రమ్భకార’ |
ఇత్యాది || 31 ||

సూత్రం:—అన్యేషాంతు యత్ర స్పర్శసం తత్థానమ్ || 32 ||

వై:—స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వ్యజ్ఞానానాం తత్థానం యత్ర
స్పర్శసం క్రియతే | యథా—హనూమూలం కవర్ణస్య | తాలు చవ-
రస్య | మూర్ధా టవర్ణస్య | దంతమూలాని తవర్ణస్య | ఉత్తరోష్ఠః ప-
వర్ణస్య | తాలు దంతమూలాని దంతా ఇత్యంతస్థానామ్ | ఊహ్మూదిషు
తు స్పర్శనాభావాదతిదేశాదినా స్థానావగతిః || 32 ||

‡ స్వస్థానమితి బహుషు కోశేషు న లభ్యతే.

* వక్త్రా ఉపసంహరతి ఇతి సాతాస్తరమ్. † తౌచ

త్రి:—స్వరభ్యోఽశ్యేషాం షణ్ణానాం తత్ స్థానం యత్ర సుశానం భవేత్ |
అత్ర వృష్ణానానాం సంక్షేపమాత్రం కథ్యతే | స్వరాణాం తు పురస్తాత్సంక్షేపవిశేషః కథితః |
ఉపసంహరస్సుశానయోః శిబ్దకత్యా విశేషః విదుషేన విశ్లేయః | తుశబ్దస్వరనిపు-
త్త్యథాః | అథవా అనుస్వారస్వరభ్యంత్యైశ్చ వసత్స్యశామాత్రనివర్తక ఇతి
మాహిషేయభాషితమ్ || 33 ||

శ్లో॥ సూత్రం:—యేన స్పర్శయతి తత్క్రణమ్ || 34 ||

వే:—వృష్ణానానాం తత్క్రణం యేనాశ్లేన స్థానం స్పర్శయతి |
యథా—జిహ్వ కవగ్రాదీనాం చతుర్థాం వగ్రాణాం యరలవానాం
చ | అధరోష్ఠః పవర్గవకారయోః | ఊమ్నాదీనాం తు—కరణావ-
గతిర్వక్ష్యతే || 34 ||

త్రి:—సాన్నిధ్యాదశ్యేషమితి లభ్యతే | స్వరభ్యోఽశ్యేషాం షణ్ణానాం
తత్ క్రణం భవతి | అధ్యేతా యేన వృష్ణానాని సుశానయతి ప్రాపయతి స్థానమ్ || 34 ||

శ్లో॥ సూత్రం:—హనూమూలే జిహ్వమూలేన కవగ్రే స్పర్శ-
యతి || 35 ||

వే:—కవగ్రే ఉచ్చార్చ్యే హనూమూలే ఇతి కర్మత్వావివక్ష-
యా అధికరణత్వమాశ్రితమ్ | ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ || 35 ||

త్రి:—కవగ్రే ఉచ్చాయమాశే జిహ్వమూలేన షణ్ణాన్ * హనూమూలే
సుశానయతి ప్రాపయేదిత్యథాః | హనోష్ఠమూలం హనూమూలం తస్మిన్ | మూల
ఇతివాత్మపేక్షయా† మేకవచనమ్ || 35 ||

శ్లో॥ సూత్రం:—తాలా జిహ్వమధ్యేన చవగ్రే || 36 ||

వే:—స్పర్శయతీత్యన్వయః || 36 ||

త్రి:—చవగ్రే కార్యే జిహ్వమధ్యేన షణ్ణాన్ తాలా సుశానయేత్ || 36 ||

శ్లో॥ సూత్రం:—జిహ్వగ్రేణ ప్రతివేష్ట్య మూర్ధని టవగ్రే || 37 ||

ప్రే:—మూర్ధాశిరః । తత్ర ప్రతివేష్టితేన జిహ్వగ్రేణ స్పర్శ-
యతి॥ 32॥

శ్రి:—టపగౌ కాశ్యే జిహ్వగ్రేణ నిజాన్తా మూర్ధాని స్పృశయేత్ । కిం
కృత్వా? యోగ్యత్వాజ్జిహ్వగ్రం ప్రతివేష్ట్య ఆవేష్ట్య । మూర్ధాశ్చ జేన పక్త్రవివరోపరి-
భాగో విసత్కృతే॥ 32॥

శ్రి: సూత్రం:—జిహ్వగ్రేణ తవగ్రే దన్తమూలేషు॥ 3౩॥

ప్రే:—జిహ్వగ్రేణ యథావస్థితేన ఉత్తరదన్తమూలేష్వధో-
భాగే స్పర్శయతి । నీతౌ యాం తు—తవగ్రం దన్త్యం నకారం తు ద-
న్తమూలీయం చోక్త్వా నకారస్యాపి క్వచిద్దన్త్యత్వముచ్యతే । తద-
స్మాభిర్నాశ్రయితవ్యమ్, ప్రాతిశ్ఛాఖ్యవిప్రతిష్ఠిత్యాత్ । తస్మా-
న్నకారోపి సర్వత్ర దన్తమూలీయః॥ 3౩॥

శ్రి:—తపగౌ కాశ్యే జిహ్వగ్రేణ నిజాన్తా దన్తమూలేషు స్పృశయేత్॥

శ్రి: సూత్రం:—ఓష్ఠాభ్యాం పవగ్రే॥ 3౪॥

ప్రే:—పవగ్రే ఓష్ఠాభ్యాం స్పర్శనం కార్యమ్ । తత్రాధరేణ
తు విచాల్యతరేణ ఉత్తరం స్పర్శయతి॥ 3౪॥

శ్రి:—పపగౌ కాశ్యే ఓష్ఠాభ్యామన్యోన్యం స్పృశయేత్ । తత్రోత్తరోష్ఠ స్థా-
నముత్తరత్వసామ్యాదేసాం స్థానానామ్ । అధరోష్ఠః కరణమ్॥ 3౪॥

శ్రి: సూత్రం:—తాలాజిహ్వమధ్యంతాభ్యాం యకారే॥ ౩౫॥

ప్రే:—జిహ్వమధ్యాంతాభ్యామిత్యస్య పూర్వవద్యావ్యాఖ్యా॥

శ్రి:—యకార కాయే జిహ్వమధ్యాంతాభ్యాం తాలా స్పృశయేత్ । జిహ్వ-
యా మధ్యం తస్య అంతా తాభ్యాం జిహ్వమధ్యాంతాభ్యామ్॥ ౩౫॥

 సూత్రం:—రేఫే జిహ్వగ్రమధ్యేన ప్రత్యగ్దస్తమూలే-
భ్యం॥ ౪౦॥

వై:—ఓస్తమూలానాముపరి స్పర్శయతి । జిహ్వగ్రస్య మ-
ధ్యం తన్నిష్ఠః ప్రదేశః ॥ ౪౦॥

త్రి:—రేఫే కార్యే జిహ్వగ్రమధ్యేన దస్తమూలేభ్యః ప్రత్యక్స్పృశయేత్ ।
ప్రత్యగిత్యాభ్యస్తరముపరిభాగ ఇత్యభాః । యథా ప్రత్యగాత్మేత్యస్తరాత్మా ప్రతీయతే॥

 సూత్రం:—ఓస్తమూలేషు చ లకారే॥ ౪౧॥

వై:—చక్షుః జిహ్వగ్రమధ్యేన ఇత్యన్వాదిశతి । తేన దస్త-
మూలేషు ఉపరిభాగే స్పర్శయతి॥ ౪౧॥

త్రి:—చకారః జిహ్వగ్రమధ్యం ప్రత్యక్త్వం చాకషేతి । లకారే కార్యే జిహ్వ-
గ్రమధ్యేన దస్తమూలేషు ప్రత్యక్స్పృశయేత్ । ఆయమభాః—లకారస్య దస్తమూల-
ప్రత్యాసన్నప్రత్యక్ ప్రదేశస్థానమితి విశ్లేయమ్॥ ౪౧॥

 సూత్రం:—ఓష్ఠాంతాభ్యాం దస్తైర్వకారే॥ ౪౨॥

వై:—ఓష్ఠశబ్దేనాత్ర లధరోష్ఠ ఉచ్యతే తదంతాభ్యామ్ । ఓష్ఠ-
స్య బాహ్యభ్యస్తరభాగభిన్నతయా * ద్వివచనం ప్రయుజ్యతే । ద-
స్తైరితి సప్తమ్యధే తృతీయా । ఉత్తరః దస్తేష్విత్యర్థః । వకారోత్పత్తే
స్వభావతోఽధరోష్ఠస్యాభ్యస్తరోఽస్తంకరణం భవతి । యత్ర త్వసా
ఓష్ఠోపసంహారయోరోష్ఠస్వరయోర్మధ్యవర్తీ భవతి, తత్ర సా-
మర్థ్యాద్బాహ్యోఽస్తంకరణమ్ । యథా—‘ధ్రువోసి’ ‘తయా దేవా-
స్సుతమాబధూనః’ ఇతి । ఏవం యకారాదీనాం చతుర్థాం కరణా-
స్తవ్యాపారనిష్పాద్యైర్వాదస్తస్థా ఇత్యాఖ్యా॥ ౪౨॥

* ఉచ్యతే తదస్తస్య । బాహ్యభ్యస్తర భాగభిన్నతయా

త్రే:—నకారే కాశ్యే అగరోష్టాభ్యాముత్తరదస్తాగైస్సహ స్పశణ్యేత్ |
దస్తేతి స్థాననిదేశశః | ఓష్టస్తాభ్యామితి కరణనిదేశశః|| ౪౩||

శ్లో॥ సూత్రం:—స్పర్శస్థానేనూష్మాణానుపూర్వ్యేణ|| ౪౪||

వై:—హకారస్య స్థానం పృథగ్వక్యతే | తతోఽన్యేషాం
పఞ్చానామయం స్థానవిధిః జిహ్వమూలీయాఽయం పఞ్చ ఊష్మా-
ణానుపూర్వ్యేణ కవర్గాదీనాం పఞ్చానాం వర్గాణాం స్థానేనూత్ప-
ద్యంతే|| ౪౪||

త్రే:—ఊష్మాణానుపూర్వ్యేణ యథాక్రమేణ స్పృశణస్తానేనూచ్చాగ్గీయా
భవన్తి | యథా జిహ్వమూలీయః కవర్గాస్థానే—‘యః కామయేత్’ | శకారశ్చ-
వర్గాస్థానే—‘మధుశ్చ మాధుశ్చ’ | ఏకారప్రసంగస్థానే—‘అప్త్యభ్యస్సాన్వహః’ | స-
కారప్రసంగస్థానే—‘స్తనా ఉపరవాః’ | ఉపధ్మానీయః పవర్గాస్థానే—‘యః పా-
పూనా’ | ఇత్యానుపూర్వ్యేణ విశ్లేయమ్ | అనుపూర్వ్యేణియమాత్పచ్చసూప్యగు
ఉక్తృషు ఏకారోఽవశిష్టః | తస్య విధిముపరిష్టదాచట్టే|| ౪౪||

శ్లో॥ సూత్రం:—కరణమధ్యం తు వివృతమ్|| ౪౫||

వై:—జిహ్వమూలాదీనాం తత్కరణానాం మధ్యం తు వివృ-
తం భవతి | తేన ఏతేషాం వివృతప్రయత్నతా | తత్ర ప్రథమస్యా-
ష్టణో హనుమూలాత్పాదినో జిహ్వమూలోపలమ్భాత్ జిహ్వ-
మూలీయ ఇత్యాఖ్యానవకల్ప్యతే | “తత్ర భవః” ఇతి హి చ స్మర్య-
తే | న తు “తత్ర జాతః” ఇతి|| ౪౫||

త్రే:—తేషాముష్మణాం కరణమధ్యం తు వివృతం భవతి | స్పృశణానాం కర-
ణసామ్యనిస్సృతిపరస్తుశబ్దః | కరణానాం మధ్యం కరణమధ్యమ్|| ౪౫||

శ్లో॥ సూత్రం:—కణ్ఠస్థానౌ హకారవివరణీయా|| ౪౬||

వై:—హకారస్య తు త్తమాన్తస్థాపరస్యోరశ్యత్వం వేది-
తవ్యమ్ | ‘యజుషేయజుషే గృహ్ణామి’ ‘ఏణ్యహ్నా’ ‘బ్రహ్మ నే-

వా అవీవుధా' 'సంసహ్య' 'అహుతమ్' 'జుహ్వహ్యగ్నిః' తద-
ర్థమేవ "ఉరకణ్ఠ" ఇత్యురోపి స్థానతయోక్తమ్ | శీఘ్రాపైః పమాహ—

హకారం ఐక్ష్వామ్యైశ్చ కమస్తస్థాభిశ్చ సంయుతమ్ |
ఉరస్యః తం విజానీయాత్కణ్ఠ్యమాహురసంయుతమ్ ||

ఇతి | కరణానుక్తా స్థానమేవ కరణం చ వేదితవ్యమ్ | 'శేషాః స్థాన-
కరణాః' | ఇత్యాపి శిలశీఘ్రావచనాత్ || ౪౬ ||

త్రి:—హకారవిసజ్జనీయా కణ్ఠస్థానా స్థానామ్ | కణ్ఠః స్థానం యయోస్తా
తథోక్త | అనయః కరణభావః | అహురహర్ హవిధానామ్ || ౪౬ ||

శ్లో నూత్రం:—ఉదయస్వరాదిసప్తానో హకార ఏకే-
షామ్ || ౪౭ ||

వై:—ఏకేషాం మతే హకారః ఉదయస్వరస్య ఆదినా సమా-
నస్థానో భవతి | ఉదేతి ఉపరి ఆగచ్ఛతీత్యుపయః పరి | యథా—
'హిరణ్యపాణిమూతయే' ఇతి తాలవ్యః | 'హువే వాతస్వనమ్' ఇ-
త్యోష్ఠ్యః | నన్వత్ర ఆదిశబ్దః కిమర్థః? తదుచ్యతే—వికారాకారయో-
రంశద్వయం భిన్నస్థానమిష్యతే | తాభ్యాం పూర్వే హకారే స్థాన-
సంశయో మాభూదిత్యాదిశబ్దః ప్రయుజ్యతే | 'ఋధ్యామా త ఓ-
హైః' | 'ఆరోహణవాహోపనద్వాహా' || ౪౭ ||

త్రి:—ఏకేషాం మతే హకార ఉదయస్వరాదిసప్తానః ఆత్మన ఉపరిస్వరాది-
సప్తానోభవతి ఇతి వారయచోక్తమ్ | స్థానదేతత్ | ఆదినా సప్తాన ఇత్యుక్తే శేషస్య స్థానాంత-
రం ఎక్తన్యమ్ | తదప్యకారకం కరణం నాస్తి | తిథాసతి స్వరస్య ఏకమేవ
స్థానమితి ఆదిశబ్దవేయభ్యం స్థానత్ | స్వరసప్తాన ఇత్యేతావత్తైవ సిద్ధీతి | మేషమ్ |
సప్త్యక్షిరేషు శేషస్య స్థానాంతరోపపత్తేః | 'ఇకారోఽగ్రధావః' ఇతి సూత్రద్వయేన

శ్రీభూతనిర్వాణైః * తయోః స్థానాస్తరమపి ప్రసిద్ధమేన | ఏనమైకారాకార-
యోరపి వ్యాకరణే శేషస్య స్థానాస్తరం విహితం విజ్ఞేయమ్ | సన్ధ్యక్షరత్వావిశేషదన-
యోః | న శ్వేదమపి 'అకుమారవిసజ్జనీయానాం కణ్ఠాః' ఇతి సన్ధ్యక్షరాదౌ 'అకార-
స్థాపి కణ్ఠస్థానత్వాత్తైవ సస్థానత్వే కథ్యమానే పూర్వకాన్త్రేణ పానరుక్త్యమస్య నూ-
త్రస్య స్వాత్ | మైనం మంఠాః | వికారాకారయోరాదివర్జితోఽకారస్య కేవలస్య
చ విశేషోఽస్తి | కేవలస్య కరణమోష్ఠాను నాతిస్యస్తం, నాత్యుపసంప్రతం చ |
సన్ధ్యక్షరాదౌ నతకమానస్య తు సంప్రతికరణతరమ్ | తస్మాత్ స్థానకరణయోస్స-
హచరితత్వాదాదిసస్థాన ఇత్యుక్తే అదినా సమానస్థానకరణ ఇతి విజ్ఞేయమ్ | కించ—
పూర్వకాన్త్రే కరణభావ ఉక్తః | అత్ర తు కరణవత్త్వమపి విద్యత ఇతి మతాస్త-
రముపపద్యతేన పానరుక్త్యం చ | యథా—'తిగ్మహేతే' 'యావతీవాఽ౭౭సామ-
హై' 'అగ్నిహ' త్రం బాహోతి' 'సంప్రయతీరహా' | ఉదయశబ్ద ఉత్తరపర్యాయః |
ఉదయశ్చాపి స్వరశ్చ తస్య ఆదిస్తేన సస్థాన ఉదయస్వరాదిసస్థానః || ౪౭||

శ్లో॥ సూత్రం:—పూర్వాస్త సస్థానో విపర్జనీయః॥ ౪౮॥

వై:—ఏకేషామిత్యన్వయః | విపర్జనీయః పూర్వస్వరస్యా-
స్తేన సమానస్థానో భవతీత్యేకేషాం మతమ్ | యథా—'పరిభాషో
అదేవీ' ఇతి తాలవ్యః | 'దీఘకమాయుః' ఇతోఽన్వయః | అస్తగ్ర-
హణమప్యేతదైకారాకారయోరసద్దేహార్థమ్ | 'ఋధ్యామాత
ఓహైః' 'స్తనయన్నివ ద్యౌః' | నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥ ౪౮॥

త్రి:—విసజ్జనీయ ఆత్మనః పూర్వకాన్త్రేణ సస్థానః సమానస్థానకరణో
భవతి | అత్రాపి పూర్వకాన్త్రేణ ఇతి సన్ధ్యక్షరముచ్యతే | స్వరాస్తరస్య హి స్థానాస్త-
రత్వాభావాత్ + యథా—'అగ్నేః' 'బ్రాహ్మణైరాయుష్మత్' 'బాహువోబల-
మ్' 'ఆయం గౌః' పూర్వకాన్త్రేణ అస్తేన సస్థానః పూర్వకాన్త్రేణ సస్థానః॥ ౪౯॥

* సంజ్ఞానాన్త్రే, సంజ్ఞానాన్త్రే -

† భిన్నస్థానత్వాభావాత్.

శ్లో॥ సూత్రం:—నాసిక్యా నాసికాస్థానామ్॥ ౪౯॥

వై:—నాసిక్యసంజ్ఞానాం నాసికా స్థానమ్॥ ౪౯॥

త్రి:—నాసిక్యః యమాః నాసికాస్థానా భవన్తి । యథా—‘యక్ష్మ’ ‘యా-
క్షా’ ‘అష్టార్య’ ‘రత్నమభజన్తి’ ‘పాప్మానమ్’॥ ౪౯॥

శ్లో॥ సూత్రం:—ముఖనాసిక్యా వా॥ ౫౦॥

వై:—ముఖం చ నాసికా చ ముఖనాసికమ్ । తత్ర భవాః ముఖ-
నాసిక్యాః । ఏవముక్తస్య పక్షద్వయస్య యోగ్యతయా ఏకపక్షా
ఆశ్రయితవ్యా । స్పర్శేభ్యః వరే ప్రథమాదివ్యవదేశభాజో ముఖ-
నాసిక్యాః । హకారాత్పరస్తు నాసికామాత్రస్థాన ఇతి॥ ౫౦॥

త్రి:—త ఏన నాసిక్యః ముఖనాసికభ్యా వా* ఉచ్చారణీయా భవన్తి । ఉక్త-
శ్చైవోదాహరణాని । ముఖం చ నాసికే చ ముఖనాసికమ్ । తత్సమ్మన్విరో ముఖనాసి-
క్యాః॥ ౫౦॥

శ్లో॥ సూత్రం:—వర్గవచ్చైః॥ ౫౧॥

వై:—అత్ర యే ముఖనాసిక్యాః అనస్తరోక్తాశ్చశబ్దాన్వాది-
హ్వాః తేషు వర్గవత్ స్థానయోగో భవతి । ఏతదుక్తం భవతి-ముఖ-
శబ్దేనాత్ర పశ్చాచ్ఛి వర్గస్థానాని సజ్జప్తహీతాని । తత్రకవర్గీయాత్పర-
స్య నాసిక్యస్య హనూమూలం తావద్ద్వితీయం స్థానం భవతి । చవర్గీయా-
త్పరస్య తాలు । ఏవం తత్తద్వర్గీయాత్పరస్య తత్తద్వర్గస్థానం ద్వితీ-
యస్థానమిత్యవగత్తవ్యమ్ । ఇతి॥ ౫౧॥

త్రి:—సింహావలోకనన్యాయేన వగ్ఙాసోక్తం కరణం చకారోఽనుకషణేతి ।
ఏషు నాసిక్యేషు వగ్ఙావత్కరణం భవతి । వగ్ఙాస్యేవ వగ్ఙావత్॥ ౫౧॥

* ముఖేన నాసికాభ్యాం చ.

సూత్రం:--నాసికావివరణాదానునాసిక్యం నాసికావి-
వరణాదానునాసిక్యమ్॥ ౫౨॥

వై:--అనునాసికా యే వర్ణా అనుస్వారో త్రమాదయస్తేషా-
మానునాసిక్యం నాసారస్థస్య విస్తరణాద్భవతి । నాసిక్యేషు నాసి-
కా సంవృతైవ భవతి । శకారస్య తు స్థానాదికమత్ర నోచ్యతే । కు-
తః? సంహితాయామభావాత్ ॥ ౫౨॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశ్ఛాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయాధ్యాయః॥

ప్రి:--నాసికావివరణాత్ ఘ్రాణబిలాదానునాసిక్యం రక్షాదికర్తవ్యమ్ । ఉ-
థా--'సుష్లోకాంరసుమంగలాంర' ఇత్యాది॥ అభశబ్దోత్పత్తిర్ద్వికాశశ్చ తే॥ ౫౩॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశ్ఛాఖ్యవివరణే సహితోత్పత్తిస్థానాది-

కథనం నామ ద్వితీయాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్ ॥ శ్రిః॥

అథ తృతీయోధ్యాయః.

హరిః ఓమ్

శ్లో॥ సూత్రం:—అథాదాపు త్తరే విభాగే హ్రస్వం వ్యజ్ఞన-
పరః ॥౧॥

వై:--ఇదానీం హ్రస్వత్వాదీని కార్యాణి విధీయన్తే:—
అథేత్యయమధికారః|ఆదౌ ఉత్తరే ఇతి పదస్య ఆదావన్తే చేత్య-
ర్థః । పదస్యేతి కుతో లభ్యతే? “ దేవా శీకా ” ఇతి పదానా-
మేవోత్తరత్ర గ్రహణాత్ । విభాగః పదవిభాగః పథులు పదాధ్యాయే
గ్రమాధ్యాయే చ భవతి । సంహితాప్రయోగేఽపి యత్రా-
పాననార్థం విరమ్యతే ¹తత్రానవగ్రహస్య విభాగో భవతి । విభాగ
ఇత్యస్య ²హ్రస్వం వ్యజ్ఞనపర ఇత్యుభయత్ర సమ్బంధః । తత్ర
పదాదేః పూర్వేణ విభాగః, పదాంతస్య తూత్తరేణ । ఇహ విభాగే
వికారస్య విధేయత్వాదవిభాగావస్థానగ్రీ వర్ణః ప్రకృతిరిత్యవగమ్యతే ।
స చ దీఘః । తస్యైవ గ్రహీప్యమాణత్వాత్ । తదయమర్థః-అవి-
భాగావస్థాయాం పదస్య ఆదావన్తే చ వర్తమానో దీఘః విభాగా-
వస్థాయాం వ్యజ్ఞనపర స్తస్యామేవ హ్రస్వమావద్యతే ఇత్యేతదధిక్రి-
యత ఇతి । ఆదాపు త్తర ఇతి కిమర్థమ్? ‘శీకాదీర్ఘా వీర్యా’ ఇత్యాదీనాం
మధ్యే మాఘాని త్యేనమర్థమ్ । నన్వేపమపి ‘అహుతీ ఈరయథా ఆరిథాం’
ఇత్యేషామాదౌ కస్మాన్న భవతి? అత్రాహుః । “ దేవాశీకా ”
ఇత్యాని “మత్నూ” పర్యస్తముత్తర ఇత్యేతత్పదమనువర్తిష్యతే య-
జ్ఞేపం ఉత్తరే ‘దేవా శీకా’ ఇతి తత్త్రవోత్తరే గ్రహణం కర్తవ్యం
తదేవ మత్నూపర్యస్తం సమ్భన్త్యుత్తే । తస్మాదస్మిన్ సూత్రే ఆదౌ
ఉత్తరే ఇతి ద్వయం న వక్తవ్యమ్ । ప్రయోజనాభావాదితి । అత్రాభి-

1. యత్రాధ్యాయసాధ్యం విరమతి 2. విభాగ ఏవ కార్యస్య

ధీయతే - శాఖాస్తరాద్వ్యాప్తృతిరస్మచ్ఛాఖాయా ఇహ క్రియతే ।
 శాఖాస్తరే హి దశతయ్యాం పదమధ్యేఽపి హ్రస్వత్వం భవతి । అస్మ-
 చ్ఛాఖాయాం చ ఆద్యస్తయోరేవేతి । విభాగే వ్యజ్ఞనపర ఇతి కిమ్ ?
 ‘విశ్వాఽహో వయగ్ం సుమనస్యమానాః’ ‘ఋతధామాఽసి సువ-
 జ్యోతిః’ । నను యథా విభక్తరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య “త్రపుమి-
 ఘుపూర్వశ్చకారః” ఇత్యాదిభిస్సంహితానురూపాణి కార్యాణి విధా-
 న్యస్తే । ఏవం దేవాశీకాదితబ్దానాం హ్రస్వాస్తవిభాగరూపాం ప్రకృ-
 తిమాశ్రిత్య సంహితాధికార ఏవ దీఘోఽవిధాతవ్యః । తథా
 వ్యాకరణే బహ్వచ్చానాం ప్రాతిశ్ఛాఖ్యే చ స్మర్యతే । తథాసత్త్వైక-
 రూప్యం లభ్యతే । అత్రోచ్యతే—సత్యమేవమైకరూప్యం సిద్ధ్యతి ।
 మన్దమతీనాం తు కల్పిచ్ఛిమం ప్రాదుష్యాద్విభక్తపదాత్మకో వేద
 ఇతి । తన్నివారణార్థం త్విహోవిభక్తరూపం ప్రకృతిమాశ్రిత్య వి-
 భాగే హ్రస్వత్వం విధీయతే । తేన సంహితామ్నాయ ఏవ వేద
 ఇతి ఖ్యాపనాత్స భ్రమో నివర్తతే । సన్వేదముభయస్య ప్రకృతి-
 త్వాశ్రయణాత్కతరరూపో వేద ఇతి సంశయ ఏవ స్యాత్ ।
 మైవమ్ । అస్తి హ్యత ప్రసిద్ధం ప్రమాణాస్తరమ్ । విదురనేన
 ధర్మానితి హి వేదసమాఖ్యా । తదాహ భగవానాపస్తమ్బః—
 “మస్త్రబ్రాహ్మణే యజ్ఞస్యప్రమాణమ్” “మస్త్రబ్రాహ్మణయో-
 ర్వేదనామధేయమ్” ఇతి శాస్త్రసమాఖ్యా చ వేదస్య ధర్మశాసనా-
 ద్భవతి । తతశ్చ వాక్యానామేవ బోధకతయా వేదత్వం విధాయక-
 తయా శాస్త్రత్వంచేతి సత్సమ్ప్రదాయ ప్రసిద్ధివివాయమర్థః సంహి-
 తామ్నాయ ఏవ వేద ఇతి । స ఇహ ప్రాథమికేన¹ హ్రస్వవిధినా
 ఖ్యాప్యతే । న తు ప్రకృతిత్వాశ్రయణమేవ వేదత్వే ప్రమాణమితి
 బ్రూమః । విభక్తరూపస్య తు ప్రకృతిత్వం వ్యుత్పాదనసౌకర్యార్థ-

మాశ్రియతే । తస్య పదత్వేనాక్షరత్వేన అక్షాక్షీత్వేన చ బహువిధ-
త్యాన్న తస్య పేదత్వం ప్రాజ్ఞాః ప్రపదస్తీత్యలం ప్రపఞ్చేన॥ ౧॥

త్రి:-అథేత్యయమధికారః ఆదౌ పదాదౌ ఉత్తర పదానై చ వర్తమానస్సంహి-
తాయాం యో దీఘః అసౌవిభాగే పదవిభాగసమయే వ్యజ్ఞానపరో హ్రస్వమాపద్యతే ।
వ్యజ్ఞానపరత్వమత్ర* యథాసంహితాస్థం విశ్లేయయ్ । నను దీఘః కథం లభ్యతే? హ్ర-
స్వానస్తరభావిత్వాత్ దేవాశీకాదిగ్రహణేషు ప్లుతాదశకానాచ్చేతి బ్రూమః । సంహి-
తాయామిత్యస్యామయభ్యుత్కార్యభాజః పదస్య ఉత్తరపదేన సహసంబంధః నతుపూర్వ-
పదేన సహ సంబంధనియమః । విభాగోఽత్ర ప్రకృతిపదైరుచ్యతే । ప్రకృతిర్నామ య-
థాపాఠః । ప్రకృతిపదైరితి కిం 'స్థా మయోభువః' ఇత్యత్ర జటాయాం స్థకబ్జస్య ద్వితీయో
చ్చారణైఽసి దీఘః ప్రసజ్యేత । ఉత్తరపదేన విభాగాభావాత్ స మాభూదితి పరిహ-
రః । విభాగశబ్దస్య అయమభ్యుత్కారః—పదాదౌ దీఘఃస్య పూర్వపదేన విభాగః పదా-
నై దీఘఃస్య ఉత్తరపదేన విభాగః । విభాగే వ్యజ్ఞానపర ఇతి కిం, 'ఋతధామాఽసి'
ఇత్యత్ర మా భూదితి । 'నా ధామా ధారయా' ఇతి ప్రాప్తిః ॥ సంహితాయాంయో
దీఘః ఇతి కిం 'ఏష వో భరతా రాజా' ఇత్యత్ర ప్రాప్తిసంపాదనాభవత్ । తథా-
సతి 'భరతా యాభ్యాసు' ఇతి యాభ్యాపదం సాఫలకమ్ । నాన్యథా । వ్యజ్ఞానమస్మా-
త్పరమితి వ్యజ్ఞానపరః ॥ ౧ ॥

శ్లో నూత్రం:—దేవాశీకా సుమ్నాశ్వర్త వయనా హృ-
దయాఽఘోక్తా శుద్ధా॥ ౨॥

ప్రే:-ఉత్తర ఇత్యనువర్తతే । సంహితాయాం దేవాశీకే-
త్యాదీనాం పదానామస్తే వర్తమానో దీఘః విభాగే వ్యజ్ఞానపరో
హ్రస్వమాపద్యతే । నను ఆదాపుత్తర ఇతి ప్రథమనూత్రేఽధికృతమ్ ।
తేన పదాదేరేవ హ్రస్వత్వమగ్రే విధాతవ్యమ్ । తత్క్రమానురో-
ధాత్ । సత్యమ్ । ఉత్తర ఇతి గ్రహణస్యానువృత్తిలాభాయ తు తద-
నస్తరం పదాస్తహ్రస్వత్వమేవ అగ్రే విధీయతే । తదలాభే 'ఆహుతి
ఈరయథాఆరిథా' యత్యేతేషాం ఆదావపి హ్రస్వత్వం స్యాత్ । అధి-

* వ్యజ్ఞానమత్ర

కృతక్రమభక్తై తు సకాచిత్తు తిః । ఉదాహరణం తు దేవా-“దేవా-
యతే యజమానాయ” శీకా—“ శీకాయతే స్వాహా” సుమ్నా-
“ సుమ్నాయన్తో హవామహే ” శ్వా—“ ద్యావాపుథివ్యా శ్వా-
విత్ ” ‘ అప్యకారాది ’ ఇతి వచనాత్ ‘ అశ్వాపతీగ్ంసోమవతీమ్ ’
ఇత్యుక్త్యదాహరణమ్ । ఋతా—“ ఋతాపరీరూర్మణీః ” । ఇహ క-
స్మాన్న భవతి-ఋతాయుభ్యాంత్యా ‘ పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత’ ఇతి
నియమాత్ । ఏవం ‘ మనోసి ప్రాజాపత్యమ్ ’ ఇత్యాదావపి ప్ర-
ప్త్యమ్ । వయనా—“ వయనావిదేక ఇత్ ” హృదయా—
“ హృదయావిధిచ్ఛీత్ ” అఘా—‘ మా త్యా పృకా అఘాయపః ’
ఉక్థా—‘ ఉక్థాయవే ’ శుద్ధా—‘ ఆపోదేవీశ్శుద్ధాయపః ’ ॥ ౨ ॥

ప్ర:—‘ ఊర్జీత త్యావాయపః ’ ఇత్యాదావేతల్లక్షణసంభవాదప్రవాప్తిముత్తర-
సూత్రైః పరిపూరిత—దేవా, శీకా, సుమ్నా, శ్వా, ఋతా, వయనా, హృదయా,
అఘా, ఉక్థా, శుద్ధా ఇత్యేతేషు గ్రహణ్యైషగ్రహేష్యైస్త్యస్వరో విభాగే న్యజ్ఞసంహితా
ప్రస్వమాపద్యతేయథా—‘ దేవాయతే యజమానాయ శమః ’ ‘ శీకాయతే స్వాహా’
‘ సుమ్నాయన్తో హవామహే ’ ‘ ద్యావాపుథివ్యా శ్వావిత్ ’ ‘ అప్యకారాది ’ ఇతి వచనా-
దిదమప్యదాహరణ్యం ‘ అశ్వాపతీం సోమవతీమ్ ’ ‘ ఋతాయపః పురాఽన్నమి-
త్యః ’ ‘ వయనావిదేకః ’ ‘ హృదయావిధిచ్ఛీత్ ’ ‘ అఘాయవో మా గన్ధవః ’
‘ ఉక్థాయదానాం గోమః ’ ‘ ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయపః ’ ॥ ౩ ॥

• డిక్షా సూత్రం:—ఇన్ద్రా వజ్ఞస్వాస్వరం॥ ౩ ॥

ప్ర:—ఇన్ద్రాపదస్యాస్తే దీఘః పత్, వన్, వాన్ । ఇత్యే-
తేషు పరతో విభాగే ప్రాస్వమాపద్యతే । ‘ ఇన్ద్రావతీమపచితీమ్ ’
‘ ఇన్ద్రావన్తో మరుతః ’ ‘ ఇన్ద్రావాన్ధాస్వాహా’ ఇన్ద్రేతి కిమ్ ? ॥ ౨ ॥
‘ ఊర్జీతవస్తమ్ ’ ‘ ప్రజావాన్సశుమాన్ ’ ‘ ప్రజావతీరసమీవాః ’
ఏవం పర ఇతి కిమ్ । ‘ ఇన్ద్రావరుణయోరహమ్ ’ ‘ ఇన్ద్రాసోమీయమే-
కాన్తశకపాలమ్ ’ ॥ ౩ ॥

ప్రతిః—ఇద్వారా ఇత్యేతస్మిన్ననగ్రహే అన్త్యస్వరః పతవణ వాణ ఇత్యేవంప-
రో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ఇద్వారావతీమపచితీమహావహా’ ‘ఇద్వారావస్తో
మరుతః’ ‘ఇద్వారావాస్త్వాహా’ ఇత్యేతి కిం? ‘ఊర్జాణావస్తం ప్రథమస్సీద యోని-
మ్’ ‘అసుర ప్రజావాణ’ ‘ప్రజావతీఽనమివాః’ ఏవంపర ఇతి కిమ్? ‘ఇద్వారాన-
రుణయోరహమ్’ ॥ 3 ॥

సూత్రం :—చిత్రా పపరః॥ ౪॥

ప్రతిః—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్ననగ్రహే అన్త్యస్వరః *పకార
పరో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే ‘చిత్రావహాస్త్వాహా’ పపర ఇతి
కిమ్? “చిత్రాపూర్ణమాసె” ॥ ౪॥

ప్రతిః—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్ననగ్రహే అన్త్యస్వరః పకారపరః విభాగే హ్రస్వ-
మాపద్యతే । యథా—‘చిత్రావహాస్త్వాహా’ చిత్రేతి కిం? ‘మిత్రానరుణావేవ’
పపర ఇతి కిం? ‘చిత్రాపూర్ణమాసె దీక్షేరణ’ ॥ ౪ ॥

సూత్రం :—ప్రస్థేన్ద్రియా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీక్షా-
వీర్యా విశ్వా వాతా త్వా భక్త రా కర్ణకా పృష్ఠియా సుగోపరాన్-
మాద్యా సత్రా పమా పుష్పా మేఘా ప్రా స్యా॥ ౫॥

ప్రతిః—ప్రస్థా ఇన్ద్రియా ఇత్యాదీనాం పదానామన్తే దీక్షా-
విభాగే పృష్ఠానపరో హ్రస్వమూపద్యతే । యథా—ప్రస్థా - “ప్రస్థా-
వద్రథవాహనమ్” ఇన్ద్రియా—“ఇన్ద్రియావాన్మహితమః” ద్ర-
విణా—“ద్రవిణావతః కురుతే” । విశ్వదేవ్యా—“విశ్వదేవ్యావతే
శ్వాత్రాఫ్న” । దీక్షా—“దీక్షాధియో రక్షమాణాః” । వీ-
ర్యా—“వీర్యావస్తమభిమాలిషాహమ్” । విశ్వా—“గర్భరోసి
విశ్వావసుః” । వాతా—“వాతావద్వషణ” । త్వా—“త్వా-

వతో మఘోనః ” । భక్తురా—“ భేత్తారం భక్తురావతః ” । కర్ణ-
కా—“ కర్ణకావత్యేతయా ” । పృష్టియా—“ పృష్టియావతస్తవా-
గ్నై ” । సుగోపా—“ సుగోపాతమో జనః ” । ఋక్సూమా—
“ ఋక్సూమాభ్యాం యజమా ” । అద్యా—“ బృహదద్యాశ్వాదే-
వైనమ్ ” । సత్రా—“ సత్రాజితం ధనజితమ్ ” । వషా—“ వ-
షాహ్వం జహోతి ” । పుష్పా—“ పుష్పావతీసుపిప్పలాః ” ।
మేఘా—“ మేఘాయతే స్వాహా ” । ప్రా—“ ద్యుమ్నస్య ప్రా-
సహ రయిమ్ ” । స్వా—“ జరతే స్వాధీః ” ॥ ౫ ॥

త్రీః—ప్రస్థా ఇద్వియా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీర్ఘా పీఠ్యా శిశ్వా వాతా త్వా
భక్తురా కణకా పృష్టియా సుగోపా ఋక్సూమా అద్యా సత్రా వషా పుష్పా
మేఘా ప్రా స్వా ఇత్యేతేష్యన్త్రహేష్యన్త్యస్యరో విభాగే వ్యజ్జనపరో హ్రస్వమాప-
ద్యతే । యథా—‘ ప్రస్థావద్రవహానమ్ ’ ‘ ఇద్వియావతే పురోడాశమ్ ’ ‘ ద్రవిణా-
జితః కరుతే ’ ‘ విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాః ’ ‘ దీర్ఘాధియో రక్షిమాణాః ’ ‘ పీఠ్యా-
న్తమభిమాతిమామ్ ’ ‘ పీఠ్యామిత్రస్య సూక్తమ్ ’ ‘ వాతావద్యుః ’ ‘ త్వావతో
మఘోనః ’ ‘ భేత్తారం భక్తురావతః ’ ‘ సూమా కణకావత్యేతయా ’ ‘ పృష్టియా-
వతస్తవాగ్నై ’ ‘ స సుగోపాతమో జనః ’ ‘ ఋక్సూమాభ్యాం యజమా ’ ‘ అద్యాశ్వా-
దేవైనమన్తరేతి ’ ‘ సత్రాజితం ధనజితమ్ ’ ‘ వషాహ్వం జహోతి ’ ‘ పుష్పావతీసు-
పిప్పలాః ’ ‘ మేఘాయతే స్వాహా ’ ‘ ప్రావశేఘ్నిస్సతోపనః ’ ‘ స్వాధీయం యయ-
గ్నోపయచ్చి ’ ॥ ౫ ॥

సూత్రం—లోక ఏవేష్టా ॥ ౬ ॥

ప్రే—లోకే । ఏవ । ఇత్యేతాభ్యాముపబద్ధాభ్యాం పూర్వా-
భ్యాముపలక్తి తే దేశే ఇష్టాపదస్యాస్తే దీర్ఘో విభాగే వ్యజ్జనపరో
హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ లోక ఇష్టాపూర్తేన గచ్ఛతే ’ ।
‘ స త్వేవేష్టాపూర్తీ ’ । ఏతాభ్యాముపబద్ధాభ్యాం కిమ్ ? ‘ ఇష్టా-
పూర్తే కృణుతాత్ ’ ॥ ౬ ॥

త్రి—లోకే ఏవ ఇత్యేవంపూర్వే ఇష్టా ఇత్యేతస్మిన్నపగ్రహే అత్యస్వరో
విభాగే వ్యజ్ఞానపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘సమముష్మిన్లోక ఇష్టాపూర్వేన’
‘స త్వేవేష్టాపూర్వీ’ ఏవంపూర్వ ఇతి కిం ? ‘ఏనమిష్టాపూర్వే సంస్మజేథామయం
ఽ’ ఇష్టేతి కిమ్ ? ‘సాక్షాదేవ ప్రభావతయే’ ॥ ౬ ॥

కైత్రీ సూత్రం—శక్తి రథీ త్విషీ వాశీ రాత్రోషధ్యాహుతీ
వ్యాహృతీ స్వాహాకృతీ హ్రాదునీ శచీ చితి శ్రోణీ పృష్ఠీ పూత్యధీ
చక్షణీ పర్యధీ పారి శత్రూ విషూ వసూ అనూ హనూ నూ విభూ
ఇత్యవగ్రహః॥ ౭ ॥

ప్రే—శక్తిరథీత్యాదిపదానామస్తే వర్తమానో దీర్ఘః
విభజ్యమానవ్యజ్ఞానపరో హ్రస్వమాపద్యతే । శక్తి—“ శక్తిన్తో
గధీరాః ” । రథీ—“రథీతమగ్ం రథీనామ్ ” । త్విషీ—“త్విషీమతే
పథీనామ్ ” । వాశీ—“ వాశీమస్త ఇష్టాః ” । రాత్రీ—
“ రాత్రీభిరసుభ్నా ” । ఓషధీ—“ ఓషధీభ్యస్సూపథాః ” ।
ఆహుతీ—“ తం దేవా ఆహుతీభిః । ” వ్యాహృతీ—“వ్యాహృతీభి-
హావీగ్ంషి ” । స్వాహాకృతీ—“ స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్యేతి ” ।
హ్రాదునీ—“ హ్రాదునీభ్యస్సాహా ” । శచీ—“ అభిచష్టే శచీభిః ” ।
చితి—“చితిభ్యాముపాయా ” । శ్రోణీ—“ శ్రోణీభ్యాగ్ం స్వాహా ” ।
పృష్ఠీ—“ పృష్ఠీభిర్దివమ్ ” । పూతీ—“ పూతీగధస్యాపహత్యై ” ।
అబీ—“ రథో న యోరథీవృతః ” । చక్షణీ—“ మిత్రస్య చక్ష-
ణీభృతః ” । పరీ—“ వీరవస్తం పరీణసమ్ ” । అధీ—“ అధీవాసం
యా హిరణ్యాస్యస్మై ” । పారి—“ పారిణహ్యస్యశే ” । శత్రూ—
“ శత్రూయతో హస్తా ” । విషూ—“ అథో ఏషవే విషూవా ” ।
వసూ—“ ఆపస్తేనమరమతిరవసూయః ” । అనూ—“ అనూ-
యాజేష్వస్వదిన్త ” । అన్కారాది చ, ఇతి వచనాత్ “ ప్రయాజ-
వదననూయాజమ్ ” । హనూ—“ హనూభ్యాగ్ంస్తేనాన్భగవః ” ।

నూ—“ ఏతద్వే నూయవసమ్ ” । విభూ—“విభూదావ్ నే జ్యోతిష్మతే ” । ఇత్యవగ్రహః । ఇతిశబ్దేన పూర్వోక్తః పదగణో నిర్ది-
శ్యతే । అత్ర ద్వివిధో నియమ ఇష్యతే— దేవాశీకాదిశబ్దగణోఽవ-
గ్రహాత్మక ఏవ హ్రస్వభాగభవతీత్యేకః । తేన ‘శ్వా-ముతా’ ఇత్య-
నయోః “కృష్ణశ్వా చతురక్షః” । “శుచా హ్యుతా లోమతః” ।
ఇత్యత్ర హ్రస్వత్వం న భవతి । కథం తహిః? “అద్యా దేవాణా
జప్తతమః” “మోషూణ ఇన్ద్ర” । అత్తరత్రాపి గ్రహణాత్ ।
తథా దేవాశీకాదిరేవ అవగ్రహత్వేన హ్రస్వభాగభవతి । న త్వవా-
సదస్వేత్యాదిత్యవరః । తేన ‘అనాగతం వా ఏతస్య పయః’ ఇత్యా-
దౌ నాశబ్దస్య ‘అప్యకారాది’ ఇతి హ్రస్వసంభవతి । కథం తహిః? “
అద్యాశ్వాత్ ” । “నూయవసమ్ ” ఇతి । పూర్వత్రాపి
గ్రహణాత్ ॥ ౭ ॥

త్రి—శక్తి రణ్ తిష్ఠిషీ వాశీ రాత్రీ ఓషధీ ఆహుతీ వ్యాహృతీ స్వాహాకృతీ
హ్రోదునీ శచీ చిత్తీ శ్రోణీ పృష్ఠీ పూతీ అభీ చక్షుఃణీ పరీ అధీ వాశీ శశ్రూ విష్ణూ
వనూ అనూ హనూ నూ విభూ ఇత్యేతేష్యన్తగ్రహేష్యన్తస్యో విభాగే వ్యజ్ఞానపరో
హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘శక్తిః శక్తిగోచరః’ ‘రణితమా రణినామ్’ ‘తిష్ఠిమతే
పథినామ్’ ‘తే వాశీమన్త ఇష్టిణః’ ‘రాత్రీభిరసుభక్తా’ ‘ఓషధీభ్యో మోచిమ్’
‘ఆహుతీ భిరనూయాజేషు’ ‘ఏతాభిన్యాకా పృతీభిః’ ‘స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్య’
‘హ్రోదునీభ్యస్సాస్వహా’ ‘చక్షే శచీభిః’ ‘చిత్తీభ్యాముపాయకా’ ‘శ్రోణీభ్యాగ్ం
స్వాహా’ ‘పృష్ఠీభ్యస్సాస్వహా’ ‘పూతీగర్ధస్సాహుత్యై’ ‘అభీపుతో ఘృతీకా’
‘మిత్రస్య చక్షుఃణీగృతః’ ‘పరీవన్తం పరీణసమ్’ ‘అధీవాసం యా హిరణ్యాన్య-
న్యై’ ‘పారీణహ్యస్యే’ ‘శశ్రూయతో హస్తా’ ‘విష్ణూవాణా విష్ణూవన్తః’ ‘అర-
మతివేనూయః’ ‘అనూరాధా నక్షత్రమ్’ ‘అన్కారాది చ’ ఇతి వచనాత్ ‘అ-
ననూయాసం ప్రాయణీయమ్’ ఇత్యేతదప్యదాహరణం భవతి । ‘హనూభ్యాగ్ం స్వా-
హా’ ‘నూయవసినీ మనవే యశస్య’ ‘విభూదావ్ నే జ్యోతిష్మతే’ ఇత్య-
వగ్రహః ఇతి అనేన ప్రకారేణోక్తః పదసముదాయః అవగ్రహో విజ్ఞేయః ॥ ౭ ॥

సూత్రం:—అవా నచస్వా నుదా మృడా వధా శిక్షా రక్షాఽద్యా భవా భజా యత్రా చరా పిబా నా ధామా ధారయా ధమాణా ఘా వధాయా బోధాఽత్రా తత్రా ముఖ్యాఽశ్వస్యాపృణస్వా హిష్టా త్వంతరా జనిష్టా యుక్త్యాఽచ్చా ॥ ౮ ॥

వై:—అవానచస్వేత్యాదిపదానాం అనవగ్రహణమస్తే దీర్ఘో విభజ్యమానవ్యజ్ఞనపరో హ్రస్వమాపద్యతే ॥ **యథా:**—అవా-అవా నో దేవ్యా' । నచస్వా-నచస్వా నస్వస్త్వయే' । నుదా-ప్రణుదా నస్వపత్నాక్' । మృడా-మృడా నో రుద్ర' । వధా-వధా నో అభ-వచ్ఛవః' । శిక్షా-శిక్షా నో అస్మిక్' । రక్షా-రక్షా రాజన్నఘా-యతః' । అద్యా-అద్యా వృణీమహే' । భవా-భవా తొకాయ' । భజా-వ్రజే భజా త్వంసః' । యత్రా-యత్రా నరో మరుతః' । చరా-ప్రచరా సామ దుర్యాక్' । పిబా-పిబా సోమమిన్ద్ర' । నా-నాహ దేభుః' । ధామా-ధామా హ యత్తే' । ధారయా-ధా-రయా వసూని' । అగ్నే పిన్వస్వ ధారయా' ఇత్యత్రా హ్రస్వత్వం నభ-వతి । విభాగాభావాత్ । ధమాణ-ధర్మా మానుషాక్' । ఘా-ఉ-త వా ఘా స్యాలాత్' । వధాయా-తమగ్నే వధాయాత్వం' । బో-ధా-బోధా సబోధీత్యవతిష్ఠతే' । అత్రా-అత్రా తే భద్రాః' । తత్రా-తత్రా రథముపా' । ముఖ్యా-ముఖ్యావ్యగ్ంహః' । అశ్వస్యా-అశ్వస్యా విశస్తా' । పృణస్వా-ఆ పృణస్వా ఘృతేన' । హిష్టా-హిష్టదేన పూర్వేణోపలక్తి తే దేశేస్తాశబ్దో హ్రస్వభాక్-ఆపా హిష్టా మయో-భవః' । హిష్ట్యపబద్ధనే కిమ్? అజాఽసి రయిషా' । త్వం తరా-త్వంపదేన పూర్వేణోపలక్తి తే దేశే తరాశబ్దో హ్రస్వభాక్' । అగ్నే త్వం తరా మృగః' । త్వమిత్యపబద్ధేన కిమ్? ప్రజా వా ఉత్తరా దే-వయజ్ఞా' । నను త్వంత్రాగతి తుశబ్దపూర్వోఽస్తరాశబ్దః కిం న స్వా-త్? సుప్రియణా భవన్తు । అస్తరా మిత్రావరుణా' । ఇతి పదగ్ర-హణేషు పదం గమ్యేత్ (౧-౫౦) ఇతి నియమాత్ । జనిష్టా-జనిష్టా

హి జేన్యః' । యుత్వో- యుత్వో హి దేవహూతమా' । అచ్చా-
అగ్నే అచ్చా నదేహ నః ॥ ౮ ॥

త్రిభా - అవా సచస్వా సుదా మృడా వధాక శిక్షా రక్షా అద్యా భవా
భజా యత్రా చరా పితా వా ధామా ధారయా ధర్మాఘా షధా యాబోధా అత్రా
తత్రా ముఖా ఆశ్వస్యా పృణస్యా హిస్థా త్వంతరా జనిష్వా యుత్వో అచ్చా
ఇత్యేతేష్యసవగ్రిహీషు అన్త్యస్యో విభాగే వ్యజ్ఞాసవరో హృస్వమాపద్యతే॥
యథా- 'అవానో దేవ్యాకృపా' 'సచస్వా నస్సప్తయే' 'పణ్ణుదా నస్సపత్నా' '
'మృడా జరిత్రేయద్రా' 'వధాకో అభవచ్ఛవః' 'శిక్షానో అస్మిక్' 'రక్షాచనో ఆధి'
'అద్యా దేవాక జప్తతమః' 'భవా పాయునిశో ఆస్యాః' 'వృజీ భజాశ్వంసః'
'యత్రా వరో మరుతః' 'పరచరా సోమ దుర్యాక్' 'పితా సోమమిద్వర్' 'ఋషా
నాహదేభుః' 'అపివికృతమ్' 'అప్యకారాది' (౧-౫౧-౫౨) ఇతివచనాభ్యాం
'పాతా వా అగ్ంశవః' ఇత్యత్రి హృస్వాదేశః కిం నస్యాత్ ? ప్రేమం । అపి
వికృతమ్' (౧-౫౧) ఇతి వచనం కర్తృక్తపదవిషయమ్ । న త్వకారాదిపద-
విషయమ్ । పాతా ఇత్యస్యాపి అకారాదిత్వాన్నాయం విధిః । తహి వైకృత-
త్వాభావాదనా ఇత్యస్తే క్లాంశస్య కింనస్యాదయం విధిః ? ఏనం యావస్య సం-
హితాయాం దీర్ఘాభావాత్ । 'ధామానాయస్తేఅజర' 'బృహస్పతేధారయా వహూని'
ధరోపామానుపానదభ్యః' 'శతమాఘాస్యాలా' 'తమగ్వేధకయాత్వమ్' 'బోధా
'నో ఆస్య' 'అత్రాతేయాపమ్' 'అత్రారథముప' 'పృముఖాన్త్యప్తయే' 'ఏకత్వ-
స్థరశ్వస్యావిశస్తా' 'సప్తయోనిరాపృణస్యా ఘృతేన' 'అపా హిస్థా మయః' హి
ఇతికిమ్ ? 'పృతిస్థా వా ఏకవిగ్ంశః' అగ్నిత్వంతరా మృధః' త్వమితికిమ్
'అనైరతరాత స్తవితో భవతి' 'జనిష్వాహి జేన్యః' 'యుత్వోహి దేవహూతమా' '
'అచ్చానక్షీ ద్యుమత్తమః' ॥ ౮ ॥

 సూత్రం:—అధాగ్నియాజ్యే ॥ ౯ ॥

వై॥ అగ్నిశ్చయ్యాశ్చ అగ్నియాజ్యమ్ । అగ్నిశ్చబైన చిత్యా-
గ్నిమస్త్రీయాపాః యుజ్ఞానః ప్రథమం మనః' ఇత్యాదిసప్తప్రపాతకా
ఉచ్యంతే॥ సప్తప్రశ్నీ కథ్యతే॥ యాజ్ఞాశ్చబైన ఉభా వామింద్రాగ్ని' ఇత్యా-
దయోఽగ్నివృత్తాణివర్ణంతాః ప్రశ్నీత్తమానువాకాః యుత్వోహి
దేవహూతమా' ఇత్యేష చేతి త్రయోవింశతిరుచ్యంతే॥ తత్రాధాశబ్ద-

స్యాన్తై దీక్షావిభాగే వ్యజ్ఞనపరో హ్రస్వమాపద్యతే | యథా-అగ్నౌ,
అథా హ్యగ్నే | అథా చ నశ్వర్మ | యాజ్ఞాను ఖల్వపి-అథా తే
సుమ్మమీమహే | అథా యథా నః | అగ్నియాజ్య ఇతి కిమ్? అ-
థామేతి తద్విష్ణవే | నను అథామేత్వత్ర పదాస్తస్య కః ప్రసజ్ఞః | తదు-
చ్యతే-సంహితాయాం యః పదాన్తదీఘః స ఇహ కార్యభాగుచ్యతే-
తత్ర విసజ్ఞః నీయహిపాద్యవత్తేనాయం దీఘః పదాన్త ఇత్యస్తి ప్ర-
సజ్ఞః | ఏవం భవతా యాజ్ఞాను (1-౧౧) ఇత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ||

తృతీయా- అగ్నిశ్చ యాజ్ఞాశ్చ 'అగ్నియాజ్యం' తస్మిన్ 'చాథేకాద్య-
వ్యః' ఇతి సమాసః | 'అగ్నిః' ఇత్యగ్నిప్రకాశకమస్తా | లక్ష్యమై చతుర్థకాణ్డ
ఇత్యథా | ఉభా వామిద్వాగ్నిప్రభృత్యన్నిష్కర్తాణి పర్యటాః పరిశీల్య-
మానువాకా యాజ్ఞా సంక్షేపకా భవన్తి | 'యుత్వాహి' ఇత్యనువాకశ్చ | ఆశ్చ
విషయే 'అథా' ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అత్యస్యరో విభాగే వ్యజ్ఞనపరో హ్రస్వ-
మాపద్యతే | యథా 'అథాహ్యగ్నేకరో' | 'అథాచనశ్వమా' 'అథాతే సుమ్మమ్'
'అథాయగానః' | అగ్నియాశ్చే ఇతికిమ్? 'అథామేతి తద్విష్ణవే' అతిః ||

 సూత్రం:—కుత్రా దక్షిణేనా స్వేనా హంతనా జగామా
రుహేమా విద్యధ్యమా చక్రమా త్మామా స్తరీమా భరేమా పక్ష-
యధరయథాఽ రిథా పాదాః ధాసిచ్చధా జనయథా జయతోక్ష-
తాఽచతా మూతా శ్వేమతా కృణుతా బిభృతా || ౧౦ ||

వై:—కుత్రాదక్షిణేనేత్వాదిపదానామనవగ్రహణామనై దీర్ఘో
విభజ్యమానవ్యజ్ఞనపరో హ్రస్వమాపద్యతే | యథా-కుత్రా-కుత్రా
చిద్యస్య దక్షిణేనా-దక్షిణేనా వనూని | స్వేనా-స్వేనాహి వృతమ్
హస్తనా-తపనా హస్తనా తమ్ | జగామా-ఆ జగామా పరస్యాః
రుహేమా-ఆ రుహేమా స్వస్తయే విద్యా-విద్యాతే అగ్నే | ఋ-
ధ్యామా-ఋధ్యామా త ఓహైః | చక్రమా-అవిద్వాగ్ం సశ్చక్ర-
మా కచ్చనాగః | త్మామా-బ్యావా త్మామా రుక్మః | స్తరీమా-
సుష్టరీమా జమాణా | భరేమా-అగ్ంఘోముచే ప్రభరేమా మనీ

పామ్' । పషయథా - 'వృష్టిం పషయథా పురీషిణః' । ఈరయథా - 'ఉదీరయథా మరుతః' । ఆరిథా - 'ఉదారిథా యజే' । పాథా - 'క్షయే పాథా దివో విమహసః' । అథా - 'అథా సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమే' । సిచ్చిథా - 'సిచ్చిథా మధు' । జనయథా - 'ఆపో జనయథా చనః' । జయతా - 'ఉప్రపేత జయతా నరః' । ఉక్షతా - 'ఘృతముక్షతా మధువణమ్' । అవతా - 'ప్రావతా వచః' । యాతా - 'యాతాహిరణ్యయైః' । శృణుతా - 'మరుతశ్శృణుతా హవమ్' । కృణుతా - 'కృణుతా బృహన్నమః' । బిభృతా - 'బిభృతా స్వేనమ్' ॥ ౧౦ ॥

౪౧ - కుతా) దక్షిణేనా స్వేనా హస్తానా జగామా రుహే మా విద్యాః
ఋధ్యామా చక్రమా ఊమా ప్రరీమా భరమా షషయథా ఈరయథా ఆరిథా
పాథా అథా సిచ్చిథా జనయథా జయతా ఉక్షతా అవతా యాతా శృణుతా
కృణుతా బిభృతా ఏతేవ్యనప్రగహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యజ్ఞానపరో ప్రా-
స్వమాపద్యతే । యథా—'కుతా)చిద్యస్య' 'దక్షిణేనాపసూని' 'స్వేనాహివృ-
త్తిం' 'తపసా హస్తానా తపః' 'అజగామా పరస్యాః' 'అస్రవస్త్రీమా రుహేమా న్య-
స్తయే' 'విద్యా తే అగ్నే' 'ఋధ్యామా తపస్తేః' 'చక్రమా కచ్చనాగః' 'క్షమా-
రేహత్' 'సుప్తరీమా జాసాతా' 'అగ్ంహోమాచే ప్రభరేమా' 'వృష్టింపషయథా'
'ఉదీరయథామరుతః' 'ఉదారిథా యజే తపః' 'క్షయే పాథా దివః' 'అథా సా-
మస్య' 'నరోమరుత సిచ్చిథామధు' 'అపోజనయథాచనః' 'ఉప్రపేతజయతానరః'
'ఘృతముక్షతా మధు' 'దేవా అవతా హవతః' 'రక్షేయాతా హిరణ్యయైః' 'మరుత-
శ్శృణుతా హవమ్' 'శృణుతా బృహన్నమః' 'పుత్రం బిభృతా స్వేనమ్' ॥ ౧౧ ॥

 సూత్రం:—భరతా యాజ్ఞాసు ॥ ౧౧ ॥

వై:—భరతాపదస్యాస్తే దీఘాః విభాగే వ్యజ్ఞానపరో ప్రాస్వ-
మాపద్యతే । 'అగ్నేయే భరతా బృహత్' । యాజ్ఞాస్వీతి కిమ్ ?
'ఏష వో భరతా రాజా' ॥ ౧౧ ॥

౪౨-భరతా ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యస్వరో యాజ్ఞాసు విషయే
విభాగే వ్యజ్ఞానపరో హస్తానాపద్యతే । యథా—'భరతా' 'భరతావను-
చిత్రమమ్' 'అగ్నేయే భరతా బృహత్' । యాజ్ఞాస్వీతి కిమ్ ? 'ఏషవో భరతా
రాజా' ॥ ౧౧ ॥

సూత్రం:—అత్తా భవతాఽనదతా తరతా తపతా జ-
హుతా వోచతాఽముచ్చతా చృతా ఘుష్యా జనయా వతాయా
సాధయం పారయా దీయా హరా భరాఽపా నసాదా సృజా తిష్ఠాయేనా॥

వై:—అత్తాభవ తేత్యాదిపదానామస్తే దీర్ఘోవిభాగే వ్యజ్ఞానపరో
ప్రాస్వమాపద్యతే అత్తా-అత్తా హవీగ్ంసి, భవతా-భవతా మృ-
డయస్త, అనదతా-అహవనదతా హతే, తరతా-రుహణాస్త-
రతా రజాగ్ంసి, తపతా-తపతా సువృక్తిభిః, జహుతా-జహుతా
విశ్వకర్మణే, వోచతా-అధివోచతా మే, అముచ్చతా-అము-
చ్చతా యజత్తాః, చృతా-వి చృతా బద్ధమేతమ్, ఘుష్యా-అను
ఘుష్యా విశస్త, జనయా-జనయా దైవ్యజ్ఞానమ్, వతాయా-
తాభిరావతాయా పునః, సాదయా-సాదయా యజ్ఞగ్ం సుకృతస్య
పారియా-అగ్నే త్వం పారయా నవ్యః, దీయా-పరి దీయా రథేన, హరా-
ఇన్ని మేహరా నిహారమ్, భరా-భరా దధి తన్నః ప్ర, అపా-
శ్రుత్యా అపా వృధి, నసాదా-నిషసాదా యజీయాన్, సృజా-
సృజా వృష్టిమ్, తిష్ఠా-తిష్ఠా దేవోన నవితా, యేనా-యేనా
సహస్రం వహసి ॥ ౧౨ ॥

అ - అత్తా భవతా అనదతా తరతా తపతా జహుతా వోచతా అము-
చ్చతా చృతా ఘుష్యా జనయా వతాయా సాదయా పారయా దీయా హరా భరా
అపా నసాదా సృజా తిష్ఠా యేనా ఏతేష్యవనగ్రహేష్యవ్యవస్థానో విభాగే
వ్యజ్ఞానపరో హృస్వమాపద్యతే యథా అత్తా హవీగ్ంసి, భవతా మృడయస్త,
అహవనదతా హతే, రుహణా స్తరతా, తపతా సువృక్తిభిః, పితౌజహుతా,
అధివోచతామే, పితౌమముచ్చతాయజత్తాః, విచృతా బద్ధమేతమ్, అనుఘుష్యా
విశస్త, భవజనయా దైవ్యమ్, తాభిరా వతాయా పునః, సాదయా యజ్ఞమ్
త్వం పారయా నవ్యః, పరిదీయా రథేన, మేహరా నిహారమ్, మధీకారా భరా-
దధి, శ్రుత్యా అపావృధి, హారా నిషసాదా యజీయాన్, శృజా వృష్టిమ్,
తిష్ఠా దేవోన, యేనా సహస్రం॥౧౨॥

 సూత్రం:—ఉత్పన్నీ క్రయీ కృధీ శ్రుధీ యదీ సూ తూ నూ మిథూ మత్సూ ఊ || ౧౩ ||

వై:—ఉత్పన్నీ క్రయీ త్యాదీనాం పదానామ స్తే దీ ఘోక విభాగే వ్యజ్ఞానపరో హ్రస్వమాపద్యతే । ఉత్పన్నీ-ఉత్పన్నీ గమధ్యే ' । క్రయీ- 'క్రయీ పరం నామ' । కృధీ-కృధీ స్వస్మాక్ ' । శ్రుధీ-శ్రుధీ హవమద్యా చ' । యదీ-యదీ భూమిం జనయత్ ' । సూ-మోషూ ణ ఇన్ద్ర' । తూ-ఆ తూ స ఉప' । నూ-నూ రణే' । మిథూ-అసి-నా మిథూకః' । మత్సూ-మత్సూ దేవవతో ఽథః' । ఊ-ఊర్ధ్వ ఊషుణః' || ౧౩ ||

౮) - ఉత్పన్నీ క్రయీ కృధీ శ్రుధీ యదీ సూ తూ సూ మిథూ మత్సూ ఊ ఇత్యేతేష్యవగ్రహేషు అన్యైస్వరో విభాగ వ్యజ్ఞానపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా "ఉత్పన్నీ గమధ్యే" । "యదీయస్తే క్రయీవరమ్" । "కృధీ స్వస్మాక్" । "అమం శు వయఃకృధీ చావమ్" । "యదీ భూమిం జనయన్విశ్వకర్మా" । "మోషూణ ఇన్ద్ర" । "అతూస ఉపగస్త" । "ఏత శస్యనూ రం ఆ" । " గాత్యాణ్యసి నామిథూకః" । "మత్సూ దేవవతో ఽథః" । "అస్మా భిరూ శుపృతిచక్ష్య భూత్" || ౧౩ ||

 సూత్రం:—వృత్సూర్క అననుదాహ్నిః సూష్మవత్స । సూష్మవతి || ౧౪ ||

వై:—ఉత్తర ఇత్యత్ర నానునతకతే । అననువాత్ । తతః పారీశేష్యాదనేన సూత్రేణ పదాదేహ్రాస్వత్వం విధీయతే || తస్య తు సామర్థ్యాత్ పూర్వపదవిభాగో నిమిత్తమితి । వ్యజ్ఞానపర ఇత్యేతదవ్యత్ర స సంబధ్యతే । తదయమధః । వి । ఉత్ । ఇత్యనయోః పూర్వయో-రాకారో నకారపరో నుదాత్త ఊష్మరహితే పదే వర్తమానో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । విపూర్వః-వ్యానాయ' । 'వ్యానేన మనుష్యాక' । ఉత్పూర్వః ఖల్వపి-ఉదానాయ ప్రతిష్ఠాయై, 'తదుదాసం దధతి' । ఏవం పూర్వ ఇతి కీమ్ ? । యదాన్మయః' । 'అనుషూకౌ భవతి' । నకార-

పర ఇతి కిమ్ ? , పృథివీమను వ్యాఛక్షత్' । , రిప్రముదాభ్యశ్శుచిః' ।
అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? , విశ్వకర్మా వ్యానత్తమగ్నే' । , పత్నీముదాన
యే త్యాహ' । అనూష్మవతీతి కిమ్ ? , ధారా వ్యానశుః' । , ఉదా-
నిషుర్మహీరితి' ॥ ౧౮ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాభ్యే

ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానై తృతీయోఽధ్యాయః

తి) ॥ ఏ ఇత్యేవం మాషా ఉత్పాదో వా ఆత్ ఇత్యేష స్వ రః
అనుదాత్తః అనూష్మవతి ఉష్మరహితే పదే పఠకమానో వ్యజ్ఞానపరః పదాదా
పర్తమానత్వా త్పునకపదేన విభాగే నతి హ్రస్వ మాపద్యతే। యథా—“వ్యా
నాయేతి ఏ- అనాయ” । “ఉదానాయేత్యుత్ - అనాయ” । ఏవంపూనా ఇతి
కిం ? “యదాన్వయస్తేన” । “పమాణీయా హవనీయస్య” । నకారః కిమధః
“యయ్రీక్మం వ్యాఘరయతి” । “ఉదాగాయ పృథివీం జీరదానుః” । అనుదాత్త
ఇతికిం ? “విశ్వకర్మా వ్యానశోః” । “నేప్త్యః పత్నీముదానయః” । అనూష్మ
పతీకిమ్ ? “పహోధాకరా వ్యానశుః” । “ఉదానిషుమహీరితి” ॥ ౧౮ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై పాఠితీకాఖ్య వివరణే

తృతీయోధ్యాయః.

* హరిః ఓమ్ ॥ శ్రియై నమః శ్రీ *

అథ చతుర్థోఽధ్యాయః

 సూత్రం:—అథ ప్రగ్రహః ॥ ౧ ॥

వై॥ ఉక్తం విభాగవిషయం హ్రస్వత్వమ్ । సంహితావిషయాణి
చ శకారాగమాదీని కారాణ్యి వత్స్యస్తే । అత్రాస్తరే ఉభయవిషయం
ప్రగృహ్యత్వం చతుర్థేనాధ్యాయేన విధీయతే । ఇహ ప్రగ్రహాఖ్యా
నణా వ్యాఖ్యేయతయా అధిక్రియస్తే ॥ ౧ ॥

త్రిభా॥ అథ ఇత్యయనుధికారః । “ప్రగ్రహః” ఉక్త్యస్తే ఇత్యేతదధి కృతం
విశ్లేయం । ఇతఉత్తరం యస్యత్కృమః ॥ ౧ ॥

 సూత్రం—నావగ్రహః || ౨ ||

అవగ్రహః పరిగ్రహభావో నభవతి । తనూనప్తై త్వా
గృహ్ణామి' । 'దేవానాం వాయోయాన్యసి' । 'ద్వే ద్వే సమ్భవతి' ।
'కృష్ణోఽస్యాఖిలేష్టోఽగ్నేయే త్వాస్వాహా' సను-నరుధై నిత్యమ్' (౪-
౧౪) ఇత్యాదివద్విధేయాధ్వంసం అవగ్రహపరిగ్రహేషోఽపి కిం నక్రియతే?
తదుచ్యతే-ఇహ త్రివిధః పరిగ్రహవిధిభావాః విషయై । ఊకారస్య ఓకా-
రస్య ఏకారేకారయోరితి । తత్రాన్యతమస్య విధేరనస్తరం క్రియమా-
ణోఽయం పరిగ్రహే ధస్తన్యాత్రవిషయస్యాత్ । సవ-విషయశ్చేవ్యతే ।
తదర్థం సవ-తః ప్రాగేవ క్రియతే । నస్తేవమపి 'ఇతిపరాపి' (౪-౪) ఇ-
త్యస్మాదనస్తరం కత-వ్యః । తథానతి 'అస్త' 'ఇతిపరాపి' (౪-౩, ౪)
'ఇతిసూత్రయోః పరిగ్రహే ధాన్వయశ్చ స్పష్టభవతి । తత్త్రిమధకంస-
వా-దా క్రియతే? తదుచ్యతే 'అస్త' (౪-౩) ఇతి పదాస్తః సర్వ-
విధ్యన్వయా కార్యభాగధికరివ్యతే । తతః పూర్వమవగ్రహప్రతిపే-
ధాత్ అవగ్రహవ్యతిరిక్తస్తేన పదస్యాస్తః సవ-విధిమకార్యభావైవ
గృహ్యత ఇతి సిద్ధం । తస్య 'ద్వే' 'చరశ్చ' 'ఏకవ్యవేతాపి' (౪-౪౭,
౪౮-౪౯) ఇత్యత్రావగ్రహస్థైకవ్యవేతశ్చే తమతిక్రమ్యాత్తరఖణ్డా-
స్త ఏకవ్యవేతః ప్రగ్ర ఇతి లభ్యతే । 'ద్వేద్రధనీ నతతతీ' ద్వేవా ।
దేవసత్రే' । ఇత్యేతదధకమయం పరిగ్రహే ధస్తన్వా-దా క్రియతేన
యద్వేపం యతోఽనక్రియేత । తదా 'ద్వేహ్యేతేదేవతే' ఇత్యాద్య-
కవ్యవేతపీషయనద్భావాదవగ్రహే ఏకవ్యవేతే నతి తదుత్తరఖణ్డే ప్ర-
గ్రహోన స్యాత్ || ౨ ||

తిభా॥ అవగ్రహః పరిగ్రహేనభవతి । "ఊకారః" ఓకారోఽవాగ్రహి-
తోఽకారవ్యజ్జనపరః । గ్ని 'సహిపరః' । ద్వి । ఇతిపక్ష్యతి । తదుద్దిశ్య పురస్తా ద
పరాదోఽనేన । విధియతే । యథా "తనూనహిదమరః" । "అగ్నేఽస్థం । యజమా-
నమ్" । "అగ్నిషూహూన" "ద్వే ద్వే" పురోనువాక్య । కుర్వాత్" । అవగ్రహ
ఇతి । బాత్వపితృ కుశనతినమ్ || ౨ ||

 సూత్రం:—అస్త: ॥3॥

వై:—అస్త ఇతి పదస్యాస్త: సవవిధ్యన్వయీ కార్యభాగధి-
కియైః । స చావగ్రహవ్యతిరక్తస్య పదస్యవిజ్ఞాయతే 'నావగ్రహః'
(౪-౨) ఇతి ప్రతిషేధాత్ । వక్ష్యతి చ-ఉకారః' (౪-౫) ఇత్యూ-
కారః పదాస్త: ప్రగ్రహభవతీత్యసం తత్రత్రసమృద్ధోఽచుసధేయ:॥

తీర్థా॥ పదస్యాస్త: ప్రగ్రహసంస్థో భవతి । యథా 'నేపతే సమృద్ధే'
అత్యంతం కిమపవాన్తపి ప్రగ్రహస్యాస్తత్ । అతోఽద్యతే ఉకార ఇత్యవిశేషేణ
సత్యతీ. ఓకారోఽపాగంహితోఽకారవ్యంజనపర ఇతి చతుష్పర ఇతి చ॥ అపవా-
న్తస్య ఉకారస్య ఓకారస్య చీకత్వస్య హగ్రహం నాభూతిః । నచసిద్ధమేతైతత్ ।
ఏకమస్తా తేషామస్తా సూత్రే అపి ద్వైత్యాద్యోఽప్యస్య ఇత్యస్తవేత్తేన కారస్యవి-
రూపాత్ । సేతియైమః । అనేకవర్ణసముదాయే హ్యస్త త్వమపవన్నం - అయం
పునరేకవర్ణవిధేః ఉకారఇత్యాది వర్ణస్య యో వికారలోపా తయోరేవాన్వాదే
తోఽస్త్యస్త్యేక్యనేన అస్త్యప్రకృత్యు ఇత్యుక్తం ప్రగ్రహ ఇతిసంజ్ఞామాత్రం నతుని-
మిత్తం నిమిత్తవా । తస్మాదత్యాన్వాదేనో నప్రసరతి ॥3॥

 సూత్రం:—ఇతిపనోఽపి ॥౪॥

వై:--అపిశబ్దేనపూర్వాధ్యాయస్థంవిభాగపదమన్వాదిత్యతే । తేన
సంహితాయాం ప్రగ్రహస్యతికరణో నివార్యత ఇతికెచితే । తన్న-న
హ్యనాదా నిత్యశుద్ధే సంహితాయామే వణానూత్రస్యాపుష్పజన-
నం శక్యశేజ్జుమ్ । కాకథా వణానముదాయూత్మ కన్యేతికరణస్య । న
చాధ్యాయాస్తర్థస్యాతిదవిష్టస్యాన్వాదేశ ఉచితః । తదన్వాదేశేచ-ఇ-
ష్టోత్తరపదస్యప్రగ్రహాన్తస్య విభాగపునరితికరణప్రసజాకేనవార్యః ।
ఇన్ద్రివాయా ఇతీన్ద్రి- వాయూ ఇతి' తస్మాత్సముచ్చయార్థ ఏవాయ
మపిశబ్దః । తదయమథాః ప్రగ్రహః పదాధ్యాయ ఇతిపరశ్చ భవతి ।
కేననోఽపితి । వ్యసన్ధితం వైతదుభయం విజ్ఞేయమ్ । యస్మిన్ పదే-
న్యతః ప్రగ్రహాభివ్యక్తిః । యథేష్ట్యాన్తై తత్ర కేవలభవతి । అన్యేష్ట్యై-
తిపర ఇతి । ఇష్ట్యాన్తైతు విభజ్యానువాదార్థేనైవేతికరణేన ప్రగ్ర-
హోఽభివ్యజ్యతే ఇన్ద్రివాయా ఇతీన్ద్రి-వాయూ' తతోవిభక్త్యన్వయే-

హోత్తరపదస్య నేతికరణః ప్రగ్రిహాన్తస్యః । అథాఽథావాత్ । అనిష్టే
 ణ్వితికరణః ప్రగ్రిహాభివ్యక్త్యధఃం ప్రియుజ్యతే । విష్టో ఇతి । హవ్య
 చ' సన్నితికరణః ప్రగ్రిహాభివ్యక్త్యధః ఇతిసంయుజ్యతే । ఇన్యేషామ
 సగణః చ తద్విధానాత్ । మైవయే । వణః లోపాసంయుక్తవివృత్తి-
 పూర్వకస్యేతికరణస్యప్రగ్రిహా సాధారణతయాతదభివ్యక్త్యతస్విపవత్తై-
 యద్యేనం, ఉనా అన్తరిక్ష' ఇత్యాదిషు ప్రగ్రిహేషు వణః లోపాసం-
 యుక్తవివృత్త్యా ప్రగ్రిహాభివ్యక్తేరితికరణో న స్యాత్ । నైతదస్తి । ఆ-
 రేలస్మై చ శృణ్వతే' ఇత్యాదిషు దశః నాత్ । వణః లోపాసంయుక్త-
 నివృత్తైః ప్రగ్రిహాభివ్యక్త్యాచారిత్యాత్ ॥౪॥

తీర్థా-అపిశ్చస్మింహమహాకనన్యామేన 'అథాదాపుత్తరే విభాగే' ఇత్యుక్త విభా-
 గపదమన్వాహరణే- సోఽనుంప్రగ్రిహః విభాగే ఇతిపరోపిభవతి । యథా 'చనతే
 ఇతి, 'ఉభేఇతి' ఇతిశబ్ద పరోపాస్మాదసావితిపరః ॥౪॥

 సూత్రం—ఊకారః ॥౫॥

వైః—ఊకారపదాస్త్యః ప్రగ్రిహో భవతి । ఇన్ప్రివాఽయం
 విముచ్చతామే' అన్యనామానావృత్తాభవతః, 'ద్యేసభ్యాద్యౌబాహూ'
 పదాస్త్య ఇతి క్రింది. ఉదాహరణః త్వోఽతికరణఃపదాధ్యాయేఽస్యస్యాత్ ।
 క్రిచ్చ-అపదాస్త్యస్యప్రగ్రిహాప్యే, అప్రగ్రిహాస్సమానాక్షరాణి' (౧౫-౬)
 ఇతి ప్రగ్రిహాసప్తశానామపదాంతానామపి సమానాక్షరాణాం అనునా
 సిక్యం స్యాత్ ॥౫॥

తీర్థా-ఊకారః । పదాస్త్యః పర్యుక్త ప్రగ్రిహో భవతి పదపదయేవర్తమానః ।
 యథా "హనువాచతే" "వాసన్తికాన్యతూ" "బాహూ ఉపస్తుతం" పదసమ-
 యేవర్తమాన ఇతికం సమానామిహుమహు" ఇత్యాదావపిస్యాత్. ॥౫॥

 సూత్రం—ఊకారోఽసాన్సంహితోఽకారవ్యజ్ఞానపరః ॥౬॥

వైః—సంహితాయాం జాతస్సంహితః । యః పదాధ్యాయే
 సవిద్యతే విద్యతేతు సంహితాయాం న సాంహితఃతతోఽస్యః అసాం-
 హితః । తథాభూత ఊకారః పదాస్త్యః ప్రగ్రిహో భవతి అకారే వ్యజ్ఞా-

నేషు చ పరతః | అకారపరస్తావత్ , అగ్నేఽదద్ధాయోఽశీతతనో పాహి ||
 “ఉరాలస్తరిత సజూదేవేన” | వ్యజ్ఞానపరః ఖల్వపి- విష్ణో హవ్యగ్ం
 రక్షస్వ’ ఏహి నసా పురోవసా విగ్రయోమే’ అసాంహిత ఇతి కిమ్ ||
 మాతరిశ్వనో ఘమోఽసి | అకారలోపా న స్యాత్ | వక్ష్యతి- ఆ-
 యోధ్వయోఽకృతోపూవణః, (౧౨-౮) ఇతి తత్రాస్యతస్సిద్ధస్య లో-
 పస్య విధానం పగ్గిహస్తరపూవణకస్యాలోపాథేమ్ | సన్వేపం సతి
 ఋష్యతే త్వకారః’ (౧౧-౧) ఇతి ఓకారపూవణస్యాకారస్య లోపే విధి
 రుత్సన్గో నావకల్పతే, | ఇతి తదుపపత్త్యధః, ఆయోధ్వయోఽకృతో
 పూర్వః’ (౧౨-౮) ఇత్యేష పునవిధిః అతోఽస్యస్మాదసాంహితా-
 దొకారాత్పరస్యాకారస్యాలోపాథేమంశ్చయిష్యతే | తతః సాం-
 హితస్య ఓకారస్య పగ్గిహస్త్యైఽపి నానిష్ఠం కిచ్చదస్తీతి వ్యధఃమ-
 సాంహిత విశేషణమ్ | అహ్నిచ్చతే- సహ్యనిష్ఠం నాస్తీతి సంజ్ఞాః క్రియ-
 నై | అపితు కాయకామస్త్యేవ కాయాకథణం హిసంజ్ఞాపరిభాషమ్ |
 తస్మాత్సాంహిత ఓకారే పగ్గిహకార్యరహితే సంజ్ఞామాభూదిత్యసాం-
 హితవిశేషణం ప్రియుష్యతే | అకారవ్యజ్ఞానపర ఇతి కిమ్? విష్ణవేహీ
 దను’ || నాయవిష్టయే’ || ౬ ||

త్రిభా-ఆసాగ్ం హితః ఓకార అకారపరో వ్యజ్ఞానపరోవా పగ్గిహస్సాన్వితో
 యథా : ద్వాహి నూనో అసి || విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వ || ఆసాగ్ంహితఇతికిం |
 సోబ్రహ్మితే | ఏనుపర ఇతికిం విష్ణవేహీదం | సగ్ంహి తానిమిత్రస్సాంహితః ||
 న సాంహితః అసాంహితః | అకారశ్చ వ్యజ్ఞానం చ ఆకారవ్యజ్ఞానే | తెవర
 యస్మాత్స తథోక్తః || ౬ ||

 సూత్రం:—సమహదధపిత్పూనకశ్చ || ౭ ||

నై:—ఆకారాదిన్వరపరాధోఽయమాంమ్యుః | తెనఓకారోఽ-
 సాంహిత ఇత్యైతానిత్పూనకాసూత్రానినువతతే | సమహదధపిత్పూర్వ
 ఇతి కార్యభాషో విశేషణమాత్రిచ | ఏదకాయః విధిషు కాయక-
 భాక్పదైకవేదస్య నిమిత్తత్వోబద్ధత్వాయాగాత్ | ఏవముత్తత్రాప
 ద్విష్టవ్యమ్ | తదయమర్థః | న | మ | హ | ద | ధ | ఇత్యేతద్వ్యజ్ఞానపూర్వ

కః, పిచ్ఛబ్ధపూర్వకశ్చ అసాంహిత ఓకారః పదాంతః ప్రగ్రహో భవతీతి ।
స-“అనూబధ్యాసోపవైషైతన్య” మ-“మాభేర్మారోఽమోషమాం” హ-“ఉ
పహోతాం రహోఇత” ॥ ౬- “ఇన్దో ఇద్వియావతః” ॥ ౭- “అథో
ఆహుః” ॥ ౮- “పితో ఆ విశన్వ” ॥ ఏవంపూర్వకానికి చ? శవిష్ట ధృష్ట
వాగహి ॥ ౭॥

తిభా-పూర్వోక్తనిమిత్తాభావఽపికార్యవిధానాథమకారం విసప్తచకారఓకారమ
న్వాః కతి స మ హ ద ధ పి ర్ ఏంపూహః అసాంహితఓకారః అకారవ్యభిజ్ఞానాభావ
మత్యవరోపిగ్రిహో భవతి యథా “సో ఏవైషైతన్య” “మా భేమారో మో
షమాం” ఉపహోతాం రహోఇత” “ఇన్దో ఇత్యాహ” “౭” ఏకోత్తర” పితో
ఆ విశన్వ” ఏం పూ హ ఇతి కిం శతకీర్తిపున్యగోళమివ అసాంహిత ఇతి కిం
‘పూహ అగ్నే’ ॥ ౭॥

 సూత్రం:—అన్తై కారైకారా ॥ ౮॥

వై:—ఏకారశ్చ ఈకారశ్చ ఏకారైకారా । కుతపదమితిచేతి ।
“పవతే ఉభే” “అమీచక్షుషీ” ఇతి తయోరేవోత్తరత్రో పాదానాత్ ।
శాస్త్రాన్తరైస్త్వైకారాదేః ప్రగ్రహ్యాత్వాసు పదేశాచ్చ । ఏకారైకా
రావిహ ఉత్తిరేమాం విధీనాం సంజ్ఞత్యైవ అధికియతే । “ద్యానావృధిమ్”
“పూర్వశ్చ” ఇత్యాదిషుష్కాన్తరన్య ప్రగ్రహ సంజ్ఞానభవతి ॥ ౮॥

తిభా-అత్యయవిధికారః ఏకారకారా ప్రగ్రహిత్యేన విధీయతే ఇ
త్యేతదధికారం వేదితవ్యమ్ ॥ ౮॥

 సూత్రం:—అన్తే ॥ ౯ ॥

వై:—అన్తే ఇత్యత్యవిద్యమానోఽధిక్యో వర్ణః పదాంతః
ప్రగ్రహోభవతి । “అన్తేజ్యోతిః” । “అన్తే ఇద్వ్యాబృహస్పతీ” ॥ ౯॥

తిభా-అన్తే ఇత్యస్మిన్నీహ తే అన్త్యవరః ప్రగ్రహో భవతి యథా అన్తే తెబస్ ॥ ౯॥

 సూత్రం:—త్యే ఇత్య నిక్ష్యాన్తః ॥ ౧౦॥

వై:—ఇక్ష్యన్త్య అన్తః ఇక్ష్యాన్తః । తతోనజ్ సమాసః । త్యే ఇ
త్యత్రాధిక్యతోవర్ణః పదాన్తోఽనిక్ష్యాన్తః ప్రగ్రహోభవతి । “త్యేరాయ
స్త్యోతెరాయః” ॥ అనిక్ష్యాన్త ఇతిహ? “అనాగాస్త్యే అదితిత్యే” ।

అని జ్యోస్వాస్త ఇతి విగ్రహే విధిబలాత్పదగ్రహణ పరిభాషాసస్యాత్ ।
తతశ్చ । “కృత్యేషామాయజ్ఞవనః” ఇత్యాదావిగ్రహత్వం స్యాత్ ।
ఇష్టంచనసిధ్యత్ । తన్నివారణార్థ ఇతికరణః । తేనహిపదయాపతా
భివ్యక్తైః తద్విరుద్ధవిగ్రహానివార్యంతి॥ ౧౦॥

తీర్థా-ఇతిశబ్దః కేవలపదగ్రహణత్వం ద్యోతయతి అనిశ్చాస్త్యే ఇత్యేష శబ్దః
కృగ్గోహో భవతి । యథా “త్యే కృతుమః” అనిశ్చాస్త్య ఇతి క్రి, అనా
గాస్త్యేఽదితిత్యేకుర సః” ఇన్యస్య అస్తః క్షాస్త్యః నక్షాస్త్యః అనిశ్చాస్త్యః॥ ౧౦

దేవతే ఉభే భాగధే ఊర్ధ్వ విశాఖే శృంగేషనేమేధ్యే
తృణ్యే తృద్యే కనినికే పార్శ్వే ఇవే చోత్తమే ఏవోత్త రేశిప్ర రథస్తరే
సత్సరస్వరూపే విరూపే విషురూపే సదోహవిధానే అధిషవణే అహోరా
త్రే ధృతవ్రతే స్తుతశస్త్రే ఋక్సామ అక్షేఅర్చితే వ్రతేపూర్వే ప్రత్యే
విధృతే అనుతే అన్యదే బహువ్రతే పూర్వజేకృణుభ్యగ్ నందనే॥ ౧౦॥

నైః—దేవతే ఇత్యాదిష్యధిక్యతవర్ణః పదాస్త్యః పగ్గోహో భ
వతి । యథా- దేవతే- “ద్యేహీత్యేదవతే” । “అతేనమానవదేనిత్యమ్”
ఇతిప్రతిపేధః అతేశబ్దాస్తామాన్యవిషయః సదవతేగ్రహణానానన విశే
షవిషయేణబాధ్యతే ఇహకస్మాన్నభవతి- “సోమదేవతే మతివిదః” । అను
దాత్తోననిత్యమ్, ఇతిప్రతిపేధాత్ దేవతేగ్రహణంపదద్వయేకపదసాధార
ణమ్ “అనుదాత్తోననిత్యం” ఇతిప్రతిపేధస్తుతేపదా త్కపిశేష విషయత్వా
దితరస్య బాధకః । నత్యేకపదానేకపదయోర్ముఖ్యాముఖ్యత్వమస్తి
తుల్యరూపత్వాత్ అతపవ “సదోహవిధానే” “ఋక్సామ” ఇతి సవి
శేషణం వక్యంతి- “అతేనమానవదే” ఇతిచ తస్మాన్నాన్యథా పరిహారః
ఉభే- “ఉభే నివాస” । భాగధ- భాగత్వపబద్ధాత్పరః “భాగధ అసా
వ” । భాగికిమ్ ? “అగ్న ఉదధి” ఊర్ధ్వ- “ఊర్ధ్వమిధా” । విశాఖే-
“విశాఖేనక్షత్రం” । వీత్యుపబద్ధస్యవ్యావర్త్యం శాఖాస్తరే । సన్వేష
మనేకశాఖావిషయత్వే ప్రాతిశాఖ్యమితిగ్రహస్య ఆఖ్యామిద్యత్యే ।
నైతదస్తి । ద్విత్రిశాఖావిషయత్వేనై తదసాధారణతయాఉపపత్తైః ।

తథాబహ్యచానాం శాకలకబాహు లకా త్తకశాఖాద్వయ విషయం
 పాత్రిశాఖ్యం ప్రిసిద్ధమ్ । ఏవము త్తరతాప్రిచిప్తవ్యమ్ । శృణ్వ-
 “శిశ్తేశ్వజ్జ । మధ్య- “మధ్య ఏవై న” । ఏనైశ్చితాత్తైవ । తృణై
 “అసస్తృణైహి” । తృణై- “సంతృణ్యభృత్యై” । కనీనిక “కనీనికేదభ్యః”
 పార్శ్వై “పార్శ్వైపరస్సమానుః” । శివై- “శివైసోద్యావాప్యవీ” । చో
 త్తమైచ- ఉత్ । ఇతిపదద్వయాత్సముదితాదుపబద్ధాత్పరః “వికణ్ఠంఛో
 త్తమై” । ఛేతికిమ్ ? “ఉత్తమైనాక” । ఏవోత్తరై- ఏవ । ఉత్ । ఇతి
 పదద్వయముపాన్ధ్యః । “తక్ష్ణో ఏవోత్తరై నిర్వపేత్” । ఏవేతికిమ్ ?
 “ప్రైప్రైభము త్తర ఓహనై” । శిప్రై- “శిప్రై అవేషయః” । రభస్తరై-
 “బృహద్రీకర్తరేపూర్వేషు” । వత్సరస్య । వి । విషు । ఇతిప్రిభృత్యుపబ-
 ధ్యైభ్యః పరయాపేశజై । “ఉభైఏవసంవత్సరస్య రూపేతన్నుచం” । “విరూ-
 పేధాపయేతై” । “విషురూపేహసీ” । అత్రప్రిత్యుపబద్ధం రూపేశ్వరస్య
 పృథక్పాఠోవిన్నప్తార్థః । విచిత్రాహిమాత్రీకృత్ । ఉపబద్ధైకిమ్ ?
 “దృశతరూపేతన్నుచం” । సదోహవిధానై- “సదోహవిధానై ఏవసంమి-
 నోతి” । సదైశ్చికిమ్ “హవిధానై ఖాయంతై” । అభిషవ- “హనూ-
 అభిషవం” । అధీతికిమ్ ? “మాధ్యస్థినై ససనై” । అహోరాత్రై-
 “అహోరాత్రై గచ్ఛస్వాహ” । అహరితికిమ్ ? “అహిరాత్రై వశుకా-
 మస్య” । ధృతవ్రతై- “అవిన్నైద్యావాప్యవీ ధృతవ్రతై” । ధృతవ్రతైకిమ్ ?
 “వయమాదిత్యవృతైవ” । స్తుతశస్త్రై- “స్తుతశస్త్రైమాతృ విశతాగ్ం
 సమీచీ” । స్తుతేత్యుపబద్ధస్య వ్యావర్త్యం శాఖా స్తరై । ఋక్సామై-
 “ఋక్సామైదేవేభ్యః” । ఋగితికిమ్ ? “సామైవతాస్యైవశీ” । అక్తై-
 “అక్తైవృషణం దధాధామ్” । అర్పితై- “భువనేష్వర్పితై” । వైవ-
 తై- “శాక్వైవతై” । పూర్వై- “ఇష్టాపూర్వై” । ప్రితై- “ప్రితై
 కామమున్నాద్యంనుహం” । విప్రై- “విప్రై మృత్యు” । వీత్యుపబద్ధ-
 వ్యావర్త్యం శాఖా స్తరై । అస్మితై- “మధ్యసత్యాస్మితై” । అచ్చిద్రై- “అచ్చి-
 ద్రైబహులైఉభై” । అత్రైవబహులైచ । పూర్వజై- “పూర్వజై పితరై”

పూర్వ ఇత్యుపబంధవ్యావర్త్యం శాఖాంతరే । కృణుధ్వగ్ం సదన- “గీర్భిః
కృణుధ్వగ్ం సదన ఋతస్య” । కృణుధ్వయితీహి ? “అర్హవే సదన
సీద” ॥ ౧౧॥

త్రీభా- “చతు ఉధ భాగి ఉధ్యే విశాభే శ్వగ్నే ఏన మేధ్యే తృణైశ్చ ద్య కనీ
నితే ధాశ్వే కివే దోత్రమే ఏవోత్రక కివేరధస్తరవస్సరస్య రూపేవిరూపే విష
రూపే సవోహవిధాన అధిషణే ఆహారాత్ర గృతవ్రతే శ్రుతశస్త్రేయిత్సామ
అస్తే అహితే లైవతే పూర్తే పుత్రే విధ్యతే అన్యతే అభిద్రా బహుతే పూర్వాజై
కృణుధ్వగ్ం సదన ఏతాని పదాని పగ్గిహసంజ్ఞాని స్యుః యథా “దేవతే
సమృద్ధి” ఉధ ఏవకనానక్తి “భాగధే భాగధా అస్త్రే” భాగఇతిక్తి
“అగ్న ఉదధే” “ఉధ్యే సమిధావాదధా” “విశాభేనక్షత్రమిద్వారీగ్ని “నీతికిం
“తస్మిన్ సహస్రశాఖే” ఇతిశాఖాంతర “అస్తరా శ్వగ్నే” “మేధ్యేవైవేకరోతి”
“ప్రణేనక్తిమే ధ్య” అసం “తృణైహిహమాసం తృ ద్యగృతైశ్చ కనీకే అగ్నిష్టోమాయత్”
“పాశ్వే పరస్సాహునః” “శివే నోద్యావాప్యశివీ” “వికణ్ణేం చోత్రమే ఉపద
ధాతి” చేతికిం “సంపాద్యోత్రమే మాసి” “ఏవోత్రక నివహపేత్” ఏవేతి కిం?
“వైతిహోవశ్యుత్తరే” “కైవలవేపయః” “బృహద్రధస్తకన్యకేయః” “సంవత్స
రస్యరూపేతపునస్త్రే” “విరూపేభాపయేతేకీమం” “విషరూపేతహరి” వస్సరస్య
వివిష్టితికిం “అరూపీకంద్యక ఆరూపే అన్నం” రూపశబ్దస్య ప్రవిశేషణమచ్చా
రణం విప్పస్తాధికం నిష్ప్రయం “సవోహవిధాన ఏవసమ్మితో” సద ఇతి కిం
“ఉపరవా హవిధానై శ్శాయస్తే” నమ పదగ్గిహతేషు పదం గమ్యేతేతి సామ
ధాన్యతోహవిధాన ఇత్యేపదవైవ కార్యసిద్ధిః సదఃపదం వ్యధికం మైవం
పదగ్గిహణస్య ఫలాస్తరే భిన్నరూపత్వ సుభానాయాం విశేషణం సాధకం
భిన్న రూపత్వాభావే తు చోద్యమేవైతదభివేత్ నమ-తహి- దేవతే ఇతి తదగ్గిహ
ణస్య ఫలాస్తరే “సోమదేవతే ఓతివిద” ఇత్యత్ర భిన్నరూపత్వాద్విశేషణేన భవితవ్యం
తచ్చ నాత్తి? ఉచ్యతే దేవతే ఇత్యఖిద్ధపదస్తేవ కార్యవిధానాదకర్మవిశేషణం న యు
జ్యతే అఖిద్ధస్య విధానమిత్యథా పృతీయతే? తేషాశ్చ శస్య తేహ పాతమిత్యాదివా
పృథక్కరణాదిత్యుక్తయః-వైవంహవిధాన ఇత్యపాఖిద్ధ్యోవోత్రకం కించిద
ప్రస్తుతి యేన సదఃపదం వైవంధ్యరూపాలితే “హమా అధిషణే జిహ్వ చర్మ”
అధితి కిం “సవసేసవసే-భిష్టాంత” “అహారాత్రే హ్యవిశా” అహరితి కిం “అ
తిరాత్రేపశుకామస్య” “ద్యావాప్యశివీ గృతవ్రతే అవిన్న” గృతేతి కిం “యస్య
వృతేపుష్టిపతినివద్యః” “స్త్రీగీతస్తు ఏవేతేవ” శ్రుతేతి కిం ఉధ్యే శస్త్రే పరిష్టితే

ఇతిశాఖాస్తర “ఋక్సామయజుర్” ఋగితి కిం బ్రహ్మసామే, ఇతి శాఖాస్తర “అత్తే వృషణం దధాధామ్” ‘భువనేష్వపితే’ ‘శాక్వరరైకతే’ “ఇహాపూర్వే కృణుతాత్” “ప్రత్యై కామం” విస్మ తేషమానీ” కితి కిం అగ్నిధ్యుతే ఇతి శాఖాస్తర “సత్యావృతే అపవశ్యః” ‘అద్భిద్రేబహులే ఉభే’ ‘పూర్వాపేతరా” పూర్వే తికిం “పృథమతే” ఇతి శాఖాస్తర “గీర్భః కృణుభ్యం సదనే ఋతః” కృణుభ్యమితి కిం “అహం త్వ సదనే సాదయామి”॥ ౧౧॥

 అమీచతుషీ కాష్ఠీ దేవతాఘ్నసి ముష్టిధీనాభి వసాశ్రీ పణీఅహనీ జన్మనీసుమ్నీనీ సామనీ వైష్ణవీ ఐతువీదర్వీ ద్యావాపృథివీ ౧౨ వై:—అమీచతుషీ ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణః పదాస్తాః పృగ్రాహణోభవతి । అమీ- “అమీవాగ్దమభూవన్” । చతుషీ- “తస్మాదభి తోనాసికాం చతుషీ” కాష్ఠీ- “కాష్ఠీ ఉపాసహా” । దేవతాఘ్నసి- “అర్యమాదేవతాఘ్నసి నక్షత్రం” । దేవతేతికిం? “యద్వితియగ్ం సాఘ్నసి” । ముష్టి-ముష్టికరోతివాచయే” ధీ- “ప్రథితాప్రథ్యా మధేం సభ్యమ్” । నాభీ- “రజతనాభీవైశ్వదేవా” వసాశ్రీపణీ- “వసాశ్రీపణీ పునరన్వారభతే-” వపేత్యస్యవ్యానర్త్యం శాఖాస్తరే । అహనీ- “అహనీ ద్యౌరివాసి” । జన్మనీ- “ఉభేనివాసి జన్మనీ” । సుమ్నీనీ- “సుమాయ సుమ్నీనీ” । సామనీ- “సామనీ ప్రతిష్ఠితై” । వైష్ణవీ- “ఉపదధామివైష్ణవీ” । ఐతువీ- “ఐతువీ తిరచ” । దర్వీ- “దర్వీశ్రీణీషతసవి ద్యావాపృథివీ- “ఇంద్రాగ్ని ద్యావాపృథివీ” । ద్యావేత్యుబధ్దేనకిమ్ । “పృథోని పృథివ్యసి”॥ ౧౨॥

తీర్థా—అమీచతుషీ, కాష్ఠీ దేవతాఘ్నసి ముష్టి ధీనాభి వసాశ్రీ పణీఅహనీ, జన్మనీసుమ్నీనీసామనీ వైష్ణవీ ఐతువీదర్వీ ద్యావాపృథివీతానిపదానిప్రగ్రహసంజ్ఞావిధవంతి। యథా ‘అమీ త్వజహి’ । ‘చతుషీ వావతే’ । ‘కాష్ఠీ ఉపాసహా’ । ‘పి తరో దేవతా ఘ్నసీనక్షత్రం’ । దేవతేతికిం ‘యద్వితియగ్ం సాఘ్నసి’ । ముష్టిక రోతి ‘ప్రథితాప్రథ్యా । ‘రజతనాభీ వైశ్వదేవా’ । ‘వసాశ్రీపణీప్రహరతి’ । ‘వపే తికిం’ పశుశ్రపణీ ‘ఇతి శాఖాస్తరే । ‘అహనీవ్యావహి’ ‘ఉభేనివాసిజన్మనీ’ । ‘సుమ్నాయ సుమ్నీనీ’ ‘సామనీ ప్రతిష్ఠితై’ । ‘వసాశ్రీపణీవైష్ణవీ’ । ‘ఐతువీ తిరచ’ ।

‘దర్శ్యశ్రీణీషు’ । “ద్యావాపృథివీ ఏకస్యేన” । బ్యాకటిం । మహిద్యావేపృథివీ చనః॥ ౧-౩॥

 సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ౧౩॥

వై:—చశబ్దేనాస్త్యః పృథివీశబ్దోద్యావాశబ్దోపలక్షితః అన్వాదిశ్యతే । తస్మాత్పూర్వోద్ధిక్తతవర్ణః సదాస్త్యః ప్రగ్రిహోభవతి । తత్రానగ్రిహస్యకార్య భా స్వప్రతిపే. ధాత్తమతిగ్రిమ్య పూర్వసదాస్త్యః పూర్వ త్వేసగృహ్యతే । ‘యూనతీద్యావాపృథివీ’ । అవిన్నేద్యావాపృథివీ’॥ ౧౩॥

తిథా—చ శాశాన్వాదిస్తాదధి ద్యావాపృథివీ ఇత్యేకస్మాత్పూర్వోపి ఈ కార ఏకాకో వాసదాస్త్యః ప్రగ్రిహోభవతి । యథా ‘యూనతీద్యావాపృథివీ’ । అవిన్నేద్యావాపృథివీ॥ ౧౩॥

 సూత్రం:—చరుద్ధేనిత్యమ్॥ ౧౪॥

వై:—రుద్ధేనైవై ధిక్తతవర్ణః సదాస్త్యోద్యావాశబ్దో పలక్షితాత్ప్రపృథివీశబ్దాత్పూర్వః ప్రగ్రిహోభవతి । ‘వహునెనాచరుద్ధేద్యావాపృథివీ గచ్ఛ’ నిత్యగ్రిహణాత్ప్రప్తవర్ణ మస్యబాధ్యతే । “లక్ష్మీయైవశూనచరుద్ధేయదా” । ‘ఏష్ట్యాకా” (4-36) ఇతిపాప్రి:॥ ౧౪॥

తిథా—శుద్ధేఇత్యస్త్య స్వరః ద్యావాపృథివీ ఇత్యేకస్మాత్పూర్వోపి ప్రగ్రిహోభవతి । “చరుద్ధేద్యావాపృథివీగచ్ఛ” । నిత్యశబ్దః పాప్రప్తవర్ణ నిశేధాత్ । ‘శుద్ధేయదావశూనచరుద్ధేయదా’ వీణాదిపాప్రి:॥ ౧౪॥

 సూత్రం:—హరీ సహయరీ సహూనీకల్పయస్తే ఆప్యవతీఆహుతీ॥ ౧౫॥

వై:—హరీ ఇత్యాదిష్వధిక్తతవర్ణః సదాస్త్యః ప్రగ్రిహోభవతి । ‘హరీ యోజాన్విగ్రి సేహరీ’ । సహయరీ- ‘సహయరీసపర్యాత్’ । సహూనీ- ‘సహూనీవసతంగిరః’ । ఉభయత్ర సేత్యుపబద్ధవ్యావర్త్యం శాఖాస్త్యతే । కల్పయస్తే- ‘అశ్వరం కల్పయస్తే ఊర్ధ్వమ్’ । ఆప్యవతీ- ‘హరీతేయ్యజ్ఞా పృవతీ అభూతాన్’ । ఆకారోపబద్ధసకేవ ? ‘ప్యవతీస్థూలప్యవతీ’ । ఆ హుతీ- ‘అభితః పురోఽశమాహూతీభూనాహూతి’ । ఆకారోపబద్ధవ్యావర్త్యం శాఖాస్త్యతే॥ ౧౫॥

తిభా—హరీశహరీ సహూతీ కల్పయన్తీ అపవతీ అహుతీ ఏతేషుపదేష్యైస్త్వరః పరిగ్రహోభవతి యథా “హ్యతెయ్యజ్ఞాపృవతీ” “సహూరీసపర్యాక్” నేతికిం । తమాహరీహ్యయతి ఇతిశాఖాస్తర । సహూతీసతం । నేతికిం । “హూతీపునర్జహోతి” ఇతిశాఖాస్తర । “అధ్వరంకల్పయన్తీ ఊర్జ్వం” । “య్యజ్ఞాపృవతీ ఆభూతా” । అఇతికిం । “పృవతీస్థూలపృవతీ” । పురోదాశ మేతే అహుతీ” । అఇతికిం । “హూతీతస్మాద్వేదాః” ఇతిశాఖాస్తర॥ ౧౫॥

 సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ౧౬॥

వై:—పూర్వపద్యావ్యభాగి అత్యావ్యవగ్రహోత్పాద్యః పదాస్త్యః హుతీశక్త్యానుర్వశ్యేనగృహ్యతే । సతవసత్ అహుతీ॥ ౧౬॥

తిభా—చకారావ్యాదిస్తాదాహూతీ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వోపి ఈకార ఏకారోవాపదాస్త్యః పరిగ్రహోభవతి । పురోదాశ మేతే అహుతీ” ౧౬॥

 సూత్రం:—వాసనీశసనీరోదనీ॥ ౧౭॥

వై:—వాసనీత్యాదివ్యధి కృతవర్ణః పదాస్త్యః పరిగ్రహోభవతి । వాసనీ-వాసనీ ఇమివసానా” । తదనీ-అభ్యుక్తిదాననీ” । రోదనీ-అరోదనీ అన్యజానయమనీ”॥ ౧౭॥

తిభా—వాసనీశసనీరోదనీ ఏతేషుపదేష్యైస్త్వరః పరిగ్రహోభవతి యథా “వాసనీ ఇమివసానా” । “దీక్షితసనీ అమధే” । “ఇమివైరోదనీతయో” ౧౭॥

 సూత్రం:—సరశ్చ॥ ౧౮॥

వై:—రోదనీశక్త్యాత్పరః పదాస్త్యైశ్చకృతవర్ణః పరిగ్రహోభవతి । రోదనీవాసనానా అను”॥ ౧౮॥

తిభా—చకారావ్యాదిస్తాదోదనీ ఇత్యేతస్మాత్పర ఈకార ఏకారోవాపదాస్త్యః పరిగ్రహోభవతి । యథా అన్విష్టగ్ం రోదనీవాసనానా॥ ౧౮॥

 సూత్రం:—వ్యచన్వతీ భరివ్యస్తేనః పృథివీ॥ ౧౯॥

వై:—వ్యచన్వతీత్యాదివ్యధి కృతవర్ణః పదాస్త్యః పరిగ్రహోభవతి । వ్యచన్వతీ-వ్యచన్వతీసంసాధానో” । భరివ్యస్తే-అగ్నిమస్తర్భరివ్యస్తే । నఃపృథివీ-ద్యావానః పృథివీఇమయే” । ఇత్యుపబద్ధైనకయే? పృథివ్యసి” । నను “లోకపవేష్టా” (3-6) ఇతివత్ ద్యావానః పృథివీ ఇత్యుపబద్ధద్వయం

పూర్వత్రైవియుక్తం పఠితుమ్ । కింపుథక్పూరగౌరవేణ? తదుచ్యతే-
ద్యావానః పృథివీ ఇతివాససాపాతే “చోత్తమే ఏవోత్తరే” (4-11) ఇతి
వత్ పదద్వయస్యై కోపబద్ధత్వశ్చాస్యాత్ । వ్యావర్త్యం చశాఖాస్తరే
కల్పైత । తన్మాభూదితిపుథక్పూరగౌరవమాశ్రితమ్॥ ౧౯॥

తిభా—వ్యవస్వతీ భవ్యవీర్యః పృథివీ ఏతేష్యస్త్యస్తరః పరిగ్రహోభవతి
యథా “వ్యవస్వతీ సంసాధాం” । “అగ్నిమస్తర్భణవ్యవస్వతీ” । “ద్యావానఃపృథివీ
ఇమమ్” । నవతికిం । “రేజతే అగ్నిపృథివీ మతేభ్యః”॥ ౧౯ః

 సూక్తిం:—యెలపరిగ్రహతామిత్వే అన్యయంక్రిష్టే

ఛన్దస్వతీతే ఆచరన్తీ అన్తరా తాను॥ ౨౦॥

వై:—యెలపరిగ్రహతా మిత్యాదిషు సన్తస్వృతం అధిక్రృతచర్మః
పదాన్త్య పరిగ్రహోభవతి యెలపరిగ్రహతామ్ - “యెలపరిగ్రహతాం యేవ్ర
త్కృత్” । అపరిగ్రహమితికిమ్ : “యేవాన్తిమ్” ఇత్యాదామాభూదితి ।
ఉర్వీ “ఉర్వీరోదనీ- వత్నీ అధినోబూయాతమ్” । తెలస్య “తెలస్య
యోషణేదవ్యే” । అన్యేతికిమ్ : “తేతేధామాని” ఇత్యాదామాభూదితి
యంక్రిష్టే—“యంక్రిష్టే అనసాత స్తథాన- రేజమాన” । క్రిష్టసీతి
కిమ్ : “యమగ్నపృథుమర్త్యమ్” । ఇత్యాదామాభూదితి । ఛన్దస్వతీ-
“ఛన్దస్వతీ ఉషసాపిశాన- నగ్ధరన్తీమూర్యవత్నీ- ప్రిజన్తీ- కృణ్వేన
అజరే” । తెలచరన్తీ “తెలచరన్తీ నమనెవయోనా- సంవిదానె అన్తీ
ఇమే విష్ణురన్తీ ఆచరన్తీఇతికిమ్? పూర్వవత్ప్రత్యుదాహరణం । అన్తరా-
“అన్తరా మిత్రాచరుణాచరన్తీ- సంవిదాన- సుహిందవ్య- సుశిత్య”॥౨౦॥

తిభా—యెలపరిగ్రహతాం ఉర్వీ- తెలస్య । యంక్రిష్టే- ఛన్దస్వతీ, తెలచర
న్తీత్యేవా ఏతస్వృతం ఈకాగ ఏకాకోవాపదాన్త్యః పరిగ్రహోభవతి । యథా
‘యెలపరిగ్రహతామితికిమ్’ । అపరిగ్రహమితికిం యేతేపన్దాః । ఉర్వీరోద సీతరః
తేలస్యయోషణీ అన్తీత్యేకిం “తేవగ్న స్తవ్యతనః” । “యంక్రిష్టసీతపా” । క్రిష్ట
సీతకిం । “యమగ్నపృథు” । “ఛన్దస్వతీఉషసా” । “తెలచరన్తీపమనా” ।
ఆచరన్తీఇతికిం । “తేనోఆర్యద్రుః” । “అన్తరామిత్రాచరుణాచరన్తీ”॥ ౨౦॥

 సూత్రం:—నోపస్థే॥ ౨౧॥

వై:—ఉపస్థే ఇత్యతాధిక్యతవన్తః పదాన్తః ప్రగ్రహణోపధవతి |
‘మూతేనపుత్యం బిభృతాముపస్థే’ ఉపేతికిమ్ ? “ప్రాతిపదికావతామ్”॥

కృతా—ఏతాన్త్యుక్తి ఉపస్థే ఇత్యన్త్యన్తరః ప్రగ్రహణోపధవతి | ‘బిభృతా
ముపస్థే’ ఉపేతికిమ్ ‘యేవేతికే అథవతామ్’ ॥ ౨౧॥

 సూత్రం:—ఇరావతీ ప్రభృత్యాదాధారః ౨౨॥

వై:—ఇరావతీశ్చ ప్రభృతిరాదిర్యన్త తదిదమిరావతీపుభృతీని
క్రియ-విశేషణా ఇరావతీధేనుమతీ ఇత్యాదిదాధారపర్యన్తే దేవే ధ
క్యతవన్తః పదాన్తః ప్రగ్రహణోపధవతి | వతీ | మతీ | యవసినీ | యశస్య-
వతే | నన్విరావతీప్రభృతిః తిష్ఠన్తమ్ | తనపూర్వోక్తాభిః ఋగ్విః సహ
సపాదః కిమితి ? సత్యమ్ | పూర్వేణత్వర్థరేచ సహితామానాన్త్య-
గ్విభాగస్యాన్త్యత్వాదేనముచ్యత ఇతి వేదితవన్తః ॥ ౨౨॥

కృతా—ఇరావతీశ్చ మూర్ధన్యదాధారఇతిశ్చపర్యన్తం ఈకార ఏకాశా
నాపదాన్తః ప్రగ్రహణోపధవతి | యగా | ఇరావతీ సమవతీని” | “విష్ణురేచా
ధార” ॥ ౨౨॥

 సూత్రం:—పూర్వజే ప్రభృత్యాదాయన్తః ౨౩॥

వై:—పూర్వజే ఋతావరీ ఇత్యాదిఅయం శబ్దపర్యన్తే దేవే-ధిక్య
తవన్తః పదాన్తః ప్రగ్రహణోపధవతి | జా వరీజే వతే వరీ | దేవీ పుత్రే | దేవీ
సహ పుత్రే | సన్వత్యే పూర్వజే ప్రభృత్యాదాయమితిప్రపూర్వజేపితరత్యాదిః
“ప్రప్రాయమగ్నిః” ఇత్యయంశబ్దపర్యన్తే దేవేః సకింస్యాత్ ? ‘పూర్వజే
యథ్యంసదనే’ (4-11) ఇతివిధాన సామర్థ్యాత్ | ‘వాజెవా’ | ‘అగ్నే
భ్యవన్తే’ | ఇత్యాదీనాం ప్రతిపేధాన ఏదేశోచ్చ | అథమాత్రీబ్రా
హ్మణేపిపూర్వజే ప్రభృతీతికిం మన్త్రీనవాదాంశన్తః పూర్వజేశబ్దోగ్మ
మ్యాది ? ఆహణోస్విద్విసరణ ప్రవాదాంశన్తః ఇతిసంశయోధవతి |
సచపూర్వజే ఇతిపూర్వజేబ్దోప బద్ధస్యవ్యావర్త్యం పశ్యామః | తేనపూర్వ
జేప్రభృతీతి పూర్వసాక్షజేబ్దాదారభ్యతివ్యాఖ్యేయమిత్యన్తే | తదిదం

బాలసమ్మోహనం ససమ్యజ్ఞాయవిబోధ్యరోచతే । యత్తావత్
 “పూర్వజేష్ఠకృష్ణగంసదనె” (4-11) ఇత్యత్రపూర్వశబ్దోపబంధస్య వ్యావ-
 ర్త్యం శాఖాంతరీయం పరిగృహీతమే । తపిత్రాపివ్య వచ్చేద్యమేవ । తేన
 పూర్వశ్చాసౌజే శబ్దశ్చేతదనయక్తమ్ । ఇహయే అపిగోతా మిత్యా
 వయోదేశ నిబంధనావల పదసజ్జగిహాధాః । వినాత్రప్రథమస్య పూర్వ
 తేజస్య ప్రభృతీర్వేదవద్యయ మధికం గృహ్యతే ఇతిస ఏవయుక్తః
 పూర్వాపధిః । యద్యేవం “వినాలయమాధి” ఇత్యాదిరయంశ్చ ఉత్త-
 రావధిః స్వాత్ । సైతదేవం । ప్రగృహ్యేత్ససమ్మనై హిదేశనై పుల్య
 మివ్యసే । సతావత్ “ఉపహూతోయమ్” ఇత్యన్యన్యతిక్రిమే విధ్య
 స్త్రా సస్మహీతంకమవిప్రగృహ్యం సజ్జుహ్యమ్ । ప్రత్యుతఃకరిష్యతే-
 ప్రభృతీనాం సృతిసేషః కర్తవ్యః । తస్మాన్నతస్యయుజ్యతేతి
 క్రిమే ఇత్యేమాదిక్ ॥ ౨౦౦॥

త్రిభా—పూర్వజేప్రభృత్యయం పర్యవృత్తకాంక్షకాహాపదాంతః ప్రగ్రి-
 హోధవతి- యథా “పూర్వజేష్ఠతావతి” । ఆత్పద మర్యాదాయాం వర్తతే ।
 నమ “పూర్వజేష్ఠతా” ఇత్యారభ్య “అయం పురోధవః” ఇత్యేతత్పర్యవృత్తం మే
 తత్సూత్రవిషయః క్రితసాన్యత్ । ఉచ్యతే । ఇత్యత్యే ఉపబంధాః సామీత్యాత్
 కృష్ణగం సదనె ఇతిగ్రహణస్య వైయర్థ్యం స్వాత్ । తస్మాత్ తత్ఫలమేత-
 ద్సూత్ర విషయేనధవతి । నన్యత్రపూర్వజేగ్రహణ మసర్థకమ్ । “పూర్వజేష్ఠకృ-
 ణ్ణగంసదనె” ఇతితత్రైకోక్తిత్యాత్ । కిన్తువీప్రభృతీం ఏతావతైవాలం । నేతి
 బ్రూయః । వీగ్రహణద్యయ సంభవాత్ కుత్రనా అసద్ తేన స్వీకార ఇతిసందేహ-
 సాన్యత్ । కిన్తుఅసన్తం సందేహ ఇతివచనాదుత్తరాధ సన్నికృత్యోద్వేషతీయోనరీశబ్ద-
 ఏవస్వీకర్తవ్యః । తస్మాత్పూర్వజేష్ఠస్య చప్రగ్రహత్వంసాన్యత్ । తచ్చానిష్ఠంనమధవన్త-
 తేవేవిహర్వజవ్యయసంభ వాక్కుత్రవాగ్రహణమితి సందేహః సమానః । కిన్తుయుక్త్య-
 క్తమనిష్ఠంచ సమానం మైవం- పూర్వజేఇతి పదమక్రత్య భావ్యేననోచ్యతే । మేన
 పానరక్త్యం భవత్ । కింతుపూర్వశ్చాసౌజే శబ్దశ్చపూర్వజే ఏతత్ప్రభృతీత్యు పలక్షణ-
 లేవోచ్యతే । నమర్యే ఉపహూతఇతి పదమతిః । మ్య అయమిత్యనధి లేవన ముచ్య-
 తే । ఉపహూతఇతి పదానాం బాహుల్యేపి “అసమ్మగం సందేహా” ఇతివచనా-
 ద్రాగమికవ్యైవ గ్రహణనీధేః । సైవం । ఉపహూత ఇతిగ్రహణే నూత్రగారవా

దోషః । ఉచేత్యేతావన్మాత్రస్య ఇక్ష్వాంశస్య పదత్వంగౌణమ్ । ఆయం ఇత్యస్యతు
ముఖ్యమ్ । “ముఖ్యేసంభవతినగౌణమ్” ఇతి న్యాయాత్ ఆయమితి యుక్తం గృహ
ణమ్ । నన్వేతేనైవన్యాయేన ఆద్యావధేరషపపన్నతా । నాయంః త్కః । ముఖ్యసంభ
వాభావాత్ । తథాహిన్వాయత ఇతి ముఖ్యేన్వీకృత ఆభివిధిన్యాయేన తస్యాపిపగృ
హత్వం స్యాత్ । తద్వానిప్తమ్ । “ఆతేనమానపదే” ఇతి విచిన్యాత్ ఏతదనిష్ఠం
సభవతీతి చేత్ పరిత్యాజన్యాపంశస్య దూరాదస్ఫుర్భవం వరం ఇతి న్యాయాత్ వన్వయ
త ఇత్యుచ్చాన్యతస్య నిషేధకథనాదిపితదనుచ్ఛారణమేవరమణీయమితి ముఖ్యసంభవా
భావస్తదవస్థవే । తస్మాదస్మిన్ సూత్రేఽనుపపత్తి ర్లేశోనాస్తి॥ ౨౩॥

ప్రశ్నా సూత్రం:—ఇమేగర్భమునైనను సన్ ౨౨॥

వై:—ఇమి ఇత్యత్యాధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహణోభవతి ।
గర్భసః ఉప । ఏవమనన్ ఇత్యేతేషువరతః । యదిమేగర్భమవధాతానన్
‘ఇమే ఉపాన్వయతః’ ఇమే ఏవరసేనాన క్తిరననైకిన్ ? ‘ఏవంవాన్వయ
తోకా’ । ఏవంవరతికిన్ ? ‘ఇమేవై ప్రియాజాన్’ ౨౨॥

త్రిభా—ఇమి ఇత్యన్వయస్వరః గర్భం ఉపవీవరసేన ఏవమనన్ పరిగ్రహ
స్యాత్ । యథా । “యదిమేగర్భ మవధాతాన్” । ఇమే ఉపాన్వయతః । ‘ఇమే
ఏవరసేనానక్తి’ । రననైకిన్ । “ఇరుపవాన్వయతోకా” ఏవంపరతికిన్ । “అధ్వతిఽవాన్
పా ఇమేదేవా” ౨౩॥

ప్రశ్నా కుంభివమానస్స సూర్యహస్తైః తేషును ౨౪॥

వై:—ఉశబ్దేనమేశబ్దే న్యాదిత్యత్ర । కుంభివమైవై । “అభి
రుజస్య” । సజార్ద్రః । బ్రహ్మజ్ఞానమితి । ఇత్యేతేషును సూక్ష్మం ఇమ
శబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహణోభవతి । కుంభివన్ - ‘ఇమేవైరో
దనీ’ । అపః - ‘ఇమే ఏవోపపత్తే’ । సబూ - “ఇమే అత్యిన్వానవత్వరః” ।
బ్రహ్మజ్ఞానమన్ - ‘అసావౌదుమ్భుః మే సోఽపి పత్తే’ । సహి మయబుమిన్దు
ఘహాన్తి’ । జేతికిన్ ? ‘బ్రహ్మవాదినోపదన్వయద్భిః’ ఇత్యత్రీమాభూతిన్
‘త్రీయ ఇమేలోకాః’ । అత్రీసమామూనకీమముల్లజ్జన్ బ్రహ్మజేత్య
న్వయో గృహణముత్తరాంతః॥ ౨౪॥

త్రిభా—ఉశబ్దే ఇమి ఇత్యన్వాదితి కుంభం అపః సబూః బ్రహ్మజపితే
స్వయ నాకేషు ఇమి ఇత్యన్వయస్వరః శూర్వోక్తపరనిమిత్తాభావేన ప్రగ్రహణోభవతి

‘‘క్రూరమివై’’ ఇత్యత్రి యథా ‘‘ఇమైవై రోదసి’’ అపివయఃస్వేత్యత్రి యథా ‘‘ఇమే ఏవోపధత్తై’’ సజాన్వై ఇత్యత్రి యథా ‘‘ఇమే ఆత్యనాసంత్యుః’’ బ్రహ్మజజ్ఞానమిత్యత్రయథా ‘‘ఏహీ మేయశ మేప్రుచ’’ శీతికిం ‘‘బ్రహ్మనాదినోపదత్త్యధిః’’ రిత్యత్రితీయ ఇమలోకాః ‘‘ఇత్యస్య పరిగ్రహత్వం మాభూదితి॥ ౨౫॥

 సూత్రం:—పూర్ణైచ॥ ౨౬॥

వై:—చశబ్దవాదిష్టై ‘‘బ్రహ్మజ్ఞానమ్’’ ఇత్యనువాకేపూర్ణైశ్చబ్ధోఽధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి । పూర్ణైశ్చపదధాతి పూర్ణైవైనమ్ అన్వాదేనకేన? యోవైపూర్ణ ఆసిచ్ఛతి॥ ౨౬॥

త్రిభా—చశబ్దోబ్రహ్మ జ్ఞానమిత్యన్వాదిత్యై పూర్ణై ఇత్యప్రస్యః ‘‘బ్రహ్మజ్ఞానమ్’’ ఇత్యనువాకే పరిగ్రహోభవతి । యథా— ‘‘పూర్ణైశ్చపదధాతి పూర్ణైవైనమ్’’ ఆసిచ్ఛన్వచవాక ఇతికిమ్ । ‘‘యోవైపూర్ణ ఆసిచ్ఛతి’’॥ ౨౬॥

 సూత్రం:—దృఢే॥ ౨౭॥

వై:—పృథే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి ‘ఉగ్రాస్పృహీచదృఢే’॥ ౨౭॥

త్రిభా—పృథే ఇత్యప్రస్యః సర్వతః పరిగ్రహోభవతి । యథా— ‘‘యేన చ్ఛ్వాసగ్రాస్పృహీచదృఢే’’॥ ౨౭॥

 సూత్రం:—ఘ్నీచక్రేపఠే॥ ౨౮॥

వై:—ఘ్నీచక్రే ఇత్యనయోరధికృతవర్ణః పదాన్తః పరిగ్రహోభవతి । పఠోకేపఠే । ‘వార్తఘ్నీపూర్ణమాసే’ । ‘చక్రేపృష్ఠాని’ । పపర ఇతికిమ్? ‘యత్క్రస్యస్పృహీతావార్తఘ్నీస్యాత్’ । ‘చక్రేనీచాతంధత్యుతనమ్’॥ ౨౮॥

త్రిభా—ఘ్నీచక్రే ఇత్యేతేపఠే ‘పపర’ పరిగ్రహో భవతః । యథా ‘‘వా ‘వాత్యేఽఘ్నీ పూర్ణమాసే’ ‘చక్రేపృష్ఠాని’ పపరఇతికిమ్? వాత్యేఽఘ్నీస్యాత్’’ సమనానదక్రేనీచాతమ్(‘ఘ్నీచక్రే’) ఇతికిమ్ ‘‘శకాభామాపాప్రీ’’ । ‘‘యేనయితేపఠమ్’’ । పకారః పరః యాభ్యాంతేపఠమ్॥ ౨౮॥

 సూత్రం:—స్వతీ॥ ౨౯॥

వై:—నకారేణపూర్వేణావలక్ష్మితే వత్తశ్చిధికృతవర్ణః పదాన్తః

ప్రగ్రిహోభవతి । “వృధస్వతీ అమావాస్యాయామ్” సకారోమబుద్ధై
సఖీమ్ ఇయం విష్ణుధేయమిద్ధ్రియావతీశ్యబ్రీవీత్” ౨౯ ॥

త్రిభా—స్వతీ ఇత్యస్త్యస్వరః ప్రగ్రిహోభవతి యథా—“ఓషస్వతీ తే
స్థిక్” । “వృధస్వతీ అమావాస్యాయామ్” । సకారోమితి । “కర్ణకాపత్యేతయా
హస్య” ౩౦ ॥

సూత్రం—పసరోనమ్ ౩౦ ॥

వై—పకారపరశ్చేన్నభవతి । మూఢకస్వతీపురో నువాధ్యా
భవతి ॥ ౩౦ ॥

త్రిభా—సాన్నిధ్యాత్ స్వతీ ఇతిలభ్యతే । “పపరః” స్వతీ ఇత్యస్త్యస్వరః
ప్రగ్రిహః “స” భవతి । యథా—“మూర్ధస్వతీ పురోమనాక్యాభవతి” ౩౦ ॥

 సూత్రం—సమీచీమ్ ౩౧ ॥

వై—సమీచీశబ్దైః ధిక్పతనన్యః పదాస్త్యః ప్రగ్రిహోభవతి ।
సమీచీమాంసంహన్తతమ్ ॥ ౩౧ ॥

త్రిభా—“సమీచీ” ఇత్యస్త్యస్వరః ప్రగ్రిహోభవతి । యథా—సమీచీశ
తస్మిన్భావః । “పశ్చాత్సమీచీతాభిః” ౩౧ ॥

 సూత్రం—పసరోనమ్ ౩౨ ॥

వై—పకారపరశ్చేన్నభవతి । సమీచీనాయాసి ౩౨ ॥

త్రిభా—సాన్నిధ్యాత్ సమీచీ ఇతిలభ్యతే । “స” ఖలుసమీచీ ఇత్యస్త్య
స్వరః సకారపరః ప్రగ్రిహోభవతి । యథా “సమీచీనామాసి” ౩౨ ॥

 సూత్రం—చీయత్ప్రపరః ౩౩ ॥

వై—సమీచీశబ్దస్య విశేషక్షః । తత్తే స్వత్రీ చీశబ్దైః ధిక్ప
తనన్యః పదాస్త్యః ప్రగ్రిహోభవతి । యత్, ప్ర, ఇత్యేతయోః పరతః
యనితికేవలగ్రిహణం ప్రీతిత్వకారాంతం యథోక్తం గ్రిహణస్యచ ।
(1-22) ఇతి । ఐక్షవీతిరశ్చీయదాశ్వవాలః । ఐక్షవీతిరశ్చీప్రజాపతేచేన ।
సస్వత్రీప్రీతికేవలమపి గ్రిహణం భవితుమహత్తీభవతి సంశయః ।
తత్తీకిం నియామకంతదుచ్యతే-యత్ప్రీతిక్షణస్య విధాంతరైర్వాస్యభ్యా

నం ఘటతైతత్సలక్ష్మ్యానురూపైవ విధాపరిగృహ్యతే । యదితులత్కాను
రూపాయాం విధాయాం లక్షణముశక్తం స్యాత్తదాహిదోషస్సాన్యత్ ।
ఉక్తంచమహాభాష్యే- “సర్వసద్దేహేషుచేదముపతిష్ఠతే । వ్యాఖాన
తో విశేషప్రతిపత్తిర్న హిసద్దేహోదలక్షణమ్” ఇతి । అత్రప్రశబ్దస్యకే
వలగ్నిహణత్వా శ్రీయణే పదగ్నిహణపరిభాషా ప్రసృతైః । ఐక్షవీతిరశ్చ
ప్రజాపతేః, ఇత్యత్రప్రగ్నిహణోనస్యాత్ । కిన్తు “ప్రాచీపేతమ్” ఇత్యా
దావేవస్యాత్ । అకారాస్తగ్నిహణత్వాశ్రీయణే తుస్వత్రసిధ్యతీతితదే
వాశ్రితమ్ । ఏవం “త్రపుమిథుపూర్వః శకారశ్చవరః” (౪-౧) ఇత్యాది
ష్వపిద్యప్తవ్యమ్ । యత్రపరఇతికిమ్? ‘ఘ్రివాసిఘ్రితాచీనామా’ ।
‘గౌఘ్రితాచీ యజ్ఞః’ । ‘ప్రాచీపత్నన్వాస్తే’ ॥ 33॥

అర్థా-..చీ” ఇ త్యన్త్యస్వరః, ..యత్పరః” ..ప్రసరః” వా ప్రగ్నిహః
స్యాత్ । యథా...ఐక్షవీతిరశ్చ యతో, ..ప్రాచీపేతమ్” । ఏవస్మిన్ ఇతికిమ్ ।
..ప్రాచీనిక్” । తకారనసాభ్యాంకిం । ..గౌఘ్రితాచీ యజ్ఞః” । ..ప్రాచీపత్నన్
వాస్తే” । చీఁకిం । ..ఏకాదశి యదగ్నా” । “ప్రజనతే ప్రజననం” ॥ 33॥

 సూత్రం—ఆన్మహీ ॥ 34॥

వై:-ఆనిత్యబుద్ధాత్పరే మహీశబ్దేధిక్వతవర్త్యః పదాన్తః ప్ర
గ్నిహోభవతి । ‘మహాన్మహీ అన్తభాయత్’ । ఆనితికిమ్? ‘స్వాహా
మహీద్యాః’ । అకారవాన్త వర్త్యం శాఖాన్తరే । తకారనకారసంశయస్సు
వ్యాఖ్యానత ఏవవ్యవచ్చిద్యతే ॥ 34॥

అర్థా- ఆనిత్యే తస్యితి మహీగ్నిహణే అన్త్య స్వరః ప్రగ్నిహో భవతి ।
యథా...మహాన్మహీ అన్తభాయత్” । ఆనితికిం । ..మహీద్యాః స్పృశీనవః” । అ
కారేణకిం । ..మయునా విదేకఇన్మహీ” ॥ 34॥

 సూత్రం—పతీశుగతిః ॥ 35॥

వై:-శుగ్నిగ్నిహణం పదైకదేశస్యాపి సమప్రిత్యయార్థమ్ । పతీ
శబ్దే సర్వత్రాధిక్వతవర్త్యః పదాన్తః ప్రగ్నిహోభవతి, ఉత్పిపీతేశుభస్పతీ ।
‘ప్రియమిద్దా బ్రహ్మస్పతీ’ ॥ 35॥

అర్థా- పతీ ఇ త్యన్త్య యత్ర యత్రశుగతిః శ్రవణమస్తీతిత్ర తత్ర ప్రగ్ని

హత్వం విక్షేయమ్ । యథా—..త్వాపతీవిస్తతే” । “శుభస్పతీ ఇద మహం” । శ్రుతిరితికిం “దంపతీ నామమశ్నుతః” । “పిరియమిందా బృహస్పతీ” । ఇత్యా దావపి పదైకదేశే ప్రగ్రహత్యాయ ॥31॥

 సూత్రం—గ్ని ॥32॥

వై:—గ్నిశబ్దైః ధిక్పతవర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహణోభవతి । అథాస పత్నానిద్వైగ్నిమే’ । అభివాషణగ్ని ఆరోహతి ॥32॥

త్రిభా- గ్ని ఇతి ప్రగ్రహణో భవతి । .. అన్తరాగ్ని పశూనాం” । పితౄ మిత్ర జనుదగ్ని ససిషేన” ॥32॥

 సూత్రం—నహిపరః ॥32॥

వై:—హిపరశ్చైన్న ప్రగ్రహః । “ఇద్వైగ్నిహి బాహు- స్పత్యా” ॥32॥

త్రిభా- గ్ని ఇతి సాన్నిధ్యల్లభ్యతే । నృణాగ్ని ఇతి పశూన్తః హి పరః ప్ర గ్రహణో భవతి । యథా—..ఇద్వైగ్నిహి బాహుస్పత్యా” । ఏవమన్త ఇతికిం । ..ఇ ద్వైగ్ని హనామహే” ఇతి శాఖాన్తర ॥32॥

 సూత్రం—వీడ్వారా కృష్ణశ్చరావో యదాపరః ॥33॥

వై:—వీడ్వారా । ద్వారా । కృష్ణః । చరావః । యదా । ఇత్యే పాషు పరతః అధిక్పతవర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహణోభవతి । “ధిషణావీడూనతీవీడయే థామ్” । “దేవీద్వారా మామాసంతా స్తమ్” । అతిప్రమానైకృష్ణః’ । వివ సానాయచరావః’ । “అజనం సంసమానై యదేదంతాః” । ఏతత్పరఇతికిమ్ । అనుదేవామమిదేవీర్యమ్’ । అప్టేచమే ద్వాదశచమే ॥33॥

త్రిభా- ..వీడ్ద్వారా కృష్ణః చరావః యదా” ఇత్యేనం “పరః” ఈకార ఏకారోవా పదాంతః ప్రగ్రహణో భవతి । యథా—..ధిషణే వీడూనతీ వీడయేథాం” డకారేణ కిం । ..అపశ్చమే వీరుగశ్చమే” । ..దేవీ ద్వారా మామా” । రా ఇతికిం । ..ద్వాదశ సంపద్యంతే ద్వాదశ” । ..అతిప్రమానై కృష్ణో రూపమ్” । విసర్గేణకిం । ..చాత్వాతే కృష్ణ విషణాం” । ..విచసాకా యే చరావః” । రావ ఇతికిం । ..రా యేచ న స్వపత్యాయ” । ..నన్తమానై యదేదంతాః” । నను ..యతంతే యదా షీఘః” ఇత్యత్ర ప్రగ్రహత్వం కిం నన్యత్ । ..పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేతి” ఇతి వచనాత్ సేతిబ్రూమః ॥33॥

 సజ్జ అహ్ని నిత్యమ్ || 3౯ ||

వై:—జ్ఞే అహ్ని ఇత్యనయోః అధిక్రమవ్యక్తః పదాంతః ఏడాది పరః ప్రగృహణోపధవతి । నరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణః । నిత్యగృహణాద్విధ్య స్తరపాఞ్చరవిప్రతిషిధ్యతే । సోమాయస్వరాజ్ఞే ఇత్యత్ర “ సోమాయ స్వైతస్మిన్” (4-45) ఇతిపాఞ్చైః || ౩౯ ||

తీర్థా- జ్ఞే అహ్ని ఇత్యే తయోరన్య స్వగృహణో న స్యాత్ । యథా “ నరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణః .. ఏణ్యహ్ని కృష్ణః” । .. షిడ్” అదిపాఞ్చై రనయోః । నిత్యశబ్దః పాఞ్చప్రసంగ ప్రయోజకః । యథా—.. యజ్ఞేపి కర్మకృత తావద్యుతామ్” । .. గమయతో నవతః” ఇత్యాది నా పాఞ్చైః । “స్వరాజ్ఞేనోవాహా” । .. సోమాయస్వ” ఇతి పాఞ్చైః || ౩౯ ||

 సూత్రం:— ఆకార ఏకార పూర్వస్య బహుస్వరస్యతేథ || ౪౦ ||

వై:—ఆకార ఏకారేతి ప్రకృతిభావశాస్త్రం । తస్మాదైకార శంకానభవతి । ఆకారైకాకాపూర్వాయస్మాత్ప్రత్యేక్షః । ఏతచ్ఛకార్య భాజనవిశేషణమాత్రమ్ । సతునిమిత్తముపబంధశ్చేత్త్యక్తమ్ । తత్పూర్వ కోయో బహుస్వరస్యపదస్యసమ్బంధశ్చేద్యః ఖేద్యశ్చ తత్రాధిక్రమవ్యక్తః పదాన్తః ప్రగృహణోపధవతి । ఆకారే వివా ఏతద్విమాతే । ఏకారే - దేవతా ఇజ్యతే దేవతానామ్ । రిరిచాధదినశ్చ । సవరాజయథే । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? అదితపహి । విదధేతి త్తరేమామ్ బహుస్వరస్యేతికిమ్ ? తత్ప్రవాతేవిషయి । “తిగ్మహేతి యోనోలరాతిమ్” తుశబ్దోదకతయ్యాం ప్రసిద్ధమైకారపూర్వక ప్రగృహమస్మచ్ఛాతో వినివర్తయతి || ౪౦ ||

తీర్థా- బహు స్వరస్య పదస్య సంబంధే తే ఇతి ఖే ఇతి వా శబ్దః ఆకార పూర్వ ఏకార పూర్వోవా ప్రగృహణోపధవతి । యథా—.. మృజాతేయో విద్యి నాణయోః” । .. శుక్రామనినా గృహ్యతే” । .. పృథ్వ్యా రిరిచాథే” । .. దృగ్ంహజాయన్తు తథే” । ఏనం పూర్వ ఇతికిం । అన్వశ్చ్యతే వా ఏతత్ । విదధే అన్వరసం । బహుస్వరస్యేతికిమ్ । తత్ ప్రవాతే” । .. యదేతే గృహ్యంత ఏవామ్” తేథ ఇతికిం । .. అనూచ్యమాన ఆనాదయతి” । .. షిడ్” అదినిమిత్త సాక్షేత్తతా నివర్తకః తు శబ్ద ఇతి కరదనిషత్ । మాహిషయపక్షస్తుచ్యతే పూర్వసూతోక్త నిషేధ

నిత్య శబ్ద భాషితానువృత్తిం నివారయతి | తత్ర వరకుచి మతం నుచిరమ్ |
బహుస్వరా యస్మిన్ తత్ బహుస్వరం తస్య | ఆత్ర స్వర శబ్దనోపాదాన
మచామ్ | బహు శబ్దే న వ్యక్తభేదో విక్షేపః ||౪౦||

 సూత్రం:—నశార్యాతే ||౪౧||

వై:—శార్యాతేశబ్ద పూర్వసూత్రప్రాప్త్య ప్రగ్రహోపధవతి |
యథా శార్యాతే అపిబః ||౪౨||

ప్రభా- శార్యాతే ఇత్యస్త్య స్వరః ప్రగ్రహః న ధివా | యథా...యథా
శార్యాతే అపిబః | పూర్వసూత్రప్రాప్తౌ సత్యం కష్టోక్త్యానామేధః అనేన
విధియతే ||౪౩||

 సూత్రం:— తేమాపాతం నమపనమభివాయుర్గభముపాహస్తు
పరః ||౪౪||

వై:—తేశబ్దేధిక్షతవర్ణః పదాస్త్యః ప్రగ్రహోపధవతి | మాపా
తమ్ | నమః | ఏనమభి | వాయుః | గర్భమ్ | ఉప | అహః | తు | ఇత్యేతే
షు పరతః | ,తే మాపాత మాస్య | పాతమితికమ్ | ,తే మాస్మిన్ యజ్ఞే
“పునస్తే | నమోఽగ్నయే” | ,తే ఏనమభి నమసహ్యతామ్” | అభితి
కమ్ | ,త ఏనగంసువస్తే” | ,తే వాయుర్వ్యవత్” | ,తే గర్భ మదధా
తామ్” | ,తే ఉపా మంత్రీయంత” | ,తే అహారాత్రయోః” | “తే త్వా
వనోత్సృజ్య ఇత్యాహుః” ||౪౫||

ప్రభా- మాపాతం నమః ఏనమభివాయుః గర్భం ఉప అహః తు ఏనంసరః
తే ఇతిబ్దే ప్రగ్రహః స్వాత్ | యథా—,తేమాపాతమాస్య” | పాతమితి
కం | ,తే మాస్మిన్ యజ్ఞే” | ,పరిదధ్యానస్తే పునస్తే నమోఽగ్నయే” | మ ఇ
కం | ,తే నమః ఇయంత” | ,తే ఏనమభి నమసహ్యతామ్” | అభితికం | ,తే ఏ
నంభిషజ్యన్తి బ్రహ్మణః” | ,తే వాయుర్వ్యవత్” | యుక్తికం | ,తే వాచగంత్రి
యం” | ,తే గర్భమదధాతామ్” | ,తే ఉపా మంత్రీయంత” | ,తే అహారాత్రయోః”
| ,తే త్వావనోత్సృజ్య ఇత్యాహుః” | ఉకారణకం | ,తే తేధామాస్య శ్చసి” |
ఏనంసర ఇతికం | ,తే దేవా” | తే ఇతికం | ,బ్రహ్మణో నమః” | ,అముష్మిం
శ్లోక ఉపకర” | ,య నివా ఏతే సవనాద్యేహుః” ||౪౬||

 సూత్రం:—అనుదాత్తోననిత్యమ్॥౪౩॥

వై:—తే ఇ త్యత్యాధి కృతవర్ణః ప దాన్తోనుదాత్తః పూర్వ సూత్ర) ప్రిప్త్య ప్రిగ్రహో న భవతి । ఉతతెనమః' । నిత్యగ్రహణా ద్విధ్యంతర ప్రిప్తి ప్రితిపిధ్యతే । 'సోమదేవతే మతి విదః' । “దేవతే ఉభే” (4-11) ఇతి ప్రిప్తిః । ‘నమస్తే అ స్త్యాయుధాయ’ । “ఉభాభ్యాం ఆషష్ఠాత్” (4-49) ఇతి ప్రిప్తిః॥౪౩॥

ప్రిభా-మాసాతమిత్యాది పరోపితే ఇత్యంత్య స్వరః అనుదాత్తః నిత్యం ప్ర గ్రహో న భవతి; యథా—..ఉభాభ్యాముతతే నమః” । నిత్యమీకం । అక్షణాంతర ప్రిప్త స్వాపి ప్రిప్తిః యథా స్వాత్ । ..నమస్తే అస్త్యాయుధాయ” । ..గమ యతో భవతః” । ఇతి ప్రిప్తిః॥౪౩॥

 సూత్రం:—ఏతేతనువౌవై సమేవహియజ్ఞపదిష్టకృతః॥౪౪॥

వై:—ఏతే శబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోభవతి తనువౌ వై । నమ । ఏవ । హి । యజ్ఞ । పత్ । ఇష్టక్ । ఇత్యేతేషు పరతః । త స్వైతే తనువౌ' । ‘ఏతే వై సంవత్సరస్య’ । సమిత్యపబద్ధనకిమ్ ? ఏతే వై దేవాశ్వాః' । ‘స ఏతే ఏవనమస్యక్’ । ‘ఏతే హి దేవానామ్’ । ‘చక్షు షీ వా ఏతే యజ్ఞస్య’ । ‘యజ్ఞస్యవ్యాతే పదే’ । ‘యదేతే ఇష్టక ఉపద ధాతీ’॥౪౪॥

ప్రిభా-తను వౌవై సం ఏవహి యజ్ఞ పత్ ఇష్టక్ ఏవం పరః ఏతే ఇత్యంత్య స్వరః ప్రిగ్రహో భవతి । యథా—..తస్వైతే తనువౌ” । “ఏతే వై సంవత్సరస్య చక్షుషీ” । సమితికం । “ఏతే నా ఇదా యై స్తవాః” । ..స ఏతే ఏవ నమస్యన్తు హాధావత్” । “ఏతేహిదేవానామ్” । ..చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య” । “ఏతే పదే అథా” । “యదేతే ఇష్టక ఉపదధాతీ” । ఏనమ్మర ఇతికం । “అథకతమ ఏతేదేవాః” । “ఏతే ఇతికం । ..మనుతే ఏ వైసం” । “పుష్కరవర్ణపీఠానమ్” । “అగ్రియజ్ఞ పశింధత్” । ..సప్తమే పదజుహోతి”॥౪౪॥

 సూత్రం:—పరశ్చద్వయోః॥౪౫॥

వై:—చ శబ్దః స ముచ్చయార్థః । ద్వయౌరితి నిమిత్త నిమిత్తి నోర్వాదః । తయోస్సముదితయోస్సతోః తతః తాభ్యాంపరోఽధికృతవర్ణః ప

దాస్త్యప్రగ్రహోభవతి । యజ్ఞస్యహ్యేతే పదే । యదేతే ఇష్టకేఉపద
 థాతి । ద్వయోరిత్యధికోక్తి యత్నః సముదిత సమ్ప్రీత్యయార్థః । తే స
 పృథగ్సూత్రయోర్న భవతి । యదేతే గృహ్యంతే । ఇ డా యాపదే ।
 తస్యాస్తే దేవీష్టకే అన్వేతు చ శబ్దాన్వాదిస్తాభ్యాం నిమిత్తాభ్యామన్వా
 భ్యాం పర ఇతి వ్యాచక్షతే । తేషాం నిమిత్తస్య పృథగ్భావేఽపి ప్రగ్ర
 హస్సస్యత్ । నను నిమిత్త విప్రయోగే నిమిత్తత్వం నాస్తీతి సస్యాత్ప్ర
 గ్రహః । ఏవంతస్మి “పరశోభయోః” (4-44) ఇ త్యత్ర ఉభ శబ్దోఽన
 థకస్సస్యత్ । “వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి” ఇ త్యాదావతి ప్రసంగా భావాత్ ।
 తస్మాదత్యాపిద్వయోరితి నిమిత్త నిమిత్తినోరేవ యక్తో వాదః । శబ్దభే
 దస్తు-‘పర్ణమయేన స్రువేణజహోతి’ । ‘షట్పూలాశాః’ । ఇ త్యాదివిద్భ
 భేదాభావేపి నదోషాయ । అర్థభేదకల్పనాయాం సర్వాయత్తైవశబ్దానా-
 ముత్పేదేతిత్యలవ్॥ర౪॥

అభిభా- నిమిత్తమి ఉపదం నిమిత్తమానయో పతే ఇష్టక ఉత్త్యేయో చికారం
 న్యాదిష్టయో ద్వయోః పరః ఏకారః సదాచిః ప్రగ్రహో భవతి । యథా—
 ..యజ్ఞస్య హ్యేతే పదే” । ..యదేతే ఇష్టక ఉపదధాతి” । సమిష్టమి ఉపదం గ్ర
 మానయోరిత్యం । ..సప్తమి పదం హోతి” । ..తస్యాస్తే దేవీష్టక”॥ర౪॥

 సూత్రం—స్థః పరః॥ర౪॥

వైః—స్థశ్చ బ్ధ పరతోఽధి కృతవర్ణః సదాంతః ప్రగ్రహో భవతి
 విశోయన్తై స్థః । యజ్ఞస్యపదే స్థః । ఏవం పర ఇతికిమ్ ? య ఏ తస్మిన్
 లోకే స్థః॥ర౪॥

అభిభా- స్థః ఇత్యేవం పరః ఈకార ఏకారోవా పదాస్తే ప్రగ్రహో భవతి ।
 యథా—..విశోయన్తై స్థః” । విస ర్గణకం । ..లోకే యుష్మక్”॥ర౪॥

 సూత్రం—పరశోభయోః॥ర౪॥

వైః—వ్యాఖ్యాతమేత త్పూర్వతరేణ సూత్రేణ । ఉదాహర
 ణంతు - ‘ఋక్సామయోశ్శిల్పేనైవైవామ్’ । ‘దృఢస్థశ్శిథిర సమీచీ’ ఉభ
 యోరితిమ్, ‘వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి’॥ర౪॥

త్రీభా—చకారాన్వాదిప్తయోః పూర్వసూతోక్త నిమిత్త నిమిత్తినోః ఉ భ
యోః పరః ఈకార ఏకారోవా పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి । యథా—“శిల్పేష్ట
సైవామ్” । “దృఢే స్థితిర్ సమాచీ” । ఉ భయోరితిం । “వృషణోస్థిరవశీ”
“పరశ్చద్వయోః” । ఇతివత్ ద్వయోరితివాచ్యే ఉ భయోరితి శబ్దాంతరప్రయోగః ।
ఆర్థానరజ్ఞాపకః । నిమిత్తి సహితయోః పూర్వసూతోక్తయోః నిమిత్తయోః పరః
ప్రగ్రహో భవతీతి । “సరశ్చద్వయోః” ఇతి సూత్రాగ్రః । ఆత్రేతు సూత్రే నిమిత్త
నిమిత్తినోః ఉ భయోః పరః ప్రగ్రహో స్వాదితి విషయభేదో విశ్లేయః ॥౪౭॥

 సూత్రం—సోమాయ స్వైతస్మిన్ ॥౪౮॥

వైః—“సోమాయ స్వరాజ్ఞే” ఇత్యేతస్మిన్ అనువాకే అధికృత
వర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి । అపి । వడబె । “వైరాజీ” । ఇ
త్యాది । స్వగ్రహణం కిమ్ ? ‘సోమాయపితృమతే’—ఇత్యస్యవ్యావృ
త్తిర్భవత్ ॥౪౮॥

త్రీభా—సోమాయ స్వరాజ్ఞే ఇత్యేతస్మిన్ అనువాకే ఈకార ఏకారోవా
పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి । యథా—“అపి వృషణోస్థిరవా” ఇత్యాది । స్వేతిం ।
“సోమాయపితృమతే” ఇత్యుత్తరమాధాదితి ॥౪౯॥

 సూత్రం—ద్యౌ ॥౫౦॥

వైః—ద్యౌ ఇత్యుత్తరాధి కృతవర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి ।
‘నద్యేయజేత’ ॥౫౦॥

త్రీభా—ద్యౌ ఇత్యుత్తర స్వరః సంస్కృత ప్రగ్రహో భవతి । యథా—“ద్యౌ ద్యౌ
సం భవతి” । “యద్యౌనశ్యేతా” ॥౫౧॥

 సూత్రం—పరశ్చ ॥౫౨॥

వైః—చ శబ్దాన్వాదిప్తాద్యై శబ్దాత్పరోఽధి కృతవర్ణః పదాంతః
ప్రగ్రహో భవతి । ‘ద్యౌ శుక్లే ద్యౌకృష్ణే’ । ‘ద్యౌ ఉత్తరే ద్విపదః’ ॥౫౨॥

త్రీభా—చకారోద్యౌ ఇత్యన్వాదిశతి । ద్యౌ ఇత్యే తస్మాత్ పరః ఈకార
ఏకారోవా పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి । యథా—“ద్యౌ శుక్లే ద్యౌ కృష్ణే మూర్ధ
స్వతీః” ॥౫౩॥

 సూత్రం—ఏకవ్యవేతోఽపి ॥౫౪॥

వైః—అపి శబ్దేనద్యౌ ఇత్యేతదన్వాదిశ్యతే । ద్యౌ శబ్దాదేకవ్య

వేతః పరోధి కృతవర్ణః పదాంతః పగ్గిసః భవతి । 'ద్వే నా ఏతే విరాజా' తస్మాద్ద్వే సవనే శుకగ్రీవతీ' । అత్రపరాచేత్యే కస్మిన్ విభాకకేష్వేకవ్యవేతోపీతివ్యవాయ నిద్రేశ సంయుక్త పృథగ్విధికరణమవగ్రహస్యావ్యవాయిత్య పరికటనార్థమ్ । తేన ద్వితీయోదాహరణ మప్యవసన్నం భవతి॥గి॥

తీర్థా— ఏకవ్యవేతోపిద్వే ఇత్యేతస్మాత్ పర ఈకార ఏకాకోనా పదాంతః ప్రగ్రహణ భవతి॥ యథా— 'ద్వే హ్యేతే దేవతే' .. ద్వేనావదేచప్రశ్న' । ఏకే పదేనవ్యవేతః ఏకవ్యవేతః । అపిరద్ధో ద్వే ఇత్యన్వాదికః । మందూకః పుతిన్వాదేన॥

 సూత్రం:—గమయతోభవతోనూకారాత్పరంతనూయదకరో త్కుర్యాదిష్టే ష్యబూతాం పరివర్తంతాస్తభీతాం వాచయతి చి భృతస్తాగ్నిం గాయత్రీంతాభ్యామేవోభాభ్యామవాంతరం పర ఆషస్తాత్॥గి॥

వై:—గమయతః భవతః ఇత్యాదిశబ్ద ఆషస్తాత్పరః ద్వితీయాది షస్తాంతానాం అన్యతమతయూ పరశ్చే దధి కృతవర్ణః పదాంతః పగ్గిసః భవతి । 'తేఏవై నం పరితిష్ఠాంగమయతః' । భవత ఇత్యేత ఈకార వ్యతిరిక్తా ద్వర్ణా త్వరమేవనిమిత్తమ్ । 'స్రియవతీనుంజ్యనువాకేష్వభవతః' । 'తే వ్యతే ఉపసీవనీయేభవతః' । అనూకారాత్పరమితికిం ? 'య ఏకాష్టకాయాం దీక్షంతేస్త నామానావృతూ భవతః' । తనూయదితి తనూపదం నిమిత్తం యదితిశిష్యోపబంధః । ఏవం పరివర్త । చి భృతస్త ఇత్యాదావపి పదాదధికశబ్ద ఉపబంధో విజ్ఞేయః । 'ఏవేవై మహాయజ్ఞస్యాంత్యే తనూయత్' । యదితికిమ్ ? 'లోకే పరితితిష్ఠతి తనూన పాతం యజతి' । శక్వరీయాజ్యనువాకేష్వ అకరోత్' । కుర్యాదిష్టిషు ప్రజాపతిః ప్రజా అస్పజత ఇత్యాదయః త్రియః ప్రిశ్నాః కామ్యేష్టి విధాయకా ఇష్టయ ఇత్యా ఖ్యాయంశే । తత్ప్రిష్ఠం కుర్యాత్పదం నిమిత్తమ్ । 'మారుతీ యాజ్యనువాకేకుర్యాత్' । ఇష్టిష్టితికిమ్ 'అగ్నేయే పురోడాశమష్టాకఫలం కుర్యాత్' । 'తే ఏమితీలబూతామ్'

“హవిర్ధానే వ్యవర్తయతి” । వర్తేతిమ్? , తేఽగ్నయేవ్యవతే” । అహోరాత్రే అధిపత్నీ ఆస్తామ్’ , అవ్యథయంతీ స్తభ్నీతామ్’ , ఉత్తమేజౌదుం బరీవాచయతి” । తేషవ యజమానస్యతతో వి భృతస్తస్మాత్” । స్తే త్యుపబంధేనకిమ్? , విదధానిమస్మహేయావాత్మ స్వద్భి భృతోయాచ రక్షతః” । వృషణగంపేయ తేదధాతేయే అగ్నిం గాయత్రిం” । గాయత్ర మితికిమ్? , తస్మిన్నహం విదధేనాకే అగ్నిమేతం” । ఏతేనై యజ్ఞస్యాం జసాయసి సుగ్రీతాభ్యామేవ” । ఏవేతికిమ్? , అపహగంస్యగ్నే తాభ్యామ్” । యేద్యే అహోరాత్రే ఏవతే ఉభాభ్యామ్” । , యే అవాంతరం యజ్ఞం భేజాతే ఇతి” । అంతరమితికిం? , యజ్ఞే యజ్ఞేన ఉదవ”॥౧౬౭॥

ప్రీభా— గమయతః భవతః అనూకారాత్ ఉ కార వ్యతిరిక్తవర్గాత్ పరమ్ భవతః ఇతి పదమ్ । నభోయద్యప్యభావో ముఖ్యోర్థః । తస్మాత్ తదన్యార్థతా స్వీ కృతా । అత్యైవసారాత్ , తనుయత్ ఆకరోత్ కుర్యాద్విస్మయ కుర్యాత్ ఇతి పదమ్ ఇష్టిమ్ । ఇష్టయోనామ దశమాదయస్త్రయ , పృశ్న ఉత్తమానువాకగహితాః । ఆబూతామ్ పృవర్త ఆస్తామ్ స్తభ్నీతాం వాచయతి బిగ్ధతస్త అగ్నిం గాయత్రీమ్ తాభ్యామేవ ఉభాభ్యామ్ అవాంతరమ్ ఇత్యేవం పరఃఅష్టస్తోతపదాత్ పురోగ్న్య చర్తమాన ఈకార ఏకాహోవా సకాంతః పృగగహో ధవతి” । అధివిధానయ మాకాః , తేననుసేత్యభివిధిఃయథా— , తె ఏనైసం ప్రతిసంగమయతః” , ఉత్త రంపతి గమతః” , అనూకారాత్పరమితికిం । , చక్షునైఽస్తనామానాప్యతూధవతః” , ఏతేజై మహాయజ్ఞ స్యాం త్యేతినుయత్” । యదికిం । , పరపతయైత్వాగ్నిహృమి । నూనక్త్యైత్వాగ్నిహృమి” । , బుధ్ధవతీ అగ్రవతీ యజ్ఞానువాక్యే ఆకరోత్” । , మాం విబుచోధాయ్యే కంయత్” । ఇష్టప్రీతికిం । , అగ్నయేవాత్ర పురోదాశ మస్మాకపాలం కుర్యాత్” । , తె ఆబూతాం వరం పృణావహై” । , హవిర్ధానే పృవర్తయేయుః” । వర్తేతికిం । , తేఽదిత్యాగం సమధీయంతత్యయా సృణూనామ” । , ఏవేనై సహస్తామ్” । , వైశ్వదేవాగ్ని మారుతే ఉక్తే అవ్యథయన్తి స్తభ్నీతామ్” । , ఉత్తమే జౌదుంబరీవాచయతి” । , తె ఏ వయజమానస్యతతోవి భృతస్తస్మాత్” । తేతికిం । , మన్మహేయావాత్మస్వద్భిభృతోయాచ రక్షతః” । , ఏతదధాతేయ అగ్నిం గాయత్రిం” । గాయత్రీమితికిం । , సధ్యైఽగ్నిం పురీ ష్యమ్” । , ఏతేజై యజ్ఞ స్యాం సాయసిసుగ్రీతాభ్యామేవ” । ఆత్రోపదద్వయమేకం నిమిత్తమిత్యేతత్పదముద్దిశ్య అష్టమియమగ్గం పృసంఘ ఇతిచేత్ నాయం పృసం

గః । నిమిత్తైకదేశస్య షష్ఠ్యోపపత్తేః సకలస్యాపి నిమిత్తస్య షష్ఠత్వముపపద్యతే । లోకే షష్ఠనయవధర్మేణాచయవిరో విశేషనిధేః । తథాహికర్ణే కుండలం దాదయంతం కుండలీ దేవదర్త ఇతి వదంతి । ఏవేతికిం ..అపహంగంస్యగ్నై । తాభ్యాం పతేమ” । ..యేద్యే అహారా తే ఏవ తేఉభాభ్యామ్” । ..ఉత్పన్నైశ్చఇత్యాహుర్మే అవాంతరమ్” । అంతరమితికిం ..సం తేనతేహేష ఉగుత్తమమ్” । అషష్ఠానితికిం ..పరఇత్యుత్తరః” ఇతి పరిభాషణా అనంతరమైవ పరత్వం స్యాత్ । తస్మాద్భూదిశి॥౫౨॥

 సూత్రం:—నగ్రామీవర్చసీ మిథునీమాసే లోకేధతై॥౫౩॥

వై:—పూర్వేణాప్రాప్తౌ ప్రిసంగోనే ననివార్యతే । గ్రామీ వర్చసీత్యాదీనామపి అధికృతవర్ణః పదాంతః ప్రిగ్రహోనభవతి । గ్రామ్యేవభవతి ప్రియవతి యాజ్ఞానువాక్యే భవతః’ । బ్రహ్మవర్చస్వేనభవత్యుభయతోరుక్తాభవతః “అథమిథునీభవతః” ఏతేషాం భవతోనూకారాత్పరమితిప్రతిః । పూర్ణమాసే ప్రియచ్ఛతానబూతామ్’ । లోకప్రితిస్థిత్తయన్తి క్వాపడమా భవతః’ జ్యోతిర్ధతైజ్యోతిష్కన్తా వస్మా ఇహలోకా భవతః’ (ఏతేషామిత్యాదిః ప్రాప్తిరిత్యన్తివర్తేః అన్యోదాహరణన్వయ మధ్యస్థాక్వచిత్కోశేషం) ॥౫౩॥

అభా—గ్రామీవర్చసీ మిథునీమాసే లోకేధతై ఏతేష్యవర్చస్వగోమయతో ననరః ఇత్యాదిసంగోపి ప్రిగ్రహో న భవతి । యథా—..గ్రామ్యేవభవతి యాజ్ఞానువాక్యే భవతః” । ..బ్రహ్మ వర్చస్వేనభవత్యుభయతోరుక్తా భవతః” । ..అథమిథునీభవతః” । ..పూర్ణమాసే ప్రియచ్ఛతానబూతామ్” । ..లోక ప్రతిస్థిత్తయన్తి క్వాపడమా భవతః” । ..ధతై జ్యోతిష్కన్తావస్మా ఇహలోకా భవతః” ॥౫౩॥

 సూత్రం:—అశై సమానపదే నిత్యమ్ ॥౫౪॥

వై:—అశై శబ్దోయస్సమానపదే ఏకపదేన ర్తతై తత్ప్రిష్టోధికృతవర్ణః పదాంతః ప్రిగ్రహోనభవతి । ప్రజామవరుద్ధతైతిరాత్యావభిలో భవతః’ దర్శపూర్ణమాసా యజ్ఞశైతాభ్యామేవ’ । సమానపదఇతికిమ్ ? అహారాతే ఏవతే ఉభాభ్యామ్’ । నిత్యగణాహృద్విధ్యస్తరప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతే । ఉనన్త తేపేష్వంగోహి’ । ద్వైజాయెవిన్దతై॥౫౪॥

 సూత్రం:—అవేచావేచ॥౧౫॥

పై:—చ శబ్దో నిత్యం నేత్యన్వాదిశతి । అవేశజైఽధిక్రమవర్ణ
పదారతః పృగ్గ్రహోనభవతి । “అనాతతాయధృష్టవే । ఉభాభ్యామ్”
నిత్యగ్రహణాద్విధ్యస్తరప్రాప్తిరపినివార్యతే । “సూయవసీసీమనవే” ।
“వాయవ ఆరోహణవాహా”॥ (కృచితోక్తేషు అన్నిమసూత్రోద్వయమే
కీకృత్య వ్యాఖ్యాతం దృశ్యమానమపి “అవేచ” ఇతివృథక్కుత్త్ర వ్యా
ఖ్యానమపి తేషేషాదృశ్యతే)॥౧౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్య గోపాలమిత్రమిరచితే నైదికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే చతుర్థోఽధ్యాయః॥

“భౌ—నిషేధంచకాగోన్వాదిశతి । అతే అవే ఇత్యనయోః పక్షక దేశయా
దస్త్య స్వరక సమానపదే వర్తిమానో గమయతో శ్చనత ఇత్యాదిపరోఽపి నిత్యం
పృగ్గ్రహోనభవతి । యథా—..అవయవ తేఽపీరాత్రాన్వతో శ్చనత”..అభ్యా
న్వాయతే నన్త్రమేనమభివృద్ధయతి” । ..అనాతతాయధృష్టవే । ఉభాభ్యాయుతే
నము” । సమానపదఇహం । ..ఏవతే ఉభాభ్యామ్” । అత్రీవ్యత్యైః ప్రాప్త్య వ
చ సహాంశ్చ ఇహ సోదాహరణం ..ఉపబంధుతేశాయ” ఇహీమాత్రే పృగ్గ్రహ
దస్తమే । సమానంచ తత్ప్రదంచ సమానపదం లిప్యేత్ ॥౧౬-౧౭॥

ఇహి భౌవ్యత్యై ప్రాతిశాఖ్యవివరణే పృగ్గ్రహ సూయాపరంనామ చతు
ర్థోఽధ్యాయః॥

—❦—

అథపంచమోఽధ్యాయః

 సూత్రం:—అథసగ్ంహితాయామేకప్రాణభావే॥౧॥

పై:—అధికారోఽయం ఆపోడశాధ్యాయ పరిసమాప్తైః యానిత
ఊర్ధ్వమనుక్రమి ప్యామః । తే విధయస్సంహితా యామేక ప్రాణభావే
చవేదితవ్యాః । ఇహద్వివిధో విరామః సమామ్నాయసిద్ధిః అశక్త్యాది
హేతుకశ్చ । తత్త్రీసమామ్నాయ సిద్ధోఽనువాకాన్తేషు తస్మద్య నిత్యా
వసానేషు పదకృమాంతేషుచ భవతి । ఇతరస్త్య నియతదేశః । తత్త్రీ
సంహితాయామితి పూర్వస్య అభావ ఉచ్యతే । ఏకఇత్య ప్రాణభావ

పరస్పరం | ఏకశాస్త్రాపాదానో నిశ్చయ ఏకపాదానాం | తేనభావ ఉచ్ఛారణం ఏకపాదానాభావః | తదుభయం సముద్భవమధిక్రియతే | తేనాస్యతరాభావేపికార్యాణి స భవంతి | యథా 'దేవంగమమసి' | శుద్ధధ్వంజైవ్యాయకర్మణః' | ఇత్యత్ర సత్యవ్యక్త పాదాభావే "నోదాత్తస్వరితపరః" (14-31) ఇతినిష్కర్షణభవతి | తథా సంహితా ప్రయోగే 'త్రేవృతమాయకర్మణః' | ఇత్యేతావత్యశక్త్యాదికారణవశా దపాననె అయాదేశాదికార్యం స భవతి||

అథ భా— అథ ఇత్యయమధికారః | .. సంహితాయామేకపాదాభావే | ఇత్యేతదధిక్రమం వేదపద్యమ్" ఇవ ఉత్తరం యద్యత్యయమ్ | సంహితేత్యర్థః .. నానాపద సంధాన సంయోగః" (అర-అ) ఇతి సూత్రేణోక్తా సంహితేత్యర్థః | .. పరస్పరస్పర్శిక్ష్ణస్పర్శిహితా" ఇతి వైయాకరణాః పఠంతి | ఏకసముత్సర పాదాభావ ఏకపాదాభావః | తస్యభావః తదాభావః | తస్మిన్ ఇత్యాత్యేయమతం | అస్యత్రాపి సమాసస్సంగచ్ఛతే | ఏకపాదాభావేనైవ జన్యతే ఉచ్ఛార్యతే ఇత్యేకపాదాభావే ఏకపాదాభావే చాప్యసేన యావానుచ్ఛార్యతే వేదభాగః తావానేక ప్రాదాభావః ఇత్యేకపాదాభావ ఏవాపాననె పదవిధిః | నను సంహితాయామిత్యేతావత్తేనాఅమ్ ఏకపాదాభావ ఇతివా | ఉచ్యతే | ఉచ్యతే | ఏకప్రాదాభావ ఇత్యేకపాదాభావ మాత్రే ప్రవృత్తస్య సంహితావిధిః పదాపాననత్వం నేష్యతే | సంహితాయా మిత్యేకపాదాభావ మాత్రే తుపదేష్యేకపాదాభావ ఉపపద్యతే ఇతివత్సమానం కార్యం తుత్యేనా ఇతి త సంపదాపాననత్ | తస్మాదస్మిన్ముఖయారంభే ప్రయోజనమస్తి||

 సూత్రం:—యథాయుక్తాద్విధిస్సప్రకృతిః||

వై:—ఇహ సంహితాయా మిత్యేకపాదాభావ త్ప్రతియోగివిభక్తయూపం ప్రకృతత్వే నాశ్రితమితి తావద్విజ్ఞాయతే | త చ్చతుర్విధమ్ పదాని వర్గా అక్షరాణ్యంగానిచేతి | కుత ఏవమితిచేత్ | "అథచతస్సంహితాః" (24-1) ఇత్యభ్యుపగమాత్ | తత్రపదాత్మకంవిభక్తయూపం పదాధ్యాయేవర్తతే | క్రియాధ్యాయోపయజ్యత ఇతియద్యపి సాధ్యతా మర్హతి | అత ఏవ విభాగే హాస్వత్యాదికార్యం విహితమ్ | తథాపి వక్ష్యమాణకార్య వివర్యయూపాణాం తద్విభాగ ప్రకారాణాం విచిత్రీతయావిస్తర ప్రతిపాద్యత్వాత్ ద్వ్యతాపదనం దుష్కర మితి

తదీహప్రధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నాయస్య ప్రకృతిరూపం సాధన
 మాశ్రియతే । వర్ణాత్మకంతు విభక్తిరూపం సక్వచిదపి సమామ్నాయ
 విద్యత ఇతి నై వసాధ్యతామర్హతి । కల్పవిమానంతు తదన్యార్థః తయైవ
 కల్పమితి । తదపితివిధమ్ । ప్రధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నాయస్య
 ప్రకృతిరూపం సాధనం వదికల్పితే । తదనేన సూత్రేణాభిధీయతే । య
 థా యక్తో యథా భూతః । తస్మాల్లబ్ధోప పంచమీ । యథా భూ
 తం శబ్దమాశ్రిత్యవిధిః కరిష్యతే పదాత్మకం వర్ణాత్మకంవా । సాస్మిన్న
 ధికారే ప్రకృతిర్వేదితవ్యా । సతుపూర్వన త్సంహితామ్నాయ సిద్ధం
 శబ్దరూపమితి । అపిచ అక్షరసంహితాఽంగ సంహితా చ వర్ణ సంహి
 తాయా అవాంతరభేదా వర్ణా విశేషత్వా దక్షరాణామంగానాంచ । తె
 న“అథవర్ణానామ్” (13-5) ఇతి వర్ణసంహితాధికారాత్ప్రకృద్ సంహి
 తా విధీయతఇతితావత్స్పష్టమవగమ్యతేఇదంతం సవివేక్ష్యతే । కుత్రీవర్ణ
 సామాన్యసంహితా కుత్రాక్షర సంహితా కుత్రాంగ సంహితేతి తద
 వ్యనేన సూత్రేణ వివిచ్యతే । యథాయుక్తాద్విధిః సా ప్రకృతిరితి । య
 త్రాక్షరత్వ నిబంధనః కార్యవిధిః । యథా-“ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః”
 (14-2) ఇత్యన్యాయశేషే “స్వరితాత్సగ్ం హితాయామ్” (21-10)
 ఇతి సూత్రద్వయేచ—తత్రాక్షరాణాం ప్రకృతిత్వమ్ । యత్రత్వంగత్వ
 నిబంధనః కార్యవిధిః—“వ్యంజనగ్ం స్వరాంగమ్” (21-1) ఇత్యాది“స్ప
 ర్శశ్చోష్ఠపరః” (21-9) ఇత్యన్తైగ్రిధే—తత్త్రింగానాం ప్రకృతిత్వమ్ ।
 శిష్టైవర్ణసంహితాధికారేవర్ణ సామాన్యస్యేతి । కించ వర్ణ సంహితాధికా
 ర విహితానాం ణకారాదీనాం సకారాదయః ప్రకృతయ ఇత్యేతద్విధి
 త ఏవ అవగత్తవ్యమిత్యై తదవ్యనేన సూత్రేణ ఖ్యాప్యతే । అన్యేతు
 దశమాధ్యాయే ఽక్షరసంహితా విధిరిత్యాపహః । “పదసంహితాక్షర
 సంహితా” (24-2) ఇత్యనుక్రిమణాత్ । లేషాం “ప్రీ ఉగముక్థమ్”
 ఇత్యాదౌ సంధికార్యంస్యాదేవ । “అక్షరసంహితా వర్ణసంహితా”
 (24-2) ఇత్యనుక్రిమణంతు వర్ణసమామ్నాయే స్వరాణాం ప్రాధమ్యా
 దిత్యనుసంధేయమ్॥౨॥

ప్రభా- ప్రకృతి సంహితా స్వరూపం అనేనోచ్యతే । .. ప్రకృతిస్వకృమః (అ-౨) ఇతి విజ్ఞేయత్వేన విధానాత్ । యథాయుక్తాత్ యథాస్థితాత్ పదసాధాత్ మాటస్థాత్ అవిచాలిన్య విధిః సా ప్రకృతిసంహితా విజ్ఞేయా । విధి విధానం ప్రకృతిరిత్యర్థః । యథా-.. స్వధా అస్యర్హీచాసి” । .. గన్యన్నిచప్రసా అసి” । .. సహస్రస్యప్రసూఅసి” । .. ప్రబుద్ధియా ఈరతే” । .. జ్యాఇయగ్ంసమ నే” । .. అమినస్త ఏవై” । అత్ర సూత్రే పదానాం పరస్పరాన్వయో మహాభా ష్య నచసేన విజ్ఞేయః । తచ్చ సచనం .. తానగ్ధప్రకృతయః” (అ-౩) ఇత్యుక్తి పతి తమ్ । ఏవ మన్యతాప్రిపి .. స్వరూపయార్థ్యధ్య యప్రిసమమ్” (౧౯-౧) ఇత్యాచౌ మస్తైచ్యమ్॥౨॥

 సూత్రం:—తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్॥౩॥

వై:—తత్ర సంహితావిషయే పూర్వ పూర్వసూత్రీ విహితం కార్యం ప్రథమం భవతి । సవరసూత్రీ విహితమ్ । యథా- “ఆయుషా నామ్నోహి” ఇత్యత్ర ఆజః “దీర్ఘగంససూనాక్షరే” (10-2) ఇతి పూర్వే ధై కాదేశః కర్తవ్యః । “ఇవర్ణపర ఏకారమ్” (10-4) ఇతి ఏణః । తత్ర పూర్వసూత్రీ విహితో దీర్ఘాదేశః ప్రథమం భవతి । తత ఏకాదేశ ఇతి ప్రసూప సిద్ధిః । యదితు “ఇ వర్ణ పర ఏకారమ్” (10-4) ఇతి ఏణః ప్రథమం స్యాత్ । తదా నామ్నా - ఏహితితాన్భవతి । తత “ఏకారే కార పర ఏకారమ్” (10-6) ఇత్యైకారాదేశాదనిష్ఠరూపం స్యాత్ । తథా ‘అధైతా ఆహుతర్హహాతి’ ఇత్యత్ర థ కారాత్పురస్యా కౌన్య “ఏకారే కారపర ఏకారమ్” (10-6) ఇత్యైకాదేశః కార్యః । “ఉదాత్తా త్పరోఽనుదాత్తస్వరితమ్” । “వ్యంజనాన్తహితా” (14-29-30) ఇతి స్వరితాదేశశ్చ । తత్ర పూర్వ సూత్రీ విహిత ఏకాదేశః ప్రథమం భవతి । సచానుదాత్త ప్రకృతి కత్వాద నుదాత్తః । తతస్తస్య స్వరితాదేశే ప్రాప్తే “నోదాత్తస్వరిత పరః” (14-31) ఇతి ప్రతిషేధాదిష్టస్వర సిద్ధిః యదితు ప్రథమం స్వరితాదేశ స్యాత్ । తత ఏకాదేశోభవకా “స్వరితా నుదాత్త సన్నిపాతే స్వరితమ్” (10-12) ఇతి స్వరితస్యాత్ తస్యతునబాధకం కించిదితి స ఏవశూయేత॥౩॥

త్రిభాతత్ర సహితావిధానే పూర్వం పూర్వం పదంశూత్రం చ ప్రథమం కర్తవ్యమ్ । యథా ..భక్ష ఆ ఇహి” ఇత్యత్ దీర్ఘం సమానాక్షర (౧౦-౨) ఇహి దీర్ఘః । ..భక్షాఇహి” ఇతి సిక్థిః ..ఇ వర్గ పర ఏకారమ్” (౧౦-౪) ఇత్యేకార కృతే ..భక్షేహి” ఇతి భవతి । అన్యథా భక్షశబ్దేనసస్థియమానై భక్షేహితిస్యాత్ తచ్చానిష్టమ్ । పూర్వపద కర్తవ్యత్వే ఏ త దాహరణమ్ । పూర్వనూత్ర కర్తవ్యత్వేపిపదామః । యథా ..ఇట్టిగ్రామనిష్కావ్యః” (౭-౨) ఇతి నకారస్యణత్వే కృతే ..ఉత్తమపర ఉత్తమగ్ం సగోయమ్” (౮-౨) ఇత్యనేన టకారస్యణత్వేకృతే వజ్జివత్వై ఇతి భవతి అన్యథా ఉత్తమ పర ఉత్తమమ్ (౮-౨) ఇతి నూత్రే ప్రభవం ప్రవృత్తై సోషణో నవత్వా ఇతిస్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । తథా ..ఏట్ స్వయ మభి గూర్తాయ” ఇత్యత్ర ..ట నకార పూర్వశ్చతకారః” (౫-౩౩) ప్రథమ ఊష్మ పరః (౧౪-౧౨) ఇతి నూత్రీద్యయం ప్రసక్తమ్ । తత్ర పూర్వత్వాత్ ..ట నకార పూర్వః” (౫-౩౩) ఇత్యే తదేవ ప్రభవం కర్తవ్యమ్ । అన్యథావట్ స్వయమ్ ఇతి స్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । అథవా ..ఇమం విష్వామి” ఇత్యత్ర ..ఉపసర్గనిష్కావ్యోఽనుదాత్తేపచ” (౬-౪) ..స్వగ్ పూర్వం వ్యంజనమ్” (౧౪-౧) ఇతి నూత్రీద్యయం ప్రాప్తమ్ । తత్ర ద్విత్వనూత్రీప్రాగ్మ్యై ..ఇమం విష్వామి” ఇతిస్యాత్ । ఏనాభిసంపత్వేమే ప్రభవం కర్తవ్యమ్ । పూర్వంపూర్వమితిపాపా నన్వత్యేన మగ్ం సమనయతి॥౩॥

 సూత్రం—త్రిపుమిధుపూర్వశ్చకారశ్చపరః॥౪॥

వై:—చ పర ఇ త్యకారాంతః వ్యంజన నిర్దేశః । నతు కేవలం గ్రహణమ్ । తథా సతి పదగ్రహణ పరిభాషా ప్రవృత్తైః మిధు పూర్వే తద సంభవాత్ । శకార ఇహంగమో విధీయతే । ఏతేషామాగమానామ భక్తత్వా త్పుర్వోత్తరే పదే నిమిత్తే భవతః । యస్త్వాగమోఽన్యతర భక్తస్తస్యేతరత్వదం నిమిత్త మితివేదితవ్యమ్ । తదయమర్థః త్రిపుమిధు ఇత్యేతయోః పదయోః పూర్వయో శ్చకార ఆగమో భవతి చ కారాదా పదే పరతః । యథా- ‘సీసంచమేత్రపుశ్చమే’ । ‘మిధుశ్చరంతమ్’ । ఏతత్పుర్వ ఇతికిమ్ ? ‘దిసం దృగ్ంహచక్షుః’ చ పర ఇతికిమ్ ? అసి నా మిధూకః’ ॥౪॥

త్రిభా- త్రిపు మిధు ఏవమూర్వః శకారాగమో భవతి చకార పరః । యథా- ‘సీసంచమే త్రిపుశ్చమే’ । ‘మిధుశ్చరంత ముపయాతి’ ఏవమూర్వ

ఇతికిం । విభుచమే ప్రభుచమే ఏవం పరఇతికిం .. అసి నామిభూక్యః” ||౪||

 సూత్రం—సంపూర్వశ్చ చంద్రపరః ||౫||

వై:—ను ఇతిపదే పూర్వై శకారాగమో భవతి చంద్రశబ్దే పరతః । యథా-“ఉభే సుశ్చంద్రస్మిన్విమః” । సు పూర్వ ఇతికిమ్ ? ‘వేరితచంద్రదక్షిణా యజ్ఞస్య’ । చంద్ర పరఇతికిమ్ సుచరితే భజ’ ||౫||

త్రిభా-చకారః శకారమన్వాదితతి । సంపూర్వః శకార ఆగమో భవతి చంద్ర పరః । యథా .. సుశ్చంద్రదస్మ విశ్వతే” । ఏవమన్వర్వ ఇతికిం । ప్రవన్య మాస్తిరతి ఏవం పరఇతికిం .. ఆమాసుచరితే భజ” । సు ఇత్యేవ ఇద్వైః పూర్వాయ స్కాదసా సంపూర్వః ||౫||

 సూత్రం—సంపూర్వః సకారః కురుపరః ||౬||

వై:—సమితిపదే పూర్వై సకార ఆగమో భవతి । కురుశబ్దే సరతః యథా-“యజమానస్సగ్ం స్మూరుతే” । సమ్ పూర్వ ఇతికిమ్ ‘యజ్ఞముఖ ఏవబ్రహ్మ కురుతే’ । కురు పర ఇతికిమ్ ? ‘సంవపామి’ ||౬||

త్రిభా-సమ్ ఇత్యేవం పూర్వః సకారః ఆగమో భవతి కురు పరః । యథా-“యజమానస్సగ్ం స్మూరుతే” । ఏవమన్వర్వ ఇతికిం । .. పూర్వోఽగశగ్ం ఆలంకరు” । ఏవం పర ఇతికిం .. ఏకస్య త్రైవిద్యాసాక్షి సామం ఏవతి” । కురుశబ్దః పూర్వాయ స్కాదసా కురుపరః ||౬||

 సూత్రం—అక్షర్వచ ప్రత్యయస్త్వః ||౭||

వై:—చ శబ్దే న సంపూర్వ ఇత్యన్వాదిత్యతే । ప్రత్యేతిసశ్చ దాగచ్ఛతీతి ప్రత్యయః పరః । తథాబహ్యవృత్తానాం ప్రాతిశాఖ్యేచప్రయుజ్యతే । “విపృతైశ్చ ప్రత్యయః సన్నకారః” ఇతి తదయమర్థః-సమ్మదే పూర్వే తతః పరోఽకుర్వశబ్ద సంబంధీయో వర్ణః తస్మాత్పరస్సకార ఆగమో భవతి । ‘త ఇషుగ్ం సమస్మూర్వత’ । అన్వాదే శేనకిమ్ ? ‘యద్యజ్ఞేఽకుర్వత’ । అకారాత్పర ఇత్యుక్తకతరస్మాదితి సంశయస్సన్యత్ । ఉభాభ్యాం వాపరస్వత్ । తన్మాభూదితి ప్రత్యయాదిత్యుక్తమ్ ||౭||

త్రిభా-చకారః సంపూర్వత్వమాగమంచాన్వాదితతి । అక్షర్వ ఇతిగ్రహణే ప్రత్యయాత్ పరః సకార ఆగమో భవతి సంపూర్వః । యథా-“త ఇషుగ్ం సమస్మూర్వత” ప్రత్యయో నామ అకార ఉచ్యతే । ప్రత్యాయ్యస్తే అభివ్యజ్యంతే

వ్యంజనాన్యనేనేతి ప్రత్యయః । సంపూర్వ ఇతికిం । .. అగ్నిహోత్రం ప్రతమ కుర్యత్ ॥౭॥

 సూత్రం:—నీచాపూర్వో దకార ఉచ్చా పరః॥౮॥

వై:—నీచాపదే పూర్వేదకార ఆగమోభవత్యుచ్చాపదే పరతః యథా “మధ్యాన్నీచాదుచ్చా” । నీచాపూర్వ ఇత్యన్యవ్యావర్త్యం శాఖాంతర । ఉచ్చా పరఇతికిమ్ ? ‘నీచాతంధక్షి’ ॥౮॥

త్రిభా:—నీచాపూర్వః దకారః ఆగమోభవతి ఉచ్చాపరః యథా—“మధ్యాన్నీచాదుచ్చాప్యగయా” । ఏకమూర్వ ఇతికిం । .. లోకం యన్త్యుచ్చావచ్చాన్తి” ఏకమూర్ ఇతికిం । .. నీచాతంధక్షి” । ఆగమ ఏతె॥౮॥

 సూత్రం: అసంపూర్వోఽరమృకారః॥ ౯॥

వై:—అత్రేదంసామర్థ్య సిద్ధమనుసన్ధేయం । పదాదేయా-లోప నికారా తత్రీపూర్వపదంనిమిత్తం । యాతుపదాంతస్య తతోత్తరపద మితి । తదయమర్థః- అసంశబ్దేపూర్వేఋకారః అర్ ఇత్యాదేశమన్న తె సంహితాయాంసర్వత్ర । యథా “గృహణామసమర్త్యైబహవః” । అసం పూర్వఇతికిం? ‘యజ్ఞస్యసమృద్ధ్యై’ । నస్వత్రాప్రస్యసంశబ్దోఽస్తి । సత్యం । అపదత్వాన్నగృహ్యతె॥౯॥

త్రిభా:—అసంశబ్దేపంపూర్వః ఋకారః ఆరం వికారమాపద్యతె॥ యథా “గృహణామసమర్త్యైకా” । అత్రనిమిత్త మేకపదసంవిక్షేయమ్॥ అన్యథా “కల్యాణీ రూపసమృద్ధా” । “వహీహ్యేషసమృద్ధ్యై” ఇత్యాదావపిభవేత్ । ఋకారఇతికిం “అసంత్పజ్జహి” ॥ ౯॥

 సూత్రం:—అవగ్రిహ ఆశీర్ధాస్సువరితీ రేఫం పరస్పకారఃషకారం॥

వై:—ఆశీర్ధాస్సువరిత్యవగ్రిహోరేఫమాదేశమన్న తె సంహితాయాంసర్వత్ర । అవగ్రిహస్యోత్తర పదసంహితైవ ప్రాధమికబ్ధికితత్వం హితాయాంకార్యాణి విధీయంత ఇత్యనుసన్ధేయం । ఏవంపరపదస్య నిమిత్తత్వేసిద్ధే పూర్వపదాంతస్యాయం షికారోవిధీయత ఇత్యర్థాత్పము

ద్యతే। అవగ్రహత్పురస్సకారశ్చ మకారమాదేశమశ్నుతే సంహితా
యాం పదాదేర్వికారస్య పూర్వపదం నిమిత్తమిత్తుక్తమైవ తద్యథా-
‘ఆశీర్వదయర్చా’ । ‘ఉస్మావేతంధూమాహావసశూ’ । ‘దివిమూర్ధానం
దధిషేసువర్నాం’ । ఆశీరిత్యస్య రేఫాదేశేన ‘కఖపకారపరః’ (8-23) ఇ
త్యవచారోనివర్త్యతే । విశేషవిషయత్వాదస్య రేఫవిధేః । ధూస్సువరిత్య
సయోస్తు ‘అఘోషపరస్తస్య’ (9-2) ఇత్యామ్నాదేశోనివర్త్యతే। అవ
గ్రహ ఇతికిం? ‘యేదేవాదేవసువస్థస్’ సకారఇతికిం? ‘ఆశీర్వదయర్చా’॥

తీర్థాః—అవగ్రహే ఇతి సప్తమ్యస్తంపదం అశీఃపగ్నతిభిఃప్రత్యేకమభి
సంబధ్యతే। అశీఃఘాఃసువః ఇత్యేతేష్యవగ్రహేషు విసర్జనయో రేఫమాప
ద్యతే॥ ఏతేభ్యఃపరః యదివత్కతే సకారః తహింసోపి మకార మాపద్యతే।
యథా—‘ఇత్యాశీర్పదయర్చా’ । ‘ఘోర్నాహావసశూ’ । ‘సువర్నాంబిహ్వమగ్నై’
అవగ్రహఇతికిమ్ । ‘దేవసువస్థస్య’ । ‘కఖపకారపరః’ (౧-౨౩) ఇత్యనేన అశీష్య
దయేతిప్రాప్తమ్ । ‘అఘోషపరస్తస్యసస్థావమ్’ (౯-౨) ఇతి ధూస్సాహా । సువ
స్సాంఇతిచప్రాప్తమ్ । తదుభయద్వింగాయాయమారంభః । ఇతిశబ్దవిషయేషైషవిశేషో
నాన్యేషామితి ప్రకారవాచీ॥ ౧౦॥

 సూత్రం—అథలోపః॥ ౧౧॥

వై :—లోపాధికారోఽయం లోపాగమవివేచనార్థః । లోపవిధే
రస్యత్రయః అః కారః సఆగమస్య సంక్షేపిభావః । ‘తిప్తస్త్రేకయాసపూర్వః’
(5-19) ఇత్యేతదంతో ఽయమధికారః ॥ ౧౧॥

తీర్థాః—అథఇత్యయమధికారః । లోపః ఇత్యేతదధిక్రృతం వేదితవ్యమ్ । ఇతఉత్త
రం యద్యత్ప్రముః । యమధికారః ‘తిప్తస్త్రేకయా’ (౫-౧౯) ఇతిసూత్రోపర్య
ంతమస్తవ్యః॥ ౧౧॥

 సూత్రం—ఈంపూర్వోమకారః॥ ౧౨॥

వై :—ఈమితిపదే పూర్వోమకారోలుప్యతే । ‘ఈమన్ద్రాసుపి
యసః’ । ఈంపూర్వ ఇతికిం? ‘మావస్తేన ఈశతమాఘశక్ంసః’ । పదఇతికిం?
‘పుథివీంమాహిగ్ంసీ’॥ ౧౨॥

తీర్థాః—మకారః ఈమఇత్యేవం పూర్వోలుప్యతే । యథా ఈమన్ద్రాసు

ప్రయసః, ఏనం పూర్వఇతికిం, 'ఇమం మేనరుణః', దీర్ఘేణకిం?, అగ్నిం మిత్రం వరుణం, ఈమితి పదగ్రహణమ్, ఇతరథా 'పుణిపీంమాహిగ్ంసీః' | ఇత్యాజా మకారో లుప్యేతత్తచ్చానిష్టమ్, మకారఇతికిం! 'ఈజ్కూ-రాయస్వాహేబ్జ్కూతా య' || ౧౨

 సూత్రం:—తునుపూర్వఉదాత్తయోర్వకారః || ౧౩||

వై:—తును ఇత్యేతయోః పదయోః ఉదాత్తయోః పూర్వయోః వకారోలుప్యతే | 'సత్వైదర్శపూర్ణమాసాయజేత' | 'మనుష్యా యైస్సై' | తునుపూర్వఇతికిం? 'మావస్సైనఈశత' ఉదాత్తయోరితికిం? 'అక్తగ్ంరిహాణావియన్తువయః' ఇతి కేచిత్ | తదయుక్తం | పదగ్రహణ పరిభాషయైవ నిరన్తత్వాత్ | 'సతా' తెవిశ్వమనువు త్రహత్యే' | ఇత్యాది ప్రత్యుదాహరణ్యం | అత్ర తులప్యకారాది (1-52) ఇతి విధానాదస్తిహి ప్రాప్తిః | వకారఇతికిం? 'ప్రతుజనయతీతి' | 'భూయఇన్నతేదానం' || ౧౩||

తిభా:—తును ఇత్యేవం పూర్వోవకారః లుప్యతే తయోః తున్యోః ఉదాత్తయోః సతోరిపీవిభజ్య వినియోగోవిక్షేయః | యథా 'సత్వైయజేత' | 'ఇన్నాన్వ ఉపస్థైర్ణవ' | ఉదాత్తయోరితికిం! 'అనువుత్రహత్యే' | అప్యకారాది (౧-౫౨) ఇతి ప్రాప్తిః | ఏవం పూర్వఇతికిం! 'ఇదం వామాన్యేహవిః' | వకారఇతికిం 'ప్రతుజనయ తీతి' | 'వినుషేనుష్టమ్' తుశ్చ మశ్చ తునూతౌ పూర్వాయస్మాత్ సత్యోక్తః || ౧౩||

 సూత్రం:—ఉత్పూర్వస్సకారోవ్యంజనపరః || ౧౪||

వై:—ఉదితిపదేపూర్వో వ్యంజనపరస్సకారోలుప్యతే | 'జ్యోతిషాదిపముత్తభాన' | 'ఉత్థాస్యతేస్వాహా' | ఉత్పూర్వఇతికిం? 'మావస్సై నఈశత' | వ్యంజనపరఇతికిం? 'దేనస్త్వానవితోత్పజతు' (౨-3-౧౦) ననుమూ లతాస్తి-ఉనస్థాస్త మ్భ్యాః పూర్వస్య (౮-౪-౬౧) ఇతి స్థాస్త మ్భ్యా రేవనకారస్య పూర్వసన్తా దేశపూర్వకోలోపః స్మర్యతే | ఇహ తు వ్యంజనపరఇతి సామాన్యేనోక్తం | తతోఽన్యస్యాపిలోపః ప్రాప్నోతి- 'పునరుత్పూతం వానః' | 'శ్రుతఉత్పానీతి జనితామతీనాం' | ఇతి నైషదోపః | సహ్యత్ర మూలతాస్త్రిసిద్ధం పదపరిమాణమిష్యతే | అపి తు సమామూన ప్రసిద్ధ మేవ | తేన పునరత్యుత్పత్తిమిత్యత్ర ఉచ్చబ్ధస్య పదైకదేశత్వాన్నప్రసంగ

నాసిశ్చ త ఉత్సాహీత్యత్ర పృనంగః | సంహితాగ్రంథమాత్రవిషయ
త్వాదస్యశాస్త్రస్య | ఇహతపిః “ఉదాయుషాస్వాయుషా” ఇత్యనువా
కేస్వాయుషోదితికృమస్య జటాయాంస్యాత్ | “స్వాయుషోదుద్వాయుషా
స్వాయుషాత్” ఇతి అతోచ్యతే—

నాసమామ్నా తరూపస్య ప్రాతిశాఖ్యంప్రవర్తకం |

జటాతతోఽసమామ్నా తా నాస్యశాస్త్రస్యగోచరః॥

త్రివిధోఽహిసమామ్నాయః సమామ్నాయః | సంహితామ్నా
యః పదామ్నాయః కృమామ్నాయః ఇతి | జటాతునకదాచిత్సమామ్నా
యః | కిన్వభిజ్జైర్జాతుచిత్ప్రయుజ్యతే | తదుక్తంశీక్ష్మాయాం |

ప్రాతిశాఖ్యాదిశాస్త్రజ్ఞః సర్వశీక్ష్మావిశారదః |

బుద్ధిశక్తిసమేతోయః సజటాంవక్తుమర్హతి॥

కార్యంవ్యాకరణేఽనుక్తంసమామ్నానబలాత్కృచ్ఛిత్ |

దృష్టంవ్యానువిధాతవ్యం నానామ్నాతంచకల్ప్యతే॥

ఛందోవైశేషికంకార్యం యచ్చవ్యాకరణాదిషు |

స్మర్యతేహేతురత్రాపి సమామ్నానబలంఖలు॥

తస్మాదసమామ్నాతసంధిషు ఛందోవైశేషికం వ్యాకరణాను
క్తంచకార్యం నారోపయితవ్యం | కించజటానాస్యశాస్త్రస్య విషయః తే
కాదశాధ్యాయే “రాయెనఇంద్రోపూర్వః” (౧౧-౯) ఇతిసూత్రేస్పష్టం
భవిష్యతి॥ తస్మాన్నాత్రిత్యానికార్యాణి జటాయామసమామ్నాత సంధి
షునివేషయితవ్యాని | యచ “అభిధఃపితః” ఇత్యాదీనాం విధయస్తేషామపి
జటావ్యతిరిక్తవిషయాః తత్రతత్రదర్శయిష్యంత ఇత్యలంప్రసంగేన ॥౧౨॥

త్రిభాః—వ్యంజనపరః సకారః ఉత్పూర్వః లుప్యతే | “ప్రతిత్వత్తైస్య సయ
త్వాయ” | వ్యంజనమస్మాత్ప్రమితివ్యంజనపరః | ఏవంపూర్వఇతికిం | “జగత్సాదేవ్యాః”
సకారఇతికిం | “ఉత్క్రంస్యతేస్వాహ” | ఏవమపి ఇతికిం | “ఉత్సాదేన జిహ్వ
మహ్యందేన” ॥౧౩॥

 సూత్రం:—ఏషసస్య ఇతిచ॥ ౧౫॥

వై:—చశబ్దేనవ్యంజనపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే॥ ఏషః॥ సః॥ స్యః॥ ఇత్యేతానిపదానిలుప్యంతే॥ వ్యంజనేపరతః॥ అత్యాన్వోవర్ణోలుప్యంతే॥ వర్ణస్యవికారలోపా (1-56) ఇతిపరిభాషణాత్॥ ఏషవై దేవరథః'॥ ఏషశ్చ యజ్ఞోయజ్ఞపతే' సఖదిరోభవత్'॥ సగిరిముదై త్తమగ్నిరనూదైత్'॥ 'ఏషస్యవాజీ'॥ 'అయముస్యప్రదేవయుః'॥ అన్వాదేశేనకిం? 'యస్యైష ఉపధీయతే'॥ 'సఇన్ద్రోమస్యత'॥ నస్వత్యాపియకారాదేశపూర్వకోలోపా స్తీతికథం ప్రత్యుదాహరణం॥ ఉచ్యతే-యకారలోపేహిపరశ్చ॥ (10-25) ఇతిసంధికార్యనిషేధాదిప్త రూపసిద్ధిః॥ విసర్జనీయస్య సాత్కాన్తోపేతు సంధికార్య ప్రసంగాదనిష్టరూపాపత్తిః॥ ౧౫॥

తీర్థా:—స్యై విషయః ఇతిశబ్దః ప్రత్యేకమేష ఇత్యాదీక్ విసర్జనీయస్తాక్ ద్యోతయతి॥ చకారోవ్యంజనపరతా మన్వాదిశ్యతి॥ ఏషః సః స్యః ఏషుపదేషు విసర్జనీయా వ్యంజనపరోలుప్యంతే॥ యథా—'ఏషతేగాయత్రః'॥ 'సతేభానాశి'॥ 'ఏషస్యవాజీ'॥ ఏనమ్వరఇతికిం॥ దమ ఏవాస్యైష ఉపతిష్ఠతే॥ 'సఇభాన'॥ ౧౫॥

 సూత్రం:—నాసః॥ ౧౬॥

వై:—అసఇతిపదం వ్యంజనేపరతఃనలుప్యతే॥ హృత్స్వసోమయోభూన్'॥ 'అప్యకారాది' (౧-౫౨) ఇతిప్రాప్తిః॥ ౧౬॥

తీర్థా:—అసః ఇత్యస్మిక్ గ్రహితే విసర్జనీయః వ్యంజనపరో నలుప్యతే 'హృత్స్వసోమయోభూన్'॥ 'అప్యకారాది' (౧-౫౨) ఇతిప్రాప్తేనికాపేధః॥ ౧౬॥

 సూత్రం:—ఇద్విదగ్న ఇమాన్న ఏనౌషధీఃపరఃసః॥ ౧౭॥

వై:—ఇదు॥ ఇదగ్న॥ ఇమాన్నః॥ ఏనా ఓషధీః॥ ఇత్యేతేషు పరతః స ఇతి పదంలుప్యతే॥ అవ్యంజనపరార్థంచవచనం॥ 'సెదుశోతా' 'సెదగ్నలస్తు'॥ ఉలగ్నఇత్యుపబన్ధాభ్యాంకిం? 'సఇజ్జనేన'॥ 'సేమాంసో హవ్యదాతిం'॥ నఇత్యుపబన్ధేనకిం? 'సఇమామభ్యమృశత్'॥ 'సైనానీకెన' 'సౌషధీరనురుధ్యసే'॥ ౧౭॥

తీర్థా:—ఇదు॥ ఇదగ్న॥ ఇమాంసః॥ ఏనా ఓషధీః॥ ఇత్యేషుష్పరః సః

ఇత్యత్ర విసర్జనయోగపుటే యథా-“సేనుహోతా” “సేదగ్నాఅస్తు” । ఉఅగ్న ఇత్యేతాభ్యాంకిం “సఇజ్జనేన” । “సఇద్ధేవేషగచ్ఛతి” । “సేమాంసోహవ్యదాతిమ్” సఇతికిం । “సఇమామభ్యమృశత్” । “సైనానీకేన” । “సాషడ్ధీరసురుగ్యసే” । స ఇతికిం పరోదివాపరవివా ॥ ౧౭॥

 సూత్రం:—అవగ్రహఇత్యేకం ॥ ౧౮॥

వై:—ఇతిశబ్దోపబంధాత్పర ఏకమిత్యవగ్రహః సంహితాయాం లుప్యతే । పాపీయాన్స్వాదిత్యైకై కం । అవగ్రహఇతికిం । అర్ధకగ్ంస్వాదిత్యైకమగ్రే । ఇతీత్యుపబంధేనకిం? యదేకమేకగ్ంసమ్భరేత్ ॥ ౧౮॥

తీర్థా:—ఇతిశబ్దవిశిష్టే ఏకమ్ ఇత్యస్మిన్ అవగ్రహ మకారోలుప్యతే । యథా-ఇత్యైకైకం తస్యజుహుయాత్ । అవగ్రహఇతికిం । “ఇత్యేకమగ్రైభ” ఇతిశబ్దవిశిష్టఇతికిం । యదేకమేకగ్ం సంభరేత్ ॥ ౧౮॥

 సూత్రం:—తిష్ఠన్త్యేకయాసపూర్వః ॥ ౧౯॥

వై:—తిష్ఠన్త్యుపబంధా త్పరమేకయేతిపదం లుప్యతే । ఏకయేత్యస్య అవగ్రహత్వాత్ ఉత్తరపదసంహితాయాం అస్త్యవర్ణోలోప మర్హతి । సఇహసపూర్వః పూర్వేణ ఉపాన్త్యైన వర్ణేనసహితోలుప్యతే । “పౌతితిష్ఠన్త్యైకై కయా” । తిష్ఠన్తీతికిం? కరోత్యేకయైకయోత్సర్గం । (ఏష సస్యఇత్యాదిచతుర్షు సూత్రైషూక్త్యోలోపనిషేధాగంగాయాం ఘోషఇతి వల్లక్షణయాపదాన్తస్యైవ । ఇహతుపదాన్తోపాన్త్యయోరేవేతి విశేషః । ఇత్యధికః పాఠః) ॥ ౧౯॥

తీర్థా:—తిష్ఠన్తి శబ్దవిశిష్టే ఏకయా ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యోవర్ణః స పూర్వః పూర్వసహితః లుప్యతే । యథా-తిష్ఠన్త్యైకైకయాన్త్యతయా సమాయంతి । తిష్ఠన్తీతికిం । “కరోత్యేకయైకయోత్సర్గమ్” । పూర్వేణ సహవర్తత ఇతి స పూర్వః ॥

 సూత్రం:—నకారః శకారం చపరః ॥ ౨౦॥

వై:—చపరఇత్యత్రాపి అకారాంతో వ్యంజననిర్దేశః । “నాయన్వైరయన్” (గీ-౨౧) ఇతిపౌతిషేధ సామర్థ్యాత్ । పదాంతోనకారః శకారమాదేశమశ్నుతేచకారే పదాదాపరతః । యథా- “భువోస్త్వాగ్ం

శ్చోత్సవః' సజాతాంశ్చాప్రపయతి "వృత్తాన్త్రాగ్గ్ంశ్చరేత్" చపర
ఇతికిం? తానాహరత్' ॥ ౨౦॥

తిభా:—చకారపరః సకారః శకారమాపద్యతే యథా—..అహీగ్ంశ్చ
సర్వాన్ బంధయన్'..బుతూగ్ంశ్చ తస్య నక్షత్రీయాంచ'..కర్ణాగ్ంశ్చ
కర్ణాగ్ంశ్చ' సకారఇతికిం..శంచమే' చపరఇతికిం..తా ఇన్ద్రోభిరన్వవిందత్'।
చకారః పరోయస్మాదసౌచపరః॥ ౨౦॥

 సూత్రం:— నాయన్నైరయన్నార్థువన్ననడాన్వలీ
వాన్వారుణానెవాస్మిన్ ॥ ౨౧॥

వై:—అయన్నిత్యాదిషు సకారశ్చకారంనాశ్నుతే చకారేపదా
దాపరతః ఆయన్-లోకమాయఇచ్చతసః' ఐరయన్-యామైరయఇచ్చ-
స్త్రిమసి' ఆర్థువన్-లోకఆర్థువన్ చరుణాస్మిన్'। అనడాన్-అన
డాన్వచ్చమే-ఘ్రిణీవాన్-ఘ్రిణీవాన్చేతతత్మనా'। వారుణాన్-తావ
తోవారుణాన్వచ్చతుష్కపాలాన్'। ఏవాస్మిన్-తావేవాస్మిన్వచ్చతుర్ధత్'।
ఏవేత్సుపబంధేనకిం? అస్మిగ్ంశ్చాముష్మిగ్ంశ్చ' ॥ ౨౧॥

తిభా:—అయన్, ఐరయన్, ఆర్థువన్, అనడాన్, ఘ్రిణీవాన్, వారు
ణాన్, ఏవాస్మిన్ ఏతేషు గ్రహణేషు సకారః శకారం నాపద్యతే చపరో ౨ పి
యథా..లోకమాయఇచ్చతసః'..యామైరయఇచ్చస్త్రిమసి'..ఆర్థువచ్చరుణా
స్మిన్'..అనడాన్చమే ధనుశ్చమే'..ఘ్రిణీవాన్చేతతత్మనా'..వారుణాన్వ
చతుష్కపాలాన్నిర్వచేత్'..ఏవాస్మిన్వచ్చతుర్ధత్'.. ఏవేతికిం..అస్మిగ్ంశ్చాము
ష్మిగ్ంశ్చ' ॥ ౨౧॥

 సూత్రం:—తకారశ్చకారంశచచపరః॥ ౨౨॥

వై:—తకారశ్చకారమాదేశమశ్నుతే శచచ ఇత్యేతేషు వ్యంజ
నేషు పదాదిషుపరతః' యచ్చాప్రమాకః' "యచ్చిద్ధితే" "అచ్చచ్చస్తి"
ఏతత్పరఇతికిం? "యజ్జన్యఘోషదసి" ॥ ౨౨॥

తిభా:—శచచపరాస్తకార శ్చకారమాపద్యతే । యథా—..తచ్చంద్యో'
..తచ్చదమః'..తచ్చందసాం'..అత్రశచచపరఇతి సామాన్యేనోక్తాసాం నిమిత్త
సాం పాకృతత్వం విక్షేయమ్ । ముఖ్యత్వాత్ పాకృతత్వైకకృతయోః

పాక్రమముఖ్యమ్, అన్యథా శకారగ్రహణ వైయధ్యాన్యమ్ । కుతో వైయధ్యాన్యమ్ ?
 ‘సర్వపూర్వశ్చకారశ్చకారమ్’ (౫-౩౪) ఇతి శకారస్య సత్త్వకృతే ‘తకారశ్చ
 కారంచఛపరః’ ఇత్యేతావతైన సిద్ధిరితిబ్రూమః । కించ పరనూత్రైసతిప్రప్యతై
 పశ్చాత్ పూర్వసూత్ర ప్రసరణం నస్వరసమ్ । ‘తత్రపూర్వంపూర్వంప్రథమమ్’
 (౫-౩) ఇతినీయమంగం ప్రసంగాత్ ॥ ౨౨ ॥

 సూత్రం:—జపరోజకారమ్ ॥ ౨౩ ॥

వై:—జపరఇతి తకారస్య విశేషణం ననకారస్య, “అసన్నం సం
 దేహే” (౧-౨౫) ఇతివచనాత్ । తకారో జకారమన్నతై జకారేపదా
 దాపరతః । “అగ్నైరహముజ్జతి మనూజ్జేషం” ॥ ౨౩ ॥

తీర్థా:—సాన్నిధ్యాత్ తకారఇతిస్యతే । జపరః తకారః జకారమ్
 అష్టానీ, యథా—‘తజ్జయానాం జయత్వమ్’ । ఏవం పరఇతికిమ్ ! ‘తత్రప్రవాతే’ ॥

 సూత్రం:—నకార ఏతేషు ఇకారం ॥ ౨౪ ॥

వై:—ఏతేష్వితి శచఛజాప్రత్యవమృశ్యై నై । నత్వాసన్నస్య
 జకారస్య వ్యక్తిభేదాగ్రహ్యై నై, “అనేకస్యాపి” (౧-౨౬) ఇతి వచనాత్ ।
 ‘తేనైవైనాఞ్చమయతి’ చకారపరత్వేతు యత్రశకారాదేశఃప్రతిపిద్ధస్త
 త్రైపదిభిః ప్రవతత ఇత్యవిరోధః । యామైరయఞ్చజ్జైమసి’ । తురోధృ
 జ్యఞ్చన్తః’ । “అసురాఞ్చాయామ” । ఏతేష్వితికిం? ‘తాన్మల్పయతి’ ॥ ౨౪ ॥

తీర్థా:—ఏతేష్వితి బహువచననిర్దేశాత్ ప్రత్యాసన్నసూత్రద్వయసైషు
 పరనిమిత్తేషు సంప్రత్యయః । తస్మాత్ ఏతేషు ఇతిశచఛజేషు పరతఇత్యర్థః । నకా
 రో ఇకారమాపద్యతే, యథా—‘తేనైవైనాఞ్చమయతి’ । శత్యావత్తా నిషిద్ధోయా
 నకారః సోఽత్యిచపరత్వనివషయీక్రియతే, లోకమాయఞ్చతస్యః’ । ‘తాఞ్చన్దోభి
 రను’ । ‘అపయాపనూత్రైజ్జయతే’ । ఏవమృరఇతికిమ్? ‘తాన్మల్పయతి’ ॥ ౨౪ ॥

 సూత్రం:—లపరా లకారమ్॥ ౨౧॥

వై:—అసన్నా తకార నకారా లకార మాదేశమశ్నువాతే।
లకారపదాదాపరతః, ఉక్షత్యేభ్య ఏవైనల్లోకేభ్యః' । ఛన్దోభిరిమాం
ల్లోకాన్ ॥౨౧॥

త్రిభా:—ద్వివచన సామర్థ్యాత్ గృహీతా పృక్వతా తకారనకారా
లకారమాపద్యతే । లపరా యథా „యల్లోహితం” । „త్రిన్లోకాన్” లకారః
పరోయాభ్యాస్తా లపరా॥ ౨౧॥

 సూత్రం:—నకారోఽను నాసికమ్॥ ౨౨॥

వై:—నకారస్యతు అత్యవిశేషమాహ - నకారోలపరోఽనునా
సికం లకారమాదేశమశ్నుతే । నతుశుద్ధం । తథైవోదాహృతమ్॥౨౨॥

త్రిభా:—అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః ఇతి నకారస్యానునాసి
కత్వేసిద్ధిః—పునరత్రాపి తత్కథన మనుపపన్నం—తస్మాదత్ర అక్షరాయనకారో
నామ తత్స్వారో లకార ఇత్యర్థః । అసావనునాసికం భజతే । పూర్వోక్తమేవ
దాహరణం॥ ౨౨॥

 సూత్రం:—మకారఃస్పర్శపరస్తస్య సస్థానమనునాసికమ్॥ ౨౩॥

వై:—మకారఃపదాదా స్పర్శపరతస్తస్య స్పర్శస్య సమానస్థాన
మనునాసికమశ్నుతే । „యజ్కామయేత” । „త్వచజ్జుప్తీష్ణావప్” । „త్వజ్జెదగ్నిః”
„పౌష్ణాచ్చరుమ్” । „తచ్ఛవస్తాశ్చవస్తప్” । „యజ్జేవమశ్నువామహే” ।
„కణ్డాయేత” । „తనైదుశ్చతాః” । „తదైవాః” । „ప్రథమస్థాతారం కరోతి” ।
„తప్రస్తుథా” । „తమ్భాగధేయేన” । స్పర్శపరఇతికిమ్? „ప్రేయమగాద్ధిష
ణా” । పదసంహితావిధావచనాత్ „అర్యష్టే” । „ధామ్నెధామ్నె” ఇత్య
పదాస్తస్యనభవతి॥౨౩॥

త్రిభా—స్పర్శపరో మకారస్తత్స్పర్శస్య సస్థానమనునాసికం భజతే ।
„యజ్కామయేత” । „శిశ్నమైమయః” । „దీక్షితదణ్డం” । „తనైదుశ్చతాః” ।
„తమ్భుత్తథా” । సమానంస్థానంయస్యాసౌసస్థానః తం । స్పర్శః పరోయస్మా
దసౌస్పర్శపరః॥౨౩॥

 సూత్రం:—అస్తస్థాపరశ్చ సనర్ణమనునాసికమ్॥ ౨౪॥

వై:—చశబ్దో మకారమన్వాదిశేతి । సోఽనస్తాసు పదాదిషు పర

తస్తానాం సవర్ణమనునాసికమాదేశమశ్నుతే । అత్ర పారిభాషికసవర్ణా
సమ్భవాల్లాకికం సవర్ణమాశ్రిత్య తాంతామనస్తాం అనునాసిక మశ్నుత
ఇతి విజ్ఞేయమ్, (సంయత్తాః, సువర్గంల్లోకమ్' । ప్రజవంవై ౧' పదసంహితా
ధికారాత్, భూమ్యావృత్తాయనో బ్రూహి ఇత్యాదానభవతి॥ ౨౮ ॥

త్రిభాః—చకారో మకార మన్వాదిశతి । అన్తస్థాపహో మకారస్తస్యా
అన్తస్థాయాః సవర్ణం సదృశమనునాసికం అనునాసికధర్మవిశిష్టమ్ భజతే ।
యథా “సంయత్తా అసక్త” “సువర్గంల్లోకం” । “సంవత్సరః” । నవ్వను
నాసికమిత్యనేన సానునాసికం కథముపలభ్యతే । ఉచ్యతే । నితరాంపరిహారః
యతోధర్మవాచకశబ్దః ధర్మిణమపికథయతి, శుక్లఃపటః, నిలముత్పలమ్ ఇత్యాది॥

 సూత్రం:—నరేఫ పరః॥ ౨౯॥

వై:—రేఫేపరతః మకారోఽనునాసికరేఫం నాశ్నుతే । త్వం
రాజన్ బ్రహ్మసి' । “సమ్రాజో రవఆవృణో”॥ ౨౯॥

త్రిభాః—అన్తస్థాత్వాదేఫస్యతత్పరస్యాపి మకారస్య తత్సవర్ణమనునాసికా
పత్తిః ప్రాప్తా । అనేన ప్రతిషిధ్యతే । నఖలురేఫ పరోమకారః పూర్వోక్తం
భజతే । “ప్రసంరాజ్య ప్రథమం” । సామ్రాజ్యాయ సుక్రీతుః” । రేఫః పరో
యస్మాదసారేఫపరః॥ ౨౯॥

 సూత్రం:—యవకారపరశ్చైకేషా మాచార్యాణామ్॥

వై:—చశబ్దో నిషేధమన్వాదిశతి । యశ్చవకారశ్చ యవకారా ।
కేషాంచిదాచార్యాణాం మతే యవకారపరోమకారః పరసవర్ణమనునాసి
కం నాశ్నుతే । పూర్వతరసూత్రోక్తమేవ ఉదాహరణమ్॥ 30॥

త్రిభాః—చకారో నిషేధాన్వాదేశకః । ప్రకృతో మకారఏకేషా మాచా
ర్యాణాం పక్షే యకారపరో వకారపరోవాః సవర్ణ మనునాసికంభజతే । యథా
“సంయత్తాః” । “సంవత్సరః” ॥ 30॥

 ఉత్తమలభావాత్పూర్వోఽను నాసికఇత్యాత్రేయః॥ 31॥

వై:—యోఽయముత్తమసంజ్ఞయో ర్నకార మకారయో ర్న
భావఉక్తః । “సకారోఽనునాసికమ్” (5-26) “అంతస్థాపరశ్చ సవర్ణమను
నాసికమ్” (5-28) ఇతి । సలకారోనునాసికో నభవతి । కింతు తతః పూ
ర్వస్వరోఽనునాసికమిత్యాత్రేయా మన్యతే । , తీన్ లోకానుద

జయతే' । తం లోకం పూణయోపైతే' । నైదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥ 3౧॥

శ్రిభా:—ఉత్తమస్య నకారస్య మకారస్యవా లభావాల్లకారాపత్తైః పూర్వస్వర ఆనునాసికో భవతీత్యాత్రేయోనామ మునిర్మన్యతే “త్రీస్లోకా” “సువర్గం లోకం” ఉత్తమయోర్లభావః ఉత్తమలభావస్స స్మాత్సూత్రద్వయ మేత దనిష్టమ్॥ 3౧॥

సూత్రం:—జపూర్వః కకారస్పష్కకారపరః॥ 3౨॥

నై:—జకారాత్పరః కకార ఆగమోభవతి సకారమకారయోః పదాద్యోః పరతః । ‘సదృష్టినమానైః’ । ‘ప్రత్యష్ఠాడహః’ । స మకార పరఇతికిమ్: పరాజ్ఞాన యజ్ఞవితీ॥ 3౨॥

శ్రిభా:— సకారపరమకారపరోవా కకారఆగమోభవతి । కకారపూర్వః యథా “ప్రత్యష్ఠా నమః” ‘ప్రత్యష్ఠా డహః’ । ఏనంపర ఇతికం’ । “ప్రత్యష్ఠోతారిం” । ఏనం పూర్వఇతికం “తథస్వితుః” । “యష్టాడశీ”॥ 3౨॥

సూత్రం:—టనకార పూర్వశ్చ తకారః॥ 33॥

నై:—చశబ్దేన స మకారపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే । ట నకారయోః పదాంతయోః పూర్వయోః సతోః సకార మకారాభ్యాం పూర్వస్తకార ఆగమోభవతి । ‘మట్టమ్పద్యనై’ । పితరం చ ప్రయన్థునః’ । మకారో దాహరణం శాఖాంతరే । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్: “తత్సవితుః” “తత్సోడశీ” సనుశకారాద్యాగమసన్నిధిమతీత్య కిమర్థమేతావాగమా విహ పృథ గుచ్ఛే: శూరీయతామ్ అభక్తా శ్శకారాద్యాగమాస్తే । ఏతేతు యథాకృమం పూర్వోత్తరాంగ భూతావితిఖ్యాపనార్థమ్ । తథా మూల శాస్త్రే “జ్ఞోఃకుక్టుక్శరి” (పా 8-3-28) ఇతి కకారః కిత్కృతః । ధకారస్తు “డస్సిధుట్” “నశ్చ” (8-3-29-30) ఇతి టిత్కృతః॥ 33॥

శ్రిభా:—నకారస్పష్కకారావన్వాదిశతి । టకారపూర్వో నకారపూర్వోవా తకారి ఆగమో భవతి సష్కకారపరః । యథా “నష్టస్వాహానమః” । “విద్వాన్ధీన మేన” “అనూయా కౌషట్షడనూయా జాననూయా కౌషట్” । ఏనంపరఇతికిం “షడ్వాఙ్ముతపః” తానుద్వ్యా అబ్రిన్తః॥ 33॥

సూత్రం:—స్పర్శపూర్వశ్చకారిశ్చకారమ్॥ ౩౪॥

నై:—స్పర్శపదానై పూర్వశకారః ఛకారమశ్నుతే । ‘య

చాప్యమాంశః' । “అనుష్టుప్చారదీ” । స్పర్శపూర్వఇతికిమ్ ? ‘నుశ్లోకామ్’ ।

“పురాకూరస్య విస్తృతావిర్వికా” । ఇత్యత్రేతు సభవతి అపదాంతత్వాత్ ॥

తీర్థాః—శకారశ్చకారమాపద్యతే స్పర్శపూర్వః యథా । శరచౌత్రి ఏవం పూర్వఇతికిమ్ । “అనుష్టుప్చారదీ” । స్పర్శపూర్వో యస్మాదసౌ స్పర్శపూర్వః” ॥

 సూత్రం:—స మకారపూర్వః ॥ 31 ॥

వై:—మకారే పూర్వే శకారశ్చకారం నాశ్నుతే । సంశిశాధి ॥

తీర్థాః—మకారపూర్వశ్చకారశ్చకారం నాపద్యతే । యథా “సగంశితం మైబ్రహ్మ” । “సగంశివాహ” । స్పర్శత్వాన్మకారస్య తత్పూర్వేశకారే ప్యాప్తం ఛత్వమనేన నిషిధ్యతే । నస్యేతదనుపపన్నం । రేఫోష్ట పరఇతి మకారస్యలోపవిధా నాన్నశకారస్య ఛత్వాపత్తి నిమిత్తమస్తి ఇతి । మైవం ఛత్వాపాదకలోపసూత్రయో శ్చత్వాపాదక స్త్యైవపూర్వత్వాత్తత్రిపూర్వం పూర్వమితిన్యాయేన ఛత్వమేవకర్తవ్యం స్యాత్ । తథాసతి మకారస్పర్శపరస్త స్త్యైవ మకారజ్జాత్యమాపన్నే సంఛలం మే బ్రహ్మోస్యాత్ । తస్మాద్భూదిత్యేతత్సూత్రముపపన్న మేవ ॥ 31 ॥

 సూత్రం:—పకారపూర్వశ్చ వాల్మీకే ॥ 32 ॥

వై:—చశబ్దోనేత్రన్వాదిశతి । పకారే పదాంతే పూర్వశకారం ఛకారంనాశ్నుతే । వాల్మీకర్మతాత్ । “అనుష్టుప్చారదీ” । అత్రే పకారస్య ద్వితీయాదేశః ॥ 32 ॥

తీర్థాః—చకారః పృథివీధాకర్షకః । వాల్మీకర్మతే పకారపూర్వ శ్చకారశ్చకారం నాపద్యతే । యథా “అనుష్టుప్చారదీ” ॥ 32 ॥

 సూత్రం:—వ్యంజనపరః పౌష్కరసాదెర్నపూర్వశ్చఇకారమ్ ॥ 32 ॥

వై:—వ్యంజనపరః శకారః ఛకారం నాశ్నుతే పౌష్కరసాదెర్నతాత్ । శకారాత్పూర్వశ్చవర్ణో ఇకారం నాశ్నుతే । అత్రే శకారే పరతో నకారస్యైవ ఇత్యవిధానాన్నకారపూర్వక శకారివషయకమిదం సూత్రమ్ । “పురిషమిష్టకా ఉపధాన్యం శ్వేతమశ్వమభిమృశేత్” । నేదం సూత్రీద్వయమిష్టమ్ ॥ 32 ॥

తీర్థాః—పౌష్కరసాదెర్నతే వ్యంజనపరశ్చకారః స్పర్శపూర్వోపిఛత్వం నాపద్యతే । శకారాత్పూర్వోనకారశ్చ ఇకారంనాపద్యతే । “అదిత్యాంశ్మశ్రుభిః” । “పాషియాక్షశ్రేయసః” । పూర్వఇత్యుక్తే నకార ఇతికథం లభ్యతే । ఇకారా

పత్ని రస్యైవేతి బ్రూమః—ప్రసక్తశ్చైవ హి ప్రతీక్ష్యః । వ్యంజనమస్మాత్పర
మిహి వ్యంజనపరః । శైతత్సూత్రీద్యమమిష్టం॥ 32॥

 సూత్రం:—ప్రథమపూర్వో హకారశ్చతుర్థస్తస్య సస్థానం
స్లాక్షికాణ్ణిన్యగౌతమపాష్కరసాదీనామ్॥ 3౨॥

వై:—ప్రథమే పదాన్తే పూర్వే హకారస్తస్య ప్రథమస్య
సమాసస్థానం చతుర్థమాదేశమశ్నుతే । ‘అర్వాస్యైవమ్’ । ‘సరడ్ధవై’ ॥
‘ఇద్ధిమిద్ధరీ’ । ప్రథమపూర్వ ఇతికిమ్; ‘రుద్రస్య హేతిః’; ‘ఎతాహోమా’
స్లాక్ష్యాదిగ్రహణం తేషాం పూజార్థమ్ । న స్వమత పర్యదాసార్థమ్॥

తీర్థా:— స్లాక్షిప్రకృతీనాం మతే ప్రథమపూర్వో హకారస్తస్య ప్రథ
మస్య సస్థానం చతుర్థం భజతే యథా ‘అర్వాస్యైవమ్’ । ‘సరడ్ధవై’ । ‘తది
రణ్యం’ । ఏవం పూర్వఇతికిం ‘ప్రప్రక్ హోతారి’ । హకార ఇతికిం! ‘వాక్త’
‘అప్తై’ । ‘తత్తై’ । ప్రథమః పూర్వో యస్మాదసౌ ప్రథమపూర్వః॥ 32॥

 సూత్రం:—అవికృత ఏకమామ్॥ 3౩॥

వై:—ఏకమాం మతే ప్రథమపూర్వో హకారో న విక్రియతే ।
ప్రథమస్య తు వక్ష్యమాణవిధినా తృతీయాదేశః పూర్వవద్భవత్యేవ ।
‘అర్వాస్యైవమ్’ । ‘సరడ్ధవై’ । ఇద్ధరీవహతః॥ 3౩॥

తీర్థా:— ఏకమామృతే ప్రథమపూర్వో హకార అవికృతోభవతి ।
‘అర్వాస్యైవమ్’ ॥ 3౩॥

 సూత్రం:—చతుర్థోఽన్తరే శైత్యానాదీనామ్॥ ౪౦॥

వై:—శైత్యానాదీనాం మతే, అన్తరే, ప్రథమహకార
యోర్మధ్యే చతుర్థ ఆగమో భవతి । అత్రాపి ప్రథమస్య తృతీయా
దేశో భవత్యేవ । ‘అర్వాస్యైవమ్’ ॥ ౪౦॥

తీర్థా:— శైత్యానాదీనామ్మతే హకార ప్రథమయో రన్తరమధ్యే ప్రథ
మ సమాసశ్చతుర్థ ఆగమో భవతి । యథా ‘అర్వాస్యైవమ్’ । అదిశబ్దేన కాహ
శీఘ్రే భరద్వాజ స్థవిరకాణ్ణిన్య పాష్కరసాదయో గృహ్యంతే॥ ౪౦॥

 సూత్రం:—మీమాంసకానాం చమీమాంసకానాం చ॥ ౪౧॥

వై:—చ శబ్దోఽసన్తరోక్తం చతుర్థమాగమమన్వాదిశతి । మీ

మాంసకాః కేచిద్దమయస్తైషామపి మతాచ్ఛతుర్థాగమో భవతి । నేదం
సూత్రత్రయమిష్టమ్ ॥౪౧॥

ఇత్యుచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాభ్య
ప్రాతిపదికాభ్యవ్యాఖ్యానై పఞ్చమోఽధ్యాయః ॥౫॥

త్రీభాః— చకారః పూర్వోక్తం విధిమన్వాదిశతి । మీమాంసకానాంచ
అస్తరాగమమతం సమ్మతం । పూర్వోక్తమేవోదాహరణం । మీమాంసకానాం
పూజార్థం పృథక్సూత్రారంభః । నైతత్సూత్రత్రయమిష్టం । ఆధనంహితాయామేక
చత్వారింశత్ ॥ ౪౧॥

ఇతి త్రీభాష్యంతే ప్రాతిపదికాభ్య వివరణే ఆగమలోపవికార

కథనం నామ పంచమోఽధ్యాయః ॥ ౫॥

షష్ఠోఽధ్యాయః

సూత్రం—అథషకారం సకారవిసర్జనీయా ॥ ౧॥

వై—అధికారోఽయమర్వాజ్ఞకారస్య ణకారాదేశాత్ । సకా
రవిసర్జనీయయోః షత్సమధిక్రియతే । తత్సూత్రా సకారస్య విధీయతే ॥౧॥

త్రీభాః—అథేత్యయ మధికారః । సకారవిసర్జనీయా షకార మాపద్యేతే ।
ఇత్యేతదధిక్రమం వేదితన్యం । ఇతఉత్తరం యద్వత్త్వః ॥ ౧॥

సూత్రం—స్వానాసో దివ్యాపో హ్యయముకమూమోపోత్రీ
మహిద్యవిపద్యవగ్రిహపూర్వః ॥ ౨॥

వై—అత్ర పూర్వపదనిమిత్తం షత్సముచ్యమానం పదాస్త
నియతస్య విసర్జనీయస్యా భావాత్తకారస్యైవ భవతి । తదయమర్థః । స్వా
నాసోదివి । ఆపో హి । అయము । కము । ఊ । మో । పో । త్రీ । మహి
ద్యవి । పది । అవగ్రిహే । స్వానాసో దివీత్యాదిషు అవగ్రిహే చ పూ
ర్వేషు సకారః షకారం వికారమేతి । ఉత స్వానాసో దివిషం త్వగ్నైః ।
స్వానాన ఇతికిమ్? 'తృతీయస్యామితో దివిసోమ ఆసీత్' । 'ఆపోహిష్ఠా
మయోభువః' । ఆప. ఇతికిమ్? 'వద్మాహి సూనో అస్యద్ద సద్వాచక్రే' ।

‘అయముష్యప్రదేవయుః’ । ‘కముస్విదస్య సేనయా’ । ‘సమత ఉషమధు
మధునాభియోధి’ । ‘అయమ్, కమ్ ఇత్యుపబద్ధాభ్యాం దీఘేణచ కిమ్ ?
‘తదుసోమ ఆహా’ । ‘మోషూణః’ । ‘పోష్యస్మై’ । ‘తీషధస్థా’ । ‘మహి
షద్యుషన్నమః’ । ‘య ఉపద్యవిష్ట’ । ‘పదిషితా మముఞ్చత్’ । ‘అవగ్రహ
పూర్వః’ । ‘సుషదాయోనిగ్ంస్వాహః’ । ‘మధ్యతోఽనుష్టుభా’ ॥ ౨॥

తీర్థాః—స్వానాసోదివి । ఆహాహి । అయము । కము । ఉ । మో । పో ।
త్రీ-మహి-ద్యవి-పది-ఇత్యేవం పూర్వోవగ్రహ పూర్వశ్చ సకారష్వకారమాపద్యతే ।
యథా । ‘ఉత స్వానాసోదివిషస్త్యగ్నైః’ స్వానాస ఇతి కిం । ‘దివిసోమఅసీత్’ ।
‘ఆహాహిస్థామయోభుషః’ । ఆహ ఇతి కిం । ‘సహిస్వస్వగ్ంహినస్తి’ । ‘అయముష్యప్రదే
వయుః’ । ‘కముస్విదస్య’ । ‘అయంకమితీకిం’ । ‘మోషూణ ఇంద్ర’ । ‘పోష్యస్మై’
‘తీషధస్థా’ । ‘మహిషగ్యమన్నమః’ । ‘యఉపద్యవిష్ట’ । ‘పదిషితామ్’
‘శుచిషద్యనుః’ । ‘విస్తాజనయన్’ । ‘గోష్ఠోమం ద్వితీయం’ । ‘అవగ్రహః పూర్వో
యస్మాదసావగ్రహ పూర్వః’ ॥ ౩॥

సూత్రం:— అసదామాసిఞ్చంశ్చ ॥ ౩॥

వై:— చ శబ్దేనావగ్రహ పూర్వ ఇత్యన్వాదిత్యతే । అనన్త
రార్థం త్విదం వచనమ్ । అవగ్రహే పూర్వే ‘అసదామ’ ‘అసిఞ్చ’
ఇత్యనయోః సకారః షకారం వికారమేతి । ‘స్యషదామేతితాసామ్’ ।
‘మిత్రానరుణావభ్యషిఞ్చ’ । ‘అన్వాదేశేన కిమ్ ? ‘అజాయాం ఘర్మం
ప్రాసిఞ్చ’ ॥ ౩॥

తీర్థాః— అసదామ । అసింఞ్చ । ఇత్యేతయోస్సకారః షకారమాప
ద్యతే । యథా । ‘యేనకామేనస్యషదామేతి’ । ‘మిత్రానరుణావభ్యషింఞ్చ’
చకారోవగ్రహ పూర్వత్వా న్వాదేశకః । ‘అన్వాదేశేన కిం ? ‘అజాయాం ఘర్మం
ప్రాసింఞ్చ’ । ‘అవగ్రహ పూర్వత్వే ప్యకారణ వ్యవేత ఇత్యయమారంభః’ । ‘నను
లాఘవా దకారన్యవేతోపీత్యేతావతైవాలం । కంఠోక్త్య కిం । ఉచ్యతే । పృ
త్వసోమయో భూనిత్యాదౌ మాభూదితి ॥ ౩॥

సూత్రం:— ఉపనగ్గనిష్పూర్వోఽనుదాతైః పదైః ॥ ౪॥

వై:— ఉపనగ్గేషు నిశ్చబ్దే చ పూర్వే సర్వానుదాత్తపదస్థః సకా
రః షకారం వికారమేతి । అనవగ్రహపూర్వార్థం వచనమ్ । ‘అభిషాఢ్యమ

పుత్నుతీ' । పృతిష్ఠోభన్తి' । నిష్ఠని' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? కింస్విదా
సీత్' । అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? పృతిస్తోమం శన్యమానం గృభాయ । పద
ఇతి కిమ్ ? అనుదాత్త పరమాత్రేణ మాభూత్ । విసీమతః సురుచః॥ ౪॥

తిభాః— సర్వానుదాత్తైపదే వర్త మాన స్సకారణపనగ్గ పూర్వో నిష్ఠా
ర్వోవాషత్వమాపద్యతే యథా॥ పరిషించతి॥ ఇమం విష్యామి॥ అభిషించామి॥
'పృతిష్ఠాపయన్తి' । 'నిష్ఠసాదధ్యతవ్రతో' । ఏతాన్యపనగ్గ పూర్వాణి నిష్ఠాన్య
మపి యథా॥ నిష్ఠనిహిమరతా॥ ఏవం పూర్వ ఇతి కిం । 'సదనై నీదా' । 'బృ
హతశ్చర్మణిస్యాం' । సర్వానుదాత్త ఇతి కిం । 'విసీమతః' । 'అభిసవనా పా
హి' । పద ఇతి కిం । కాలార్థం పదకాలే అనుదాత్త ఇత్యర్థః॥ ౪॥

సూత్రం:— రాసన్సప్తైగ్ని నిర్విదుర్మీఘః పాయుభిర్వస్సుమతిర్నా
కిరీయరామురాభిస్సధిర్నకిస్త కారపరో నిత్యమ్॥ ౫॥

వై:—అథ విసర్జనీయస్యోచ్యతే— రాసన్సప్తైగ్నిరిత్యాదిఘ
నకారన్య తకార పరత్వాభావాత్తత్తోన్యో విసర్జనీయః షకారం వికార
మేతి । తకారే పరతో నిత్యమితివిజ్ఞాయతే । రాసః సప్త ఇత్యాభ్యాం
పరే అగ్నిరిత్యత్రి । "అవిదుష్టరాసః । అగ్నిష్టద్విశ్వమ్" । మేధ్యశ్చ
సప్తై । అగ్నిష్టాదేవైః' । ఉపబన్ధాభ్యాంకిమ్? నాకైగ్నిస్యై తనువమ్' ।
'నిష్ఠపామి' । 'విదుష్టరంసపెమ్' । 'మీఢుష్టమశివతమ్' । 'పాయుభిష్ట్యం
పాయుతికిం? శివేభిః' । 'త్రిభిస్త్రిష్కంసిష్ఠతి' । 'శోచేవేష్ట్యం హి
యజ్వా' । 'సుమతిష్టై అస్తు' । 'స్విత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాంతరై ।
'మాకిష్టై వ్యధిరా' । 'ఈయుష్టైయై పూర్వతరామ్' । 'ఆయుష్టై విశ్వతో
దధత్' । 'అభిష్టై అద్యగిర్భిః' । 'అప్స్యగ్నై సధిష్టవ' । 'సకిష్టం ఘ్నన్త్య
న్తితో న దూరాత్' । సోయం 'అఘోషపరన్తస్య సస్థానమూష్మాణమ్"
(9-2) ఇత్యస్యాపవాదః । నిత్యగ్రహణం బాధక బాధనార్థమ్ । తేన విదు
ర్మీఘురిత్యనయోః "అవగ్రహః" (6-9) ఇతినిషేధో న భవతి । నైతదస్తి
ప్రయోజనమ్ । విదుర్మీఘ గ్రహణస్య విశిష్టవిషయతయైవ సామాన్య
విషయత్వబాధసిద్ధేః । ఏవం తహిణ 'విదుమాం దేవా అవిదుష్టరాసః"
ఇత్యత్రి "అప్యకారాది" (1-52) ఇతి సర్వకార్యసాధారణో విధిః "అన

గ్రహః" (6-9) ఇతి వత్సవిషేధేన బాధ్యత । తస్మాద్భూదిత్యేన మగ్ధం నిత్యగ్రహణం కృతమ్॥ ౫॥

తిగ్రహః—రాసుః సప్తే । ఇత్యేతా భాష్యం విశిష్టే । అగ్ని రిత్యస్మిన్గ్రహణేని—వినుః
మిథుః—సాయుభిః—వెః—సుమతిః— మాకిః—ఈయుః— ఆయుః—అభిః—సగిః—నకిః—
ఇత్యేతేషు చ విసర్జనీయ స్తకారపరః షకారం నిత్యమాపద్యతే । యథా—అవి
గుప్తరాసుః" "అగ్నిష్ట ద్విత్వం" । "మెగ్యశ్చ సప్తే" । "అగ్ని స్సా" — ఏతా భాష్యం
విశిష్ట ఇతి కిం । "నాకగ్ని స్తే" "నిష్టపామిగోష్టం" । "విదుష్టగ్ం స పేమ" । అప్య
కారాదీతివచనాదవిదుష్టరాసు ఇత్యప్యదాహరణం॥ "మిథుష్టమ శిశ్రుమ" "పా
యుభిష్ట్యం" । సాయు ఇతి కిం । "త్రిభిస్తేష్టగ్ం స్తి ష్టతి" । "శోచేవేష్ట్యం" "సుమ
తిష్టే ఆస్తు" । స్వితి కిం । "ప్రమతిస్తే యానామితి శాఖానర" । "మాకిష్టే" "ఈ
యుష్టేయే" "ఆయుష్టే" "అభిష్టే ఆద్య" । "సగిష్టవ" । "న కిష్టిం" । నిత్యోద్విః
కిమర్కః । ఋకారరఫువతి అవగ్రహః ఇతి ప్రతీషేధం వత్సయతి । అవిదురిత్యత్ర విసర్జన
యస్యావగ్రహస్థాత్ షత్వం న స్యాత్ । తస్మాద్భూదితి—కంఠోక్తిరపి విదురిత్య
స్యైవ । వత్సవిదురిత్యస్యేతి యోగ్యత్వాత్ తత్సం గ్రహణాగో నిత్యశబ్ద ఉపయు
జ్యతే । "ఆఘోష పరస్త స్యససాన" మిత్యస్య పురస్తాదపవాదోయం॥ ౫॥

సూత్రం:—అథ న॥ ౬॥

వై:—అస్మిన్ వత్సవిషేధోఽధిక్రియతే॥ ౬॥

తిగ్రహః—అత్యేతయమగ్ధకారః — నెత్యధికృతం వెదిత్యం — ఇతఉత్తరం
యద్యత్యయః॥ ౬॥

సూత్రం:—అవర్ణ వ్యజ్ఞనశకుని వత్సృతు మృత్యుమలిష్టు
బృహస్పతిపూర్వః॥ ౭॥

వై:—అవర్ణపూర్వో వ్యజ్ఞనపూర్వః శకుని । పత్నీ । ఋతు ।
మృత్యు । మలిష్టు । బృహస్పతి । శకున్యాది పదపూర్వశ్చ సకారః షకా
రం వికారంనై తి । నాజినం త్వా సపత్న సాహంసమాన్యైః । బహిరా
నదే । అవగ్రహపూర్వతయా ప్రిప్తిః । దేవసవితః ప్రసువ' । 'సోనా
మాసీద' । ఉపసర్గపూర్వకతయా ప్రిప్తిః । దీర్ఘామనుప్రసితిమాయుషే
థామ్' । తంశృతమాసన్నమేతేన' । ఉభయథాప్రిప్తిః । ఋక్సామ
యోః శిల్పేభ్యః' । పయో అఘ్నియాసుహృత్సుకృతుమ్' । సంసమిద్యువసే
వృషః' । యత్తు 'ధూర్వాహంసశూ' । 'సువర్షాం జిహ్వమగ్నే' నిష్ట

నిహి దురితా బాధమాసః' । ఇత్యేతేషాం షత్సం తదననస నిషిధ్యతే ।
విశేషవిహితత్వాన్నిరవకాశత్వాచ్చ శకునిసాదేన రథమ్' । ఆజ్యేన
పత్నీ సంయాజా ఋచమ్' । యో వా అగ్నిమృతుస్థాం వేద' । మృత్యు
సంయుత ఇన హ్యాయమ్' । నైనం మలిష్టుసేనా' । బృహస్పతిసుతస్య' ।
ఏతేష్వవగ్రిహపూర్వత్వా త్రాప్తిః॥ 2॥

త్రిభాః—అవర్ణపూర్వో వ్యంజనపూర్వశ్చ శకుని పత్నీ-ఋతు-మృత్యు-
మలిష్టు-బృహస్పతి-ఇత్యేనం పూర్వశ్చ సకారషకారం నాపద్యతే । „అన్త రిక్ష
సత్" । అవగ్రిహపూర్వత్వాత్రాప్తిః - „అసేచ్ఛస్య" - ఉపసర్గ పూర్వత్వా
త్రాప్తిః-„ఋక్సమైవై" । „శకునిసాదేన" „పత్నీ సంయాజానాం" „ఋతుసా
స్తస్య" „మృత్యుసంయుత ఇన" । „నైనంమలిష్టుసేనా" „బృహస్పతిసుతస్యతే" ।
అవగ్రిహపూర్వత్వాదేహంపాప్తిః॥ 2॥

సూత్రం:—ఋకార రేఫవతి॥ ౮॥

వై:—ఋకారోరేఫో వా యస్మిన్ అస్మి తస్మిన్పదే సకారః
షకారం వికారం నైతి । సు సమ్భృతాత్వాసమ్భరామి' । వాచో విస
ర్జనం దేవవీతయే' । అనన్దితో విసృజే' । న విసంసయేత్'॥ ౮॥

త్రిభాః—ఋకారశ్చ రేఫశ్చ ఋకారరేఫా । తావస్మిన్ ఇతి ఋకార
రేఫవత్ । తస్మిన్పదే వర్తమాన స్సకారషకారం నాపద్యతే । యథా । „విసృ
జతే శాన్త్యై" । ఉపసర్గపూర్వత్వాత్రాప్తిః-„తస్మాత్సవిసరిస్యః" - అవగ్రిహ
పూర్వత్వాత్రాప్తిః॥ ౮॥

సూత్రం:—అవగ్రిహః॥ ౯॥

వై:—అవగ్రిహస్థః సకారః షకారం వికారంనైతి । ఏతదాదే
స్సకారస్య తదస్తస్య విసర్జనీయస్య చ షత్వప్రతిషేధః క్రియతే । విసర్జ
నీయే త్వయం విశేషవిధినా నిత్యగ్రిహణేన చ నివర్తితః । సకారైర్ధ
వాక్ భవతి । ప్రతిస్విప్తకృతం నిరాహ' । యజ్ఞానామభిసంవిదానై॥ ౯॥

త్రిభాః—అవగ్రిహస్థః సకారషకారం నాపద్యతే । విసర్జనీయశ్చ । అవ
గ్రిహ ఇత్యవగ్రిహసోలక్ష్యతే । మంచోకోశ్చ త్యత్ర మంచసాయథా । యథా
చనూలో జూనాత్థీస్థూలదేహస్థః । ఉదాహరణాని । „తస్యందేవా అధిసం
వసన్తః" । „అభిసమగచ్ఛన్తే" । „యజ్ఞానామభి సంవిదానై"॥ ౯॥

సూత్రం:—సవస్థానమ్ ||౧౦||

వై:—సవతి పదైకదేశగ్రహణమ్ । స్థానమితి పదగ్రహణమ్ ।
తయోః సకారః షకారం వికారంనైతి । అనుసవనం పురోడాశాత్' ।
తస్మాన్మనునవః' । గచ్ఛగోస్థానమ్' || ౧౦||

తీర్థా:—సవస్థానం । ఇత్యతయో స్వకారః షకారం నాపద్యతే । సవతి
పదైకదేశో బహుపాదానార్థః । యథా । „అగ్ని సవశ్చిత్వః” । „అనుసవనం పురో
డాశాత్” । „సవనెనవనైభిగ్మహ్మతి” । „ప్రసవాయసావిత్రి” || ౧౧||

సూత్రం:—న ధిపూర్వే || ౧౧||

వై:—ధిశబ్దే పూర్వే సవస్థానమిత్యేతే మత్వప్రతిషేధం చ ప్రతి
పద్యతే । అధిమచణమసి' । అధిష్ఠాన మారమ్భణమ్' || ౧౧||

తీర్థా:—సవస్థానమిత్యేతయో స్వకారో పూర్వ నిషేధోనప్రసరతి । యథా ।
„అధిషణమసి” । „అధిషవణేజహ్వ” । „అధిష్ఠానమారంభణం” । ధీత్యయంవర్ణః
పూర్వోయస్మాదసోధి పూర్వఃతస్మిన్ || ౧౧||

సూత్రం:— సంతానభ్యస్తప్తాభిః సమ్మితాంస్తనాం సీతంస్పశః
సక్సనిసనిస్సః సభేయః సత్వాసస్యాయై || ౧౨||

వై:—సంతానభ్య ఇత్యాదీని గ్రహణాని షకారం వికారంనయన్తి
„పరిసంతానభ్యః స్వాహా” । „ప్రసప్తాభిః పశుకామస్య” । „వెదిసమ్మితాం
మినోతి” । „ద్విస్తనాం కరోతి” । „ప్రతితిష్ఠస్త్యనుసీతం వపతి” । „తనూపాసః
ప్రతిస్పశః” । సక్ ఇతి పదైకదేశ గ్రహణమ్ । „పుశ్చిస్థమాలుభేత” ।
„పుశ్చిస్థాస్త్రయః” । „తస్మాదేతద్గోసని” । „స్తసయిత్నుసనిరసి” । „పుష్టి
సగ్నిరుపదధాతి” । సన్ ఇతి సమాసరూపగ్రహణే „మృధావా ఏషోఽభి
షణ్ణః” ఇత్యాదావపి ప్రతిషేధః స్వాదితి త్రియాణాం గ్రహణమ్ ।
„సుసభేయో య ఏవం విద్వాగ్ంశ్చతూరాత్రేణ” । „అభిసత్వాసహోజా
జైత్రమిన్ద్ర” । „కృష్యైత్యా సుసస్యాయై” || ౧౨||

తీర్థా:—సంతానభ్యః । సప్తాభిః-సమ్మితాం-స్తనాం । సీతం । స్పశః
సక్ । సని-సనిః-సనిః । సభేయః-సత్వా । సస్యాయై-ఏతేషుసకారః షకారం
నాపద్యతే । యథా । „పరిసంతానభ్యః” । „ప్రసప్తాభిః” । „వెదిసంమితాంమినోతి” ।
„ద్విస్తనాంకరోతి” । „అనుసీతంవపతి” । „తనూపాసఃప్రతిస్పశః” । సనితిపదై
కదేశోబహుపాదానార్థః । యథా । పశుత్వమృశ్చి సర్వోభవతి । పుశ్చిస్థాస్త్రయః ।

“పృథ్వీసకమాలభేత్” “పృథ్వీసక్థాయస్వాహా” “తస్మాదతద్గోసని” “అసిస్త
 నయత్సు సనిరసి” “వృష్టిసమిరుపదధాత్” “సనిత్యేతావత్సేవసిద్ధ కిమఖిలపదపాత
 న” “మృథావా ఏషోభిషణ్ణః” “నిషణ్ణాయస్వాహా” “ఇత్యాదౌమాధూదితి” “సుస
 క్షయోయఏవం” “అభిసత్వాసహోజాః” “సుసస్యాయై” “సుపిషులాభ్యః”
 “సస్తానైభ్యః” సత్వా ఇత్యవయోరుపసర్గ పూర్వత్వాత్ పాప్తిః । సర్వపా
 మన్యేపామనగ్రిహ పూర్వత్వాత్ ॥ ౧౭॥

సూత్రం:—నస్వరస్పర్ధాస్తరీమ సాహస్య సారథిస్సుర స్తీస్తుప్
 జ్యోతిరాయశ్చతుఃపూర్వస్తే ॥ ౧౩॥

వై:—ఉక్తాః సకారస్య షత్వనిషేధాః । తెషు “సవస్థానమ్”
 (6-10) ఇత్యస్య “నధిపూర్వ” (6-11) ఇతి భగ్గ ఉక్తః । అనైస తు
 తతోఽన్యేషాం ప్రతిషేధానాం క్వచిద్భగ్గ ఉచ్యతే । న్వరస్పర్ధా ఇత్యా
 దీనాం సస్తానాం గ్రిహణానాం, జ్యోతిః । ఆయుః । చతుః । ఇత్యేవం
 పూర్వస్య ప్రాశబ్దస్య చ షత్వనిషేధో న భవతి । న్వర ‘అమ్బునిష్వర’ ।
 స్పర్ధాః ‘విష్పర్ధాశ్చంద్రః’ । స్తరీమ ‘సుప్తరీమా జుషాణా’ । సాహస్యేతి
 పదైకదేశస్యాకారాస్తనిదేశః । ‘ద్విషాహస్యం చిన్విత’ । ‘త్రిషాహస్యేనా
 అసౌ’ । నారథిః- ‘కామయతే సుమారథిః’ । స్ఫురన్తి- ‘విష్ఫురన్తి అమి
 త్రాన్’ । ఏతేషు “రెగవతి” (6-8) ఇతి నిషేధః । స్తుప్ “సప్తుష్పదః” ।
 అత్యావర్ణ పూర్వనిషేధః । “అనప్తుప్” ఇత్యత్ర తు న నిషేధ ప్రసక్తి
 రితి నోదాహరణమ్ । స్తే ‘జ్యోతిష్టోమం ప్రథమమ్’ । ‘ఆయుష్టోమం తృతీ
 యమ్’ । ‘చతుష్టోమస్సోమో భవతి’ । అత్ర వ్యజ్ఞనపూర్వతయా నిషేధ
 పాప్తిః । ఏవంపూర్వ ఇతి కిమ్ ? అగ్నిః ప్రిస్తోతా’ । స్తాఇతి కిమ్ ? చతు
 స్తనాం కరోతి ॥ ౧౩॥

త్ర్యభా:—స్వర । స్పర్శః । స్తరీమ । సాహస్య । సారథిః-స్ఫురన్తి । స్తుప్ ।
 ఇత్యేతేషు సకారః-జ్యోతిః-ఆయుః-చతుః । ఏవంపూర్వశ్చ స్తే ఇత్యత్ర సకార
 మకారరెఫసతి అవర్ణ వ్యంజనైశ్చ చోక్తం నిషేధం నాపద్యతే । కిన్వితత్వం ప్రప
 ద్యత ఇతిప్రతిపద్యసవాహ్నియం సకారః । యథా । “అంబునిష్వర” । “విష్ప
 థాశ్చంద్రః” । ఉపసర్గపూర్వత్వాదనయోః పాప్తిః । “సుప్తరీమా జుషాణా”
 గ్రిహణస్యచేతి నచనాదకారగృహతం సాహస్యమనెకార్థం । “ద్విషాహస్యం

చీన్విత” । “తీమా హ సోవా అసా” । “కామయతేసు మరణి” । “విష్ఫురన్తి
అమితాన్” । “సప్తపుండః” । “జ్యోతిష్టామం ప్రథమం” । “అయుష్టామం
తృతీయం” । “చతుష్టామో అశ్వత్” । స్తరీమాదీనా మేమమవగ్రహ పూర్వత్వా
త్రాప్తిః । జ్యోతిరాది పూర్వత్వేన కిం “యదక్షయాస్తామియా” । స్త ఇతి కిం
“చతుస్తనానూ-హోతి” । “జ్యోతిస్తా అస్య” ॥ ౧౩॥

సూత్రం:—తర్వాగ్ంస్తస్మిన్లోకాన్విద్వాగ్ంస్తాన్త్రీయుష్మాక్
ఊర్ధ్వసమ్భుకాన్పతూనశ్శ్చ కృణ్వత్ పితౄననా
న్మ-పాలాగ్ంస్తప్త న్నాద్యుదాత్తై నేమిద్దైవాక్ సవన
పశూగ్ంస్త కారపరః సకారం ప్రాకృతో నిత్యే ప్రాకృ
తో నిత్యే ॥ ౧౪॥

వై :—తర్వాగ్ంస్తస్మిన్ని త్యాదిషుపదాంతః ప్రాకృతో నకారః
సకారం వికారమేతి నిత్యే తకాఽఽ పరతః । ప్రాకృతో పదరూప భవఃప్రా
కృతఃనిత్యఃసార్వత్రికః । సంహితామ్నాయే పదామ్నాయేచ విద్యమాన
ఇత్యర్థః । తర్వాక్ । శతతర్వాగ్ంస్తగ్ంహన్తి’ । తస్మిగ్ంస్తాద్విధామి’
‘ఇమానెవలోకాన్స్తీర్త్వా’ । విద్వాన్స్తైధాతవీయేన’ । తాగ్ంస్తైలగ్నైవిద
ధామి’ । త్రీన్స్తృచానను’ । యుష్మాన్స్తైను’ । యానూర్ధ్వగ్ంస్తాక్’ ।
‘త్ర్యమ్భకాన్స్తృతీయసవనం’ । ఋతూన్స్తన్వతైకవయః’ । అశ్మన్స్తైశ్శుత్’ ।
‘ఘనఃకృణ్వన్స్తా’ । పితౄన్స్తన్తరితి’ । ప్రాణాన్స్తస్యాన్తర్యన్తిప్రాణేషు’ ।
‘ద్వాదశకపాలాన్స్తృతీయసవన’ । తిష్ఠన్నాద్యుదాత్తై నకారః కార్య
భాక్’ । ‘తీభిస్తిష్ఠన్తిష్ఠతి’ । ఆద్యుదాత్త ఇతి కిమ్? ‘ప్రజాతా న ప్రత్య
తిష్ఠంతావసుకః’ । “అప్యకారాది” (1-52) ఇతి ప్రాప్తిః । ‘అరాం ఇవాగ్నై
నేమిద్దైవాన్స్తవ్’ । నేమిదితి కిమ్? ‘నశయాగచ్ఛదేవాన్త్యంహిహోతా’
‘మాధ్యన్ది నే సవన పశూన్స్తృతీయసవన’ । సవన ఇతి కిమ్? ‘ప్రజాం
పశూన్ తెనావర్ధత’ । తకారపర ఇతి కిమ్? ‘త్రీన్లోకాక్’ । ప్రాకృత ఇతి
కిమ్? ‘తాం తెన శవయతి’ । సాంహితోత్త్ర పదాన్త సకారః । నిత్య ఇతి
కిమ్? ‘య ఏవం విద్యాన్ సోమేన’ అగమోత్త్ర తకారః॥

ఇత్యాచార్యగార్వ్య గోపాలమిశ్రివిరచితే వైదికాధరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానై షష్ఠోధ్యాయః ॥

తీర్థాః—తర్హస్—తస్మిన్—లోకాన్—విద్వాన్—తాన్—తీర్థాన్—యుష్మాన్—
ఊర్ధ్వాన్—అంబకాన్—ఋతూన్—అశ్మన్—కృణ్వన్—పితౄన్—అనాన్—కపా
లాన్—అమృదాతైతిష్ఠన్—గ్రహణే । నేమిర్దేవాన్—సనసేపశూన్ । ఏతేషు గ్రహ
ణేషు స్వాకృతో నకారో నిత్యేపదవర్తమానః తకారపరస్సకారమాపద్యతే ।
యథా—“శతతర్హగ్ంస్తృగ్ంహన్తి” । “తస్మిగ్ంస్త్యాదధామి” । “ఇమానెవలోకాన్
స్తీర్త్య” । “విద్వాగ్ంస్త్రైధాతపీయస” । “తాగ్ంస్త్రైదధామి” । “తీర్థగ్ంస్త్రై
చానను” । “యుష్మాగ్ంస్త్రైను” । “ఊర్ధ్వాగ్ంస్త్రానుపద్విమితః” । “త్ర్యమ్బకాగ్ంస్త్రై
తీయ సనసన్” । “ఋతూగ్ంస్త్రైన్వతే” । “అశ్మగ్ంస్త్రైక్షుత్” । “పునఃకృణ్వగ్ం
స్త్రై” । “పితౄగ్ంస్త్రైన్మరితీ” । “ప్రాణాగ్ంస్త్రైస్యాన్తః” । అపి వికృతమితి వచనా
దతదభినతి । “ద్వాదశకపాలాగ్ంస్త్రైతీయసవనై” । “త్ర్యభిస్తిష్ఠగ్ంస్తిష్ఠ” । అమృ
దాత్త ఇతికిం । “నప్రత్యతిష్ఠన్తావసుకః” । అప్యకారాదీతిప్రాప్తిః । “నేమిర్దేవాగ్ం
స్త్రైన్” । నేమిరితికిం । “దేవాన్త్వంహి” । “సనసే పశూగ్ంస్త్రైతీయసవనై” ।
సనస ఇతికిం । “పశూన్తేనా” । తకారపర ఇతికిం । “విద్వాన్యజతీ” । స్వాకృత ఇతి
కిం । “తాన్తేనప్రీణాతీ” । వికృతోయం నకారః । మకారస్పర్శ పరఇతి ప్రాప్త
త్వాత్ । నిత్య ఇతికిం । “విద్వాన్స్సోమేన యజతే” । విత్తోయం తకారః ।
యతః పదసమయేనాస్తి । తకారః పరోయస్మాదసౌతఃసోక్తః ॥

ఇతి తీర్థాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణే గకార నిసర్గనియ
పదాంతనకారాణాం షట్వసత్వ నిరూపణం నామ షష్ఠోధ్యాయః॥

అధ్యక్షకారం చతుర్దశ ॥౬॥

శ్రీయైనమః.

స ప్ర మో ధ్యా య :

సూత్రం:—అథ సకారోణకారమ్॥ ౧॥

వై:—సకారోణకారమాహ్నోతీత్యధిగ్నియతె । ద్వివిధంణత్వమ్ ।
నానాపదీయనిమిత్తం సమానపదనిమిత్తం చ । తత్ర పదసంహితాధి
కారైస్సినానాపదీయనిమిత్త మేవ వచనాహామితి తదిహోచ్యతె॥౧॥

తిభా:—అథేత్యయ మధికారః । సకారోణకార మాపద్యత ఇత్యేతదధి
కృతం వెదితవ్యం । ఇతఉత్తరం యద్యత్పామః॥ ౧॥

సూత్రం:—షుషూకృధిసువః సమిన్ద్రా స్థూర్యరువాః షట్టి
గ్రామనిషూర్వః॥ ౨॥

వై—షుషూ ఇత్యాదిషు పదేషు సూర్వేషు సకారోణత్వ
మాహ్నోతి । షు “ఉఃషుణః” । షూ “మోషూణః” । నన్వత్ర షుషూ
ఇత్యనయోరన్యతరస్య గ్రహణే “అపి వికృతమ్” (1-51) ఇతి పరిభాష
యా ఇతరస్యాపి నిమిత్తత్వం కిం నస్యాత్ ? తదుచ్యతె - విహితవికార
యోగాద్వికృతం భవతి । న చాత్ర షుశబ్దస్య దీర్ఘాదేజో విధీయతె ।
షూ ఇత్యన్యతు యద్యపి హ్రస్వాదేజో విధీయతె । తథాప్యసా విభాగ
విషయత్వాత్సంహితాయాం నోపకరోతి । అతః ఉభయం గృహ్యతె ।
తథాకృమాధ్యాయే షత్వాభావవిషయేణత్వం న భవతి॥ ప్రకృతిరూ
పస్య వికృతత్వాభావాత్ । యథా—“ఉర్ధ్వ ఉ । ఉఃషుణః । సునః । న
ఉఃతయ । మోషూణః । మో ఇతి మో । సూనః । న ఇన్ద్ర” । కృధి
సువః “బ్రహ్మణా కృధి సువర్ణశుకృమ్” । కృధీతి కిమ్ ? “సువర్నఘర్మ
స్వాహ” । సమిన్ద్ర-“సమిన్ద్రోణో మనసా” । సమితి కిమ్ ? “ఇన్ద్రోనర్ణబుద” ।
అస్థూరి-అస్థూరిణో గాహాపత్యాని సన్తు’ । ఉరు-ఉరుకృదురుణస్కృధి’ ।
వాః-తస్మాద్వార్ణామహోహితమ్’ । షట్-“షణ్ణవత్తైస్వాహ” । త్రి-“ఏవా
త్రిణామ్” । గ్రామ-“గ్రామణ్యోగృహే” । “సర్వేగ్రామణీయమ్” ।
నిః-“యన్నిర్నిజా” ॥౨॥

తిభా:—షు । షూ । కృధి సువః-సమిన్ద్ర-అస్థూరి-ఉరు- వాః- షట్-త్రి-

గామ-నిః-ఏవం పూర్వోనకాకో ణకార మాపద్యతే॥ యథా॥ ఉర్ధ్వ ఊషణః”
 “ఇన్ద్రోధర్తాగ్నహేషునః” ఇత్యత్రాత్వం న భవతి కథం పదగ్రహణేష్వితివచనాత్
 “మోషాణఇన్ద్ర” | సుసూ ఇత్యేతయోః యదాషత్వంనాస్తి తదాణత్వనిషేధార్థం
 వైకృతగ్రహణం | యథా— “సునః | నఉతయే” “సూనః న ఇన్ద్ర” |
 “బ్రహ్మణాకృధి” | “సువర్ణశుక్ర” | కృధీతికిం | “సువర్ణజ్యోతిః” “సమిన్ద్రో
 మనసా” | సమితికిం | “వర్తయేన్ద్రనర్దబుద” | “అసూరిణోగార్హపత్యాని” | “ఉరు
 ణస్కృధి” | “తస్మాద్వాన్తామ” | “షణ్ణవత్త్యన్వాహ” | “తృణవస్తోమో” “గామ
 ణీయం” “నిర్జనిజతి” | విసర్జణ కిం | “నినోరయిం” || ౨॥

సూత్రం:—హన్యాదుప్యమానం చ॥ 3॥

వై:—చశబ్దేన నిఘ్నార్థ ఇత్యన్వాదిశ్యతే | ఆనన్తర్యాధ్యం వచ
 నమ్ | నిశ్చబ్దే పూర్వ హన్యాదుప్యమాన మిత్యసయో ర్నకారోణత్వ
 మాప్నోతి | “యోనెర్గర్భం నిహణ్యాతే” | “నిరుప్యమాణమభిమన్త్ర
 యేత” | అన్వాదేశేన కిం? అగ్నిరనూతాయహన్యాత్ | విసర్జణ కిం?
 “న నిహన్యాత్” || 3॥

తిభా:—చకారో నిఘ్నార్థమన్వాదిశతి | నిశ్చబ్దోత్తరయోర్హన్యాదు
 ప్యమానమిత్యేతయోర్గ్రహణయోర్నకారో ణకార మాపద్యతే | యథా॥ యోనె
 ర్గర్భం నిహన్యాత్ | “నిరుప్యమాణమభిమన్త్రయేత” | అన్వాదేశః కిమర్థః | “ననిహ
 న్యాన్మలోహితం కుర్యాత్” || 3॥

సూత్రం:—పారీపరిపరీప్రూర్వః॥ ౪॥

వై:—పారీత్యాదిషు పదేషు పూర్వేషు నకారో ణత్వమా
 ప్నోతి | “పారీణహ్యస్యే” | “అగ్నింపరిణయతి” | “వీరవన్తంపరిణసం” |
 “ప్రణినాయమహతే” || ౪॥

తిభా:—పారీ,పరి,పరీ, ప్ర ఏవం పూర్వో నకారో ణకార మాపద్యతే |
 యథా॥ “పారీణహ్యస్యే” | “పరిణోరుద్రస్య” | “వీరవన్తం పరిణసం” |
 “ప్రణోదేషీ సరస్వతీ” || ౪॥

సూత్రం:—అవర్ణ వ్యవేతోఽపి ౫॥

వై:—అపిశబ్దేనాతీ పరిపూర్వ ఇత్యనయోరన్వాదేశః । న కేవలమన్వయస్య । కుతః? అవర్ణ గ్రహణసామర్థ్యాత్ । పరిపూర్వస్య హృస్వదీర్ఘభ్యాం వ్యవాయోఽస్తి । పరిపూర్వస్య త్వకారెణైవ । తావన్నాత్యాన్వాదేశే త్వకారవ్యవేత ఇతి బూరియాత్ । పృతిపత్తి లాఘవాత్ । తథా “న తకారపరః” (7-16) ఇతి పృతిషేధసామర్థ్యాచ్చ పరిపూర్వోప్యన్వాదిశ్యతే । సహి తదేకవిషయః । అననన్తరార్థోయ మారమ్భః । పరిపూర్వః పరిపూర్వశ్చ అవర్ణవ్యవేతో నకారోణత్వమా ప్నోతి । “అగ్రింపర్యణయత్” । , అగ్నిధ్రం పర్యాణీయాహవనీ యస్య’ । , పాణిణాయస్వాహ’ । అవర్ణైతి కిమ్? , ‘పిన్ద్యాగ్నివిశ్వా’ , ఇన్ద్రః పృష్నాతు’ ॥ ౫॥

తీర్థా:— „ అపిశబ్దః పర్యాద్యన్వాదేశకః” పర్యాదిపూర్వో నకార ఆవ ణః వ్యవహితోపి ఇత్వం భజతే । , అగ్రింపర్యణయత్” । , పర్యాణీయా „పా ణిణాయస్వాహ” । „పాణిణ్యాత్ప్రథమాం” । అవణఃవ్యవేత ఇతి కిం । పరిమిష యత్ప్రన్త , పరిమినామ పృతాని ॥ ౫॥

సూత్రం:—వాహన ఉహ్యమానో యానమయశ్య వేనవ౯చ॥౬॥

వై:—అయమప్యననన్తరార్థ ఆరమ్భః । చ శబ్దేన పరిపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । వాహన ఇత్యాదిషు నకారః పృశబ్దే పూర్వేణత్వ మాప్నోతి । వాహనః “పృవాహణో వహ్నిః” । ఉహ్యమానః - “హోహ్యమాణః” । యానమ్ “యస్య పృయాణమ్” । అయన్నితి పదైకదేశః అనేకసజ్జిహ్వార్థః । „యోవైయజ్ఞస్యపృయణం పృతి షామ్” । “పృయణీయే చ” । యవేన - “తాసాముయన్తి పృయ వేణ” । వన్నితిపదైకదేశగ్రహణ ముత్తరార్థమ్ । “యదివాతావత్ప్ర వణమాసీత్” । అన్వాదేశేన కిమ్? , అగ్నైః పురీషవాహనః’ । ఉద యనం వేద’ । , అకృన్తన్ యవేన’ । , సైనాసన్తస్కరావనై’ ॥ ౬॥

తీర్థా:— „ వాహనః-ఉహ్యమానః - యానం-అయన్ - యవేన-వ౯చ । ఏషుగ్రహణేషు చకారాకృష్ట పృతావ౯షు నకారోణత్వం భజతే । „ పృవా

హణోహ్నిః” - “ప్రాప్త్యాహణోధిపతిః” - “ప్రయాణమన్వయే” ... అయి
 న్నితీపక్షకదో బహూపాదానాధాః । తస్మాదాదిత్యః ప్రియణియః । ప్రి
 యణియంకార్యం । “ప్రియణమేహప్రతిష్ఠా” । “ప్రియణియస్య పురోను
 వాక్యః” । “ప్రియణియేహా” । “ప్రియణేణపంచ” । వక్ష ఇతి పక్ష
 కదో బహూపాదానాధాః । “యది వాతానత్రవణం” । “ఆహవసీయాత్రవ
 ణంస్యాత్” । అన్వాదేతన కిం? । “అసి హవ్యవాహనః” । “ఉదయనం
 వెద” ॥౬॥

సూత్రం:—ప్రాపూర్వశ్చ ॥ ౭॥

వై:— చ శబ్దేన నన్ని త్యన్వాదిత్యై । ప్రాపూర్వో వన్ని త్యత్య
 నకారో ణత్వమాప్నోతి । “ప్రావశేభిస్సజోషసః” ॥ ౭॥

తిభా:— నకారాకృష్టేవన్నితి గ్రహణే నకారం ప్రాప్త్యైచం పూర్వో
 ణత్వం భజతే । ప్రావశేభిస్సజోషసః ॥ ౭॥

సూత్రం:—ఇన్ద్రోయజుః పూర్వ ఏనం కేన ॥ ౮॥

వై:—ఇన్ద్రో, అయజుః, ఇత్యనయోః పూర్వయోః యథా
 క్రమం ఏనంకేన ఇత్యనయోః నకారో ణత్వమాప్నోతి । “ఇన్ద్రో ఏణం
 ప్రథమః” । “అయజుష్కేణ” । ఏనం పూర్వ ఇతి కిం? “ఈశ్వరా ఏనం
 ప్రథమాః” । “ప్రాక్షీః కనాన ఇతి” । ఏనమితికిం? “ఇన్ద్రోనస్తత్ప్ర
 హా” । “కేనత్యనుక్తే విధినిర్విషయస్స్యాత్” । అనస్తరాసమ్భవాత్ ॥ ౮॥

తిభా:—ఇన్ద్రో, అయజుః ఇత్యైచం పూర్వయోః ఏనం కేన ఇత్యైచ
 యోనాకారోణత్వం భజతే । “ఇంద్రో ఏణం ప్రథమః” । “అయజుష్కేణ
 క్రియతే” । ఏనం పూర్వ ఇతి కిం? “రుద్రసనం భూత్వా” । “బ్రహ్మవాది
 నఃకేన” ఏనం కేనైతి కిం? “ఇన్ద్రోనేషదతి” ॥౮॥

సూత్రం:—సృశీప్రాపూర్వమనాః ॥ ౯॥

వై:—సృశీ ఇత్యనయోః పూర్వయోర్మనా ఇతి నకారో
 ణత్వమాప్నోతి । “సృమణా అజసమి” । శ్రీమణాః శతపయాః । సృశీ
 పూర్వ ఇతికిమ్? యోహతమనాః । మనా ఇత్యనుక్తే విధిర్నిర్విషయస్స్యాత్ ।
 అనస్తరాసమ్భవాత్ ॥ ౯॥

ప్రభా:—నృ । శ్రీ-ఏవం పూర్వోమనా ఇత్యత్ సకారోఽత్యం ధజతే , నృమణా అజసం । „ శ్రీమణాశ్శతపయాః ” । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం ? , సుమ , నా ఉపాసామి ” ॥౯॥

 అజ్ఞానామోనెగానిగానాజ్ఞాని యామెన॥ ౧౦॥

వై :—అజ్ఞానామిత్యాది ప్రిక్షోత్తరపదేషు సకారోఽవగ్రహ సంహితాయాం ణత్వమాప్నోతి । అజ్ఞానామ్ , యత్ప్రజ్ఞాణాగ్ం సమవద్యతి । ఓనె - , వాయవిప్తయెదురోణే ’ । గాని - , అతిదుర్గాణి విశ్వా ’ । గానాం - , సఖీనాం పురోగాణామ్ ’ । గ్యాని - , సువర్గాణి జ్యానకా ’ । యామెన - , తానిన్గోస్త్ర ర్యామెణ ॥ ౧౦॥

ప్రభా:—అం గానాం - ఓనె - గాని - గానాం - గ్యానియామెన । ఏషు సకారస్సగ్ంహితాయాం ణత్వం ధజతే । యథా , „ యత్ప్రజ్ఞాం గాణాం ” । „ అయు ష్షిసురోఽశ్శతాదుర్గణివిశ్వా ” । పురో గాణాం చక్షుషే । „ సువర్గాణాం జ్యానకా ” । అస్త్ర ర్యామెణ ॥ ౧౦॥

 రషః పూర్వో హవస్యహేహా ॥ ౧౧॥

వై :—రషఇత్యనయోః పదాంతయోః పూర్వయోః హవసి । అహ్నో । హా । ఇత్యేతేహం సకారో ణత్వమాప్నోతి । రపూర్వ స్తావత్ , అగ్నిశోఽగ్రహవణీ చ ’ । అపరాణ్డో ’ । హన్నితిపదైక దేశోఽపిగ్రాహ్య ఏవ । పదమాత్రిగ్రహణే తు ష ఇతి నిమిత్త గ్రహణ మనర్థకంస్యాత్ । తత్పూర్వకార్యభాజోఽసమ్భవాత్ । రపూర్వస్య తు హన్వనస్య సమ్భవైవ తేనీయస్యవిధేః , అస్త్ర శ్చ ’ (7-16) ఇతి నిషేధస్య పైకవిషయత్వా ద్విధినిషేధా పుభావప్యనారమ్భణీయా స్యాతామ్ । తత్సమర్థాత్పదైక దేశస్యాప్యత్ర గ్రహణం యుక్తమితి స ఉదాహ్రి యతే । వృత్తిహణం పురస్తరమ్ ’ । వృత్తిహణా జుషేధామ్ ’ । షః పూర్వస్తు హా శబ్ద ఏవ సమ్భవతి । స చ పదైకదేశ ఏవ । రక్షోహణం వాజసమ్ ’ । రక్షోహణా ’ । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? , ఏణ్యహ్నో ’ । , ననిహన్యాత్ ’ । హవసిశబ్దప్రత్యుదాహరణం శాఖాస్తరే ॥ ౧౧॥

ప్రభా:— హవసి-అహ్నో-హా-ఏషు గ్రహణేషు సకారోఽవగ్రహస్త్వ

ఇత్యేవం పూర్వోవాణత్వం భజతే | యథా॥ .. అగ్నిహోత్రహవణీచ॥ .. శరద్య పరాక్షా॥ హన్నితి పదైకపదశో బహూపాదానాథకః॥ రక్షోహణం | వైష్ణవీ రక్షోహణా॥ .. మృత్రహణం పురస్తరం॥ ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? సాహ్నువీవాస్త్రైః | .. వలగహనః॥ ౧౧॥

 సూత్రం:—రుపూర్వోమయాన్యసి॥ ౧౨॥

వై:—రుశబై పదానై, పూర్వైమయాని అసి ఇత్యసయో: నకారో ణత్వమాహ్నీతి | ,యానిహిదారుమయాణి' | ,త్యైవసూని పుర్వణీక' | ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్? “అశ్మన్మయాని” | ,స్వనీకసస్త్వక్”॥

తీర్థా:—మయాని | అసి ఇత్యత్ర నకారోరుపూర్వోవాణత్వం భజతే॥ .. దారుమయాణి పాత్రాణి॥ - .. త్యైవసూనిపుర్వణీకహోతః॥ - ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? | .. యాని మృన్మయాని” .. అగ్నయోకవతే॥ | రెఫగ్రహణన కిం? | .. స్వనీకసంద్యక్”॥ ౧౩॥

 సూత్రం:—ఆ(వా)ఘాష పూర్వస్తప్తమ్॥ ౧౩॥

వై:—ఏవం నానాపదీయనిమిత్తం నకారస్య ణత్వం ఃహితమ్ తస్యప్రతిషేధశ్చ వత్స్యతే | అతాన్తరై తథయోర్ద్వయోరపి మూర్ధన్యాదేశో విధీయతే | రుపూర్వస్యానువృత్తిర్లభ్యత ఇతి॥

రుపూర్వ ఇత్యనువర్తత ఇత్యుక్తమ్ | ఆఘాపూర్వ ఇతి తు కార్యభాజ ఏవ విశేషణమాత్రం న నిమిత్తోపబంధ కార్యభాక్పదైక దేశత్వాత్ | పూర్వఇత్యపి తథా | నానాపదీయత్వనియమాభావాత్ | తదయమర్థః రుశబై పూర్వై ఆఘాశబై త్వరస్య తకారస్య టత్వం భవతీతి, తథా పూర్వపదే నిమిత్తై మకారాత్ప్రరస్య | సన్వత్రీ కుతః పూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమ్? | ఆఘాపూర్వేణ సమభివ్యాహారాత్ పదాదిమధ్యవర్తినాం మూర్ధన్యాదేశానాం పూర్వపదనిమిత్తత్వ దర్శనాచ్చ | ఆఘా, దార్వాఘాటః' | మ - , అగ్నిప్రద్యిశ్వమ్' | ,విప్రావర్ధని సుష్టుతమ్' | ఆఘాపూర్వ ఇతి కిమ్? , ఉరుతే యజ్ఞపతిః ప్రథతామ్' | పూర్వస్య షస్య టకారనిమిత్తత్వై వర్ణసంహితాస్యాత్ | నానాపదీయత్వ నియమాభావాత్ | ఆఘాపూర్వస్తప్తమిత్యేతావదత్రోక్త్యై వర్ణసంహిత

తాధికారే పపూర్వస్తప్తమిత్కుక్తం చేద్విస్తరస్సాత్ । తస్మాదత్ర
పూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమాశ్రియితవ్యమ్ । ఆఘాపూర్వస్య తు పూర్వ
పదమాత్రనిమిత్తత్వై ఆకారఘాశ్బ్దయోః పృథగ్విశేషణ శక్త్యూహా
'తేజ ఏవాత్పూర్వధత్తై' । 'వయగ్ం సజ్ఞాతంజేష్మ' । ఇత్యాదౌ టత్వం
స్యాత్ । రుపూర్వానువుత్తై తు ఆఘాశ్బ్ద ఏకఏవై తద్విశేషణం సిద్ధతి ।
అన్యై త్వస్య సూత్రస్య ఆదితో వకారమధికం వరన్తో వాఘాశ్బ్దం
షకారంనైవ నిమిత్తమాహుః తేషాం వర్ణసంహితాపత్తేర్ణత్వ విధినిషే
ధయోర్మధ్యే సజ్జతిర్నస్యాత్ ॥ ౧౩॥

త్ర్యభాః—వాఘా ॥ ఇత్యేవం పూర్వః షకారపూర్వోవా తకారః టకా
రం ఙజతే । యథా ॥ „దార్వాఘాట ఇతిదారుఅఘాతః” । „అయుప్త్య అయుర్దాః”
వాఘాఇతి కిం? । „ప్రఘాత అదిత్యానాం” షపూర్వ ఇతి కిం? „అగ్నిస్తే
తేజః” ॥ ౧౩॥

 సూత్రం:— ధశ్యరమ్ ॥ ౧౪॥

నై:— చశబ్దాన్వాదిప్రపపూర్వస్థకారః పూర్వపద సంహితా
యాం రత్వమాప్నోతి । ఆపోహిష్ఠమయోభవః' । “ద్యవిష్ట అభి రెష్టః”
అన్వాదేశేన కిం? 'వాయవస్థస్' । నన్వత్ర పకారస్య నిమిత్తత్వైపుష్పపత్తైః
కిమర్థం నిమిత్తాన్తరాశ్రియణ శారవమభ్యుపగమ్యతే? నై తదస్తి ।
సహ్యేతదర్థమిహ పృథక్పదసంహితా పరిగృహ్యతే । కిన్త్వన్వార్థం పరి
గృహితాత్రాసి సమ్బధ్యతే । అతోనశారవదోషః ॥ ౧౪॥

త్ర్యభాః—చకారః షకారపూర్వత్వా కర్షకః । ధకారః షకారపూర్వ
ప్రకారం ఙజతే । „గోష్ఠం మా” । అపోహిష్ఠమయోభవః । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? ।
„గచ్ఛ గోస్థానం” ॥ ౧౪॥

 సూత్రం:— న తకారపరః ॥ ౧౫॥

నై:— అత్ర నకారస్య మూర్ధన్యాదేశః ప్రతిషిద్ధ్యతే । నానస్తర
యోస్తథయోః । కుతః? సమ్భవాసమ్భవాభ్యాం । తదయమర్థః తకార
పరో నకారో యత్వం న ప్రిప్నోతి । 'పర్యన్తరితాత్' । “అవర్ణవ్యవే
తోపి” (7-5) ఇతి ప్రాప్తిః ॥ ౧౫॥

భృగూః—వాఘామది విధిరనధిక్యతత్వాదుత్పన్నప్రగ్భవంసీ । తస్మాదత్య
నాయంనిషేధః కిన్తు ప్రకృతోఽత్య విధిరనన విషయాక్రియతే । తకాపరో నకా
రోఽత్యం నాపద్యతే । „పరస్య రిక్షాత్” । „పారీపరిపరి ప్రచూర్వః” - అవ
ణావ్యవేతో పీత్యాభ్యాం ప్రాప్తిః॥ ౧౫॥

 సూత్రం:—నహ్యతీనూనం నృత్యన్త్యనోన్యాభిరన్యాన్యం
తశ్చాన్తశ్చ॥ ౧౬॥

వై:—నహ్యతీత్యాదిషుయో నకారః యశ్చపదాన్తః న ణత్వం
న ప్రాప్నోతి । నహ్యతి, వాససా పర్యానహ్యతి’ । నూనమ్ - ‘ప్ర
నూనం పూర్ణవన్ధరః’ । నృత్యన్తి - ‘మూర్జాలీయం పరినృత్యన్తి,
అన్యః - ‘ప్రాన్యః శంసతి’ । అన్యాభిః - ‘ప్రాన్యాభిరన్యాచ్ఛతి’ । అన్యాని-
‘ప్రాన్యాని పాత్రాణి’ । “పారీపరిపరి” (7-4,5) ఇత్యాది సూత్రద్వయేన
ప్రాప్తిః । అన్ ఇతి సామాన్యరూపగ్రహణే, అగ్నిం పర్యణయత్’
ఇత్యాదే రకారవ్యవేతస్య సర్వస్య ప్రతిషేధప్రసక్తాత్ “అవర్ణవ్యవే
తోపి” (7-5) ఇతి సూత్రస్య వ్యాకోపస్సాన్వితే । అన్తః-‘అతిష్ఠవృత్తహా
రథమ్’ । “రమః పూర్వః” (7-11) ఇతిప్రాప్తిః । నను “ఇన్ద్రాయతావో
వృత్తఘ్నై” ఇత్యాదాహా శబ్దవికారత్వాత్ “అపివికృతమ్” (1-51)
ఇతి ఘుకారాత్పరస్య నకారస్య ణత్వం కస్మాన్నభవతి? తదుచ్యతే -
“పదగ్గ్రేషు పదంగమ్యేత” (1-50) ఇత్యస్మిన్విషయేహి “అపివికృతం”
(1-51) ఇతి విధిభావతి । ఇహ తు పదం గమ్యే శ్చైవ న నియమః ఇత్యు
పపాదితమ్ । యచ్చ ఏతచ్ఛాస్త్రవిహితవికారయోగి తదప వికృతం గృ
హ్యతే । తతశ్చ “అపి వికృతమ్” (1-51) ఇతి పరిభాషాయా నాయం
విషయ ఇతి ప్రాప్తకాభావాదేవ న భవతి । న హి వృత్తిఘ్న ఇత్యాదా
హా శబ్దాంశస్య సమామ్నాయసిద్ధం మూలశాస్త్రసిద్ధం వా పదత్వ
మస్తి । న చాస్మిన్ శాస్త్రే తస్యోపభాలోపో ఘుత్వం వా విధీయతే ।
మూలశాస్త్ర విహితానామపి వికారాణామిహ పరిగ్రహే తేషాం
సర్వేషామవశ్యం వేద్యత్వాపత్తే స్తత్సాపేక్షమిదం శాస్త్రం తతోఽపి
గురుతరం సల్లాఘవార్థతారమ్భహేతుమతీయతే । అతపవ “పారీపరి

పరీ” (7-4) ఇత్యేవమాదిషు నై కశబ్దగ్రహణం క్రియతే । తస్మాదేత
చ్ఛాస్త్రవిహితాదేవ వికారాద్వికృతమిహ గృహ్యత ఇత్యలమతి
ప్రసజ్జెన॥ ౧౬॥

ఇత్యాచార్యగార్వ్య గోపాలమిశ్రీవరచితే నై దికాభర
ణాఖ్య పౌతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానై సప్త మోఽధ్యాయః.

త్రైభా—చకారో నిషేధాకర్షకః । నహ్యతి - నూనం-నృత్యన్తి- అన్యః-
అన్యాభిః-అన్యాని ఏషు గ్రహణేషు నకారః పదాంతశ్చనకారః ణత్వం నభజతే ।
“వాససాపర్యానహ్యతి” । అనర్ణస్యవేతో పీతిపాప్తిః” । “ప్రమానం పూర్ణ
వస్తురః” । “పరిన్యత్యన్తి” । “పాన్యశ్శగ్ంసతి” । “పాన్యాభిరన్యత్యన్తి” ।
“పాన్యాని పాత్యాణి” పారీపరీత్యేషాం పాప్తిః । అనిత్యేతావతా
సిద్ధే అశ్యో న్యాభిరన్యాని కిం? ప్రతిపదపాతన॥ అనుపాన్యా త్రైభమా
మిత్యత్ప్రసేషనిషేధః ప్రసరతి । పదాంతో నకారోణత్వం న భజతే । వృత్తిహాఙ్కార
విద్వాన్ రషః పూర్వఙ్ ఇతి పాప్తిః॥ అధనకారో ణకారంఘోడశ ॥౧౬॥

ఇతి త్రైభాష్యరత్నై పౌతిశాఖ్య వివరణే సత-ధకారాణాం ణత్వ
భక్త్య కత్వ-నిరూపణం నకారస్యణత్వ నిషేధ నిరూపణం

నామ సప్త మోఽధ్యాయః॥ ౭॥

—:త్రిరస్తు-త్రిః-త్రిః:—

అష్ట మో ధ్యాయః.

సూత్రం:—అథ ప్రధమః॥ ౧॥

వై:—ఇహ ప్రధమోవిశేషవర్ణః కార్యభాక్త్యైవ అధిక్రియతే ।
తస్యైవాత్ర వికారాత్ అన్యస్య ఆఽధికారాత్ ॥ ౧॥

త్రైభా:—“అథేత్యయమధికారః । ప్రధమ ఇత్యేతదధిక్యతం వేదితవ్యం
ఇతఉత్తరం యద్వత్ప్రమః । అథ విసర్జనయః ఇతి పర్యంతోఽయమధికారః॥౧॥

సూత్రం:—ఉత్త మపర ఉత్త మగ్ంసపగీయమ్॥ ౨॥

వై!—ఉత్తమే పదాదౌ పరతః ప్రశమః స్వసమానవర్గీయం
ఉత్తమం ప్రతిపద్యతే । “వాఙ్మూలకమ్” । “శుద్ధవృత్తైస్త్రివ్యహః” । “అవ
తాన్మానాధితమ్” । ఉత్తరసూత్రీస్త్రియమపవాదః । ఉత్తమపర ఇతి
కిం ? “హవ్యవాఙ్మహవ్యస్యః” । పదసంహితాయాం కిమ్ ? “రుక్మముప
దధాతి” ॥౨॥

తీర్మానము:—ఉత్తమపర, పుణ్యమ ఆత్మనస్సరగీయముత్తమ మాపద్యతె ।
 యథా । “వాజ్ఞానం” । “వృద్ధవత్త్రిస్సాహ” । “తత్తవహేన్ద్రస్య” — ఏవం
 పరఇతి కిం? । “వాక్త” । పుణ్యమ ఇతి కిం? । “ఇమాంసోవాచం” । ఉత్త
 మ, పర యస్మాదసౌ ఉత్తమపరః॥ ౨॥

 నూత్రం:— తృతీయగ్ం స్వరః షోషవత్పరః॥ ౩॥

వై:— స్వరేషు ఘోషవత్సు చ పదాదిషు పరతః ప్రథమ
స్త్రోతీయం ప్రవద్యతే । “ ప్రాగపాగుదగధరాక్ ” । ‘ విరాడసి ’ ।
‘ హవ్యవాడ్జుహ్వస్య ’ । ‘ తదుద్రీద్రీస్య రుద్రీత్వమ్ ’ । ‘ తద్ధిరణ్యమభవత్ ’ ।
‘ ఏతత్పర ఇతి కిమ్ ? ’ ‘ ఋక్ష్మమ్ ’ । ‘ పదసంహితాయాం కిమ్ ? ’ ‘ త్రికకు
ద్వా ఏషయజ్ఞః ’ । ‘ పరిపతయేత్వాగృణ్ణామి ’ ॥3॥

తీర్థా:—స్వరపహావా ఘోషవత్పరహావా ప్రథమః సవగీయం తృతీ
యమాపద్యతే. „యథా-„ఋగగయాద్యగమతః“ „యత్వైహాతా“ । ఇత్యాగి॥
స్వరాశ్చ ఘోషవత్తచ్చ స్వరఘోషవత్తః తపరయన్యాదసౌ తథోక్తః॥ 3॥

 సూత్రం:— కకుచ్చ మకారపరః॥ ౪॥

పై :—చ శబ్దేన తృతీయమిత్యన్వాదిశ్యతే । కకుదిత్యత్ర పృథమః
తృతీయమాపద్యతే మకారే పదాదా పరతః । ‘కకుద్గా’ । కకుదితి
కిమ్ ? ‘ఉన్మాద్యత్’ । మకారపర ఇతికిమ్ ? ‘కకుచ్ఛజ్జ’ । ‘ఉత్తమ
పర ఉత్తమమ్ * (8-2) ఇత్యన్వాపవాదః॥ ౪॥

తిభా:—కనుదిత్వస్మిన్నహణే అన్యోవనోఽ మకారపరశ్చకారాకృష్టం
 తృతీయం సవగీయ మాపద్యతే | యథా || “కనుద్వాన్వతూర్తిః” | కనుదితికిం?
 ‘యఉస్మాద్యైత్’ | ఏవం పరఇతి కిం? | ‘కనుచ్చన్దః’ | మకారః పరోయ
 స్సాదనసో మకారపరః | ఉత్తమశర ఉత్తమం సవగీయ మిత్యస్యావనానోయం || ౪ ||

 సూత్రం:— అథ విసర్జనీయః॥ ౧॥

వై :— విసర్జనీయః కార్యభాక్త్యానాధిక్రియతే । అన్యస్య ఆభిధానాత్ ॥ ౧॥

తీర్థా:—అశేత్యయమధికారః అథ శబ్దో విసర్జనీయం లక్ష్యత్వేన అధికశోతి । ఇతశ్చ త్తరంయద్యత్యేషుః । అథ స్వరపరో యకారమిత్యనధిధూతోఽయమధికారః॥

 సూత్రం:— రెఫమేతేషు॥ ౬॥

వై :— ఏతేషు ఆసన్నేషు స్వరేషు ఘోషవత్సుచపరతః విసర్జనీయో రెఫం ప్రపద్యతే । , ప్రజావతీరనమీనాః ' । , అగ్నిర్నహపతిః ' । , మయోభూర్వాతః ' । ఏతేష్వితికిమ్ ? , మహివర్చః క్షత్రియాయ ' ॥ ౬॥

తీర్థా:— ఏతేషు స్వరేషు ఘోషవత్సుచపరతో విసర్జనీయో రెఫమాపద్యతే । యథా । , తదగ్నిరాహ ' । , ఆశీమః క్షర్జం ' । , ఏతేష్వితి బహువచనాంతస్య సర్వనామ్నా నిర్దేశాత్సర్వఘోషవతాం పరనిమిత్తానామపాదానం తేషామేవ సృక్యతత్వాత్ । ఏతేష్వితి కిం ? । , అగ్నిశ్చమ ఇంద్యశ్చమే ' ॥ ౬॥

 సూత్రం:— న రెఫ పరః॥ ౭॥

వై :— రెఫపరో విసర్జనీయో రెఫం న ప్రపద్యతే । , జాయ ఏహి సువో రోహవ ' । , అశ్వారధేభిః ' ॥ ౭॥

తీర్థా:— రెఫపరో విసర్జనీయో రెఫం నాపద్యతే । యథా॥ , సువోరోహవ ' । , అహోరాత్రే ' । , ఘోషవత్త్వద్యైస్స పూర్వవిధిప్రాప్తిః । రెఫపరో యస్మాదసౌరెఫపరః॥ ౭॥

 సూత్రం:— హ్వరభార్యాహః రభిభరజీగరకరనం తర్వివస్తువః పునరహరహః ప్రాతరవస్తః శమితస్సవిత స్సనుత స్తనుతస్తోతహోతః పితర్భాతర్యష్ట రెష్ట ర్షెష్టస్తవ్యష్ట॥ ౮॥

వై :— ఏతదాదీని రేఫాదేశవిధాయకాని సూత్రాణి , , ఓకారమస్సర్వోఽకారపరః " (9-7) ఇత్యాదీనాం చతురాం సూత్రాణామపవాదతయారభ్యంతే । హ్వః, అభాః, ఇత్యాదీనాం విసర్జనీయః స్వరేషు రెఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు చ పరతః రెఫం ప్రపద్యతే । అత్ర 'నరెఫపరః' (౮-౭) ఇత్యుక్తత్వాత్ రెఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు ఇతిలభ్యతే- హ్వః-

‘దృగ్ంహస్వ మాహ్వర్వసూనామ్’ । అభాః- ‘యోనావభారుఖా’ । వాః-
‘తస్మాద్వాద్ధామవోహితమ్’- । హః- ‘మాప్రిహరావమ్’- “అప్యకా
రాది” (1-52) ఇతివచనాత్ ‘పునరాహంజ్ఞాతవేదాః’ ఇత్యప్యదాహరణమ్ ।
అభిభాః- “తాగ్ంసంవత్సరమభిభాః” । “ఇతివరోపి” (8-12) ఇతి వరమతం
వక్ష్యతి. తస్మైపత్యై ఇదముదాహరణమ్, - “తాం-సంవత్సరమితి-సం,
వత్సరమ్. అభిభరితి” । నచ పరమతానుసారేణ కార్యవిధిర్నోపపద్యతే ।
“అనునాసికేఽనునాసికమ్” (10-11) ఇత్యాదిషు దర్శనాత్ । ఏవం పిత
రిత్యాదిష్వపి దృష్టవ్యమ్. । తథా చ- అభిభాః పితరిత్యాదీనాం రెఫాదేశ
స్యాన్యథోపపన్నత్వాన్నాన్య శాస్త్రస్య జూయీం తాత్పర్యం
శక్యతే కల్పయితుమ్. అజీగః- అజీగరిత్యజీగః । ‘ఓషధీః । అజీగరితి” ।
స ఏష పరమతసిద్ధ ఇతి కరణః పదాధ్యాయే కృమాధ్యాయే చ పరి
గ్రహణ్యః । అకః- “అధరాగ్ం అకః- అకరిత్యకః” । యజ్ఞమేవాకర్షిస్తా॥
నను ‘కరావరనుదాతైవదే’ (8-9) ఇతి వక్ష్యతి- తతః “అప్యకారాది”
(1-52) ఇతి వచనాత్ ఏతదసి సిద్ధ్యతి । సత్యం క్వచిత్సిద్ధ్యతి । “అక
స్సలోకమ్” ఇత్యత్ర తు స సిద్ధ్యతి “అకరితి । సః । లోకమ్.” । అనంతః-
‘అనన్తరాయాయ.’ । అత్రాద్యుదాత్తత్వాత్ ‘అన్తరనాద్యుదాతై’
(8-10) ఇతి న భవతి । వివః- “అనతశ్చవివః । “వివరితి
వివః” । సువః- ‘సువరసి సువర్చై’ । పునః- ‘పునరూజ్ఞా’ । అహరహః-
అహశ్చబ్రాత్పరస్మిన్నహశ్చబై విసర్జనీయో గృహ్యతే । ‘యోఽహరహరా
హృత్య.’ । ప్రాతః- “వసంతా ప్రాతరాగ్నేయీం.” । వస్తః- ‘దోషావస్త
ర్ధియా వయమ్’ । శమితః- ‘శృతగ్ం హవీ శ్శమితరితి.’ । సవితః- ‘దేవ
సవితరేతత్.’ । సనుతః- ‘సనుతర్యుయోతు.’ । “స్తనుతరితి” శాఖాన్తరే ।
స్తోతః- ‘ఏతగ్ంస్తోతరేతన’ । హోతః- ‘యథా హోతర్మనుషః.’ । పితః-
“మరుతాం పితస్తదహమ్ పితరితి”॥ మాతః- ‘పృథివిమాతర్కామా’ ।
యప్తః- ‘అగ్నే యప్తరిదం నమః.’ । ఏప్తః- ‘ఏష్టారాయః ఏష్టరితి.’ ।
నెప్తః- “నెప్తః పత్నీమ్- నెప్తరితి” । త్వప్తః- ‘దేవత్వప్తర్వసురణ్వా’ । ఏవం
పరశ్చితిమ్ ? సువశ్చ మూర్ధా చ॥ ౮॥

శ్రీభా:—హ్వ: - అభా: - వా: - హ: - అభిభ: - అజీగ: - అక: - అన
 న్త: - వివ: - సున: - పున: - అవారహ: - పాత్ర: - నన్త: - శమిత: - సవిత:
 - సనుత: - స్తనుత: - స్తోత: - హోత: - పిత: - మాత: - యప్త: - ఏప్త: - నెప్త:
 త్వప్త: - ఏప్త విసర్జనయో రెఫమాపద్యతే । స్వరఘోషనత్పర:యథా । „మా
 హ్వర్వసూనాం” - యోనాజభారుఖా । „తస్మాద్వాణామ” । „మామెప్రహ
 రన్తి” । „అభిభన్తం తమభిభరభిభన్తం” । „ఓషధీరజీగరజీగరోషధీరోషధీరజీగఅజీ
 గరిత్వజీగ:” । „చెత్తాకరబక్షిరెణ” । కరావరనుదాత్తై పదఇతి వక్ష్యతి । తెనై
 తతపి సిద్ధ్యతి । అప్యకరాదీతినచనాదిశీచేత్ । మైం॥ అనుదాత్తై పద కశ్యబై
 తద్భవతి । ఇదన్తు అన్యస్వరస్వీకారార్థమపి । యథా । „అర్వాకరకర్వార్వాక:” ।
 అన్యదాత్తస్త్వయం । „యన్లుపరుషోఽన్తర్నిత్యై” । అన్తరనాచ్యుదాత్తై ఇతి
 వక్ష్యతి । తస్మాద్వాణాంరాదిచై నచనాత్సన్ధ్యతీచేత్ । మైం । అనాచ్యుదాత్తై
 తద్భవతి । అన్యదాత్తస్త్వయమితి గ్రహణం । చవివర్షివచ్చచవివ: - వివరితివివ: -
 „సువరిసిసునమేయన్చ” । „పునరాసద్యసదనం” - „అవారహహావిధా
 నినాం” । „హా హరిత ఇంగ్యాన్తో నిసిధ్యత ఇత్యేనం రూపస్యాయంనియమ:॥
 „పాత్రయచనద్య:” । „గోషాన్తధి యానయం” । „హవీ శ్యమితరీ” । చన
 సవితరైత్తై” । „స్వప్తస్సవతయుః యాతు” స్తవతరీ శాఖాన్తర । „ఏతగ్ం
 స్తోతరతెన” । „హోతర్యవిన్” । మరుతాంపిత: పితర్మరుతాం మరుతాంపిత: ।
 „ప్రణివిమాతర్మమాహిగంసీ” । „అగ్నేయప్తరదనమ:” । అశీయెప్తరెప్త
 రశీయాశీయెప్త: । „నెప్త: పత్నీం పత్నీం నెప్తనెప్త: పత్నీం” - „శివస్త్వప్తరహ
 గహి” । స్వరఘోషనత్పరఇకం? । „అభిభన్తం భూతాని” । „పునస్తేమైసం”
 „అన్యప్రార్వస్తు లుప్యతే” ఇతి క్వచిల్లోపస్మాప్త: । అగ్రస్వరపర్యాయకారమితి
 క్వచిద్యత్వస్మాప్త: । ఓకారమస్పర్శ్యకారపర ఇతి క్వచిదోత్వస్మాప్త: - తావ
 తా: స్మాప్త: ప్రతీషేధుంహ్వరభారాన్యగంభ:॥ ౧॥

 సూత్రం—కరావరనుదాత్తై పదే॥ ౯॥

నై—క: , ఆవ: , ఇత్యనుదాత్తై పదే వర్తమానో వినర్జనీయ: ॥
 రెఫం ప్రపద్యతే స్వరేషా రెఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు చ పరత: । మిథు
 యాకర్భాగధేయమ్’ । „వేన ఆవ: - ఆవరిత్యావ:” । అనుదాత్తై
 ఇతి కీమ్? శోఽస్యేశ్వర:’ । „ఆవోవాజెషు’ । పదఇతి కీమ్? పదద్వయ
 స్యోత్తరపదే మాభూత్ . ఆవోఽర్వాచీ’ । „ఆవోదేవాస ఈమహే’ ।

పదగ్రహణపరిభాషయా సిద్ధే పద ఇత్యేకవచనాంతస్యాధికస్య ప్రయోగాదతత్త్వద్వం భవతి॥ ౯॥

తీర్థాః—కః-అవః-ఇత్యేతయో విసర్జనయః । పదకాల అనుదాతైపదే వర్తమాన స్వరఘోషవత్ పరో రేఘమాపద్యతే । „మిగుయాకర్భాగధయం” „సురుచో వన అవః” । „అవరిత్యావః” । అనుదాత్త ఇతికిం? । „కో న్యేశ్వరః” । „అవోవాదేషుయంజునాః” । ఏవం పర ఇతి కిం? । „అధిపామకస్సమప్యై” ౯॥

 సూత్రం— అంతరనాద్యుదాత్తై॥ ౧౦॥

వై— అంతరిత్యనుదాత్తై పదే వర్తమానో విసర్జనీయో రేఘమాపద్యతే స్వరేషు రేఘవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతః । „అంతరు ర్వస్త రిక్షమ్” । „అస్త ర్వేది సం యాతి” । అనాద్యుదాత్త ఇతి కిమ్ ఏవాన్తోనాస్తియత్” ౧౦॥

తీర్థాః— అంతరిత్యస్మిన్పదే అనాద్యుదాత్తై విసర్జనయః స్వరఘోషవత్ పరో రేఘమాప్నోతి । „అంతరన్నరుచా” । „అగ్నిమన్త ర్భరివ్యస్త” । „అన్తర్యా మెమఘవత్” । అనాద్యుదాత్త ఇతికిం? । „ఏవాన్తోన్తం మనుష్యః” । ఏవం పర ఇతి కిం? । „అన్త నైదధామి” । అన్తోదాత్త ఇతి ఐక్యవ్య బహుస్వరత్వం బహుసాదా నాగ్ధం । అన్యథాహ్యన్తోదాత్త స్త్రైవస్యాత్ । ఇహానునస్యాత్ । „అన్త ర్వేదిమిగునా” । „అన్తర్యామె మఘవత్” । అదావుదాత్త యస్యోదాద్యుదాత్తం । న అన్యోదాత్తం అనాద్యుదాత్తం । రస్మిన్ ౧౦॥

 సూత్రం— ఆవృత్తయః॥ ౧౧॥

వై— ఆవృచ్ఛబై పరతో విసర్జనీయో రేఘమాపద్యతే । „జిన్వ రావృత్స్వహ” ౧౧॥

తీర్థాః— అన్యధిత్యేనం పరో విసర్జనీయో రేఘమాప్నోతి । „జిన్వరావృత్స్వహ” । ఉగ్రరావృత్స్వహః” । „భీమరావృత్స్వహః” ॥ ౧౧॥

 సూత్రం— ఇతి పరోఽపి॥ ౧౨॥

వై— తదేవ మవర్ణపూర్వస్య విసర్జనీయస్య భావలోపయ త్వానాం అపవాదత్యేవ „హ్వరభార” ఇత్యాదిసూత్రైః రేఘాదేశ ఉక్తః । తస్యావ్యాప్తిరతివ్యాప్తిశ్చ పరిహరివ్యతే । అత్రాన్తరే రేఘ విసర్జనీయాన్తానాం హ్వరభారిత్యాదిపదానాం పదాధ్యాయే పరమతసిద్ధో

విశేష ఉచ్యతే॥ ప్రగ్రహాధ్యాయపద్యాభ్యయమ్ । యోఽయం రెఫీ
 కథితః హర్షరభారిత్వాదిపదేషు విసర్జనీయః సఖిలు పదాధ్యాయే ఇతి
 పరశ్చ భవతి- కేవలశ్చ- తత్ర యస్యసంహితాయాం నిమిత్త సంయో
 గాద్రేఫత్వ మభివ్యజ్యతే స పదాధ్యాయే కేవలః ప్రయుజ్యతే । అన్యత్ర
 త్వితిపరః । యథా- “ద్యౌగ్ంహస్వమాహవ్యః” “అగ్నిగ్ంస్వయోనావభా
 రుభౌతికేవలః” “తాం । సంవత్సరమితి- సంవత్సరమ్ । అభిధరితి” । “ఆత్ ।
 ఇత్ । గ్రీస్తిః । ఓషధీః । అజీగరితి” । ఏవమాదిరితిపరః । సోఽయం
 బహ్వౌచానాం పక్షః । అన్యేతు వ్యాచక్షతే- యోఽయమావృత్త్యరో
 విసర్జనీయః స ఇతిశబ్దే పరతో రెఫం ప్రపద్యతే । అన్య- “అవృషాదితి
 శుక్రరావృత్వాహ” ఇత్యత్ర “ఇతిశుక్రః” ఇత్యస్య క్రిమస్య జటోదా
 హరణమితి “ఇతిశుక్ర త్రుతరితీతి శుక్రః” ఇతి । తదయుక్తమ్,- పర
 నిమిత్తాస్తరవతి విధ్యస్తరే విధ్యస్తరోక్త పరనిమిత్తసమ్మర్శస్య కార్య
 భాజస్సమ్మర్శాయోగాత్ । తథాభ్యుపగమే “ఓకారమస్సర్వోఽకారపరః”
 (9-7) “ఘోషవత్పరశ్చ” (9-8) ఇత్యత్రాపి అకారపరతయా క్వచిద్దృష్ట
 పైవ అకారస్యాస్యత్ర ఘోః చట్పరత్వే ఓభావః స్యాత్ - “ఆనో
 ర్వాచీ” “ఆనో దవాస ఈమసే” ఇతి । ఇతరస్యతు నస్యాత్ । “అయ
 జ్జోవా ఏషః” “రజనోనై కాణాయః” ఇతి । కిచ్చ- ఏవమనుచితాపి
 క్త్వాప్తిరాశీయేతయది కిచ్చదనస్యధాసిద్ధం సమామ్నాన రూపమనయా
 సిద్ధ్యేత్ . న త్వేతదస్తి . నన్వేషమనభ్యుపగమే ఇతి శబ్దపరస్య సర్వస్య
 విసర్జనీయస్య రెఫాదేశస్యాత్ । “మాప్రహరావయోనై శ్చిత
 ఇతితే అబూతామ్” తతోవరం క్వచిజ్జటాయాం రెఫాపాదనమ్,
 తస్యాస్త్య సమామ్నాతత్వాత్ । సహిశక్యతే వక్తుమయక్తోఽ
 త్రరెఫాదేశ ఇతి । హస్తైవముచితార్థాప్రతిభాసముల మేతద్వాప్యభ్యాస
 మిత్యుక్తం భవతి । ప్రసిద్ధో హి రెఫిణాం అవ్యక్త రెఫాణామితి కరణో
 బహ్వౌచానాం పదాధ్యాయే । తదభావశ్చ వ్యక్త రెఫాణామ్ । ప్రసిద్ధ
 శ్చాస్త్రచ్చాస్త్రే తత్ర తత్ర పరమతోపన్యాసః । ప్రసిద్ధాచ యథోక్తా
 వ్యాఖ్యా ప్రగ్రహాధ్యాయే । అతోనదం సూత్రం రెఫాదేశస్య విభా

యకం, కిన్త్వితికరణస్యేతి స జటూరూపం దూషయితవ్యమ్॥ ౧౨॥

త్రాభా:—అపిశబ్దః అవృత్తరం విసర్జనీయ మన్వాదిశతి । అసౌవిసర్జనీయ ఇతిపరోపి రెఫమాప్నోతి । ఇతిశ్రుతః శ్రుతిరీతిశ్రుతః” । అన్వాదేశః కిమరః । హవన శ్రుతోహవం । ఇతిః పరోయస్మాదసౌ ఇతిపరః॥ ౧౨॥

 సూత్రం:—అహారహ స్సువరనిశ్శ్లాన్తః॥ ౧౩॥

వై:—నను హ్వరభార్, ఇత్యాదిసూత్రమయ్యుక్తం అవ్యాప్యతి వ్యాప్తిభ్యామ్ । తథాహి-అహశ్శబ్దపూర్వకస్యాహశ్శబ్దస్య రెఫాదేశఉక్తః సోఽతత్పూర్వకే నస్యాత్, రాత్రియా అధ్యహరభి, అహర్మాన్ సేన. కిన్త్వాహస్సువశ్శబ్దావవిశేషణ గృహీతౌ । తెన, షడహభవన్తి. యదేవా దేవసువన్తస్య ఇత్యత్రాపిస్యాత్ । తత్పరిహరాయేదం సూత్రమారభ్యతే. అహః, అహః, సువః, ఇత్యేతేషు విసర్జనీయః ఇశ్శ్లాన్తైతరః స్వరేషు రెఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతోరెఫం ప్రవిద్యతే । అనిశ్శ్లాన్తస్య ఇతి విగ్రహస్థయ్యుక్తః, సువశ్శబ్దే తదసమ్భవాత్. ఏతే నైశ్శ్లాన్తస్య న్యతిరిక్తస్య అహశ్శబ్దస్య రెఫాదేశవిధానాదవ్యాప్తిః పరి హృతా । “అధ్యహరభి” । “అహర్మాన్ సేన”-॥ తథా- హస్సువశ్శబ్ద యోరిపి, హ్వరభార్ ఇత్యాదిసూత్రే అనిశ్శ్లాన్తయోరేవ గ్రహణమితి తత్ప్రకృతః- షడహభవన్తి, యదేవా దేవసువన్తస్య ఇత్యాదానాతి వ్యాప్తిః । నన్వేపం సతి “హ్వరభార్” ఇత్యాదిసూత్రే సువర్గమాణ మనర్థకమ్ । తదభావేఽపి కారోవ్యవహారః । వై తదస్తి । ఇహరెఫ విసర్జనీ యాంతానాం హ్వరభారిత్వాదీనాం పదానామితికరణో విధిత్వితఃసతేషాం పురస్తాద్విధాతుం సశక్యతే. “నరెఫపరః” (8-7) ఇతి ప్రతిషేధస్యాన స్వయాపత్తేః యద్యుచ్యత వ్యాఖ్యానతస్తదన్వయః ప్రతిపత్త్యత ఇతి । ఏనమపి హ్వరభారిత్వాదివిధిషు, రెఫమేతేషు (8-6) “నరెఫపరః” (8-7) ఇత్యనయోః అనువృత్తిర్నస్యాత్. ఇతికరణవిధివ్యవధానాత్. తస్మా త్తేషాం పదానాం రెఫవిధేః పరతపవేతికరణో విధాతవ్యః తత్రయది హ్వరిత్వాదిసూత్రే సువర్గమాణం సక్రియతే. తదా “అహారహః” ఇత్యాదిసూత్రమేవాస్య సువశ్శబ్దస్య రెఫాదేశవిధాయకం స్యాత్. తతః

పరంత్వీకరణ విధీయమాన 'నభిర్భ్యాం పరః' ఇత్యత్ ప్రసరహర్షమాణం కర్తవ్యమితి తుల్యం శబ్దగౌరవమ్. ఏవమపి 'నభిర్భ్యాం పరః' ఇత్యాదినా రెఫాతః ప్రతిపిధ్యతే. నతికరణ ఇత్యేతచ్చ దుర్విజ్ఞానమితి ప్రతిపత్తి గౌరవమధికం స్యాత్. యథాన్యాసేతు అవృత్తరసిత్యన్తే గృహే నర్వేషాం రేఖిణాం పదానాం గృహీతత్వాత్తదనస్తరం యుక్తమితికరణ విధానమ్. సచోక్తదోషాః ప్రాదుష్కర్యంతి సర్వమనవద్యమ్॥ ౧౩॥

త్రిభాః—అహః । అహః—సువః—ఏతేషు పదేషు విసర్జనయోనింగాన్తస్స స్వరభాగోపపత్తయః రేఫమాపద్యతే. 'అహారాతనెదాః' 'అహారైవానామాసీత్.' 'సువదైవాగ్' అనింగాన్త ఇతికిం । 'అభిపూర్వం త్ర్యహంభాన్తి' 'ప్రత్యజ్ఞాహంభాన్తి' । 'దేవసువ ఇతి దేవ-సువః' । ఏవంపరఇతికిం । 'ఏవముత్తమమహాస్యాత్' । 'సువశ్చమూర్ధాచ' హ్యవరభారాదిసూత్రే హరిత్యనైవ గృహణేన అహశ్చబ్దస్య అప్యకారాదీతి ఏచనాద్యేఫసిద్ధాసత్యాం అత్యప్రసరవచన మింగాన్తస్య అహశ్చబ్దస్య ప్రోక్షేధాగ్ । నన్వత్యేవహరిత్యన్తస్య । అప్యకారాదీతి నచనైవ కార్య సిద్ధేః-నక్షత్రగౌరవదోషపత్తిరిచేత్ । మైవం । అనింగాన్త ఇత్యుక్తే రనింగాన్త త్వమపి సంభాసిత్యంతచ్చ హరిత్యవంరూపే గృహణానీత్యత్యేదం విశేషణం అనరకం స్యాత్ । తథాసత్యేనయాపే మాభూత్ । కిన్త్వకారాదిత్యే భవంతిఃసంస్థాః పక్షః । నతుసరళిణా సూత్రే హరిత్య గృహణం సుతరామపయుజ్యతే॥ ౧౩॥

 సూత్రం:— న భిర్భ్యాం పరః॥ ౧౪॥

వై:— అహశ్చబ్దోత్పన్నవర్తతే । నాన్యః । కుతః? సమ్భవా సమ్భవాభ్యామ్ । అహశ్చబ్దే విసర్జనీయా రేఫం నప్రపద్యతే భిః భ్యాం ఇత్యనయోః పరతః । ఉత్తరైరహంభిః' । శమహంభ్యామ్॥ ౧౪॥

త్రిభాః—సాన్నిధ్యసంబంధః పూర్వసూత్రోక్తో విసర్జనీయా భిః । భ్యామి త్యేవం హంసరేఫమాప్నోతి । అర్థాదహరిత్యత్త్య విసర్జనీయః పరిగృహ్యతే । ఇత రత్యసితస్య ఏవం పరత్వాభావాత్-యథా । 'ఉత్తరైరహంభిః' 'శమహంభ్యా మితి'॥ ౧౪॥

 సూత్రం:— అగ్ంహశ్చ సర్వేషామ్॥ ౧౫॥

వై:—అగ్ంహ ఇతి సానుస్వారే అహశ్చబ్దే విసర్జనీయా రేఫం న ప్రతిపద్యతే - సర్వేషామచార్యాణాం మతాత్ । 'నై సమగ్ంహం'

అశోన్ త్యన్తితోన' । నను అహరహస్సువరితి నిరనుస్వారే విహితస్య
రెఫాదేశస్య సానుస్వారే కుతః ప్రసజ్ఞః ? “తత్ర పూర్వం పూర్వం
ప్రథమమ్” (8-3) ఇతి నియమేన రెఫాదేశవేళాయా మనుస్వారా
గమాధావాత్ । అతఏవ ‘యవసహస్వరపరేషు’ (12-4) ఇతి లోపవిధిః
‘అగ్ంహసోగ్ంహతిః’ (11-4) ఇత్యవవాదంనత్యుతి । తేన ‘స్వరపూర్వం
వ్యజ్ఞనమ్’ (14-1) ఇత్యస్మిన్ విషయేఽపి అనుస్వారాత్పరస్య సంయో
గాదేర్ద్విత్వం సిద్ధంభవతి । నన్యనుస్వారాగమోఽపి “ఆదిరగ్ంహతిరగ్ం
హసోగ్ంహః” (16-29) ఇతి విశేషేణ విధానాత్ సర్వత్ర భవన్త్యర్థ
త్రైవ రెఫాదేశం నివర్తయేత్ । తన్న । అనుస్వారవిధిః విషయవిశేష
తద్విధాయకత్వాత్ । యథా ఛేచం తథాఽనుస్వారవిధౌ దర్శయి
ష్యాముః ॥ ౧౫॥

తిగ్రహః—సకారో విషేధాకర్షకః । అగ్ంహ ఇత్యస్మిన్ప్రహరణే విసర్జనీయో
నరహమాప్నోతి । అహరహరితిస్పాప్తిః । అప్రగ్రహణే కేచిదనుస్వారమచ్చన్తి
కేచిన్చచ్చన్తి । సర్వసంతేషా మేషనిష్ఠో భవతి । అనుస్వారమచ్చిర్నిరస్పాప్తి
రేనం ప్రతిపాద్యతే । శ్లో॥ విభర్మగ్యస్థసాసిక్యో న వికో భోభవేత్సక్రప్రసః । తస్మా
త్కుర్వన్తి కార్యాణిపఠానాంధర్మవషితి యథా । “అగ్ంహ ఇంద్రమేవాగ్ం
హోముచం” । అగ్ంహోముచేప్రథమే ॥ ౧౬॥

 సూత్రం:—అనవర్ణపూర్వస్తు రెఫవరో లుప్యతే ॥ ౧౭॥

వై:—అవర్ణాదన్యస్వరోఽనవర్ణః । తత్పూర్వకో విసర్జనీయో
రెఫవరో లుప్యతే । ‘యవయారాతీరక్షోహణః’ । ‘యవాగూరాజన్యస్య’ ।
‘ఏతద్వైప్రజాపతేరూపమ్’ । ఏతత్పూర్వ ఇతి కిమ్ ? । సోమోరాజా
వరుణః । రెఫవరఇతి కిమ్ ? ‘ప్రజావతీరనమీవాః’ । మూలశాస్త్రే త్వవర్ణ
పూర్వస్యాపికస్యచిత్ ‘రోరి’ 8-3-14 ఇతి లోపస్మర్యతే । సఖిలు ‘సువో
రోహవ’ ఇత్యాద్యస్మత్ప్రమామ్నాయ విరుద్ధత్వాన్నివర్త్యః । సచాత్ర
తుశ్చైవ నివర్త్యతే । తేన “సువోరోఽమి” ఇతి రూపసిద్ధిః । కథం
తర్హి ‘ద్యౌవాతూమా రుక్మో అన్తర్విభాతి’ ఇత్యత్ర ‘రుక్మో అన్త
రన్తా రుక్మోరుక్మో అన్తః’ ఇతి లోపస్సిద్ధిః । ఉక్తమేతత్ - జటాయాం

ఛాందసరూపాణి సభవన్తి ఇతి । తతోవ్యాకరణ విహితమేవ సన్దికార్యం
భవతి । తస్మాదత్ర తుశబ్దస్య వ్యావర్త్యమేవ సాధ్యమితి “తుశబ్ద
రమ్భా దనర్ణపూర్వోఽపి హ్వరభారాదీనాం విసర్గో లుప్యతే” (త్రిభా
8-16) ఇతి విపరీతార్థవ్యాఖ్యానం గర్హణీయమ్ ॥ ౧౩ ॥

త్రిభా:—అవ్రాదన్యస్వగపూర్వో రఫపగో విసర్గదయో లుప్యతే । .. రెవ
తీగమగ్న్యం” । ఏనం పూర్వ ఇతికిం ? .. యోయగో అగ్న్యం” । ఏనం పరభికిం ?
.. రెవతీర్న స్పృహమాదః” । తుశబ్దాంభా దనర్ణపూర్వోపి హ్వరభారాదీనాం విస
ర్గో లుప్యతే । పూర్వస్వగశ్చ దీన్ మాపద్యతే । .. రుగ్గో అన్తరంతా రుగ్గోరుగ్గో
అన్తః” । పహి-సువోగో హ-వ్యత్ర లోపగీకా కింవస్యాతాం? ద్వియక్తత్వాదితి
బ్రూమః । తత్కథం? హ్వరభారాదీనాం త్రై అహరహస్సుచరిత్యత్రచ । నన్యహో
రాత్రై ఇత్యత్ర కథమాత్మం? అన్యథేన గ్రహణసామర్థ్యనై బ్రూమః ॥
తత్కథం? అహోరాత్రై ధృతచిత్రై ఇత్యేనం రూపసామ్యాదహోరాత్రాభ్యాం
అహోరాత్రై చారిత్యాది విశేయం । ఏనం చెదధిషణతే ఇతి గ్రహణసామర్థ్యే నైవ
షత్సన్ధి-స్థగ్గో హ-వ్యే ఇతి షత్సన్ధిపేథని-స్థగో న విశేయః । సత్యం సవశబ్దస్య అధిషణతే
ఇతి గ్రహణసామర్థ్యనైవత్వం సిద్ధ్యను । సానశబ్దస్యకథం సిద్ధ్యత్? గ్రహణాది
సామర్థ్యాభావాత్ స్యాత్తదగ్ధంవా తత్సూత్రం సాధకమితి సర్వోప్యయం । తదగ్ధం
సేతి గుణ-స్వీకారాదయః తగ్గహి । గ్రహణసామర్థ్యాదితి గమనికామాత్రం
కల్పితేస్తు విశేషః । తత్సన్వశబ్దాగమసి నధిపూర్వ ఇతి మాత్రమితిభావః । అవ్రా
దన్య అహోర-అహోపూర్వ యస్మాత్సత్సన్ధి-రఫః పగో యస్మాద సా రఫపగః ॥

 సూత్రం:— దీర్ఘంచ పూర్వః ॥ ౧౪ ॥

నై:—లోపీ యో విసర్గచీయ ఉక్తః తస్మాత్పూర్వస్వరో యద్య
దీర్ఘస్తతోధయం భవతి - విసర్గచీయో లుప్యతే తస్మాత్పూర్వో
హ్యవ్యత్ర దీర్ఘంప్రపన్యత ఇతి శిశుం న విప్రీ మతిభీరిహన్తి’ । శబ్ద
తానస్తన్యతూ రోచనస్థాః ॥ ౧౪ ॥

త్రిభా:—తస్మాదైవ పరవిసర్గదయో ల్లప్తాత్పూర్వోపి యస్వరోహ్య
స్వస్య చ దీర్ఘ మాపద్యతే । యథా । .. రురూకాద్యః” । .. త్తిరీరోహిత్” ।
.. విష్ణూరూపం” । యదాతస్య విసర్గదయస్య తోపస్తదైదీర్ఘత్వం యథాస్యాదిత్యే
పమర్థశ్చబ్దః ॥ ౧౪ ॥

 సూత్రం:— ఏప్తశ్చ॥ ౧౮॥

వై:— అవర్ణపూర్వార్థోఽయమారమ్భః । చశబ్దేనానన్తరోక్తం
కార్యస్వయమన్వాదిత్యై । ఏప్తశ్చబ్దే విసర్జనీయో ర్థపరో లుప్యతే ।
తతః పూర్వో హృస్వోద్గీర్ణం ప్రపద్యతే । ఏప్టారాయః పెగిషే॥ ౧౮॥

బ్రాహ్మ:— ఏప్తరిత్యస్మిన్సహజే విసర్జనీయో ర్థపరం అవర్ణపూర్వోపి లుప్యతే
పూర్వస్వరచ్ఛదీర్ఘః । ఏప్టారాయః చశబ్దో లోపదీర్ఘ యోరాకర కః । నన్యేతదను
పపన్నం । హ్వీరభారాద్యన్తః హృస్వా ర్థపరిత్యస్యగుక్మో అన్తరన్తగుక్మో
రుక్మో అన్తః ఇతి చరనవర్ణ పూర్వస్త్విత్వత్యైకుశబ్దేన లోపదీర్ఘ స్థిరః - వక్ష్యమాణ
మతశ్చదాశ్చాయత్యభావపాయ గృహీతమే తరుపపన్నతరమితి పరిహారః॥ ౧౮॥

 సూత్రం:— నై కేషామ్॥ ౧౯॥

వై:— ఏకేషాం మతే ఏప్తశ్చబ్దే యథోక్తా లోపదీర్ఘా నభవతః ।
తత్త్రి సువోరోహావ ఇతివదోత్వం భవతి । ఏప్టారాయః॥ ౧౯॥

బ్రాహ్మ:— ఏకేషామృతే ఏప్తరితి విసర్జనీయో ర్థపరో న లుప్యతే । అతఏవ
పూర్వస్వరచ్ఛదీర్ఘాభావశ్చ । కిన్త ఘోషసత్పురశ్చేతోత్పత్త్యం ఏప్టారాయః । చరమచి
మతమేతత్॥ మాహి కేయభాషితంత్యేవం । ఏప్తరితి విసర్జనీయో ర్థపరో న ర్థ
మాపద్యతే । ఇతి సిద్ధరూపముభయోస్సమానం॥ ౧౯॥

 సూత్రం:— ద్వాపుత్ర మోత్తరీయస్య ర్థమ్॥ ౨౦॥

వై:— ఉత్త మోత్తరీయోనామ కశ్చిదృషిః । తస్య మతే ఏప్త
రితి విసర్జనీయః తతఃపరో ర్థశ్చైతి క్వావర్ణావేకం ర్థం ప్రతిపద్యతే ।
ఏప్టరాయః॥ ౨౦॥

బ్రాహ్మ:— ఉత్త మోత్తరీయస్య కాఖి నో మతే ఏప్తరితి విసర్జనీయస్తత్పురో ర్థశ్చ
ద్వావేతా ర్థమాపద్యతే । యథా । ఏప్టరాయః అయమగ్లోవారమగ్లోక్తః ।
మాహి కేయోక్తస్తు ద్వాపుత్ర మోత్తరీయ ఇతి కస్యచిన్నామ । తస్మై తే ఏప్తరితి
విసర్జనీయో ర్థపరో ర్థమాపద్యతే । ఏప్టర్ రాయ ఇతి॥ ౨౦॥

 సూత్రం:— సాబ్జుత్యస్యోకారమ్॥ ౨౧॥

వై:— ద్వావితీహ నానువర్తతే । అత ఏవోత్తరసూత్రే ఏక
వచనాన్తం విశేషణం వక్ష్యతి । తదయమర్థః - సాబ్జుతోన్యోనామకశ్చి
దృషిః । తస్యమతే ఏప్తరిత్యత్ర విసర్జనీయః ఉకారం ప్రతిపద్యతే - ర్థ

పరతః॥ తతః, ఆద్గుణః' ఇతి మూలాశాస్త్రప్రక్రియయా ఏష్టారాయః' ఇతి రూపం భవతి । తథా చ ప్రక్రియాయాభేదస్య ప్రతిపాదనార్థమిదం సూత్రమ్ । నతు ప్రతి సేధపక్షరూపాదస్యస్వరూపస్య॥ ౨౦॥

తీర్థాః—సాంక్యత్వస్యమతే ఏష్టరితి విసర్జనయో రభవర ఉకారమాశ ద్యతే । తతఃపరపర ఓకారమిత్యోక్త్యం. యథా । ఏష్టారాయః । అస్యచ నైశే సామిత్వస్యచాదేశ భదాత్భేదః సిగ్హదాహరిణంతుసమానం॥ ౨౧॥

 సూత్రం;— ఉఖ్యస్య సపూర్వః॥ ౨౨॥

నైః— ఉఖ్యస్యమతే ఏష్టశ్చబై విసర్జనీయః తస్మాత్పూర్వేణ నర్జనై సహిత ఉకారం ప్రతిపద్యతే రెఫే పరతః । 'ఏష్టారాయః' । 'నై కేమామ్' (8-19) ఇత్యాది సూత్రచతుష్టయం నెప్టన్ ॥ ౨౨॥

తీర్థాః— ఉఖ్యస్యమతే రభవర ఏష్టరితి విసర్జనయః పూర్వనర్జన సహ ఉకారమాపద్యత ఇతి మాహిషేయోక్తిం । యథా । ఏష్టారాయః । వారరుచ్యోక్తింతు ఏష్టరితి విసర్జనయో రభవరః పూర్వేణసహ రభమాపద్యతే । ఇతి । యథా । ఏష్టారాయః । పూర్వేణ సహనర్జిత ఇతి సపూర్వః - అస్మిన్వికల్పజాలే ప్రధమ మెష్టశ్చైతే సూత్రమేనెప్టన్ ॥ ౨౩॥

 సూత్రం;— కఖపకారపర మమకారపూర్వస్యమవగ్రహః॥ ౨౪॥

ఇదానీ ముపచారోవిధియతే॥ అవగ్రహ ఇతి షష్టైకవచనస్యా దేశభావశాస్త్రస్య । అవగ్రహస్యసమ్బంధీ విసర్జనీయః షకారం ప్రతి పద్యతే కఖపకారేషు పరతః । సవవాకార పూర్వశ్చైత్ సకారం ప్రతి పద్యతే తేషువ వర్జేషు పరతః । అకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజవవాయం నిర్దేశః । నతు నిమిత్త స్తోపబంధస్యవా । 'జ్యోతిష్కృదసిసూర్య' । 'యథా స్వాద్గ్రహితం నిష్ఠిదతి' । 'చతుష్పాదః పశవః' । 'ముద్ధిపరిమితం యశస్కా మాః' । 'ఉతనఃపరస్వా' । 'ఏతత్పర ఇతి కిం? 'సర్విగ్రహీ' । 'రక్షోహణం వాజనం' । 'అవగ్రహ ఇతి కిం? 'ఆయతనవతీః కరోతి' । 'ద్రవిణావతః కురుతే' । అత్రాకారపూర్వస్య సత్వవిధానాదకారేతర స్వరపూర్వ విషయం షత్వంనెదితవ్యం॥ ౨౪॥

అభిః— పరనిమిత్త విశేషణాదతత్పర్యంతా స్వరభూషణత్వరాను
వృత్తిర్నైవ వ్యా॥ అక్షరహిన్య విసర్జనీయః కకార ఖకారపకారపక్షకార
మాపద్యతే | అకారపూర్వశ్చైత్యకారం | యథా | „అక్షోహవిష్కృతా నామైషః॥
గ్రసితం నిష్ఠిదతి | „బహిష్కృతమాన ఉపసద్యః | „నమస్కారైవై నం” | „పద
స్పర్శఃపరిపతిం” | అక్షరహ ఇతికిం? „పుష్పాక్షః పృస్మాణతీ” | „నమః పితృభ్యః” |
కకారశ్చ ఖకారశ్చ పకారశ్చ కఖపకారాః | ఏతేపర యస్మాత్పత్యోక్తః |
అకారః పూర్వ యస్మాదసాపకార పూర్వః ॥ ౨౭॥

సూత్రం— ఆవిర్ని రిడిశ్యత్వతోఽసోదేవరిషోఽగ్ంహసోతి దివో

విశ్వతోఽశ్వనస్తమస ॥ ౨౮॥

వై— ఏతదాదయ ఉపచారవిధయో నావగ్రిహణిషయాః |
ఆవిరిత్యాదిషు విసర్జనీయ అకారైతరస్వరపూర్వకః కఖపకారేషు పరతః
వత్సం ప్రతిపద్యతే | అకారపూర్వస్యకారం | అపి - „అపిష్కృతావ్య” |
ని - „స్థనయదామయతి నిష్కృత” | ఇష - „ఇషస్పదే” | శశ్వతో -
„శశ్వతస్కర్తృస్తే” | అపస - „అపసస్పారే అస్య” | దేవరిష - „ఆనోదేవ
రిషస్సాహి” | దేవరికిం? „నరిషః సాతు” | అగ్ంహస - „దిచ్ఛాదగ్ంహస
స్సాతు” | అతిదివః - „అతిదివస్సాహి” | అతీతికిం? „ఉపశ్రితో దివపృథి
వ్యో” | కథం „దివస్పరిపృథమం” ఇతి? విధ్యస్తరాద్భవిష్యతీతి | విశ్వతో -
„ఇష్ట్రింవోవిశ్వతస్పరి” | అశ్వన - „త్వమశ్వనస్పరి” | తమస - „ఉద్వయం
తమసస్పరి” ॥ ౨౮॥

అభిః— అపి - ని - ఇష - శశ్వస - అపస - సోదేవ - అగ్ంహస -
అతిదివ - అతిదివ - అతిదివ - అపస - ఏషా విసర్జనీయ కకారపకారపక్షకార
విహితం భజతే | „అపిష్కృతావ్య” | „పుతం నిష్కృత” | „ఇషస్పదే సమిధ్యసే” |
„శశ్వతస్కర్తృస్తే” | „అపసస్పారే అస్య” | „ఉరోరానోదేవరిషస్సాహి” | „దేవరి
కిం” | „నరిషః సాతు” | „అగ్ంహసస్సాతు” | „అతిదివస్సాహి” | అతీతి
కిం? „దివపృథగ్ంసువర్తత్యా” | „విశ్వతస్పరిహవాపహే” | „త్వమశ్వనస్పరి” |
„ఉద్వయం తమసస్పరి” | అనక్షరహిన్యమానంభిః ॥ ౨౮॥

 సూత్రం:— కృధి పిన్వ పథే పరః॥ ౨౫॥

వై:— కృధి, పిన్వ, పథే, ఇత్యైతేషు పరతః విసర్జనీయో యథార్హముపచారం ప్రతిపద్యతే 'ఉతనో మయస్కృధి' । 'అపస్పిన్వ' । 'నమస్పథే'॥ ౨౫॥

తృభా:—కృధి । పిన్వ । పథే । ఏనం పరో విసర్జనీయో యథా విహితం భజతే । ఉరుత్యుధా అపస్పిన్వ - సప్రభానమస్పథే॥ ౨౫॥

సూత్రం:— స సక్రి ఘకారపఠః॥ ౨౬॥

వై:— అసన్తరసూత్రోక్తస్థాయం ప్రతిపేధః । తత్తాపి కృధిశబ్దస్యైతత్సప్తమ్యుక్తం విశేషణం । నాన్యయోః । కుతః? సమ్మ వాసమ్మవాభ్యాం । తదయమర్థః - సకారకృత్య ఘకారోపబంధపఠే కృధి శబ్దే పరతః ఉపచారో నభవతి । 'అమనసః కృధి స్వాహ' । 'మన్వాస్తై శచ్చిన' కృధి । కృత్యైరతాయ' । 'ఉరుత్యయాయన' కృధి । 'ఘృతం ఘృతయోనె పిబ'॥ ౨౬॥

తృభా:— సక్రి । ఘ । ఇత్యేనం పఠనలక్యథాచో విసర్జనీయో యథా విహితం నావద్యతే । 'అమనసః కృధి స్వాహ' । 'శచ్చినః కృధి కృత్యై' । 'రఘుణకిం' । 'ఉతనో మయస్కృధి' । 'ఉరుత్యయాయన' కృధి' । 'ఘృతం ఘృతయోనె పిబ'॥

సూత్రం:— పత్నీ వెపతీ పతేపతయేపతిష్పతింపరః॥ ౨౭॥

వై:— పునరపి విధయ ఏవారభ్యంతే । పత్నీవే ఇత్యాదిషు పఠతో విసర్జనీయో యథార్హముపచారం ప్రతిపద్యతే । పత్నీవే - 'బ్రహ్మణస్పత్నీ వెదిం' । 'న' ఇతి కిం? 'రెతోధా' పత్నీవ ఇత్యాహ' । పతీ - 'ఉత్పిపీతే శుభస్పతీ ఇదమహం' । పతే - 'వాస్తాష్పతే' । పతయే - 'నమస్సదసస్పతయే' । పతి - 'నాయస్తైవనభసస్పతి' । పతిం - 'హవిహా బ్రహ్మణస్పతిం' । పతే ఇతి సామాన్యరూపగ్రహణ - 'ఇద్రియావతః పత్నీవస్తిం' । 'రాసభ' పత్యా' ఇత్యాదావతిప్రసక్తః॥ ౨౭॥

తృభా:— పత్నీవే । పతీ । పతే । పతయే । పతిః । పతిం । ఏనం పరో విసర్జనీయో యథా విహితం భజతే । 'బ్రహ్మణస్పత్నీ వెదిం' । 'న ఇతి కిం? రెతోధా' పత్నీవ ఇత్యాహ' । 'శుభస్పతీ ఇదమహం' । 'వాస్తాష్పతేప్రతి' । 'ప్రచ్యవస'

భవస్వతే” । „వాచస్పతియపవస్య” । „వాచస్పతిర్వాచం” । „వాచస్పతిం విశ్వ
కర్మాణం” । పతో ఇత్యేతావతైవసిద్ధే ప్రతిపదపాఠః దివంగచ్ఛనుః పతేత్వాది
నిషేధార్థః॥ ౨౭॥

సూత్రం:— దివస్సహసస్వరిపుత్పరః॥ ౨౮॥

వై:— యథా సజ్జ్యమత్ర నేవ్యతే । అపరిభాషితత్వాదవ్యాప్తి
ప్రసక్తాచ్చ । తదయమర్థః - దివస్సహసః, ఇత్యనయోర్విసర్జనీయః పరి
పుత్. ఇత్యనయోః పరతో యథోచితముపచారం ప్రసద్యతే ।
„దివస్వరి” । „దివస్సుత్రాయ సూర్యాయ” । సహసస్సుతో అచ్ఛుతః ।
ఏతత్పర ఇతి కిం? దివః పృష్ఠగ్ం సువర్గత్వా॥ ౨౮॥

త్రిభా:— దివః - సహసః - ఇత్యనయో ర్విసర్జనీయః పరి । పుత్ ఇత్యేవం
పరో యథా విహితం భజతే । యథా । „దివస్వరిప్రథమం” । „దివస్సుత్రాయ
సూర్యాయ” । „సహసస్సుతో అచ్ఛుతః” । అనయో ర్వికిం । „పృథివ్యాః పర్యంత
రిత్యేత్” । „పరుషః పరుషః పరి” । పుత్రింసః పుత్రాణాం । ఏవం పర ఇతి కిం ।
„దివః పృథివ్యాః పరి” । అనెకార్థః పుదితి పక్షైకకారః॥ ౨౯॥

సూత్రం:— రాయస్పృషం॥ ౩౦॥

వై:— రాయశ్చబ్దే విసర్జనీయః పోశబ్దే పరతః ఉపచారం ప్రస
ద్యతే । „రాయస్పృషం” । „రాయస్పృషాయత్వా గృహ్లామి” । పో ఇతి
కిం? ఏష్టారాయః పెష్టే॥ ౩౦॥

త్రిభా:— రాయఇత్యత్ర విసర్జనీయః పోఇత్యేవంపరో యథా విహితం
భజతే । „పశవోనై రాయస్పృషః” । „పోఇతి పక్షైకకారో బహూపాదానాన్”
„సగ్ం రాయస్పృషేణి” । „శస్త్రముత్వా మరాయస్పృషాయ” । „రాయస్పృషస్య
దదితారస్సాయ” । రాయ ఇతి కిం । „విభుః పోష ఉతత్మనా” । పోఇత్యో
కారణ కిం । „రాయః పెష్టే భగాయ”॥ ౩౧॥

సూత్రం:— సమస్కరోవరః॥ ౩౧॥

వై:— సమఇత్యత్ర విసర్జనీయః కరోశబ్దే పరతః ఉపచారం
ప్రసద్యతే । ఉభయీభ్యా సమస్కరోతి । „సంవత్సరేణ సమస్కరోమి” ।
కరోపరఇతి కిం? సమః కవర్దినే చ॥ ౩౧॥

త్రాభా:— నమశ్చి విసర్జనయః కరో ఇత్యేవంపరో యథా విహితం కజతే ।
 „సంవత్సరేన నమస్కరో మి” । „ఉ ధ్యాయాశ్చ నమస్కరోతి” నమ ఇతి కిం ।
 ఏక హయనా నెనః కరోతి । కరో ఇతి కిం ; నమః కపర్ది నెచ” ॥ 30॥

సూత్రం:— వసుష్క కారపరః॥ 31॥

వై:— వసురిత్యత్ర విసర్జనీయః క కారే పరత ఉపచారం ప్రప
 ద్యతే । నెఇథానో వసుష్క-ః’ । క కారపర ఇతి కిం ? మయివనుః
 పురోవనుః’ ॥ 31॥

త్రాభా:— వసురిత్యత్ర విసర్జనయః క కారపరో యథా విహితమాపద్యతే ।
 „నెఇథానో వసుష్క-వి” । వసురితి కిం ? విప్రః శుచిః కవిః । ఏవం పర ఇతి కిం ?
 „మయివనుః పురోవనుః” । „విశ్వావనుః పర్యముస్థాత్” ॥ 31॥

సూత్రం:— నాధ్వరంవిశ్వతోఽన్తర్జ్ఞాతో వివిశుఃపరుఃపునః॥ 32॥

వై:— అధ్వరం పిశ్వత ఇత్యాదిషు విసర్జనీయ ఉపచారం న
 ప్రపద్యతే । అధ్వరంవిశ్వతః పరిభూరసి’ । అధ్వరమిత్యపబద్ధాభావే
 విధిప్రతిషేధయోర్విషయభేదో నావగమ్యతే । అన్తః - మహాదేవమన్తః
 పాశ్వేన’ । జాతః - భూతస్యజాతః పతితక ఆసీత్’ వివిశుః పరుః -
 యాఅవివిశుః పరుః పరుః’ । వివిశురిత్యపబద్ధనై కిం ? యాయనా కృణోత
 పరుష్పరుః’ । పునః - పునః పునర్వ్యాస్మాత్’ ॥ 32॥

త్రాభా:— అధ్వరంవిశ్వతః । అన్తః - జాతః - వివిశుఃపరుః - పునః - ఇత్యే
 తేషు విసర్జనయో యథావిహితం నాపద్యతే । యథా । „యజ్ఞ మధ్వరం విశ్వతః
 పరిభూరసి” । అవిర్నిరజ ఇహిప్రాప్తిః - అధ్వరవిశ్వతాన్నివృత్తిః । అధ్వరమితికిం ।
 ఇన్ద్రంవోవిశ్వతస్పరి వ హానైవన్తః । పాశ్వేన’ । కథి పకారాభిప్రాప్తిః ।
 భూతస్యజాతః పతి - పశ్చి వెఇతిప్రాప్తిః - యాఅవివిశుః పరుఃపరుః । వివిశురితి
 కిం ? „పరుష్పరురనుఘస్థాత్” । పునః పునహ్న్యాస్మాత్’ । కథి పకారత్వనయోః
 ప్రాప్తిః ॥ 32॥

సూత్రం:— ధవవతి॥ 33॥

వై:— ధకారవతి షకారవతివాపదే పరతః విసర్జనీయ ఉపచారం
 నప్రపద్యతే । యథా - „బహిఃపరిధిస్కున్దాత్” । ఉభయతః క్ష్యూః’ ।
 నన్వత్రీధవవతి పదే విసర్జనీయ ఇతి కిం నస్మాత్ ? వ్యాఖ్యానో

విశేషప్రతిపత్తి' ఇతి న్యాయాత్ । సమామూయవిరోధాచ్చ । తథా
త్వేహి - 'అధస్పదంతమింకృధి' । 'మధుమతీర్న ఇషస్కృధి' ఇత్యుప
చారోనస్యాత్ । బహిఃపరిధీత్యాదా తు స్యాత్ ॥ 33॥

తీర్థాః— సాన్నిధ్యాదత్ర పరత్వచ సూత్రేన ఇహోలభ్యతే । ధకార
శ్చపకారశ్చపః । తావస్మిక్వస్త ఇతి ధషవత్ తస్మిన్పదే పరభూతేనతి పూర్వో
విసర్జనయో యథా విహితం నాపద్యతే । బహిఃపరిధిస్కవాత్ । పురుషః పురుషో
నిదనం । ఉద్యుతః క్షూర్భవతి । కఖ పకార ఇతిపాస్తే । పరభూతఇతి కిం ?
అధస్పదం కృణుతే । శుక్రస్యజ్యోతిషస్వతే ॥ 33॥

సూత్రం:— పరివాప్రపరః॥ 34॥

వై:— పరివా, ప్ర, ఇత్యనయోః పరతో విసర్జనీయ ఉపచారం
న ప్రపద్యతే । దివః పరివాజేషు' । వాశబ్దాగ్రిహణే విధిప్రతిషేధయో
ర్విషయభేదోనస్యాత్ । నచాశ్మనస్తమనఇత్యేతౌ ప్రతిషేధ విషయతా
మర్హతః । తద్గ్రహణవైయర్థ్య ప్రసజ్జాత్ । ప్రఇత్యకారాస్తాగ్రిహణం ।
'ఇతః ప్రదానగ్ంహ్యముష్మికలోక' । 'బహిఃప్రాణోవై' ॥ 34॥

తీర్థాః— పరి । వా । ప్ర । ఏవంపరో విసర్జనయో యథా విహితం నా
పద్యతే । దివః పరివాజేషు' । వేతి కిం । 'దివస్పరి ప్రథమం' । 'తస్మాదితః ప్రదా
నందేవాః' । ప్రఇతిహ్యస్వగ్రిహణం దీర్ఘ స్వాపుత్యపలణం । యథా । ఉదాహరణం
పరశ్చేతి దీర్ఘ గ్రిహణం హ్యస్వస్వోపలక్షణార్థం । తస్మాత్ ప్రాప్తార్వశ్చేతి
సూత్రం వ్యర్థం । ప్రశబ్దస్వానువృత్తవైయో దీర్ఘోపలక్షకత్వాదిచిత్ ॥

ఉచ్యతే॥ ప్రత్యక్షగృహీతవైయోపలక్షకత్వం నానుకృష్టస్యో విజ్ఞేయం
తథాహి॥ వాహనఉహ్యమాన ఇత్యత్ర చకారణ ప్రశబ్దస్తత్కానుకృష్టః । అత్రతు
పరివాప్రపరఇతి ప్రత్యక్షగృహీతత్వా దుపలక్షకత్వం భవతి । తథాసతీదమప్య
దాహరణం .. బహిఃప్రాణోవై మనుష్యః ॥ 34॥

సూత్రం:— న నిర్జనిః॥ 35॥

వై:— నిరితి విసర్జనీయసోపచారప్రతిషేధా న భవతి । అత్ర
శాఖాంతరీయో నిష్పురీపాదిశబ్ద ఉదాహరణం । తత్ర 'అవగ్రిహః'
(8-23) ఇతి ప్రాప్తిః । 'ధషవతి' (8-33) ఇతి ప్రతిషేధః । నను 'అపి
గృహ్యప్రాప్తా నిష్కామతః' । ఇత్యత్ర 'ప్రాప్తాని' ఇతి క్రిమస్య

జటోదాహరణం కిం నస్యాత్ ? జటాయా ఏతచ్ఛాస్త్రావిషయత్వాత్ ।
 శాఖాన్తరన్త తనుతరిత్యాది సిద్ధ్యర్థం 'విశాఖస్తుతశస్త్రే' । ఇత్యాదీనాం
 ప్రత్యుదాహరణార్థం చ విషయతయా పరిగృహీతం । తతఃప సర్వ
 నిర్వాహేన్నాస మామూతా జటాస్య శాస్త్రస్య విషయతయా
 పరికల్ప్యా । ప్రత్యుతఅవిషయత్వజ్ఞా జటాయాః ఏకాదశాధ్యాయే
 నక్ష్యత ఇత్యవోచామ । తస్మాన్న జటోదాహరణం । తతశ్చ - 'పాశ్చాన్చ
 నిర్విపాశ్చాన్చాన్చాన్చ' ఇత్యేవ జానక్తవ్యా । యదప్యదాహృతం
 కైశ్చిత్ 'ఆత్మనా పరానిష్ప్రశుక్రశోచిమ' ఇతి, తదప్యనుదాహరణం
 పదసజ్ఞాభ్యాబోధకస్య పశ్చాత్తదానుక్రిమణ వాక్యస్య లక్షణరూప
 తయా వెతత్వాభావాత్ప్రీతిప సమామూయానన్తర్యూతత్వా ద్విప్రీతి
 పన్న సంహితాపాతత్వాచ్చ । తస్మాదుచితోదాహరణ పరిజ్ఞాన నిబంధ
 నోఽయం విషయపరిగ్రహ ఇత్యలమనెన॥౨౫॥

ఇత్యాచార్యగార్వ్య గోపాలమిశ్రోవిరచితే వైదికాభరణాభ్యు

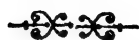
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే అష్టమోధ్యాయః॥

త్రిభాః— నిరిత్యశ్చ విసర్జయస్య ప్రపరత్వేపి షత్సవిసోన భవతి
 షష్టమే భవతి॥ 'పాశ్చాన్చనిష్ప్రశ్చాన్చాన్చాన్చ'॥ ఆత్మనాపరా
 నిష్ప్రశుక్రశోచిమ॥ ౨౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్యవివరణ ప్రథమస్తోత్రమ త్పతీ

యాదేశౌ విసర్జయస్య రఘాదివికార నిరూపణంనామ

అష్టమో ధ్యాయః .

అ ధ న వ మో ధ్యాయ :

 సూత్రం:— ఊష్ణపరోఽఘోషపరో లుప్యతే కాణ్డ
మాయనస్య॥ ౧॥

వై:—విసర్జనీయస్యాధికారోఽనువర్తతే । ఊష్ణణ్యఘోషేవా
పరతత్వభోగానఘటతే । ఊష్ణగ్రహణవైయర్థ్యప్రసక్తాత్ । హకారా
ఘోషపర ఇతిసిద్ధేః, పరశబ్దాభ్యాసవైయర్థ్యంచస్యాత్ । తస్మాత్పృథ
క్రమేణ ఊష్ణణస్యాత్పరత్వ మఘోషస్యతు తద్వ్యవధావతశ్చపరత్వ
మభిమతం వేదితవ్యం॥ తదయమర్థః;— అఘోషపర ఊష్ణణిబలతో
విసర్జనీయో లుప్యతే । అధ్వనస్కన్ధీత' । చూచస్తేన ఈశత' । వాయ
వస్థ' । నిష్ప్రసిహి' । కాణ్డమాయనస్య గ్రహణం పూజార్థమ్॥ నతు విక
ల్పార్థం. కేచిద్వికల్పమిచ్చంతో ఘోషపత్పరైఽపి ఊష్ణణి పరతో
లోపమాహుః । అత్రోవావత్పర్తి యజ్ఞేశ్శిత' । 'స్యోనస్యోనమ్' తన్న ।
వికల్పార్థత్వై "బోపశ్చాకల్పస్య" (8-3-19) ఇతి వత్పరైస్తర లోపా
భావోహిస్యాత్ । నతు విషయాస్తర లోపః । ఉత్తరసూత్రావ
వాదోఽయమ్॥ ౧॥

త్రిభా:—ఊష్ణపరో విసర్జనీయః కాండమాయనస్యమతే లుప్యతే - తస్మి
న్ముష్ణణ్యఘోషపరతే - యథా॥ చతుస్తనాంకీకృతం । వాయుసహాయస్థం ।
కాండమాయన గ్రహణం వికల్పార్థం । ఆస్యేషామ్మతే ఘోషపత్పరైః పూర్వముడి
విసర్జనీయో లుప్యతే । యథా । అధ్వనీస్సాహి । యే శుక్లీస్సుస్త్రిం । యోహత
మనాస్యయంసాపః - దానకౌమామె ప్రజామ్యుః । వివంచ వికల్పశ్చయతే సతి
లక్షణాన్తరగతం యేషు పదేషు లుప్యతే తానిపదాని ప్రవత్స్యేషు ఇతి వచనం
సరళం యతి । ఊష్ణపరోయస్మాత్పరః॥ సఘోషవానఘోషః । అసో
పరో యస్మాత్పరభోక్తః - తస్మిన్నఘోషపరం॥ ౧॥

 సూత్రం:— అఘోషపరస్తస్య స్థానమూహ్మణమ్॥ ౨॥

వై:— అఘోషేషు పరతః విసర్జనీయ స్తస్యాఘోషస్య నమూ

సస్థాన మూహ్యమాదేశం యాతి. | అనపగాః కురుతే | వాజశ్చ ప్రస
వశ్చ | శునంసః ఫాలాః | అగ్నిశ్శుచిః | కృష్ణశ్శ్వా చతురక్షః |
రోచనాదివ శ్శ్నధద్వప్రశ్రోం | షోడశసహ్షోడశిత్యం | యథానస్సర్వమిజ్జ
గదయత్కం | తెభ్యస్సాస్వహం | విప్రియాస్సత్రి | అఘోషపర ఇతి
కేమే? సమోరధిభ్యః || ౨ ||

త్రాణాః—అఘోషపర విసర్జన యస్త స్వాఘోషస్య సస్థానమూహ్యం
భజతే | యథా | యః కామయేత్ | అగ్నిశ్శుచే | ఉలాకశ్శశః | అగ్నిస్తే త్రాణః | యః
పాప్య నాగ్యహితః || ౨ ||

 సూత్రం:— స త్సవరః || ౩ ||

వై:— త్సవర ఇత్యకారాస్త గ్రహణం | నతుకేవలం | శర్వరైఖరి
విసర్జనీయః? (8-3-35) ఇతి చ మూలశాస్త్రే స్మర్యతే | తదయమర్థః—
త్సవరోవిసర్జనీయః పున్య సస్థానమూహ్యం నయాతి | పర్వ
త్సత్రియాం | చ్యా త్సమాచరిహతే | ఘృతాఘృతః త్సోభణః
మృత్యోః తే త్రాణి | ఉభయతః త్స్సూర్యవతి || ౩ ||

త్రాణాః— త్సవరో విసర్జనీయః పూర్వవిధిం న భజతే | మనఃత్వే | ఉభ
యతః త్రాణాః | ఘృతాఘృతః సోభణః || పూర్వోష్ఠ్య త్సయతే | చ్యా త్సమాచరిహతే |
త్సకారస్వాఘోషత్వాత్ || ౩ ||

 సూత్రం:— కపవర్గపరశ్చగ్నివేశ్యవాల్మీకీర్ణోర్ణః || ౪ ||

వై:— కపయోర్వర్గా కపవర్గా | తయోః పరతో విసర్జనీయః
తత్సమాసస్థానమూహ్యం నయాతి అగ్నివేశ్యవాల్మీకీర్ణోర్ణతే | యః
కామయేత్ | వాయుః పూతః | అగ్నివేశ్యాదిగ్రహణం వికల్పార్థం || ౪ ||

త్రాణాః— చకారో నిశ్చయకరః కః | అగ్నివేశ్యవాల్మీకీర్ణోర్ణ శ్శాఖినోరాచా
ర్యయార్చితే కపవర్గః | పవర్గపరోవా పూర్వవిధిం నాహ్ని | యః కామయేత్ | అగ్ని
పరూరీత్ | కకారశ్చపకారశ్చకపా | తయోర్వర్గా కపవర్గా తాపరా యస్మాత్సత్తథా
క్ | ఏవంపర ఇతి | మధుశ్చ | నమస్తల్పయ | యస్సోపమమితి | అశుశ్చకానః || ౪ ||

 సూత్రం:— ఉష్మపర ఏవైకేమా మాచార్యాణాం || ౫ ||

వై :— కేమం చిదాచార్యాణాం మతే ఊష్మన్యవ పరతో
విసర్జనీయస్త మూష్మాణంయాతి । తెన ఏవశ్చన్దః శునం సః ఫలః
అనపగా కురుతే ఇత్యాదౌ ఊష్మాదేశో న భవతి॥ ౫॥

త్రీభా :— ఏకమచార్యణామృత ఊష్మపరవ ఏసర్జనయః పూర్వ
విధిం న భజతే॥ అశుశ్శికానః ఏవకారణ కిం మనస్తత్వాయ యః కామయేత ।
యఃపాపృనా॥ ౫॥

 సూత్రం :— న స్థాతీ స్థాతాయణయోః॥ ౬॥

వై :— స్థాతీ స్థాతాయణయోర్మతే ఊష్మపరోవిసర్జనీయ ఊష్మాణం
నయాతి । కిన్తుప్రథమ ద్వితీయపరవ । నైదం సూత్రత్రయమిష్టం॥ ౬॥

త్రీభా :— కపవర్గ పరచ్చ ఊష్మపరశ్చ విసర్జనయః స్థాతీస్థాతాయణయో
శ్శాఖనోర్మతేనఖలు పూర్వవిధిం భజతే॥ యః కామయేత యఃపాపృనా । అశ
శ్శికానః ఏనం పర ఇతి కిం మనస్తత్వాయ కపవర్గాది సూత్రత్రయం ఏ సిష్టం॥ ౬॥

 సూత్రం :— ఓకారమస్సర్వోఽకారపరః॥ ౭॥

వై :— అఃకారస్సర్వః ఓకారమాదేశం యాతీ అకారే రతిః
స్వగ్రహణా దకారవిసర్జనీయయోరయమేకాదేశః । గృహమేతేషు (8-6)
ఇత్యస్యాపవాదః 'అథస్వపరో యకారం' (9-10) ఇత్యస్య చ ।
'యుష్మానిన్ద్రోఽవృణోతి' 'కామేన కృతో అభి' 'పాథోఅసేహి । అకా
రపర ఇతికిం? 'స ఆగచ్ఛతు' 'యః కామయేత'॥ ౭॥

త్రీభా :— అః సర్వోవిసర్జనయః - ఓత్వం భజతే । అకారపరః అః సర్వ
ఇత్యకారణ సహత్వర్థః । సమిధో అంజా । సోబ్రవీత్ । అః సర్వ ఇతి కిం అన్య
థా । సమిధో అంజన్నితీ న సిద్ధ్యతే । కిన్తు సర్వస్య వికారలోపావితీ విసర్జనయ
మాత్రస్య స్యాదోత్వం । తతః ఓకారకారపరః ఇత్యేకాదకృతే ఓకారఅన
మిత్యావా దేశః । తథానల సమిధాంజన్నితీస్యాత్ । కిం నా । అథ స్వరపరో
యకారమేవ యత్వంవా భవతి । తస్మిన్చ లుక్లేతే త్వత్త్వల ద్వయమకారంబో
లుప్తే ముక్లేతీ కార్యస్తరా పునఃకేస్సమిధ అంజన్నితీస్యాత్ । తస్మాద్ధాత్య
స్సర్వఇత్యుక్తం॥ ౭॥

 సూత్రం :— ఘోషవత్పరశ్చ॥ ౮॥

వై :— చకటైస ఓకారమస్సర్వ ఇత్యన్వాదిత్యతే । అఃకారస్సర్వ

ఓకారం యాతి ఘోషవత్పువరతః । గౌమన్యాగృహే' । అహో రాత్రే' । సుహోరోహవ' । అయం 'రేఫమతేషు' (8-6) ఇత్యస్య, 'అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే' (9-9) ఇత్యస్య చాపవాదః, అకారఘోష వత్పురః ఇత్యేకసూత్రే కర్తవ్యే పృథక్కరణం ఉత్తరార్థం ౮॥

బ్రాహ్మణః— చకారఓకారమస్వరవ్యం చావ్యాజ్యతీ । ఆః సర్వోఘోషవ త్పురశ్చ । విసర్జనీయః ఓత్వం ధవత । మా నోమిత్రే॥ నను విఘోషమానే స్పృశక్ కరణమనర్థకమితిచేత్ । ఉత్తరసూత్రే తుశబ్దవ్యాఖ్యానేన స్ఫుటికరిష్యత ఇతి పరిహరణః ౮॥

ఉత్తరసూత్రం:— అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే ౯॥

వై:— అత్యంతపరికృతీ నాననర్తకే । కిన్తు ఘోషవత్పుర ఇత్యేవ । తస్యపృథక్కరణం సామర్థ్యాత్ । విసర్జనీయ స్త్యధికృతపవ । తదయమర్థః - అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయో లుప్యతే - ఘోషవత్పు రవరణః । హ్రస్వపూర్వస్య ఓత్వేకథానా క్లిష్టపుత్రపూర్వస్యచ విషయిణిః । అగ్నిం యాగర్చం' । యూరుచః' । సోమా శి స విచిత్యా శి ఇతి' । మూలశాస్త్రే తు హేనీనర్వేషాం' ఇతి భోధగోలఘో అపూర్వస్య యోశి' ఇతి చ లోపస్మర్యతే । స ఇవా తు శిబ్దేన నివర్త్యతే । సహ్య సావిహ విధయః । అన్యచ్ఛాఖ్యాదా తథా విధవివయాభావాత్ ౯॥

బ్రాహ్మణః— అవర్ణపూర్వో ఘోషవత్పురస్తు విసర్జనీయో లుప్యతే । హ్రస్వ పూర్వస్య వికారమివ క్లిష్టపూర్వస్య పుత్రపూర్వస్యచలోపః । యథా । ఇవాగాతు విదః । విచిత్రస్సోమా శి స । ఓకారవస్వరోకారవరణ ఇతి అకారవరత్వం ప్రత్యక్షంతుశబ్దేన నివర్త్యతే సమానకిం ఘోషవత్పురత్వం పరిగృహ్యతే । సాన్నిధ్యా దిస్యావంత సహవాక్యేషు సూత్రేషు పూర్వసూత్రార్థస్య పృథక్కరణం ౯॥

ఉత్తరసూత్రం:— అథస్వరవరో యకారవ్ ౧౦॥

వై:— అథ స్వరవర ఇతి స్వరః పరనిమిత్తి త్వేనాధిక్రియతే । అవర్ణపూర్వస్త్విత్యనువర్తతే । అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయః స్వర వరతో యకారాదేశం యాతి । 'రేఫమతేషు' (8-6) ఇత్యస్యపవాదః । ప్రతపా అసిదేవతమర్త్యమా' । విచిత్రస్సోమా శి నవిచిత్యా శి ఇతి' ।

‘ఇన్ద్రోనువాజాయతః’ సావపవాదవిషయేతు స భవతి॥ స్వరపర ఇతి కిం ?
 ‘దేవోవస్సవిథా’ । ‘దేవావసవ్యాః’ । అన్తర్లపూర్వ ఇతి కిం ? ఇహబర్హిరా
 సదే । తుళ్యైస ఓతోగార్వస్య’ ఇతి మూలశాస్త్రాక్తో విషయో
 నివర్త్యతే । సహ్యత్రియత్వం విధేయం । అన్తర్లపూర్వజాతభావిధో
 దాహరణాభావాత్ ॥ ౧౦॥

త్రీభా:— ఆధేత్యయమధికారః । స్వరః పశోయస్మాతోస్సయం స్వరపరః
 ఇతత్తరం యనుచ్యతే । స్వరపర ఇత్యేవం తత్త్రీనిమిత్తైస్సాధిక్యతంజ్ఞాతవ్యం ।
 సాన్నిధ్యాదవర్లపూర్వ ఇతి లభ్యతే । స్వరపరో విసప్తస్యః అన్తర్లపూర్వో యకా
 రమాపద్యతే । యథా । ఆపదన్తస్తు । తా ఆహ్రివక్త । ఆన్వారభ్యా 8 ఇతి । స్వర
 పర ఇతి కిం । ఆపావయస్య । అన్తర్లపూర్వ ఇతి కిం । అగ్నిరెకాక్షరేణ ॥ ౧౦॥

 సూత్రం:— ఏకారోఽయమ్ ॥ ౧౧॥

వై:— విసప్తసియాధికారో నివృత్తః । అన్యస్య కార్యభాజోఽ
 భిధానాత్ । ఏకారః అయ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వః పదాదా
 పరతః । త ఆవహన్తి’ । ‘నియుత్వత ఆలభేత’ । స్వరపర ఇతి కిం ?
 ఇషేతోవ్యైత్యా’ ॥ ౧౧॥

త్రీభా:— విససోనిరతః । ఇదమిదామిదమచ్యతే । స్వరపరః పదాన్త ఏకారః
 ఆయం ఇతి ఏకారమాపద్యతే । ఇమ ఏవాన్తే ॥ ౧౧॥

 సూత్రం:— ఓకారోఽవమ్ ॥ ౧౨॥

వై:— ఓకారః అవ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వః పదాదా
 పరతః । ‘వాయవిష్టయే’ । ‘విష్టవృరుక్రిమ’ । స్వరపర ఇతి కిమ్ ? విష్టో
 హవ్యంరక్షస్య ॥ ౧౨॥

త్రీభా:— స్వరపరః పదాన్త ఓకార ఆవం ఏకారమాపద్యతే । విష్టవహి ॥

 సూత్రం:— నాకారపశా ॥ ౧౩॥

వై:— అకారపరావీతి పదచ్ఛేదః । వ్యాఖ్యానతో విశేషపత్రి
 పత్రిః’ ఇతిన్యాయాత్ । తదయనర్థః । ద్విపచననిర్దిష్టావాసనాపేకాశా
 కారా అకారపరతః యథోక్తావాదేశౌ నయాతః । అపాగ్నైగ్నిం
 ‘అరె అస్మై చ శృణ్వతే’ । ‘ధ్రువోసి’ । ‘ప్రియంపాథోఅపీహి’ । ‘అగ్నో
 అర్హం’ । అకారపరావీతి కిమ్ ? ‘పవన్త్య విష్టవాసః’ । ‘అగ్నిమమ్’ ।

అభిభా:— ద్విరూప సామర్థ్య గృహీతా సన్నిహితా ఏకాకాకా అకారపరాపూర్వవిధినాపుతః॥ మాలే ఆస్మాం । సమిద్ధోఽష్టాన్ । తెబుర్హన్ । ఇత్యాదా ఏకాకోయం ఒప్యతే త్వకారఏకార ఓకారపూర్వ ఇతి సూత్రద్వయం ప్రసక్తం । తత్కాపి పూర్వత్వాత్ప్రబలం యత్సవిధిం నిష్కన్తుమయమారంభః । అకారః పరోయాభ్యాస్తా అకారపరా॥ ౧౩॥

సూత్రం:— ఏకార ఆయమ్॥ ౧౪॥

వై:— ఏకారః ఆయ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదా పరతః॥ 'హస్తనాడి' । 'అస్తరితస్తస్యా ఆవృశ్చ్యతే' । స్వరపర ఇతికిం? యస్మైకమునై॥ ౧౪॥

అభిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఏకారః ఆయం ఏకారమాపద్యతే । అసా మహ ఏ॥ ౧౪॥

సూత్రం:— ఔకార ఆవమ్॥ ౧౫॥

వై:— ఔకార ఆవ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదా పరతః । 'ఉభాదాతారా విసారయ్యాణిమ్' । 'తావబూతామ్' । స్వర పర ఇతి కిమ్? 'తౌదేవా అబుర్హన్'॥ ౧౫॥

అభిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఔకార ఆవం ఏకారమాపద్యతే । అహ వనదత॥ ౧౫॥

సూత్రం:— ఉకారోఽపృక్తః ప్రకృత్యా వకారోఽస్తరే॥ ౧౬॥

వై:— అపృక్త సంక్ష ఉకారః స్వరే పదాదా పరతః ప్రకృతా॥ భవతి । నతు వక్ష్యమాణం ఏకారం యాతి । కిచ్చితసోప్యకారస్య పరస్య రస్య చ సుధ్యే వకారఆగమోభవతి । 'అదస్తువేవాస్య' । 'ఉవిత్యు' । ఉకార ఇతి కిమ్? 'ఉభవ్యదేహి' । అపృక్త ఇతి కిమ్? 'యస్మిన్సగ్నా' । 'జహోతి' । ఉకారః ప్రకృత్యా వకారోస్తరే ఇతి వక్ష్యమి - ఏవం క్షల్పానువం చ భవతి. పదగ్రహణ పరిభాషయా అతిప్రసక్తశ్చ నివార్యతే. కిమపృక్త సంక్షయా॥ అతోచ్యతే॥ ఉకారః ప్రకృత్యైవైత్యుక్తేఽపి. 'అన్యమామాసా అన్విన్యసాని' ఇత్యాదావతివ్యాప్తిః । అనూకా దివ' (1-౪౩) ఇతి వచనాత్. తస్మాదపృక్త సంక్షయా భావ్యమ్ । సాతు

వర్ణస్యైవేతి న తత్త్రి, అన్కారాదీ' (1.53) ఇతి పరిభాషా ప్రవర్తతే ।
 నన్వయమాగమః త్రిపుమిథుపూర్వః (గీ.ర) ఇత్యాగ్యాగమ సమీపే
 కిం నోక్తః అప్యక్తోకారపూర్వో వకారస్వరపర ఇతి? తదుచ్యతే పర
 స్వరనిమిత్తకస్యాదేశస్యా యమపవాద ఇతి ఆదేశప్రకరణ ఏనోచితో
 వక్తుమితి॥ ౧౬॥

త్రిభాః— అప్యక్త సంజ్ఞక ఉకారః స్వరపరః ప్రకృత్యావశ్యతే । అని
 క్తతో భవతీత్యర్థః । ఉకారస్వరయోరన్తర చకారాగమోఽపి॥ స ఉవేకవింశ
 వర్తనః । అదస్త్యైవేవాస్త్య॥ అప్యక్త ఇతి కిం । స్వపత్యాయనెవ । ఉకార ఇతి కిం ।
 భక్తౌహి॥ ౧౬॥

సూత్రం:— న తత్తస్మాత్సాంహితః॥ ౧౭॥

వై:— సంహితః కృతస్థానః । న ఏవ సాంహితః । తత్, తస్మాత్, ఇత్యేతాభ్యాం ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం సాంహిత ఉకారోఽ. పుక్తః స్వర పరతః ప్రకృతిభావం వకారాగమం చ న యాతి । 'తద్వాహుః' । 'తస్మాద్వాశ్యమ్' । తత్తస్మాదితి కిమ్? । న ఉవేకవింశ వర్తనః । సాంహిత ఇతి కిమ్? తత్తస్మాత్పూర్వ ఇత్యుక్తే తయోరుప బంధత్వా త్పుథగ్భావేఽపి ప్రతిషేధః స్యాత్. యథా క్రీమాభ్యాయే- తదు - ఉవాహుః - తస్మాదు ఉవాశ్యమ్. । సంహితాయా మెవత్విష్య తెఽయం ప్రతిషేధః । తదర్థం సాంహితవచనమ్॥ ౧౭॥

త్రిభాః— కత్ । రస్మాత్ । ఇత్యేతాభ్యాం సాంహితః ఉకారోఽప్యక్తః పూర్వవిధిం న భజతే । ప్రకృత్యావశానం ఎకార ఆగమచ్చ న భవతీత్యర్థః । తద్వా హురుత్పుణ్యం । తస్మాద్వాశ్యం॥ ఇన్ద్రోకానా యుకారావశో దశమే అస్య విధి ర్వశ్యతే । తత్తస్మాత్సాంహిత ఇతి ॥౧౮॥ తను ఉవాహుః । రస్మాదు ఉవాశ్యం॥

సూత్రం:— హ్రీస్వపూర్వో జకారో ద్వివర్ణమ్॥ ౧౮॥

వై:— హ్రీస్వపూర్వ ఇతి కార్యభాజ ఏవాయనిదైశః । నని మిత్తస్య, పరస్వరనిమిత్త త్వాత్ । నచోపబంధస్య; తస్య పృథగ్భావా యోగాత్. । తదయమర్థః - హ్రీస్వాత్పరో జకారో ద్వివర్ణం యాతి । స్వరూపద్విత్వం యాతి; స్వరే పదాదా పరతః । 'ప్రత్యజ్జవతిష్ఠతే'; 'త్వాదధ్యజ్జప్తి' । 'యుజ్జసి' । 'ప్రతిర్భజ్జతి - ప్రతి ధృజ్' । హ్రీస్వ

పూర్వ ఇతి కిమ్? అవాచపానః' | జకార ఇతి కిమ్? శుగసి తమః' |
స్వర ఐర ఇతి కిమ్? ప్రత్యక్షోఽపి మా అతియితః' || ౧౮ ||

తీర్థాః— స్వరహా జకారః పదాన్తపరీ హృస్వపూర్వో ద్వివర్ణం
ద్విత్వం భజతే | న్యజ్జస్తి' | దధ్యజ్జస్తి' | హృస్వపూర్వ ఇతికిం? పరాజావర్తతే |
స్వర పర ఇతి కిం | సద్యజ్జస్తిమానై' | ప్రత్యజ్ఞపహః' | హ్రస్వః పూర్వో య
స్మాదపా హృస్వపూర్వః | ద్వయార్వర్ణయో స్వరూపరః ద్వివర్ణమ్ || ౧౮ ||

సూత్రం:— నకారశ్చ || ౧౯ ||

వై:— చకారః హృస్వపూర్వో ద్వివర్ణమిత్యన్వాదితతి | హ్రస్వో
త్పరో నకారః స్వరే పదాదా పరతః స్వరూపద్విత్వం యాతి | దక్షిణ
ముశన్నుశస్తమ్' | అస్మిన్నైవలోకే' | హృస్వపూర్వ ఇతి కిమ్? తానజ
హోత్' | నకార ఇతికిమ్? ఉశిగసి' | స్వరేపరత ఇతి కిమ్? అస్మిన్
యోనా' | పదాదావితికిమ్? ప్రజావతీరనమీవాః' | పృథక్సూత్రీక
రణముత్తరార్థమ్ || ౧౯ ||

తీర్థాః— చకారః పూర్వనిమిత్తం ద్విత్వంచాన్వాదితతి | హృస్వపూర్వో
నకారః ద్విత్వం భజతే స్వరపరః నిరూపన్నించాయ' | ఏనం పర ఇతి కిం |
నిరూపణయాని' | ఏనం పూర్వ ఇతి కిం | యానగ్నయోన్వతప్యన్ || ౧౯ ||

సూత్రం:— అనితి పరో గ్రీహోఽఖ్యయాజ్ఞాప్యప్యహిరణ్మి
వర్ణియేష్యేకార ఉకారపూర్వో రేఫమూకారపూర్వశ్చయకారం ||

వై:— ఇతిపరాదన్యోఽనితీపరః | గ్రీహోనామ ఆదదే
గ్రీహాసి' ఇత్యాయః (వట్) సప్తశ్రింశదనువాకాః | ఏషామస్త్యః సజో
షాశ్చద్రో' ఇత్యనువాకః | ఉఖ్యంనామ అగ్నికౌండన్యాదితః పోశ్నద్వయం
యాజ్ఞానువాకప్యతిరిక్తం | యుజ్హనః పృథమం' ఇత్యాదిదశాను
వాకాః, విష్ణోఃకృమోఽసి' ఇత్యాదిదశ చ, ఏషామస్త్యః ఆదిత్యం
గర్భం' ఇత్యనువాకః | యాజ్ఞ ఉక్తాః | పృథ్వం తిశ్వమేఘకణ్వస్య
ఆదితోనవానువాకాః | సమిద్గిశామ్' ఇత్యేషః, జీమూతస్య' ఇతి
చత్వరః, అగ్నైర్మయే' సమిద్ధో అజ్ఞా' ఇత్యేతే, గాయత్రీత్రిషువే'
కస్తాఃచ్యుతి' ఇతిద్వాచేతి | హిరణ్యవర్ణాశ్చయః హవకా' ఇత్యను

వాణో హిరణ్యవర్ణీయః । అధ్యాయానువాకయోర్లుక్' । ఇతి లుక ఇహ
భావశ్చాస్తసః । సూక్తంవా త్రయోదశర్చం హిరణ్యవర్ణీయం । ఈకార
ఉకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజుప నిదైశః । ఆకారపూర్వ ఇతి చ । ప్రకృ
తిభావస్తు ఛాస్తసః - అనన్దేహార్థః । చశబ్దఇహ యకారాదేశసముచ్చ
యార్థః । గ్రహోభ్యాదిషు ఈకారాదూకారాచ్చ పరోసకారోఽనితి
పరో రెఫమాదేశం యాతి; ఆకారపూర్వశ్చ యకారం స్వరే పదాదా
పరతః । గ్రహేషు యథా-శత్రూగ్ంరపమృధః' । వృష్టిమాగ్ం ఇవ' ।
ఉఖ్యేయథా - పుష్టిమాగ్ం అసి' । యేవావసస్పతీగ్ంరను' । యాజ్ఞాసు
యథా-యేభిద్వేవాగ్ంఽఋతుభిఃకల్పయాతి' । సత్రీగ్ంరెకాదశాగ్ంఇహ' ।
పృష్ఠేషు యథా-క్షేణన్తి శత్రూగ్ంరసపవ్యయస్తః' । అస్మాగ్ంఅదితే
రనాగాః' । హిరణ్యవర్ణీయేషు యథా - సర్వాగ్ం అగ్నీగ్ంరపుషదః' ।
అనితిపర ఇతికిమ్ ? పుష్టిమానితి - వృష్టి, మాన్' । సువాతితాన్ - తాని
తితాన్' । శ్రీవయానితి' । గ్రహేదిష్టితికిమ్ ? తద్యద్యతీనపావత' ।
పశూనెవావరున్ధ' । 'తానజహోత్' । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ఉత్తిష్ఠ
న్నోజసా'॥ ౨౦॥

తీర్థాః— గ్రహోభ్యాదిషు విషయేషు ఈకారపూర్వ ఉకారపూర్వోవా
చకారాకృష్టా నకార అనితిపరఇతిస్యేతస్మాదన్యస్వరపరో రెఫమాపద్యతే ।
ఆకారపూర్వశ్చద్యకారం । గ్రహోనామ చతురోన్యైసవాకాన్వర్జయత్వా
అదదెగావేతి ప్రశ్నః । అగ్నికాండస్య అద్యంప్రశ్నద్యయ ముత్త మానువాక వర్జ
ముఖ్య మిత్యాఖ్యాయతే । ఉక్తాయాజ్ఞః । సమిదికాం జీమాతస్య యదక్రన్దో
మానో మిత్రోయేవాజినమగ్నైర్మన్వేసమిన్దోఽంజనాయత్రీకస్యైత్యనువాకనవకం
పృష్ఠ్యమితి పత్యతే । హిరణ్యవర్ణా ఇత్యనువాకో హిరణ్యవర్ణీయః । గ్రహేయథా-
జహిశత్రూగ్ం రపమృధోనుదస్య' । మరుత్వాగ్ం ఇంద్ర' । ఉఖ్యేయేవా వస
స్పతీగ్ంరను'॥ మధుమాగ్ం అస్తు' । యాజ్ఞాసు-ఋతుాగ్ం ఋఋతుపతే' । అమ
వాగ్ం ఇధేనః - పుష్టే, శత్రూగ్ం రసపవ్యయస్తః' । జఘనాగ్ం ఉపజిఘ్నతే' ।
హిరణ్యవర్ణీయే అగ్నీగ్ం రపుషదః' । అనితి పర ఇతి కిం ? అభ్యుచ్చస్త దన్యూకా
'దన్యూనీః' స్మూన్' । ఇదావానితీదా-వాన్' । గ్రహేదిష్టితికిం ? త్రీనిమాన్' ।
'పశూనె' 'తానిందోన్త ర్యామెణ' । ఇతిః పరోయస్మాద సావితిపరః-న ఇతి పరః
అనితిపరః॥ ౨౦॥

సూత్రం:—మర్త్యానుదయానమృతాన్దుర్యాన్న సోమపూర్వసోమ
అస్మానవిమాన్ గోమాన్ మధుమాన్ హవిష్మాన్ హూతమా
నార్దైచిత్వా నిడావాన్ కక్షీవాన్ బాణవాన్ హి పయస్వాన్
వశాన్విదత్యా నమిత్యానరాన్పాస్మాహ్ంశ్చ॥ ౨౦॥

వై:— మర్త్యానిత్యాదిషు ఆకారాత్పరో నకారోఽనితిపరః,
స్వరేపదాదా పరతో యకారం యాతి । గృహోఽభ్యాదివ్యతిరిక్తదేశా
ర్థమిదం సూత్రం పరంచ । మర్త్యాన్ - మర్త్యాగ్ం ఆవివేశ' । ఉదయాన్ -
'ఉదయాగ్ం అజనం' । ఉదితికిమ్? 'వయోభిరెవాయానవదన్ధే' । అమృ
తాన్ - 'ఉదస్థామమృతాగ్ం అను ।' దుర్యాన్న సోమపూర్వః - 'సువాద్దేవ
దుర్యాగ్ం ఆవద' । సోమపూర్వస్తు నాయం యకారం యాతి, ప్రచరా
సోమదుర్యానదిత్యాః' । సోఅస్మాన్ - 'వయంమాసో అస్మాగ్ం అవ
హాయ' । సోఇతి కిం? 'ప్రదాతారస్మిన్' అస్మానముత్య' । అవిమాన్ -
'అవిమాగ్ం అశ్వీ' । గోమాన్ - 'గోమాగ్ం అగ్నే' । మధుమాన్ - 'మధు
మాగ్ం ఇన్ద్రియావాన్' । అవిగోమధ్విత్యుపబద్ధైః కిమ్? 'శశుమాననభవతి'
హవిష్మాన్, - 'హవిష్మాగ్ం ఆవివాసతి' । హూతమానార్దై - 'దేవహూత
మాగ్ం ఇత్యుభాయాంజు హోతి' । యుత్వాహి దేవహూతమాగ్ం అ
శ్వాగ్ం అగ్నే' - ఇత్యత్ర తుభ్యయాజ్ఞాన్తర్భావాత్సిద్ధం । అగ్న్యపాను
వాక్యేతు న సిద్ధతీత్యప్రాప్తప్రావణార్థం హూతమాన్ గృహణం ।
తత్ర యథా త్రైవిక భవతి, ఏవం పదకాలప్రక్షిప్తైః పీతిశబ్దైః పరతః
స్యాత్, తన్నివారణార్థమిహోన్వ గృహణం । ఋషిస్వరః । యథా
అగ్న్యపానువాక్యే సమామ్నాయతే - ఏతగ్ం హవావ తదృషిరభ్యనూ
వాచెన్ద్రి దధీవో అన్ధభిరితి' ఇతి । మహాభాష్యేఽపుక్తం. "ఋషి
ర్వేదః పఠతి - 'శృణోతగావాణః' । ఇతి" ఇతి । ఋషే భవః సన్ధి
రాక్షో వైదికః । అపారుషేయ సన్ధిత్వర్థః । తత్రైవాప్రాప్తప్రావణం
హూతమాన్ గృహణేన క్రియతే, న సర్వత్ర । తతః - 'దేవహూత
మానితి దేవ - హూతమాన్' ఇతి విభజ్యానువాదార్థే ఇతి శబ్దైః పరతః

స య్యకాతాదేశః । యే తు విభక్తపదాత్మ్యో వేద ఇత్యాహుః,
 తేషాం సత్వైఃపి పదసంధయః పౌరుషేయాస్సన్యః । తత్తత్త ఆర్ష ఇతి నిర్వి
 పయ్యం స్యాత్ । ఋషిభిః కృతసంస్థితార్ష ఇతి వ్యుత్పత్త్యాశ్చియజే తు
 విభజ్యానువాదార్థైఃపి తథాత్మ్యమస్తీతి వ్యావర్త్యాభావా దార్షగృహణ
 మున్నద్ధకం స్యాత్ । అనిష్టుంచ స నివర్తేతేత్యాస్తామేతత్ ॥ చికిత్వాన్ -
 చికిత్వాన్ అనుమన్యతామ్' ఇడావాన్ - ఇడావాన్ ఏజోలనుర' కక్షీ
 వాన్ - కక్షీవాన్ ఔశిజః' బాణవాన్ - బాణవాన్ ఉత' ఇడా కక్షీ
 భాణాతి కిం? స్వచానవ భవతి' అత్ర మాన్ వాన్ ఇత్యసయోః
 ప్రత్యుపబంధసాఠః వైచిత్ర్యాత్మ్యో విస్పష్టార్థః । 'హి పయస్వాన్' -
 'అస్పృక్ష్మహి పయస్వాన్ అగ్నే' హీతుప్రబంధస్యవ్యావర్త్యంశాఖాంతర
 ఊర్జస్వాన్ పయస్వానిత్యాహ' ఇతి తు స ప్రత్యుదాహరణం, ఇతి
 పరత్యాత్ । సచానితిపర ఇత్యనన పౌరుషేయస్యైవేతికరణస్య పర్య
 దానః, అవిశేషశ్చైతాత్ । 'మూతమానాన్' ఇత్యార్ష గృహణస్య
 వైయధ్య ప్రసక్త్యాచ్చ । వశాన్ - వశాన్ అను' । విదత్యాన్ - సువి
 దత్యాన్ అవీత' అమిత్యాన్ - అమిత్యాన్ అపబాధమానః । అరాన్ -
 'అరాన్ ఇవాగ్నే' । పోషాన్ - పోషాన్ అపుష్యత్' । మహాన్ - అగ్నే
 మహాన్ అసి' ఆకారపూర్వ ఇత్యేతద్దత్త' రార్థ మిహానువర్తతే ॥ ౨౧

తీర్థభాః— మర్త్యైః - ఉదయాన్ । ఆమృతాన్ - దుర్వాన్ - స సోమ
 పూర్వైః - సౌ ఆస్మాన్ - అవిమాన్ - గోమాన్ । మధుమాన్ - హవిష్మాన్
 మౌనాతేషానాన్ । చికిత్వాన్ - ఇడావాన్ । కక్షీవాన్ । బాణవాన్ - హిపయ
 స్వాన్ - ఐశాన్ - విదత్యాన్ - అమిత్యాన్ - అరాన్ - పోషాన్ - మహాన్
 ఏషుగృహణేషు సకారః అనితిపరో యకారమాపద్యతే । అనితిపరత్వా కర్త
 యం చకారః - గృహణవిషయా ననాద్విత్య సర్వాస్థోయ మారంభః । మర్త్యాన్
 అవిశేష' ఉదయాన్ అజన్మి' ఉదితికిం? పయోభిరవాయనవ' ఉదసామమ్మ
 తాన్ అను' । భద్రాస్త్యుత్వాన్ అభ్యేహి' దుర్వానిత్యత్ప్రసోమపూర్వోన్యకారోయ
 త్వం సాపద్యతే । ప్రతిపదసో భుక్షణ్యానదిత్యాసృదః' । సో ఆస్మాన్ అధిపతిః ॥
 సో ఇతికిం? ఇన్ద్రో ఆస్మానస్మిత్' అవిమాన్ అవీ' । గోమాన్ అగ్నే' । మధు

మాగ్ం ఇందియా కాక్'। అవిగోమధ్వతి కిం? పశుమానస భవతి। హవిష్మాగ్ం
అవివాసతిహూతమానా షిహూతమానిత్యత్రనకారలక్షస్వరహోయత్వంభవతి
దేవహూతమాగ్ం ఇత్యుభాయాం। అర ఇతి కిం? దేవహూతమానితదేవహూత
మాక్-అర్షగ్రహణసాసర్థ్యదీపరత్వేపి యత్వం భవతి। అర్ష ఇతి కాకాక్షివత్ ఉభ
యత్రసంబధ్యతే। గ్రహోభ్యాది మహాకపర్యంతం అర్షస్సవ్యయం పాతఇత్యర్థః।
చికిత్వాగ్ం అనుమన్యతాం। ఇదావాగ్ం ఏషః। కక్షీవాగ్ం ఔశిజః। విశలో
బాణవాగ్ం ఉత। ఇదాకక్షిబాణేతి కిం? రసవానస భవతి। అస్పృశ్యహి। పయ
స్వాగ్ం అగ్నే। హీతి కిం? శిష్టస్వాప్తయస్వా నిత్యాహ। అర్షఇతిపరత్వాదేవ
హూతమాగ్ం ఇత్యుభాయాం జహోతిశివద్యత్వ ప్రాప్తిః హిగ్రహణేన పృతి
షిధ్యతే। స్తుతోయాసి వశాగ్ం ఆః। సువిదత్వాగ్ం అసితః। అమిత్రాగ్ం అప
బాధమాసః। అరాగ్ం ఇవాగ్నే। పోషాగ్ం అప్రవ్యత్'। అగ్నే మహాగ్ం అసిః॥ ౨౫॥

సూత్రం :— ఇన్ద్రోమైకరూఢ్యమిహాప్యేత్వగ్నైదేవ్యా నా
యజ్ఞః ఆచర్త్యకుర్వతాదుహదదితిరగ్నే ధరాంత్యసత్నానలం
పరశ్చ॥ ౨౬॥

వై :—ఇన్ద్రోమై ఇత్యాదిషు స్వరేషు పదాదిషు పరతః ఆకార
పూర్వో నకారో యకారం యాతి। ఇన్ద్రోమై-సవత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమై'।
మ ఇతి కిమ్? పృథ్వానిన్ద్రః'। అకః-అధరాగ్ం అకః'ఉఃఘమ్-దేవాగ్ం
ఉఃఘమ్'। ఇహ ఇత్యస్యోదాహరణం శాఖాంతరే। ఆ ఇత్యుపబంధేన
కిమ్? యజ్ఞయానిహ యాన్ హవామహే'। అప్యేతు - తేన యజ్ఞ
దేవాగ్ం అప్యేతు'। ఏత్వితికిమ్? బల్బజానపీఢ్యే'। అగస్త్య-సువర్దేవాగ్ం
అగస్త్య'। ఈడే న్యాక్-దేవాగ్ం ఈడే న్యాక్'। ఆ యజ్ఞ ఇత్యస్య
దాహరణం శాఖాంతరే। ఆచ-దేవాగ్ం ఆచశతీత్' యజ్ఞః, చ
ఇత్యుపబంధాభ్యాంకిమ్? యానావహ ఉశతః' ఋతు-దేవాగ్ం ఋతుభిః'।
అకుర్వత-కామాగ్ం అకుర్వత'। అదుమాత్-యజ్ఞాసురాగ్ం అదుమాత్'
అదితిః-ఏవస్వాగ్ం అదితిః-అగ్ని-అగ్నిస్తాగ్ం అగ్ని-అథరాంత్యస
త్నాన్-అన్యాగ్ం అధరాన్త్యసత్నాన్'। సవత్నానితి కిమ్? భ్రాతృశ్వా
సధరాన్-అలమ్-పురోహతాగ్ం అలఙ్కర్వతి-ఆకారపూర్వ ఇత్యను
వృత్త్యా కిమ్? తెకర్ష్యయకమయాన్ పరిధీన కుర్వత'। అత్రో మర్త్య

నుదయానిత్యాదివత్కార్యభాజం గ్రహణ కర్తవ్యే నిమిత్తానాం గ్రహ-
 ణం గ్రహస్థానులార్థమ్ | తథాహి - యత్ర నిమిత్త విశేషగ్రహణాభా-
 వేపి కార్యం సిద్ధ్యతి, తత్ర కార్యభాజ్ఞాన్యవ పదాని నిరుపబద్ధాని సోప-
 బద్ధానివా గృహ్యంతే, సతు నిమిత్తవిశేషాః | యథా - 'మర్త్యానుద-
 యాన్' (౯-౨౧) ఇతి | యత్రేతే కార్యభాజం అగ్రహణేపి కార్యం
 సిద్ధ్యతి, తత్ర నిమిత్తవిశేష ఏవ నిరుపబద్ధాః సోపబద్ధావా గృహ్యంతే |
 యథా - 'శృణిషిన్వపథేపరః' (8-25) 'స సకృఘికారపరే' (8-26) ఇతి.
 ఏవం కార్యభాజీమిత్తయోగ్యతరస్య గ్రహణాద్గ్రహణానువం భవతి |
 తద్యథా - కార్యభాజాత్తగ్రహణే నిమిత్తగ్రహణాల్లానువంస్యాత్ |
 నిమిత్త భేదేపి కార్యసిద్ధిశ్చ | యథా దుర్యానితి - "దుర్యాగ్ం ఆవద"
 "దుర్యాగ్ం అభ్యహి" | నిమిత్తచూత్రగ్రహణేపి కార్యభాజోనుపా-
 దానాల్లానువం కార్యభాగ్భేదేపి కార్యసిద్ధిశ్చ | యథా ఆవృత్తర ఇతి -
 'జిన్వరావృత్స్వహ' 'ఉగ్రరావృత్స్వహ' | యత్రేతే కార్యభాజా
 త్రగ్రహణే నిమిత్త భేదో నసమ్భవతి, నిమిత్తచూత్రగ్రహణే చ కార్య-
 భాగ్భేదః, తత్రేతరాప్రయోగకృతమేవ లాభువం లభ్యతే నాన్యత్ |
 యథా - "దేవతే మేధ్యత్వేణ్యత్వద్య" (4-11) ఇతి, 'ద్వారా చ రావః
 పరః' (4-38) ఇతి చ | తతిశ్చ యేషాం త్రివిధేపి సమామ్నాయే
 నిమిత్త భేదః కార్యభాగ్భేదోపాసనమ్భవతి, తేష్వపీతరాప్రయోగకృతస్య
 గ్రహణానువంస్యాస్తిత్వచౌన్యాత్, జటాయాం నిమిత్త భేదకార్య-
 భాగ్భేదయోరపి ఛాన్దసం కార్యం నాపాదనీయమ్ | అన్యథోపపన్న-
 త్వాత్ | తతశ్చ మర్త్యానిత్యాదేః పూర్వపదేన ప్రవృత్తమణసన్ధో యకా-
 రాదేశోనభవతి, 'అమర్త్యమర్త్యాన్మర్త్యానమర్త్యేనుమర్త్యాన్' |
 'ఇన్దోమే' ఇత్యాదేశ్యపరపదేన ప్రవృత్తమణసన్ధో యత్వం న భవతి |
 'అకుర్వత వరుణప్రీతూసాన్ వరుణప్రీతూసానకుర్వతాకుర్వత వరుణప్రీ-
 తూసాన్' | సహ్యసమామ్నాయేషు సద్ధిషు యుక్తం ఛాన్దసం కార్యం
 సమామ్నాయబలభ్యం హి తదిత్యుక్తమేవ | సహి తత్ శాస్త్రతా-
 త్పర్యవిదో విషహన్తే | తథాహి 'అశాస్త్రావాస్తాంతే దేవాః' ఇత్యత్రే

అస్తాంతే త అస్తామాస్తాంతే' ఇత్యస్తాం జటాయాం తెశబైః ప్రగ్రహ సంజ్ఞాప్రకృతిభావావల్పజ్ఞాఽపి నానుమన్యతే । కిముతశాస్త్రతాత్పర్య విదాస్తికః? తస్మాదేవం జాతీయకం బాలిశభాషితం ఛాన్దసకార్యం జటాయాం అభ్యుపగచ్ఛన్తోబాలదైష్టికాల్పజ్ఞాస్తత్ప్రవిధిభిః సవ్యక్రమీ బోధయితవ్యా ఇత్యేవమర్థమస్మాభిరిహ ప్రశ్నశ్చతమ్॥౨౨॥

తిభాః— ఇన్ద్రోమే । అకః— ఊర్ధ్వం । ఇహ— అప్యేతు— అగ్నౌ— ఈడెవ్యాక్— అయజ్ఞపః । ఆచ— ఋతు అమర్వత । ఆచహత్ । ఆదితిః— అగ్ని అధరాక్— సపత్నాక్— అలం— ఇత్యేవం పరోనకారః । ఆకారభూత్వో యత్ప్రమాపద్యతే । చకార ఆకారభూత్వత్వా కర్షకః— సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమే । మ ఇతి కిం? యస్మాద్ద్రోమోఽపి? । నిగ్రాధేనా ధరాగ్ం అకః? దేవాగ్ం ఊర్ధ్వం? । దేవాగ్ం ఇహ ఇహా? దీప్తే ఇతి? యజ్ఞీయా నిహయాక్? । ఘోర్మ దేవాగ్ం అప్యేతు ఏత్వీతి కిం? విద్యానపి జన్యేషు సువర్దేవాగ్ం అగ్నౌ? । దేవాగ్ం ఈడెవ్యాక్? । దేవాగ్ం అయజ్ఞస్యస్తి? । దేవాగ్ం అచపతిత్? । యజ్ఞప్రైతికిం? తానాదిత్యా అబుధ్వాక్— దేవాగ్ం ఋతుభిః కల్పయాతి? । కామాగ్ం అమర్వత? । యజ్ఞోసు రాగ్ం అచహత్? । వివస్వాగ్ం ఆదితిః? అగ్నిస్తాగ్ం అగ్నౌ? । అన్యాగ్ం అధరా న్సపత్నాక్— సపత్నానితి కిం? భ్రాతృవ్యాన ధరాన్వాదయామి? । పురోదా కాగ్ం అలం కుర్వీతి? అన్వాదేశః కిమర్థః? పరిధీన మర్వత? । తత్రత్పద గ్రహణే కర్తవ్యే పరపదగ్రహణమనార్హేపి సంహితావిధానగ్రహణస్య చ యత్వం స్వాదితి నైమిత్తికస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాత్? । గ్రహణస్య యథా । అమర్వోమర్త్యాన్మర్త్యాగ్ం అమర్వోమర్త్యోమర్త్యాక్— అస్థామమృతాగ్ం అమృతాగ్ం అస్థామస్థా మమృతాక్? ఏవం నైమిత్తిక గ్రహణస్య । అగ్నైవి మాగ్ం అహిమాగ్ం అగ్నై గ్నైవిమాక్? । ఊదయాగ్ం అయాగ్ం ఉ-దయాక్? । అగ్నిస్తాగ్ం స్తాగ్ం అగ్ని-రగ్నిస్తాక్ । అన్యాగ్ం అధరానధరానన్యానన్యాగ్ం అధరాక్? । ఏవం సర్వభృ సకారస్యయకాకోత్పత్తిర్నిష్ప్రవ్యా॥ ౨౩॥

సూత్రం :— సరశ్శ్రీజ్యపయూక్ యమాన్పతజ్ఞాత్పమానా సర్పాక్ యజీయాన్॥ ౨౩॥

నై :— రశ్మీనిత్యాదిషు సకారో యథావిహితం రేఫం యకారం వా సయాతిస్వరే పదాదావరతః । రశ్మీన్— పురుతా చ రశ్మీనను? । శృంపయానిత్యస్యోదాహరణం శాఖాన్తరీయగ్రహణోఖ్యాదాద్రప్తవ్యమ్ అదితిశ్రవయానిత్యత్రోత్పత్తిపరత్వాన్నాస్తి ప్రాప్తిః । సచ వ్యత్ర-మస్య

జటాయామనితశ్చపరతయాఽస్మిప్రాప్తిః, అనామ్నాతసన్ధౌ ఛాప్తస
కార్యాభావస్యాక్తత్వాత్ | యమాన్ - సుమానానూతయే | పతక్లాన్ -
సతక్లాననన్దితః | సమానాన్ - సమానానుశన్నశ్చై - అర్చాన్ - అర్క-
మర్చానిష్ఠగ్రాహణః | యజీయాన్ - యజీయానుపస్థియాతుః || ౨౭||

తీర్థాః—రక్తీ - శృపయా - యమా - పతంగా - సమానా -
అర్చా - యజీయా - ఏమగ్రహణేషు నకారః స్వరపరోపి గఖలురేఫం
యకారంవా ధిజతే | పురుత్యచ రక్తివను - అదిర్నిశ్చపయానితి | ఉఖ్యత్వాదవ
యోఃప్రాప్తిః - నను - ఆదితి, శృపయానిత్యస్య ఇతిపరత్వాదపరిశేధ సమగ్రహణ
మనఃకమితీతేదాన్ ఇతిపరత్వాత్పునః ప్రాప్తిః - తస్మాద్భావతీబ్రూయః . . సుమ
మానుతయే | పృవ్యత్వాత్ప్రాప్తిః - పతంగాననన్దితః | యజ్యాత్వాత్ప్రాప్తిః -
సమానానుశన్నశ్చై | అర్చానిందగ్రాహణః - యజీయానుపస్థే | ఏమమపి
యజ్యాత్వాత్ ప్రాప్తిః || ౨౭||

సూత్రం:—ఉదధావరశ్చోదధావరశ్చ || ౨౮||

వై:—ఉత్, అథా, ఇత్యనయోః పరతోనకారో యథా విహి
తమస్తస్థాదేశం నయాతి | బ్రహ్మణా మిత్రానున్నయామి | విద్వా
నధాభవ | ఆపి వికృతమ్, (1-51) ఇతివచనాద్వికృతయోరపి భవత్యయం
నిషేధః | అమిత్రానున్నయామి | విద్వాధాభవ || ౨౮||

ఇత్యాచార్యగార్గ్యశోపాలమిశ్రేనిరచితైవైదికాధరణాఖ్యే

ప్రాంతికాఖ్య వ్యాఖ్యానై నవమోధ్యాయః||

తీర్థాః—ఉత్ | అథా | ఇత్యేవం పరోనకారో యథావిహితం రేఫం
యకారంవా నాపద్యతే | చకారో నిషేధాకరకః | యథా | అమిత్రానున్న
యామి | ఉదితికిం ? | తీర్థంయతద్యాక్ | విద్వానధాభవ | దీర్ఘోత్కృహస్వోప
లక్షణమపి | విద్వానధాభవ | సంహితాస్థ మేవ నిమిత్తమత్య స్వకార్యం కరోతి
నిషేధరూపం అమిత్రానున్నయదమిత్రానున్నత్ | విధిరప్యేవం యథా సంహి
తాస్థ నిమిత్త ఏవం స్వత్ర భవతీత్యవోచామ | సోఅస్మాగ్ త అస్మాగ్ తస్ సో అ
స్మాగ్ | అస్మాగ్ అపహయావహాయా స్మాగ్ అస్మాగ్ అవహాయ | ఏవ
మాది వెదితవ్యం || ౨౯||

ఇతి తీర్థావ్యరత్నై ప్రాంతికాఖ్యవివరణై సుసర్వయస్య లోపాది

విధిర్యాను నవమోధ్యాయః.

అథ దశమోధ్యాయః.

సూత్రం:—అత్తైకముభే॥ ౧॥

వై:—ఉభే ఇతి సామాన్యవిషయే న పుంసకలిజన్మిద్వైశః । తె తు
వక్తాత్మకే వర్ణస్య వికారలోపా' (1-56) ఇతి పరిభాషణాత్ । అక్షరా
పేక్షయా వా న పుంసకనిద్వైశః । పదాంతశ్చ పదాదిశ్చైత్యుభా వర్ణావేశం
వికారం గచ్ఛత ఇత్యైతదధిక్యతం వేదితవ్యమ్ । స్వరపరాధికారశ్చ వర్తతే॥ ౧

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః - ఉభే అక్షర ఏకం రూపం సజాతీయ
మాపద్యతే ఇత్యైతదధిక్యతం వేదితవ్యం - ఇత ఉత్తరం యద్వైష్యమః॥ ౧॥

సూత్రం:—దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే ॥ ౨॥

వై:—సమానాక్షరే సవర్ణపరే సతి ఉభే ఏకం దీర్ఘమాదేశం
గచ్ఛతః. యం ప్రతిసావర్ణ్యమస్తి తమ్ । 'అన్తరిక్షమివాగ్నిధర్మమ్' ।
'యథా వా ఆయతాం ప్రతీక్షతే' । 'తమేవావగుధే' । 'అథమే పునర్దై
హీతి' । 'దధతూభే' । 'యదపతూలయాశ్చోత' । 'సమానాక్షర ఇతి కేమ్'
'ఎతవతాస్సోహానవశ్యత్' 'భూత్యావధ్' సవణః పరఇతి కేమ్? 'అపెస్సో
ద్విషతో మనః'॥ ౨॥

త్రిభా:—సమానాక్షర అత్తనస్సనిర్దై పరసతి పూర్వాపరీభూతే ఏతే
ఉభే దీర్ఘ మేకమామృతః - యథా । 'గృహ్నిష్ఠాన్వస్త రితం' । 'రాస్నాసీంద్రాజైశ్చ'
'సూపస్సాదెవ' - సవర్ణపరః యస్మాద సాసవర్ణపరః తస్మిన్॥ ౩॥

సూత్రం:—అథావర్ణపూర్వైః ॥ ౩॥

వై:—అవర్ణః పూర్వో యస్మిన్ సన్ధౌ తస్మిన్నితి విషయతయా
సన్నిరధిక్రీయతే॥ ౩॥

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః అన్యపూర్వ ఇత్యైతదధిక్యతం వేదితవ్యం । ఇత
ఉత్తరం యద్వైష్యమః - ఇదమధికారాంతరం ఉపసర్గపూర్వతరం ఇతి పర్యవసాంతం ।
అవర్ణశ్చ సా పూర్వశ్చ తస్మిన్॥ ౩॥

సూత్రం:—ఇవర్ణపర ఏకాకమ్ ॥ ౪॥

వై:—అవర్ణపూర్వ ఇవర్ణపరే సన్ధౌ ఉభే ఏకమేకారం గచ్ఛతః॥
'నెష్టిర్భవతి'॥ ౪॥

తిభా:—అవర్ణపూర్వ ఉవర్ణపరే చ సతి తే ఉ థ అక్షరే ఏకారమాపుతః ।
 నస్పృశ్యవతి । ఉవర్ణశ్చ సాపరశ్చ తస్మిన్ ॥ ౪॥

సూత్రం:— ఉవర్ణపర ఓకారమ్ ॥ ౫॥

వై:—అవర్ణపూర్వ ఉవర్ణపరే సద్ధావుభే ఏకమోకారం గచ్ఛతః ।
 “ఇథాబ్ధిః పోక్షతి” ఇషత్వోజ్జత్యా । ఇషత్వోపవీ । ఇన్ద్రస్యా
 రుమావిశి । ఉవర్ణపర ఇతి కిమ్ ? “అభిదదిం కృత్వావేక్షత” । యత్వ
 స్మిన్నధ్యాయే-క్షర సహితైవ విధీయత ఇత్యాదుః, తెమాం ‘పృ
 ఊగచితం చిన్విత’ ఇత్యాదావపి ఓకార ఏకాదేశస్సాన్యత్ । నన్వేవం సతి
 ‘పోగచితం చిన్విత’ ఇతి రూపాపత్తైః అవర్ణోవర్ణప్రకృతిత్వం నసంవిజ్ఞా
 యేత. సత్యమ్ ॥ అయంహి సర్వాసామక్షరవర్ణసంహితానాం స్వభావః ॥
 యద్విధిత ఏవ ప్రకృతిరసగమ్యతే - ప్రాయశో నత్వధ్యయనాత్. సహి
 షేత్వణానాం సదనమసి ఇత్యాది ఘణకారస్య సకారః ప్రకృతిరిత్యధ్యయ
 నాదవగమ్యతే-అపి తర్హి విధిత ఏవ ॥ ౫॥

తిభా:— అవర్ణపూర్వ ఉవర్ణపరే చ సతి ఉ థ ఓకారమాపుతః । త్వోజ్జత్యా ॥ ౫॥

సూత్రం:— ఏకారైకార పర ఏకారమ్ ॥ ౬॥

వై:— అవర్ణపూర్వ ఏకారపరే ఏకారపరే చ సద్ధావుభే ఏకార
 మేవాదేశం గచ్ఛతః । ‘సైతం మన్త్రీమపశ్యత’ । ‘వాచమైవైంద్రీ
 మాత్మక’ । ‘స్వాహేస్యో పోణః’ । ఏతత్పర ఇతి కిమ్ ? ‘అవారుణాపధీః’ ॥

తిభా:—అవర్ణపూర్వ ఏకారైకారపరే చ సతి తే ఉ థ పూర్వాపరీభూతే ఏ
 కారమాపుతః । సంబ్రహ్మణాప్యచ్యవైకతాయా । సోమైద్వాబభృలలామాః ।
 ఏకారశ్చ ఏకారశ్చ ఏకారైకార-తయోస్సమాహరః ఏకారైకారం సమాహర
 ద్వస్త్యో । తచ్చ తస్మిరంచ ఏకారైకారపరం కర్మధారయః । తస్మిన్నైకారైకా
 రపరా ఏవముపరితనమాత్రేపి సమాసః ॥ ౬॥

సూత్రం:— ఓకారోకారపర ఔకారమ్ ॥ ౭॥

వై:— అవర్ణపూర్వ ఓకారోకారపరే చ సద్ధా ఉ థ ఔకార
 మేవాదేశం గచ్ఛతః । ‘అథాపధీరస్త గతా దహతి’ । ‘పితా జనితౌష

ధీనామ్' । అవారున్ధావధీః' । అరుణోహస్మాహూపవేశిః' । యజమానెన
సమ్మితౌదుమ్భరీ' । ఏతత్పర ఇతి కిమ్? 'తేనైవ ప్రజాః సృజతే' ॥౭॥

తీర్థాః— అవర్ణపూర్వ ఓకారాకార పరచసతి ఉభయోకారమాఘ్నతః ।
'బ్రహ్మాదనం పచేత్' । 'దామ్నాపాంభవ' ॥ ౭॥

సూత్రం:— అరమృకారపరే ॥ ౮॥

వై:— ఋకారపరైవర్ణపూర్వై సన్ధౌ ఉభే అర్ ఇత్యాదేశం
గచ్ఛతః । 'ఏవర్ణయాత్' । 'శవసర్తప్రకాత' । ఋకారపర ఇతి కిమ్?
'యజ్ఞేన యజ్ఞమవృశన్' ॥ ౮॥

తీర్థాః— అవర్ణపూర్వ ఋకారపరచ సతితేఉభే అరం ఇతి వికారమా
ఘ్నతః । 'అర్ధర్ష ఏకాం' । 'అగ్నయ్యర్షా' ॥ ౮॥

సూత్రం:— ఉపసర్గపూర్వ ఆరమ్ ॥ ౯॥

వై:— అవర్ణపూర్వాధికారా దుపసర్గావర్ణపూర్వై ఋకారపర
సన్ధౌ ఉభే అర్ ఇత్యాదేశం గచ్ఛతః । 'నార్తిమార్చతి' । 'స ఇన్నైవ
తముపార్చతి' । పూర్వసూత్రస్యా యమపవాదః । జటాయాం పుష్కత్క్ర
మణసన్ధౌ నాయంవిధిః, అనామ్నాతసన్ధే రేతచ్ఛాస్త్రీ విషయత్వాత్ ।
'ఋతవ్యా ఉపోపర్తవ్యా ఋతవ్యా ఉప' । మూలశాస్త్రే, 'ఉపసర్గాదృతి
ధాతే' ఇతి ధాత్వకారపవ పరణో నృద్ధిర్విధీయతే । యత్ర శు పుష్కత్క్ర
మణవశాదుపసర్గస్య ధాత్వకారపరత్వం, 'నన్ద్రియణ ఏర్యణ వ్యృథ్యతే
పవా ఏతస్మాత్' । ఇతి తత్త్వాని నాయం విధిః । 'ఉపసర్గాః క్రియామౌగే'
ఇతి స్మరణాత్ । 'క్రామతిక్రియామౌగినః, అస' ఇత్యస్య ఋద్ధిక్రియాం
ప్రత్యుపసర్గత్వా భావాత్ । తస్మాత్ 'ఋశ్యతైవ సాపర్ధ్యత ఋశ్య
తేవ' । ఇత్యేవ భవితవ్యమ్ । అవర్ణపూర్వ ఇతి కిమ్? 'యజ్ఞస్యనై సమ్మ
ద్ధేవ' । ఉపసర్గైతి కిమ్? 'ఉభాభ్యాం సర్ధ్వత' । ఋకారపర ఇతి కిమ్?
'సమోభరన్త ఏమసి' ॥ ౯॥

తీర్థాః— అవర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తతే । తస్మాదుపసర్గపూర్వ ఇత్యవిశేషః ।
కావ్యపూర్వో ఋఉపసర్గస్యైవ గోహణం । ఋకారస్సాన్నిధ్యా ల్లభ్యతే
ఉపసర్గపూర్వ యకారపరచ సతితేఉభే అరం ఇతి వికారమాఘ్నతః । 'ఉపా
ర్చతి' । 'అవార్చతి' । 'ఋతవ్యాఉపోపర్తవ్యాఋతవ్యాఉప' । అవర్ణాంతోపసర్గవిశేష
షణ్ణెన కిం? 'వ్యృద్ధంవై' ఉపసర్గశ్చసౌపూర్వశ్చ ఉపసర్గపూర్వస్త్రిన్ముపసగ్
పూనే ॥ ౯॥

 సూత్రం:— ఉదాత్తముదాత్తవతి|| ౧౦||

వై :— ఉక్తా ఏకాదేశాః । తెషామిదానీం స్వరాదిగణవిధిరారభ్యతే । ఉదాత్తవతీసన్దౌ ఏకారభాజో రుభయోరన్యతరస్య వోదాత్తత్వే సతి ఉభే ఉదాత్తమేకాదేశం గచ్ఛతః । ‘యజ్ఞమేవావరున్ధే’ ఇత్యుభయో రుదాత్తయోరుదాత్తతా । ‘ప్రియమగాత్’ , ‘సైతం మస్త్రమ్’ , ‘ససస్త్రమేవహూనాం’ ఇతిపూర్వస్య । ‘పూతీగస్తస్యాపహత్యై’ - ‘ఉజ్జతిమనూజ్జేషం’ , ‘సమ్మితౌదుమ్భరీ భవతి’ , ‘అవార్చతి’ । ఇతి పరస్య । ఉదాత్తవతీతి కిం ? ‘అధాబ్యవీత్’ , ‘అథక్వాస్య’|| ౧౦||

తిర్భా:— ఉదాత్తధర్మవిశిష్టేవర్ణే పూర్వతఃపరత ఉభయతో వాసితే సతి తెఉభే అప్యేకా దేశమాపన్నే ఉదాత్తధర్మమేకమాశ్నతః । ఉదాత్తోఽస్యాస్త్రీ త్యుదాత్తవాక్ । లిస్మిన్నదాత్తవతీ । సమానాక్షరమారభ్య సర్వస్మిన్నేకభావే యథాక్రమముదాత్తా నదాత్తస్వరతపూర్వ ఉభయోదాత్తైవోదాహరణాని దర్శయిష్యమః । ‘ప్రాగ్వియత్’ , ‘బ్రహ్మయచ్చాపాశ్చ’ , ‘యజ్జేవైసం’ , ‘పూషభత్’ , ‘దివీవచతుః’ , ‘అద్యః సుసతీతీంద్రాహి’ , ‘మైత్రావిరజీత్యాహ’ । నను సూన్నియమిత్యుక్తోదాత్తే నైకాదేశసతి కిన్నస్యాదయంవిధిః— ఉదాత్తపూర్వాధికార సతీపోభావేచేత్ సూత్రేణస్వరతస్య విశేషవిధానాదితి బ్రూమః । ‘రతోదధా తూత్సక్తోః’ । ‘వనస్పత్యోనూనూప్త్యప్త’ , ‘తాదిక్షూపాదధత’ । ఏవంసమానాక్షర సంహితాయామేక భావోన్యత్రాప్త ద్విప్రకరః— ఏవమవర్ణపూర్వత్వేపి షత్యతే । ‘సమాన్న’ , ‘తంధేదన్న’ , ‘కార్యత సవనముఖాత్సవనముఖాత్’ , ‘సెరుహోతా’ , ‘ప్రాక్షీతం గోపాయత’ , ‘ఉరస్సోర్జంవః’ , ‘స్వాయుషోదోషధీనాం’ , ‘ఇమే ఏవోపధత్తే’ , ‘నైనంప్రత్యోషతి’ , ‘ఏకఏనయజ్జేతైకః’ , ‘అథైకముత్రానం’ , ‘యన్నైకాగ్ం రశనాం’ , ‘ఇన్ద్రియమైవైద్రేణ’ , ‘విహితదవైర్యతేతి’ , ‘దేవభ్యవద్ధైవదేవభ్యోదేవభ్యవద్ధ’ , ‘క్షిత్రస్యచాజసే’ , ‘స్వాహాషధీభ్యః సౌషధీరనురుధ్యసే’ , ‘ప్రాక్షీకన’ , ‘అరుణోహస్మాహాపణేః’ , ‘అగ్నయ్యరచ్చ’ , ‘సైవాస్యర్ధిః’ , ‘వస్థయుషిష్టుతః’ , ‘ఏవ్నరస్వదయత్’ , ‘నార్తిమార్చతి’ , ‘అవార్చత్యైవం’ , ‘ఏవమాది|| ౧౦||

 సూత్రం:— అనునాసికే అనునాసికం|| ౧౧||

వై:— “అపగ్గిహస్సమానాక్షరాః” (15-6) ఇతి పరమతం షత్యతి । తద్విషయోఽయం విధిః । తత్ప్ర పదాస్తస్యైవ అనునాసిక

విధానాదనునాసిక పూర్వ సతీతి యోజ్యం । తథా సతి అనునాసిక మా దేశముభే గచ్ఛతః । పూర్వసూత్రోక్తస్య త్రాప్యదాహరణాని॥ ౧౧॥

తీర్థా:— అప్రగ్రహస్సమానాక్షరాణ్యమ నాసికాన్యకమితి యేషాం మతం తానుద్దిశ్యాయంవిధిః - తస్మిన్నుదాత్త పత్యనునాసిక పూర్వతఃపరత ఉభయతోవా సితేసతి తే ఉభే అక్షరే అనునాసికధర్మ వేకమాఘతః । ఉక్తాన్యవోదాహరణాని । ఏతదనిష్ఠం॥ ౧౧॥

 సూత్రం:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే స్వరితమ్॥౧౨॥

వై:—స్వరితానుదాత్తయోః సన్నిపాతో యస్మిన్ సన్ధా సత ధోక్తః । తస్మిన్నుభే స్వరితమేకాదేశం గచ్ఛతః । ‘భాత్యవ్యదేవతోవ్య పభృత్’ , ఋతస్య పభ్యాసి’ , అన్తై తాఆవళుతీర్జుహోతి’ । ఇత్యాదా స స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతోఽస్తి తత్ప్రహి పూర్వసూత్ర) విహితత్వా దేకాదేశః పరిధమం భవతి. తతస్స్వరితాదేశ ఇతి॥ అన్యేతు నిత్యస్వరి తస్య ముఖ్యత్వాత్ ప్రాచీనాయం విధిర్భవతీత్యాహుః॥ తథాత్వే అన్యాయస్య స్వరితకార్యాణి తత్త్రైవస్యర్నాన్యతీ॥ ౧౨॥

తీర్థా:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే ఏకాదశే సత్కుభానపి తాస్వరిత మాపద్యతే । కన్యేనతున్నా’ , ఇవీంచ్చవ్యోపాకృతాయ’ , యాజ్ఞేయేషై’ , అభక్వాస్య’ ఇహ స్వరితస్యావిశేషణగ్రహణే నిత్యస్వరిత ఏవగృహ్యతే । తస్య సవ్యంజ నానామక్షరాణాంచ పదానయవానామత్పత్తికాల ఏవసంభవత్ । అన్యేషాంతు పదోత్పత్తికాలాదుర్ధ్వం అక్షరాణం పదానాంవా సంహితాయా ముదాత్తాత్పరో నుదాత్త స్వరితమితి విధానాత్ । తస్మిన్నుదాత్తై పూర్వఉదాత్తః స్వరితమితి చ తస్మాన్నిత్యస్వరితస్త్రివి ముఖ్యత్వం । సామాన్యోక్తే చ సత్త్వం ముఖ్యసంప్ర త్యయ ఇతి తస్మైవ స్వీకారోయుక్తః । అథాబ్రవీదిత్యాదావేకాదేశస్యోదాత్తా నస్తరభావిత్వాదుదాత్తాత్పరోనుదాత్తః స్వరితమిత్యన్తేనైవ స్వరితత్వంవిజ్ఞేయం॥

 సూత్రం:— సధామూపాసిపరో బుద్ధియాజ్య పూషా మిసన్తార్వై॥ ౧౩॥

వై:— ధా, మా, పా, ఇత్యవర్గోఽసిపరో యధోక్తమేకాదేశం స గచ్ఛతి । తథా బుద్ధియా ఇత్యాదిషు అవర్ణఆర్వై వైదికసన్ధాయ ధోక్తమేకాదేశః స గచ్ఛతి । ధా- ‘స్వధా అసి’ । మా- ‘ప్రమా అసి’ ।

పా - 'ప్రచీనాని త్వమగ్న ఇయతువే' । అసివర ఇతికిం ! దశధేన్వీయం ।
 'మాఘశక్ంసః' బుధ్నియా - 'ప్రబుధ్నియా ఈరతే' జ్యో - జ్యోఇయగ్ం
 సమనె' । ఆపూషా - ఆపూషా ఏత్వావను' । ఆజుపబధ్నెన కిం ? పూషా
 ధత్త' । అమినస్త - 'అమినస్తవవైః' । ఆర్షే సద్ధావిత్వస్య వ్యావర్త్యం
 శాఖాస్తరే । తత్ర హి పరమజ్యోపదస్య విభజ్యానువాదార్థే పదకాలే
 ప్రక్షిప్తై ఇతిశబ్దై పరతః ప్రకృతివర్ణనస్యైత్ । 'పరమజ్యోతి - పరమ -
 జ్యో' ఇతి చెవ్యతే । అన్యేతు జ్ఞాయాం పునరనుక్రమణే యస్సమా
 మ్నాతసన్ధిః తస్యైవానాన్వత్వం పరికల్ప్య ప్రత్యుదాహరన్తి బుధ్ని
 యా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియేరతే' ఇతి॥ తదతితు చ్చ॥
 సహి వైదికస్య సన్ధేః పునః ప్రయోగమాత్రా వైదిక త్వమపైతి ।
 తథాసతి సంహితామ్నాయస్య క్రిమామ్నాయస్య చ గ్రహణధారణా
 ర్థేషు ఉపామ్నాతేషు ప్రకృతిభావోనస్యైత్ । తస్మాత్ బుధ్నియా
 ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియా ఈరతే' ఇత్యేన జటావక్తవ్యా ।
 యదప్యచ్యతే అసివర ఇత్యత్రాసి ఆర్షగ్రహణం సమ్మధ్యతే, తేన
 'ధా అసి స్వధా అసి' ఇత్యత్ర అసిస్వధతి క్రిమస్య జటాయాం ధా
 శబ్దస్య ప్రత్యేమణసిన్ధుని పరత్వమాశ్రిత్య పాశ్చిమక ప్రకృతి
 భావో వ్యావర్త్యతే; తతశ్చానామ్నానసన్ధిరపి ఏతచ్ఛాస్త్ర విషయత్వం
 లభ్యత ఇతి॥ తదవ్యసారః॥ ఆర్షగ్రహణస్య పరవాక్యాన్వితస్య పూర్వ
 వాక్యాన్వయే ప్రబలకారణభావాత్ । నచ విధిద్వయస్యైకసూత్రో
 పదేశః ఏకోపాధిం వివా అపవద్యమానః సూత్రస్యాన్వయం కల్ప
 యితుమర్హతి॥ సహ్యస్యధేవోపపద్యతే । అవ్య పూర్వస్యైకాదేశస్య
 ప్రతిషేధ్యతయా షష్ఠ్యైకాత్మకత్వస్య ముఖ్యోపాధేర్విద్యమాన
 త్వాత్ । అసి చ పూర్వవాక్యస్థస్య క్వచిదాకాష్టాయోగ్యతావశా
 దుత్తరవాక్యైశ్చయ ఉపపద్యతే । అసవృత్తిసమ్మవాత్ । న తు విప
 ర్యయః । అసవృత్త్యసమ్మవాత్ । నైవంవిధాభిః కస్తస్తిభిర్జటాయా
 ఏతచ్ఛాస్త్ర విషయత్వం శక్యకల్పనం । రాయస ఇన్ద్రోః పూర్వశ్చ॥

(11-9) ఇత్యస్మిన్ సూత్రే అవిషయత్వస్య స్పష్టముపదేశ్యమా
ణత్వాత్ || ౧౩||

తృతీయా:— ధామా సా ఏష్యన్త్యస్వరః ఆర్షే పాత ఆసిపరః । బుద్ధియా
జ్య । ఆపూషా అమినన్త ఏష్యన్త్యస్వరః - ఆర్షే స్వరపరః పూషావిధింసా
ప్సాతి । స్వధా అస్యర్షిః సహస్రస్య ప్రమా ఆసి । ధన్వన్నివ ప్రసాఆసి ।
ఆసిపర ఇతి కిం ? స్వధాతి స్వధా । ప్రమేతి ప్రమా । ప్రసేప్సా పా ।
ఆర్ష ఇతి కిం ? ఆసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా । ఏకమాది । ప్రబుద్ధియా
ఈరతే । జ్య ఇయం । ఆపూషా ఏత్వావసు । ఆకారః కిమర్థః - తం
పూషాధత్ । అమినన్త ఏత్వైః - ఆర్ష స్వరపర ఇతి కిం ? బుద్ధియా ఈరతే ఈరతే
బుద్ధియా బుద్ధియేరతే । జ్య ఇయమియం జ్యాయేయం । ఆపూషాపూషా
పూషాపూషా ఏత్వైశ్చ పూషా పూషేతు । అమినన్త ఏత్వైశ్చైరమినన్తా మినన్తైః
ఆర్షేయఃస్వరపర ఇతి కిం ? ఆసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా । ఆసిమామాస్యసిమా
ఆపూషాపూషా పూషా । సుపర్ణా అమినన్తా మినన్త సుపర్ణా స్సుపర్ణా అమినన్త ।
ఇవ మేవ ప్రకృత్యుదాహరణం । నతుస్వధాసి । ప్రమాసి । ప్రసాసి । జ్యేయం । ఆమి
నన్తైః । ఇత్యాది । జటాయామపిత్వతీయపర్యాయస్య ప్రకృతిత్వాత్ || ౧౩|| త్వం

 సూత్రం:— ఏష్ట రతన మన్నోద్గన్నోమైవఃపరో లుప్యతే || ౧౪||

వై :— ఏష్టరిత్యాదిషు పరేషు అవర్ణః పదాన్తః లుప్యతే.
ఏష్టః - 'సుత్యామశీయేష్టారాయః' । ఏతన - 'శమితార ఉపేతన'
ఏమన్ - 'అపాంత్యేమంత్యానయామి' । ఓద్గన్ - 'అపాంత్యోద్గం
త్సానయామి' । ఓష్ఠేతి పదైక దేశగ్రహణం: 'అధరేణోష్ఠన' । 'స్వా
హోష్టాభ్యాం' । ఏవః నిరమిమతేవశ్చన్దః' । అవర్ణ ఇతి కిం ? 'శిత్తోవ్యః'
ఏతత్పుర ఇతి కిం ? 'ఇష్టేత్వోష్టాత్వా' || ౧౪||

తృతీయా:— ఏష్టః - ఏతన - ఏమన్ - ఓద్గన్ - ఓష్ట ఏవ ఇత్యేవంపరః
అవర్ణో లుప్యతే । ఆధావర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తనాదవర్ణ ఇతి లభ్యతే । 'అశీయేష్టా
రాయః' । 'శమితార ఉపేతన' । 'అపాంత్యేమన్' - 'అపాంత్యోద్గన్' - 'స్వాహో
ష్టాభ్యాం' । ఓష్టశబ్దస్య సర్వావస్థస్య గ్రహణంభవతి । గ్రహణస్యచేతి వచనాత్ ।
'ఉపయామమనరణోష్ఠేన' । 'నిరమిమతేవశ్చన్దః' । అవర్ణో లుప్యత ఇతి కిం
'శిత్తోవ్యశ్చిత్తీ' || ౧౪||

 సూత్రం:— ఇవర్ణోకారా యవకారా॥ ౧౫॥

వై:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః । ఇవర్ణశ్చ ఉకారశ్చ యథాకృసుం యకారం వకారం చాదేశం గచ్ఛతః, స్వరే పదాదా పరతః । అత్యన్యనగాం, 'సరస్వత్యాశ్చభాగా' । 'జుహ్వస్య' । 'అస్వహ మాసా' । స్వరపర ఇతి కిం? 'వధిమధుఘృతమాపః'॥ ౧౫॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః । స్వరపరాధికారస్తున్నతే । అథ స్వరపరో యకారమితి పూర్వాధ్యాయే ప్రకాశితః॥ ఇవర్ణోకారా పదాన్త స్వరపరా యథాసంఖ్యేన యవకారావాపద్యతే । 'అధ్యస్థాత్' । 'ఉత్త్యక్త్యమ' । 'ఆపూషా ఏత్వావసు' । దీర్ఘస్య ప్రగృహవిధానాత్ పుతస్య సన్నివిధానుకార-స్యకారోత్తరత్వం కృతం । ఇవర్ణోకారా యవకారాని॥ ౧౫॥

 సూత్రం:— ఉదాత్తయోశ్చ పరోనుదాత్తస్వరితం॥ ౧౬॥

వై:— చశబ్ద ఇవర్ణోకారా కార్యభాజావన్వాదిశతి । తయోరుదాత్తయోర్యకారవకారాదేశే తతః పరోనుదాత్తః స్వరితం గచ్ఛతి 'స్మృతీర్వాణి మృద్ధ్వం' । 'ఇద్విరీయావ్యేన భవతి' । 'సత్వేవేషాపూర్తి' ఉదాత్తయోరితి కిమ్? 'అధ్యవోచనధివర్త' । 'అధిపత్నయసి' । 'తే అన స్త్వస్మాక్' । పరోనుదాత్త ఇతి కిమ్? 'మూగం అభ్యహి' । 'సత్వై యజెత్'॥ ౧౬॥

త్రిభా:— చకాంః పూర్వసూత్రోక్తనిమిత్తనావివర్ణోకారా అన్వాదిశతి । ఉదాత్తయోరివర్ణోకారయోః పరోనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే । 'వ్యేవై నన' 'అప్యగ్న' ఉదాత్తయోరితి కిం? 'నిచాతస్థత్యుతసం' మధ్యగ్నజుహోతి । పరోనుదాత్త ఇతి కిం? 'తస్యదృచ్యధ్యక్షరాణి' సత్వైయజెత్ ఇన్నానుఉపస్తీర్ణం ॥ ౧౬॥

 సూత్రం:— ఉబావే చ॥ ౧౭॥

వై:— చ శబ్దేన పూర్వసూత్రేపదాని చ శబ్దవ్యతిరక్తాస్యన్వాదిశ్యంతే । తెషాం యథోచితం విపరిణామః । ఉదాత్తస్యోకారస్య పరేణానుదాత్తై నోకారేణ సహ ఉబావే సతి తావుభా స్వరితమాదేశం గచ్ఛతః । గుణప్రధానోఽయం విధిః । గుణిస్వరస్య 'దీర్ఘగ్' సమానాక్షరే (10-2) ఇతి విహితత్వాత్ । 'సూన్మీయమివ' । 'సూన్దాతా' । 'మాసూత్తిష్ఠక్'

ఉదాత్తస్యతి కిమ్? 'దధతూభ' । పరణానుదాత్తైన కిమ్? 'తా
దిక్షూపాదధత' । 'ఉదాత్తముదాత్తవతి' (10-10) ఇత్యన్యాయ
మపవాసః ॥ ౧౭ ॥

త్రిభా:—చకార; పూర్వసూత్రస్యోదాత్తత్వా న్వాకర్షకః ।
పరస్యనానుదాత్తత్వమన్వాదిశతి । పూర్వేణోదాత్తైన పరస్యను
దాత్తస్య ఊభావే క్రియమాణే స్వరితం జనీయాత్ । 'సూన్నీయ
మివ' । 'సూద్ధాతా' । 'మూసూత్తిష్ట' । 'దిక్షూపదధాతి' పూర్వేణో
దాత్తేనేతి కిం? । 'సూపస్థాదేవ; । పరస్యానుదత్తస్యతి కిం?
'తాదిక్షూపాదధత' ॥ ౧౭ ॥

సూత్రం :—న శ్యేతీ మిథునీ ॥ ౧౮ ॥

వై :—శ్యేతీ మిథునీ ఇ త్యేతయోః యథోక్తం సన్ధికార్యం
స భవతి, స్వరే పరతః ॥ 'శ్యేతైన శ్యేతీ అకురుత' । 'న మిథునీ
అభవన్' ॥

త్రిభా:—శ్యేతీ - మిథునీ - ఇత్యేతయో రన్త్యస్వరో
యథా విహితం యత్వం నాపద్యతే । 'శ్యేతీ అకురుత' । 'మిథునీ
అభవన్' ॥ ౧౮ ॥

సూత్రం :—అన్త్యేతే త్వవర్ణపూర్వాయవకాకా ॥ ౧౯ ॥

వై :—అన్త్యపూర్వ ఇతి కార్యభాజ ఏవాయంవిదేశః ।
అన్త్యాన్త్యకౌ యవకాకౌన్త్యేతే స్వరేపదాదౌ పరతః ॥ తుశబ్దే
నాత్రలోపానన్తరప్రసక్తి యస్స్వరసన్ధికార్యం 'ద్వీర్భగ్ం సమానా
క్షర' (10-2) ఇత్యాది తద్వినివృత్త్యై । 'తస్యా ఇన్త్యఏవవాజా
యత' । 'త ఆనహన్తి' । 'అక్షి త్యా ఉన్నయే' । 'మహాగ్ం
ఇన్త్యః' । 'కువిత్సురోగా ఇష్టయే' । 'తావబ్రూతామ్' । "అథ
స్వరిపనో యకారమ్" (9-10) ఇత్యాది విధిభిరేషాం యవా
'దేశః । అవర్ణపూర్వవితి కిమ్? "అత్యన్యసగామ్" । 'అన్వహ
నూనాః' । స్వరే పరత ఇతి కిమ్? "ఏతదుదయసం య ఏవం

నెద” । పదాదావీతి కిం? “వాయవస్థ” ॥ ౧౯ ॥

త్రిభా :—అనర్థపూర్వా స్వరపరా యకారవకారా లున్యే
తే । ఆపఉన్దస్తు । ధ్రువా అస్మిక్ । నవిచిత్యాదితి ఇమ ఏవాస్మై ।
ఆసామహా ఏవేమా । వాయవిష్టయే । అహావనదత । మర్త్యం
ఆవివేశ । ఏవం పూర్వావీతి కిం? అభ్యస్తాత్ ॥ హృత్స్వసుః ।
తుశబ్ద ఇతరా యవకారా నివర్తయన్నాదేశప్రాప్తయారేవా
నయోగ్లోపవిషయత్వం ద్యోతయతి । అనర్థః పూర్వో యా
భ్యామేతావనర్థపూర్వా ॥ ౧౯ ॥

కూసూత్రం :—నోఖ్యస్య ॥ ౨౦ ॥

వై :—ఉఖ్యస్య శాఖనః పక్షే అనర్థపూర్వా యవకారా
నలుప్యేతే । ఉక్తాన్యోదాహరణాని ॥ తస్యా యస్యైదేవాజాయ
త’ । అథస్వరపరో యకారం’ (9-10) ఇత్యాదిభిరేషాం యవ
కారాదేశః । అనర్థ పూర్వావీతి కిమ్? అభ్యన్యాచగామ్’ । అన్య
హమాసాః’ । స్వరపర ఇతి కిమ్? ఉదయనం య ఏవం నై’ ॥
నెదం సూత్రద్వయముక్తవిష్టమ్ ॥ ౨౦ ॥

త్రిభా :—ఉఖ్యస్య శాఖనః పక్షే అనర్థపూర్వా యవకారా
న లుప్యేతే । ఉక్తాన్యోదాహరణాని ॥ ౨౦ ॥

కూసూత్రం :—వకారస్తు సాఙ్కృత్యస్య ॥ ౨౧ ॥

వై :—తుశబ్దో యకారం వినివర్తయతి । తస్మాద్యలోప
విషయే పూర్వవత్సన్నికార్యనివృత్తిః । సాఙ్కృత్యస్య మతే యథో
క్తో వకారో నలుప్యేతే-ఉకారే ఓకారే చ విషయే । నష్టేనం
యకారః లుప్యత ఏవేతి యాదత్ ॥ త్వమగ్నే ప్రతపా అసి’ ।
త ఆవహన్తి’ । గవిష్టయేగ్నే’ । తావబూ’తామ్’ ॥ ౨౧ ॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాన్ని పేథాలభ్యతే । సాంకృత్యమపి
అనర్థపూర్వో వకారో న లుప్యేతే । యకారస్తు లుప్యత ఏవే
త్యర్థః । అహావనదత । పూర్వాచార్య మతనివర్తకేతుశబ్దః । సూత్ర

మిదమెవెప్తం - న తు పూర్వద్వయం పరద్వయంచ ॥ ౨౧ ॥

అథ సూత్రం:—ఉకారాకారపతాలుప్యేతే మాచాకీ-
యస్య ॥ ౨౨ ॥

నై :—మాచాకీయస్యమతే అన్యపూర్వో నకారోలు-
ప్యతే ఉకారే ఓకారేచపదాదాపరతః ॥ బహ్వచ్చానామయం
పక్షః ॥ లుప్యత ఇతి పునర్వచనం ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమ్ ॥ అత్ర
'వాయ ఉక్థభిజ్జారస్తః' ఇత్యాది దశశ్చైత్యూ ముదాహరణం
ద్రష్టవ్యమ్ । ఏనంపర ఇతికిం? , వాయవాచూహి దశకతా ,
అన్యైతే , లుప్యతే' ఇతి ద్వివిచనాస్తం పరిన్తో యవకారయోర్య-
థా క్రిమం సమిత్తద్వయ సమ్మేషమాహుః ॥ ౨౨ ॥

త్రిభా :—యకారనకారానన్యపూర్వా ఉకారసాకారపరా-
లుప్యతే - యథాసంఖ్యం మాచాకీయస్యాచార్యస్యమతేన ॥ , ఆప
ఉన్దస్త్య, శతక్రతఉద్వగ్శం, ॥ , యజాతాఓషధయః , ఏనంప-
రావితికిం? , త ఏనంభిషజ్యన్తి , వాయవిప్తయే । లుప్యతేఇతి
ఇహపునరారంభః పూర్వసూత్రద్వయస్థితనగ్లో శంకానిరాకర-
ణార్థః ॥ ౨౩ ॥

అథ సూత్రం :—తేశోవాస్సప్రస్యైతయోః ॥ ౨౪ ॥

నై :—లుప్యత ఇన్యస్వయః । వాస్సప్రస్యమతే ఏతయోర్య-
నకారయోః లెశః ఏకదేశః యథోక్తవిషయే లుప్యతే । ఏకదేశస్తు
శ్రూయతే । తాన్యేవోదాహరణాని । నచేదం సూత్రద్వయ-
మిప్తమ్ ॥ ౨౫ ॥

త్రిభా :—వాస్సప్రస్యమతే యకారనకారయోరనణ-
పూర్వయోల్లేశస్సాన్యత్ । లెశోనామ లుప్తవనుచ్ఛారణం ।
ఏతయో రిత్యుకారాకారపరా నిర్దేశతః । ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని
॥ ౨౬ ॥

సూత్రం—సప్లుతప్రగ్రహా ॥ ౨౭ ॥

వై:—స్తుతశ్చ ప్రగ్రహచ్చ యథోక్తం సన్ధికార్యం సగచ్ఛతః స్వరే పదాదా పరతః । స్తుతః—, ఛిన త్తీ ౩ ఇతి' । , సుశ్లోకాం ౪ ఇతి సుశ్లోకాం ౪' । ప్రగ్రహః - , ఇన్ద్ర) చాయూ ఇమె సుతాః' । , సో ఏవై షై తస్య । , అచ్చిదై ఇతి' । , బహుతే ఇతి' । , ఉభే ఇతి' ॥ ౨౪ ॥

త్రీభా:—సఖలుస్తుతః ప్రగ్రహశ్చ సన్ధివిధింభజతే ॥ , అస్తు హీ ౩ ఇత్య బ్రూతామ్ , । , తెవనమభి , ఇత్యాదివిధానిషిద్ధానియ-స్థింశ్చాచారభ్యనూణై ప్రకృతివద్యవతి ॥ ౨౪ ॥

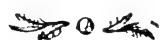
సూత్రం—పరశ్చ పరశ్చ ॥ ౨౫ ॥

వై:—చశబ్దైవ ప్రతిషేధః అన్వాదిశ్యతే । అనంతరోక్తాత్మ్య తాత్పరస్వరోయథోక్తం సన్ధికార్యం సగచ్ఛతి । స్వరే పదాదా పరతః । , అగ్నా ౩ ఇ ఇత్యాహ , । “యజ్ఞపతా ౩ ఉ ఇతి” । ప్లుతాదితీక్మ ? , నార్తిమూఢతే' । నెదం సూత్రమిష్టమ్ । అన్యేతు యవలోపాత్పరస్య స్వరస్య సన్ధికార్యమన సూత్రేణనిషిద్ధతే ఇతి ఇష్టార్థవిషయం వ్యాచక్షతే । తదవిచారితరమణీయమ్ । తథా హి—యవలోప స్థానవిషయస్య స్వరసన్ధిస్తద్విధానైవ తుశబ్దైవ నివర్తితత్వాత్ స తదర్థమిదంసూత్రమారమ్భణీయమ్ । సచా-నైవ తత్రత్యస్వరసన్ధిఃకార్య విచారమునం, న్యాయవిరుద్ధంహి న్యవ హితస్య యవలోపస్యావధిత్వాశ్రియమమ్ । గ్రన్థచ్ఛానూమిరు- , నపరః' ఇతిబ్రూయాత్ । దోషవచ్చ తస్యావధిత్వాశ్రియమమ్ । , ఏతత్తై అగ్న రాధవితి' , ఇడపహ్యదితపహి ఇత్యాదావాజ, ప్రకృతిభావప్రసక్తాత్ । ఇష్టార్థవిషయం హీదం సూత్రం పరైరి-ష్యతే । సహిదోషవస్తం విధిం సూత్రకారాననన్తి । తతో యవ లోపమవధిమిద్భృత్ సూత్రకారః , పూర్వశ్చ' ఇత్యేవ బ్రూయాత్ । ఏవంహి స్వరపరాధికారాన్నాతిప్రసక్తః । తస్మాన్నాయ మర్థోభి-నుతః సూత్రకారస్య । ఇన్ద్రోమతిప్రసక్తౌన ॥ ౨౫ ॥

ఇత్యాచార్యగార్వ్య గోపాలమిత్ర విరచితే వైదికా
భరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యాన
ద శ మో ధ్యాయః ॥

త్రీభా :—వకారాకృష్ణయో యవకారయో లోక
పేసతి పరస్పన్తిసన్ భవతి । ఆపఉష్ణస్తు, అగ్రఇనుం । సాన్నిభ్యాన్ని
షేధోలభ్యతే । నరలోపేసతీ త్యేతావత్తై వాలం । యవకార
యోరితికిమ్ ? , సమహోతా, , సైనాసీకేన, , సౌషధీరను,
ఇత్యాది ॥ ౨౧ ॥

ఇతి త్రీభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకాదేశ గుణవృ-
ద్ధ్యాదివిధి నామ దశమోధ్యాయః ॥ శ్రీః ॥

ఏ కా ద శో ధ్యాయః

సూత్రం :—లుప్యతే త్వకార ఏకార ఓకార
పూర్వః ॥ ౧ ॥

వై :—ఏకార ఓకారైతి ప్రకృతిభావశ్చాస్తసోఽనన్తహాన్యః ॥
ఏకారే ఓకారేచ పూర్వైసతి అకారః పదాదిర్లుప్యతే । , ప్రయు
జెఁగ్నయె, , ఘర్నోఽసి' । ఏతస్పూర్వఇతికిమ్ ? , తమస్యా అజాఙి
భ్యరున్ధ' ॥ తుశబ్దేన మూలశాస్త్రోక్త ఏకాదేశపక్షోవినివర్త్యతే ।
తత్రహిలఘుతరమస్థాయిలోపమనాశ్రిత్య , అమిపూర్వః, , ఏజీపర
సూపమ్' ఇత్యా దినాప్రతిపత్తిశౌరవయుక్తమపి స్థాయిసూప్త్యై
కాదేశత్వ మాశ్రియతే । తన్ని బద్ధసమస్తాదివద్భావాది యథా
వ్యాదితి । ఇహతుతదభావాల్లఘుతరమాశ్రిత్య ఇతరః పక్షోవిని-
వర్త్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—ఏకారపూర్వః ఓకారపూర్వోవా అకారో
లుప్యతే । యథా—తేఽబ్రువః సోఽబ్రవీత్ । తుశబ్ధో , నస్తుత-
ప్రగ్రహః, వితి నిషిద్ధసంబంధం నివర్తయతీ తి కేచిత్ । స్వరప
రాధికారం నివర్తయతీత్యపరంపరితైః । ఏకారాకారాపూర్వో
యస్మాత్ సతథోక్తః ॥ ౧ ॥

సూత్రం :—అలోపః ॥ ౨ ॥

వై :—అలోపః ఇతి లోపాభావశిష్యతే । స ఇహోపస్తయో-
క్తస్య అకారస్య అధిక్రియతే ॥ అత్ర చతస్రః క్షయో భవంతి ।
పూర్వసూత్రం ప్రథమక్షయే । తదపవాదభూతం “ధాతారాతి-
రుప” [11-6] ఇత్యాదికమలోపవిధానం ద్వితీయా । తదపవాద
భూత మనంతరాధ్యాయస్థం లోపవిధానం తృతీయా । తదపవాద
భూతమస్మిన్నధ్యాయే అలోపవిధానం చతుర్థితి ॥ ౨ ॥

త్రిభా :—‘అథ’ ఇత్యయమధికారః । అలోపః ఐచ్ఛతే
ఇత్యేతదధిక్రయం వేదితవ్యం, ఇతఉత్తరం యద్యత్యయః । సలోపః
అలోపః లోపాభావఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥

సూత్రం :—ధాతారాతిరుపవాజవేరుజుష్ట శ్యేనా-
యోఖ్య ధ్రువక్షితిరియమేవసామూహిగ్నిమూర్ధా రుద్రప్రథమో
పోత్తమవికషణవిహవ్య హిరణ్యవణీయ యాభ్యామహాస్పృశ్యైః ॥ 3 ॥

వై :—ధాతారాతిరిత్యాదిమపఞ్చ సప్తత్యనవాకేషు ఏకా
రపూర్వః ఓకారపూర్వశ్చ పదాదిరకారోనలుప్యతే । ధాతారాతిః
‘నిధిపతినో అగ్నిః’ । ఉపప్రయంతః—‘ఆరే అస్మైచ’ । ‘దేవ
సవితః ప్రసుచ యజ్ఞమ్, ఇత్యాదయః షడనవాకాః వాజవేయ
సంజ్ఞా—‘తే అగ్రే అశ్వమాయుజ్జ్వలై అస్మిన్’ । ‘తేనో అన-
న్తః’ । ‘సుషువే అగ్రే’ ‘మధ్వో అగ్రం’ । జుష్టా వాచో భూయా-
నమ్—‘యస్తే అగ్ంశుః’ । ‘యోద్రప్సో అగ్ంశుః’ । శ్యేనాయ

పత్వనైః, పితృభ్యో అభియేతః' । ఉభ్యైః విశ్వైః అమృతస్య' । యో
 అగ్నిరగ్నేః' । ధ్రువక్షితిః, తంత్యావిశ్వైః అభిగృహ్ణన్తు' । ఇయమేవ
 సాయా, చతుష్టే మౌ అభవత్' । ఈయప్తేయైః, యే అపరీషు' ।
 అన్యైత్యియమేవ సా యే విపరన్తః । తస్మహచారిత్వాదుత్తరాను
 వా కేపి కాయంభవతీత్యాచూః । తత్రస్ఫుటోఽతిప్రసజ్ఘః । నచ
 సహోపయోగలక్షణం సహచారిత్వ నిరూపకమ్ । తత్రాపి
 'సమ్మశ్యామి' ఇతి పజ్ఞునున్తానవాకేష్వతిప్రసజ్ఘాత్ । అగ్ని-
 మూర్ధాధా, త్వాయగ్నే అగ్నిరసా గుహా, సమస్తైరుద్రమన్యవే'
 ఇత్యాద్యేకాదశానువాకాః రుద్రసంజ్ఞాః । తేషుప్రథమోపాత్తమ
 యోరనువాకయోః, సమస్తైరుద్రమన్యవే' ఇత్యనువాకః ప్రథమః ।
 ఉపోన్తమ ఉపాన్త్యై, ద్రాపి అన్ధసస్పతే' ఇతి । ఆద్యైః, సమస్తై
 అస్తుధన్యవే' । ఉపాన్త్యైః, ద్రాపి అన్ధసస్పతే' ఇతి । అశ్మ-
 న్నుజ్ఞమ్' ఇత్యానయః పంచానువాకాః వికషణసంజ్ఞాః, నతః
 తృహణా అజరః' । పురో అగ్నిధణవేహ' । వాజానస్సప్త' ।
 ఇత్యాదయః త్రయోనువాకాః విహవ్యసంజ్ఞాః—విశ్వైః అద్యమ
 రుతః' । వాజా అస్మై' । దేవాసా అధివోచతా మే' । హిరణ్య-
 వణాః, ఇత్యనువాకౌ హిరణ్యవణీయః, సత్యాన్పతే అవపశ్యన్
 జనానామ్, । ఉభావామిన్ద్రాగ్ని' ప్రభృతి, అగ్నివృత్తాణి'
 పర్యన్తం ప్రశోత్తమానువాకాయాజ్ఞా సంజ్ఞాస్సన్యః, యుక్త్వా-
 హి' ఇత్యనువాకశ్చ । తేషు యథా—, పయో అస్మాసు ధుక్త్వ' ।
 సుపథా రాయే అస్మాన్' । విశౌ అస్యా అదభ్య' । యోనో
 దూరే అఘశిగ్ంస' । రుద్రో అసురః' । యశో అస్మాసు ధేహి' ।
 పృష్టౌ అగ్నిః' । ఇన్ద్రస్యనుమో అతిథిః' । వావశానై అన్వా
 పౌ అజహత' । బృహస్పతే అతి యదయో అహేత్' ।
 ననుభిన్తో అవ్యాత్' । నమస్తై అగ్న ఓజసే' । దృశ ఆరూపే
 అన్నమ్' । సువిపత్రో అస్మై' । సమిద్దిశామ్, జమూతస్యః,
 యవక్రస్థః, మా నో మిత్రః, యేవాజినమ్, అగ్నిమన్యై,

ఇతిషణ్ణామనువాకానాం మహాపుష్ట్య సంజ్ఞా—వివస్వద్వాతే
అభినః, | ధర్మే అస్థిరన్, || 3 ||

త్రిభా :—ధాతా రాతిరిత్యాదిషణ్ణామనువాకేషు ఏకారపూర్వ
ఓకారపూర్వోవా అకారో న లుప్యతే | యథా—, నిధిపతిర్నో
అగ్నిః, | గాతిరితికిమ్? , ధాతాదేవేభ్యోఽనురాన్, ఇతి శాఖా-
న్తరే, | ఆరే అస్మేచ, | తేనో అవన్తః, | తే అగ్రే అశ్వమ్, |
యస్మై అగ్ంశుః, | యోద్రప్సా అగ్ంశుః, | నమః పితృభ్యో
అభి, | విశ్వే అరచాపపతే, | శృణ్వంతి విశ్వే అమృతస్య, |
స మొలస్తు సర్వేభ్యః, | విశ్వే అభిగృణాన్తు, | ఉర్మిమేద్రభ్యో
అపామ్, | క్షితిరితికిమ్? ధ్రువేభ్యోకారాన్తస్య యదిగ్రహణంస్యాత్ |
ధ్రువోసి ధ్రువోహమ్, ఇత్యత్రాపి భవేదితి | కేతుం కృణ్వన్
అజరే, | త్రయో ఘర్మానా అను, | ఇయమిత్యేతావత్తైవాం
కినున్తైః? , ఇయంతే శుక్రతనూః, ఇత్యత్ర , సగర్భోఽనిసఖా,
ఇతిమాభూదితి | నా యేతిపదద్వయం మన్దధియాం ప్రతిపత్త్యర్థకా
మితి కేచిత్ | అన్యత్వస్యధాఽపి కథయన్తి | అన్యనువాకస్య శేష
భూతా యాముగన్యత్ర స్థితా నాఽపి స్థితీకన్యతే | యథా—
యే అపరీషు పశ్యాత్, | అగ్నిమూర్ధాఽదివః, ఇత్యత్రయథా—
స యోజతే అరుషః, | ఏనావో అగ్నిమ్, | మూర్ధేతికిమ్?
అగ్నిమూర్ధురిష్టాత్, ఇత్యత్ర , యో మేఽన్తి దూరే రాతీయతి,
ఇతి మాభూదితి | రుద్రప్రశ్నస్యప్రథమోపస్తోమానువాకయో-
యథా—, స మొలస్తు నీలగ్రీవాయ,—, ఉతమానో అభక
కమ్, ఉత్తమస్య పూర్వతః సన్నికృష్టః ఉపోత్తమః | అశ్వన్నా
జమ్, | ఇత్యాద్యనువాకపఞ్చకస్య వికర్షణసంజ్ఞా | శత్రయథా—
అన్యంతే అన్మత్, | పానో అన్మభ్యం, | యో న స్సతో అభి, |
రాయస్పృషే అధియజ్ఞో అస్థాత్, | వాజోనస్సప్త, ఇత్యాద్యను
వాకత్రయస్య విహవ్యసంజ్ఞా—తత్రయథా—, విశ్వే అద్యమ-

రుతః, — దేవాసా అధివోచత, | ఏకా దేవా అప్యతిష్ఠత్ ,
 , సుపథారాయే అస్మాక్ , | కామేనకృతో అభి, | మహాపుష్ట్యేషు
 యథా —, వివస్వద్వాతే అభినః, | , సోమే అధిబ్రవీతు, | మహే
 తిశిమ్ ? , సృధివీతేఽన్తరిక్షేణ, || 3 ||

సూత్రం: — అగ్ంహసాఽగ్ంహతిరనిష్ప్రతోఽవ స్త్వస్మా
 సనద్వాదహనిచ || ౪ ||

వై : — చశస్త్వో “ధాతారాతిః” ఇత్యాదీననువాకాసన్వా-
 దితతి | తత్ర, యవసహ స్వరపరేషు, (౧౨-౪) ఇత్యస్యాపవాదాథా
 ఏషుసవిధిశ్చతుర్థకత్యై | అనుస్వారస్యతు విధాస్యమానత్వేన
 అన్యవధాయకత్వం పురస్తాద్దశితమ్ | తస్మాదగ్ంహసోగ్ంహ-
 తిరిన్యసయోగ్రహణమ్ | , ప్రముఞ్చన్తో అగ్ంహసః, |
 , పరిద్వేషసో అగ్ంహతిః, | , వధకతాంతే అనిష్ప్రతః, |
 , అధిబ్రవన్తుతే అనస్త్వస్మాన్ , | అస్మానిత్యుపబద్ధేనశిమ్ ?
 , తేనోఽనన్తు పితరః, | , మిత్రమహో అవద్యాత్ , | , శుచిశ్శుక్ర
 అహనోఽజసీనా, | అన్వాదేశాభావే ద్యతీయకత్యై విజ్ఞాయేత
 తథాద —, స ఏనైవంపాప్నోఽగ్ంహసాముఞ్చతి, ఇత్యత్ర
 అలోపస్స్యాత్ || ౪ ||

త్రిభా : — చకారో , ధాతారాతిః, (11-3) ఇత్యాది విష-
 యాన్వాదేశకః | అగ్ంహసః ఇత్యాది గ్రహణేషు , ధాతారాతిః ,
 ఇత్యాది స్థలాన్తరవర్తికేష్వేకార పూర్వ ఓకార పూర్వో వా
 అకారో నలుప్యతే | ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని || ౪ ||

సూత్రం: — అనుఘమాన ఆపొమతోరథస్త్విదతై
 వాతః పూర్వః || ౫ ||

వై : — ఘమాన ఇత్యాదిషు పదేషు పూర్వేష్వనుశబ్ద-
 స్యాకారోనలుప్యతే | అత్రాన్వాదేశకాభావేఽపి సామధాన్యదాదితః

పశ్చాత్తాపం చతుర్థకత్యై త్వంవేదితవ్యమ్ । ఘర్మాసా అను-
జ్యోతిషాగుః, । తస్మాదాసా అనుస్థన, । యదాతే మతో-
అను, । అనుత్వారణా అను, । పీయతిత్వో అనుత్వో గృణాతి, ।
దత్తే వాత ఇత్యేతేతు ద్వితీయకత్యై విషయే । శుక్రమాదత్తే
అనుహాయ, । వాతో అనువాతుతే, । ఏతత్పునః ఇతికిమ్ ?
అనుగావోఽను భగః, । సోఽను ధ్యాయతి, ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—అత్ర విసర్గాంతానా మోత్వమాప్నోనాం
పూర్వనిమిత్తత్వమితి విజ్ఞేయమ్ । ఘర్మాసః ఇత్యైద్యేన-
మూర్వః అన్విశ్యత్ర అకారో నలుప్యతే । యథా—పూర్వో-
క్తాన్యే వోదాహరణాని..... ధనుస్తద్వాతో అను, ।
అన్వితికిమ్ ? , వాతోఽభిషవతే, । ఏనమ్పూర్వః ఇతి కిమ్ ?
అనుగావోఽనుభగః, । యననహ, (౧౨-౨౪) స్వరవరత్వ
నిషేధాథోఽయమారబ్ధః ॥ ౫ ॥

సూత్రం :—అభివాత్వసశ్చ ॥ ౬ ॥

వై :—చశబ్దేన వాతఃపూర్వః ఇత్యన్వాదిత్యతే । వాతః
ఇత్యస్మిన్పూర్వే అభివాతు, అప ఇత్యేతయోరకారో నలుప్యతే ।
ద్వితీయకత్యైయమ్ । అభివాతు—‘మయోభావాతో అభి-
వాతు’ । వాత్త్వతికిమ్ ? , వాతోఽభిషవతే’ । అప—‘యద్వాతో
అసా అగమత్’ అన్వాదేశేనకిమ్ ? , సోఽపః ప్రావిశత్ ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—చకారో వాత ఇత్యన్వాదిత్యతి । అభివాతు, అపః
ఇత్యేతయోరకారో వాతః పూర్వో నలుప్యతే । యథా—‘మయో-
భావాతో అభివాతు, । వాత్త్వతికిమ్ ? , వాతోఽభిషవతే,
‘యద్వాతో అసా అగమత్, । అన్వాదేశేనకిమ్ ? , అపరుద్ధేపా
ర్కైరభివాహరతి, ॥ ౬ ॥

సూత్రం :—అస్వగమచ్చ ॥ ౭ ॥

పై :—చశబ్దేనాపఐత్యన్వాదిశ్యతే పూర్వ ఇతిచ । అప ఐత్యస్మిన్నుపై అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న లుప్యతే । అత్రానుగ్రహణమ్ ద్వితీయ చతుర్థకక్ష్యయోః భవతి । ‘అపా అన్వచారిషమ్’ ఇత్యవభృథానువాకే యాజ్ఞాకాణ్డే చ గ్రహణాత్ । అగమదితి ద్వితీయస్యామెన । ‘యద్వాతో అపా అగమత్’ । అన్వాదేశవ్యావర్త్య మనుశబ్దవన । తత్పువతరసూత్రే దశితమ్ ॥ ౭ ॥

ప్రిభా :—అపఐతి చకారో అన్వాదిశతి । అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న ఖల్వపఃపూర్వో లుప్యతే । యథా ‘అపాఅన్వచారిషమ్’ , ‘అపా అగమద్విప్రస్య’ । ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్ ? , పశవోఽనూదాయ ॥ ౭ ॥

సూత్రం :—అపః పూర్వోఽద్భిరపాం నపాదస్మాన్ ॥ ౮ ॥

పై :—అప ఐత్యస్మిన్పూర్వే అద్భిరిత్యాదిషు అకారో న లుప్యతే । ద్వితీయకక్ష్యయమ్ । అద్భిః—‘సమాపా అద్భిరగ్మత’ । అపాంసపాత్—‘దేవీరాపా అపాంసపాత్’ । నపాది ణికిమ్ ? , వారుణీరాపోఽపామ్’ । అస్తా—‘ఆపా అస్తా మాతరః’ । అపః పూర్వ ఇతికిమ్ ? , యథా వరుణోఽద్భిః’ । వయమహప్రదాతారస్తాస్తాసముత్ర ॥ ౮ ॥

ప్రిభా :—అద్భిః అపాంసపాత్ అస్తా ఏతేషు అకార ఆపఃపూర్వో న లుప్యతే । యథా ‘సమాపా అద్భిః’ , ‘దేవీరాపా అపాం’ । నపాది ణికిమ్ ? , వారుణీరాపోఽపామ్’ , ‘ఆపా అస్తా’ । ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్ ? , సోఽస్తాపాతు’ ॥ ౮ ॥

సూత్రం :—రాయే స ఇద్ధిః పూర్వశ్చాకారపరే ॥ ౯ ॥

పై :—చశబ్దోస్తాన్ శబ్దమన్వాదిశతి । అకారపర ఇత్యుప బుద్ధనిదేశః । రాయే సః ఇద్ధిః ఇత్యేతేషు పూర్వేషు అకారపరే

అస్తా శబ్దే అకారో న లుప్యతే । ఉపబద్ధః సఃపూర్వమా-
 త్రాథః । తత్రహి సంభవవ్యభిచారాభ్యామేమాదర్థవా భవతి ।
 రాయే పూర్వేతు న సంభవః ఇన్ద్రోపూర్వేతు న వ్యభిచారః ।
 రాయేపూర్వస్యోదాహరణం శాఖాంతరే , ధాతారాతిః ' ఇత్యాది
 వ్యతిరక్తదేశేద్రవ్యవ్యమ్ , యత్రాన్యః ప్రాప్తినవిద్యతే । సః
 పూర్వః —, సో అస్మాగ్ అధిపతీ కరోతు' । అకారపర ఇతికిమ్?
 ' సోఽస్మాకపాతు' । ఇన్ద్రోపూర్వః —, మరుత ఇన్ద్రో అస్మానస్మిక్' ।
 సనురాయే పూర్వస్యశాఖాయామస్తి , అగ్నే సయసుపథారాయే
 అస్మాన్' ఇతి । సత్యమ్ । అన్యతస్పిన్ధ త్వాన్నాస్యోదాహరణం
 భవితుమహాతి । యాజ్ఞాకాణ్డస్థస్య , ధాతారాతిః , ఇత్యాది
 సూత్రేణ అలోపస్సిద్ధః । దాక్షిణ కాణ్డస్థస్యచ , యథోక్తం పున-
 రుక్తం త్రిపదప్రభృతి , [1-51] ఇతి । తస్మాత్ సుష్మాక్తమ్
 ' శాఖాంతరేఽస్యోదాహరణమ్ , ఇతి । సనుచ అకారపరత్వమన్య
 ససంభవతీత్యుక్తం నోపపద్యతే । జ్ఞాయాం తత్సంభవాత్ ,
 ' రాయే అస్మానస్మాన్రాయే రాయే అస్మాన్ , ఇతి । తస్మాత్సః
 పూర్వవద్రాయేపూర్వేపి సంభవ వ్యభిచారాభ్యాం అకారపర
 ఇత్యుపబద్ధోదర్థవానేన భవతి । తతశ్చ రాయేగ్రహణం
 స్వశాఖాయామేవ , అగ్నే సయసుపథా , ఇత్యస్మిన్పాదే , ధాతా-
 రాతిః , ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య అలోపస్య విషయవియమాధా-
 నయా లబ్ధావకాశమేన భవతి । అతః నాన్య శాఖాంతర
 విషయత్వం కల్పయితవ్యం । స్వశాఖాయా మలబ్ధావకాశోహి
 విధిః ' శాఖాంతర విషయత్వ కల్పనయోప పాదయితవ్యః । యథా
 —, అహరహస్సువరవిశ్వాంతః , [8-13] ఇత్యత్ర అహస్సువగ్రహ-
 హణం , హ్వరభాత్ , [8-8] ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య విషయవియ
 మాధాత్మకం । అహగ్రహణంతు అప్రాప్తప్రాపణాధాత్మకం , ఏనం
 అత్రాపి రాయేగ్రహణం ప్రాప్తవియమాధాత్మకం , స ఇన్ద్రోగ్రహణంతు

అప్రాప్తప్రాపణార్థమిత్యాపద్యతే । తథాచ సతి సంహితా
 మ్నాయే కథమలోపః ప్రాప్నోతి? “ గాయే అస్మాక్ విశ్వాని
 దేవ ” ఇన్ధికారపరత్వాభావాత్ । అత్రోచ్యతే జటాయాశ్చాస్త్ర
 విషయత్వాభ్యుపగమాదేవాయం దుష్పురిహరోఽనర్థః ఆప-
 ద్యతే । సతు తత్పుత్రకారస్యాభిమతిమ్ । యద్యసా తదైషిష్యత్
 “ గాయేన ఇన్ధిపూర్వశ్చాకారపర ” ఇతి నబ్రూమ్యాత్, కింతు
 ‘ గాయే పూర్వశ్చ ’, ‘ స ఇన్ధిపూర్వశ్చాకారపర ’ ఇతి సూత్ర
 ద్వయమేవమూర్తః । అపిచ శాస్త్రాన్తై ‘ పదక్రమ విశేషజ్ఞః ’
 ఇతి సంహితాపదక్రమరూపస్య త్రివిధస్యైవ సమామూయస్య
 విషయతాం వక్యతి । తస్మాజ్జటా నా స్య శాస్త్రస్య విషయఇతి
 సిద్ధమ్ । తథానన్ధికారపర ఇత్యేతద్రాయే పూర్వస్య స సంభవ
 తీతి । గాయే గ్రహణం నప్రాప్తస్య నియమాధానం భవతి, అపి
 సహ్యాపాప్త ప్రాపణార్థమేవ । ఏవంసత్యస్యశాఖాయాం అన-
 కాశాభావాదస్య శాస్త్రాంతరవిషయత్వం కల్ప్యతే । అతా నకశ్చి-
 ద్దోషః । సను యది జటా ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయః తదా ‘ ప్రాతి
 శాఖ్యాది శాస్త్రజ్ఞః సర్వశిక్షావిశారదః । బుద్ధిశక్తిసమేతోయః
 స జటాం వక్తుమర్హతి ’ । ఇతి శిక్షావిరోధస్యాత్ । నైతదస్తి,
 సహ్యత్రప్రాతిశాఖ్యమాత్రేణ జటానిర్వహతీత్యుచ్యతే । అపి
 తు తేన తదాదిశాస్త్రైః శిక్షాదిభిశ్చేతి । తస్మాచ్ఛిక్షా వ్యాకరణా-
 న్యపి జటాయాముపయుజ్యంతేన । తత్ర సమామూతాంశేషు
 ప్రాతిశాఖ్యముపయుజ్యతే । అసమామూతాంశేషుతు శిక్షా
 వ్యాకరణానీతి వివేకః । తథాపి శాఖావిశేషవర్తికాయావిశేష
 ప్రధానంసా ప్రాతిశాఖ్యమ్ । కాయావిశేషశ్చతే సమామూ
 నైకమూలాః శిక్షావ్యాకరణానితు సర్వవేదలోకసాధారణత్వా-
 ద్వైశేషికస్య ప్రాతిశాఖ్యస్య విషయం పరిహృత్య ప్రవర్తంత ఇతి ।
 సను యది ప్రాతిశాఖ్యమపి జటాయాముపయుజ్యతే కథంతహి-

ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయోజయేత్యుచ్యతే : శ్రూయతామ్ క్రమేషి
జటాయాః ప్రకృతిః సంహితాప్రకృతిఃప్రోక్తాపదస్యై తస్మత్సమస్యత్స
జటాయాః ప్రకృతి స్వేషపవనిత్యం నిబోధత॥” ఇతి శిక్షా
పచనాత్ । క్రమస్తు తత్తజటాయా ఆద్యంతయోవతతే । తత్ర
జటాయాశ్శాస్త్రావిషయత్వేఽపి తత్ప్రకృతిభూతస్య క్రమస్య
శాస్త్ర విషయత్వాత్ జటాయామపిక్రమాంశే ప్రాతిశాఖ్యముప
యుజ్యత ఇత్యవిరోధః । నను—యద్యనామ్నాతసన్ధా ప్రాతి-
శాఖ్యం న ప్రవతతే, తదా జటాయాం కమస్వరౌ నన్యాత్ ।
సహ్యసా వ్యాకరణే స్మయతే । సత్యమ్ । శిక్షాయాంతుస్మయత
ఏవ । సాపిజటాయాముపయుజ్యత ఏవేతి తద్విహితః కమస్వరౌ
భవత్యేవ । తస్మాజ్జటాయామనామ్నాతాంశే శిక్షావ్యాకరణోక్త-
మేవకాయాం భవతీతిస్థమ్ । యానితువైకల్పికాని సన్దికార్యాణి
యథా—, యరోసునాసికేఽషనాసికోవా, — , వాపదాంతస్య
ఇత్యాదీని, తత్రతత్ర యతరదస్మచ్ఛాఖాయాం దృష్టంతతరదేన
జటాయా మువాదీయతే । ఛాన్దసకాయాణితు సవాణిసోపా-
దేయాసీత్యేవం సవత్రానుసన్ధేయమ్ ॥ ౯ ॥

త్రిభా :—చకారాకృష్టై అస్తాగ్రహణే అకారపరే వతే
మానోఽకారౌ రాయసః ఇన్ద్రో ఏవమ్భూవోనలుప్యతే । రాయ
పూవసోదాహరణం శాఖాంతరే । అథవా జటాయాం భవతి,
యథా—, రాయ అస్తానస్తాన్రాయ రాయ అస్తాన్’ । సంహితా-
యాంతునోదాహరణమ్, అకారపరత్వాభావాత్, తేహితత్ర
కథమలోప ఇతిచేత్ । ‘త్రిపదప్రభృతి’ (1-61) పునరుక్తత్వాదితి-
బ్రూమః । ‘మాసా అస్మాగ్ం అవహాయ’ । ‘ఇన్ద్రో అస్తాన ప్లిన్’ ।
అకారపర ఇతికిమ్ ? ‘సోఽస్మాన్నాతు’ । ఏవమ్భూవో ఇతికిమ్ ?
‘సోఽస్తానముత్ర’ । అకారపరాయస్మాత్ అసా అకారపరః
తస్మిన్ ॥ ౯ ॥

సూత్రం :—తెప్పువో=2ద్యాన్తో2గ్ంశురగ్న || ౧౦ ||

నై :—తె శబ్దే పూర్వే అద్య, అన్య, అగ్ంశుః | అగ్న ఇ త్యేవేమామాదిరకారానలుప్యతే | యథా—, పశుపతేతే అద్య' | , అహోతే అన్య' | , అగ్ంశునాతే అగ్ంశుః' | , యతై అగ్న | తె పూర్వ ఇతికిమ్ | , అమావై నో2ద్య' | ద్వితీయ క్ష్యేయమ్ || ౧౦ ||

త్రిభా :—అద్య అన్య అగ్ంశుః అగ్న ఏతేష్వకారః తె ఇ త్యేవముప్పూర్వోనలుప్యతే | యథా—, పశుం పశుపతే తె అద్య' | , అహోతే అన్య' | , అగ్ంశునాతే అగ్ంశుః' | , యతై అగ్న తేజస్తేనాహమ్' | ఏతేష్వితికిమ్ ? , తె2గ్నయప్రసతే' | తె పూర్వఇతికిమ్ ? , ప్రథమో2గ్ంశుస్కున్దతి | , తేన త్వాదధ2గ్న అగ్గిరః' || ౧౦ ||

సూత్రం :—మెపూర్వశ్చ || ౧౧ ||

నై :—చశబ్దేన అగ్న శబ్దో అన్వాదిశ్యతే | మె శబ్దే పూర్వే అగ్నశబ్దస్యాదిరకారానలుప్యతే | , యస్మై అగ్న అన్య' | మె పూర్వ ఇతికిమ్ ? తేన త్వాదధ2గ్న అగ్గిరః' | అన్వాదే శేసకిమ్ ? , తదశకమ్ తన్నె2రాధి' | ద్వితీయ క్ష్యేయమపి | తస్మాత్ , జకారగ్నపరబదాత్తః' (12-5) ఇత్యనెనాస్యన విరోధః | తస్య , ధాతారాతీః' (11-3) ఇత్యాదిసూత్రవిషయత్వాత్ | తతశ్చ , అగ్న అగ్గిరః' ఇత్యగ్న శబ్దః ప్రత్యుదాహరణం భవత్యేన || ౧౧ ||

త్రిభా :—చకారాకృష్టే అగ్న ఇత్యస్మిన్ అకారో మె ఇ త్యేవముప్పూర్వోనలుప్యతే | యథా—, యస్మై అగ్న అన్య' | , ఇమామె అగ్న' || మెపూర్వఇతికిమ్ ? , దధే2గ్న' | అన్వాదే శేసకిమ్ ? , మె2పానశ్చమె' | , తన్నె2రాధి' || ౧౧ ||

సూత్రం :—అస్యాశ్వినాపరాచ ॥ ౧౨ ॥

వై :—చశభేన మేపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । మేశభై పూర్వే అన్యేత్యాదీ నానూదిరకారో నలుప్యతే । అన్య—, హవి-
షామే అన్య' ॥ అశ్వినా—, పునమే అశ్వినాయవమ్' । అపరా
—, యద్వామే అపరాగతమ్' । అన్వాదే శేనకిమ్ ? , కోఽన్య
శ్వరః' ॥ ౧౨ ॥

ప్రిభా :—మేపూర్వ ఇతి చకారోఽన్వాదిశతి । అన్య
అశ్వినా అపరా ఏతేష్యకారో మే పూర్వో నలుప్యతే । , మే
అన్య' , మే అశ్వినా' , మే అపరాగతమ్' ॥ ౧౨ ॥

సూత్రం :—సః పూర్వోఽనన్వగ్నిరహస్తమోఽధ్యస్మి-
న్నన్యపథి ॥ ౧౩ ॥

వై :—నశ్చభైపూర్వే అసత్ ఇత్యాదీనానూదిరకారో
నలుప్యతే । అసత్—, సుపారా నో అనన్వశే' । అగ్ని :—
, అ మం నో అగ్నివఃరిమః' ఇత్యధ్వరకాణ్ణే । అను—, రక్షమా-
కిర్యో అనుశంస శత' ఇతి గ్రహకాణ్ణే । అస్తమః—, అగ్నే
త్వంకో అస్తమః' । అభి—, స్వప్తింనో అభి' । అస్మిక్—, శిక్షానో
అస్మిక్ । అద్యపథి—తేభిర్నో అద్యపథిభిః । పథితికిమ్ ? , అహ్మన్తై
నోఽద్య' । సః పూర్వ ఇతికిమ్ ? , ఓషధయోఽసత్పురుషః' ॥ ౧౩ ॥

ప్రిభా :—అసత్, అగ్ని, అను, అస్తమః, అభి, అస్మిక్,
అద్యపథి, ఏతేష్యకారో సః ఇత్యేవమ్పూర్వో నలుప్యతే ।
యథా (వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ) । పథితికిమ్ ? , నోఽద్యనను
వసతీతి' । సః పూర్వ ఇతికిమ్ ? , తస్మాదశ్వాద్గదభౌఽనన్వరః' ।
, సోఽగ్నిజాతః' । ఉత్తరతోఽహ్మాయురభిదాసతి, , తేఽస్మిన్తై-
చ్చన్త, , ఏతేష్యితికిమ్ ? , తెనఃపాన్తైనోఽవన్త ॥ ౧౩ ॥

సూత్రం :—నమః పూర్వోఽగ్రైశ్చభ్యోఽగ్రియాయ
॥ ౧౪ ॥

వై :—నమశ్శబ్దే పూర్వే అగ్ర ఇత్యాదీనాం ఆదిరకానా
నలుప్యతే । అగ్ర—నమో అగ్రవధాయచ, । అశ్వేభ్యః—
“నమో అశ్వేభ్యః” । అగ్రియాయ—“నమో అగ్రియాయచ” ।
నమః పూర్వ ఇతికిమ్ ? “అగ్ర గువోఽగ్ర ఇమమ్” ॥ ౧౪ ॥

త్రిభా :—అగ్ర అశ్వేభ్యః అగ్రియాయ ఏతేష్వకారా
నమః పూర్వోఽనలుప్యతే । ,నమో అగ్రవధాయచ, । ,నమో
అశ్వేభ్యః, । ,నమో అగ్రియాయ, । నమః పూర్వ ఇతికిమ్ ?
,అపాఽగ్రైశ్చభ్యోఽహరతి, । ఏతేష్వేతికిమ్ ? ,నమోఽగ్నియేఽప్రతి
విధాయ, ॥ ౧౪ ॥

సూత్రం :—ఆవిన్నస్సోమఃపూర్వో గ్నిపరః ॥ ౧౫ ॥

వై :—ఆవిన్నస్సోమ ఇత్యసయోః పూర్వయోః ,గ్ని,
శబ్దపరోఽకారా నలుప్యతే । ,ఆవినో అగ్నిః, । ,సోమో
అగ్నిః, । ఏతత్పూర్వఇతికిమ్ ? ,సంవత్సరోఽగ్నిశ్చైత్యః । గ్నిపర
ఇతికిమ్ ? ,ఆవినోఽయమసౌ, ॥ ౧౫ ॥

త్రిభా :—ఆవిన్నః, సోమః ఏవమ్పూర్వోఽకారా గ్నిపరా
నలుప్యతే । గ్నితిప్తదైకదేశః శాఖాంతరే బహుపాదానాథః ।
,ఆవినో అగ్నిగృహపతిః, । ,సోమో అగ్నిరుపదేవాః, । ఏవ
మ్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ,సోఽగ్నిజాతః, । ఏవమ్పర ఇతికిమ్ ? ,ఆవి
నోఽయమసౌ ॥ ౧౫ ॥

సూత్రం :—ధీరాసోఽదభ్యానపకాదశాసముషీణాంపుత్ర
శ్చాయాత్తేఽమాఢః పితారః పృథివీ యజ్ఞ ఆసతే యే గృహ్లా-
మ్యగ్ర వాగ్ం ఏషజ్జైన్యగ్ంస్సానో యవయోయః పృథ్వే పతి

వో గౌ శుష్కః పువస్సుమిద్ధముషభః పాశోవచో వషేష్ఠై
జమాణో యోరుద్రోవృష్టః పూవణః || ౧౬ ||

తై:—ధీరాన ఇత్యాదిషు పూవేషు సదాదిరకాగౌ న
లుప్యతే | ధీరానః—, తాంధీరానా అనుదృశ్య' | అదబ్ధానః—
, అదబ్ధానా అదాభ్యమ్' | ఏకాదశానః—, ఏకాదశానా అఘ్ను
షడః' | ఋషీణాం పుత్రః—, ఋషీణాం పుత్రో అధిరాజః
ఏషః' | ఋషీణామితికిమ్? , యస్యపుత్రోఽజానన్స్యత్ |'
శాయాతే, శాయాతే అపిబః, అమాధః—, అమాధో అగ్నిః'
పితారః—, త్వత్పితరో అగ్నే, 'పుథివీయజ్ఞే అస్మిన్' | పృథివీత్వ్య
సబద్ధవ్యావర్త్యం శాఖాస్తరే | జటాయాంతు లలోపప్రాప్త్య
భావాన్నతత్రప్రత్యుదాహరణం యుక్తమ్ | ఆసతేయ—, అధ్య
సతేయ అన్తరిక్షే' | ఆసత ఇతికిమ్? , యేఽన్తరిక్షే' | గృహ్
మ్యగ్ర—, గృహ్మ్యగ్రే అగ్నిమ్ | గృహ్మమితికిమ్? , అపాఽగ్ర
ఽభివ్యాహరతి' | వాగ్ంఏషః—, ఇడావాగ్ం ఏషా అసురప్రజా
వాన్' ఇతియాజమానె | వానితికిమ్? , శ్లవోవాపహోఽగ్నేః | జజ్ఞే—
, ఇతఃప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిః' | సగ్ంస్థానో అభిరక్షతు' | సమత్యస
బద్ధవ్యావర్త్యం శాఖాస్తరే | యవయోయః—, యవయోయో
అస్తి' | యవయోరితికిమ్? , యోఽగ్నిగ్ం హోతారమవృథాః' |
పుష్టే—, నాకస్యపుష్టే అధిరోచనె' | పతివణః—, యజ్ఞపతివో
అత్ర' | పతిరితికిమ్? , ఆవోఽవాచీ సుమతిః | గౌ—, పశవౌ గౌ
అశ్వానేవ' | అప్యకారాది, (1-52) ఇతివచనాత్, అగౌ అఘ్నుమ్'
ఇత్యసి భవతి | శుష్కః—, అచ్ఛుష్కౌ అగ్నే' | ఘవః—, అగ్రేపునౌ
అగ్రగువః' | సమిద్ధః—, సమిద్ధౌ అగ్నే మేదీహి' | ఋషభః—
, ద్యామృషభో అన్తరిక్షమ్' | పాథః—, స్త్రియం పాశో అపీహి' |
వచః—, అగ్రంవచో అపావధీమ్' | ద్వితీయకత్యయ మితికృత్వా—
, మోపచోదధాన, (12-6) ఇత్యనేన నవిరోధః | తస్య, ధాతా
రాతిః' (11-3) ఇత్యాది సూత్ర విషయత్వాత్ | వర్షేష్ఠై—

‘వర్షిష్టే అధినాకే’ । జుమాణః—, జుమాణో అస్తు రాజ్యస్య వేతు’ ।
యోరుద్రః—, యోరుద్రో అగ్నో’ । య ఇతికిమ్ ? , తాగ్ంరుద్రో
వాస్పజితే’ । వృష్టః—, వృష్టో అగ్ంశుభ్యామ్’ ॥ ౧౬ ॥

త్రిభా :—ధీరాసః అదభాసః ఏకాదశాసః ఋషీణాం
పుత్రః శాయూతే అమాధః పితారః పృథివీయజ్ఞే ఆసతేయే గృహ్-
మ్యగ్రే వాగ్ంపమః జజ్ఞే సగ్ంస్థానః యవయోయణః పృష్ఠే
పతివణః గో శుష్కః పువః సమిద్ధః ఋషభః పాథః వచః వషిష్ఠే
జుమాణః యోరుద్రః వృష్టః ఏవమ్పూర్వో సఖిల్వకారో లుప్యతే ।
యథా—(వైదికాభరణోదాహరణాన్యవ)...పృథివీతికిమ్ ? , తే
మాఽస్మియజ్ఞే’ ఇత్యత్ర జటాయాం , అస్మియజ్ఞేయజ్ఞేఽస్మి-
న్నస్మిన్యజ్ఞే’ ।గృహ్మీతికిమ్ ? , అప్తేకృత్వోర్లగ్రైభిషు
ణాతి’ ।వానితికిమ్ ? , శుక్రపషాఽన్తోఽన్తం మనఃష్యః’ ।
...సమితికిమ్ ? , గరుస్సానోఽగ్నిషు’ ఇతి శాఖాన్తరే । ...యవ
యోరితికిమ్ ? , యోఽఘ్న భస్మ’ । పతిరితికిమ్ ? , సవోఽభాగాని
హవ్యమ్’ । , గో అఘ్నమేవసోమంకరోతి’ । , సమిద్ధో అజ్ఞన్’ ।
.....య ఇతికిమ్ ? , యదుపత్నన్వ్యాద్రుద్రోఽస్య’ । , వృష్టో
అశ్వస్యసద్దానమ్’ ॥ ౧౬ ॥

సూత్రం :—అరతిమస్య యజ్ఞస్యాతిద్రుతోఽతియస్త్వస్యనోఽ
విష్యన్న సమీవాఽన్నే వ్యచిరజ్ఞతానజ్ఞానిమహ్నియా
అమ్బుల్యవః స్తమస్త్యకృణోదజ్ఞిరోఽఘ్న యోలస్స-
భాయదచ్యుతోఽశ్వసనిరస్థభిరశితైదజ్ఞైఃఖ్నియ ॥ ౧౭ ॥

వై :—అరతిమిత్యాదీనామాదిరకార ఏకాశాకారయోః
పూర్వయోనలుప్యతే । యథా-అరతిమ్- , మూర్ధానమ్ దివో
అరతిమ్’ । అస్యయజ్ఞస్యః- , యన్తే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య’ । యజ్ఞ-
స్యేతికిమ్ ? , సువగోఽన్యోఽన్యభవతి’ । అతిద్రుతః—, ప్రత్యజ్ఞో సోమో
అతిద్రుతః’ । అతియన్తి—, తయోఃపశ్వన్తో అతియన్న్వన్యమ్’

ద్రుతో యన్తీతికిమ్? , పరో మూజవతోఽతీహి' । అస్యణ—
 , తిదగ్నో అస్యణో భవామి' । అవిష్యన్—, నయవసే అవిష్యన్' ।
 అసమీపః—, స్వానేశో అసమీపో భవానః' । అన్నేషు—, యే
 అన్నేషు వివిధ్యన్తి, । అచిణః—, జాత వేదోయో అచిణః, । అజీతా—
 , శరదో అజీతానిన్ద్రః, । అజ్యానిమ్—, యో అజ్యానిమజీతి
 మావహాత్, । అహ్నియా—, తిరో అహ్నియా మాసుహుతాః, ।
 అమ్బాలి—, అమ్బే అమ్బాలి, । అవన్తమ్—, యే అవన్-
 తమ్, । అస్తు—, సుమతిష్టే అస్తు, । అకృణోత్—, ఇత ఇన్ద్రో అకృ-
 ణోత్ । అగ్గిరః—, అగ్నో అగ్గిరః, । ఇత్యధ్వరకాణ్డే । అఘ్నయః—
 , యే అఘ్నయ ఓషధీషు, । య ఇతికిమ్? , యోఽఘ్న భస్మప్రవేశ
 యతి । అస్క-భాయత్—, యే అస్క-భాయదుత్తరమ్, । అచ్యుతః
 —, మదాయ రసా అచ్యుతః, । అశ్వసనిః—, యే భక్షో అశ్వసనిః—
 సనిరితికిమ్? , యోఽశ్వమేధేన, । అస్థభిః—, ఇన్ద్రోఽధీచో అస్థభి
 రితి, । భిరిత్యస్య వ్యావర్త్యం శాఖాస్తరే । అశిశ్రేత్—, తనవం
 వరుణో అశిశ్రేత్, । అశ్లే—, ప్రాణో అశ్లే అశ్లే, । అఘ్నియేతి
 పద్దైక దేశోఽనేకగ్రహణార్థః । , యదాపా అఘ్నియానరుణైతి ।
 , ఏతాని తె అఘ్నియే, । , పయే అఘ్నియాను హృథ్ను, ॥ ౧౭ ॥

ప్రిభా :—అరతిమ్ అస్యయజ్ఞస్య ఇత్యాదిష్యకారో
 సఖిర్వేకారపూర్వః ఓకారపూర్వోవాలుప్యతే । యథా—(నైదికా
 భరణోదాహరణాన్యేన)... యజ్ఞస్యేతికిమ్? , ఏ తేఽస్యాముష్కిన్, ।
 ...ద్రుతోయన్తీత్యాభ్యాంకిమ్? , నైనగంసో మురితిపవతే, ।...
 అజ్యానిమ్—, తెషామ్ యే అజ్యానిమ్, ।...—, బహిష్టే అస్తు బా
 లితి, ।... య ఇతికిమ్? , అశ్వోఽఘ్నజావేతసః, ।... సనిరితికిమ్—
 , అశ్వేభ్యోఽశ్వపతిభ్యః, । ...భిరితికిమ్? , శమస్థభ్యో మజ్జభ్యః,
 ఇత్యత్ర జ్ఞానాం, అస్థభ్యో మజ్జభ్యో మజ్జభ్యోఽస్థభ్యోఽస్థభ్యో
 మజ్జభ్యః, । ...అఘ్నియేత్యకారగృహీతః పద్దైక దేశో బహూ-
 పాదానార్థః । ... ॥ ౧౭ ॥

సూత్రం:—అధ్వరస్వరవరే || ౧౮ ||

వై:—అకారాంతతః సూ నిదిష్టై అధ్వర ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరవరే ఆదిభూతోఽకార ఏకారాకార పూర్వోన లుప్యతే | సత్యధర్మాణా అధ్వరే, | హవిష్మాద్దేవా అధ్వరః, | అపప్రయంతో అధ్వరమిత్యాహ, ఇత్యత్ర | త్రివదప్రభృతి, (1-61) న్యాయో సప్రసరతి తల్లిక్షణానమ్భవాత్ | స్వరవర ఇతికిమ్? శుక్యో అగ్నిస్సోఽధ్వయ్యుక్తాయజమానమ్, | అథోఽధ్వయ్యుక్తస్యాత్ || ౧౮ ||

త్రిభా:—అధ్వర ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరవరే వత్ మానోఽకారో సఖిత్వేకారాకార పూర్వో నాలుప్యతే | యథా ... (వైదికాభరణోదాహరణా న్యైవ) . . . || ౧౮ ||

సూత్రం:—సపూర్వస్యాధానసృతమేకేషా మధానసృతమేకేషామ్ || ౧౯ ||

వై:—యోఽయమకార ఏకారాకారపూర్వో నలుప్యతే సఖిలు స్వస్సాత్పూర్వస్య వణాస్యాధానసృతశ్చం సూపముపా గచ్ఛతి ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్ | యథా—తే ఏ అగ్రాత్సూయుజ్జన్న్, ఇత్యేకారస్యాధాన | యోగుద్రో ఓ అగ్నో యో అఘ్న, ఇత్యేకారస్య | సోయంఛన్దోగావాన్తర చరణానాం సాత్యముగ్రహణాయసీయానాం సత్త్వః | అన్యచ్ఛఖాదౌ తునవిద్యతే | అతఏవానయోవణాణ్యయోః వణానమామ్నాయే నపాతః || ౧౯ ||

ఇత్యాచార్యగౌగ్యగోపాల | మిశ్రవిరచితే వైదికా భరణాఖ్యే వ్రాతిశాఖ్యే వ్యాఖ్యానై ఏకాదశోధ్యాయః ||

త్రిభా:—యోయమకారో నలుప్యః స పూర్వస్య ఏకారస్య ఓకారస్యవా అధానూత్రసృతశ్చం కాలం భజతే ఇత్యేకేషా

మృషీణాంమతమ్ । అధ్యధామాత్రస్సాద్యధాః । అక్తాన్యేహో
దాహరణాని విశేషాదశానాత్ । అర్థేనసదృశః । అధానసదృశః,
తం అధానసదృశమ్ ॥ ౧౯ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిభాఖ్య వివరణే ఏకాదశోఽ
ధ్యాయః ॥

అథ ద్వాదశోఽధ్యాయః

సూత్రం :—అథ లోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అనేన , ధాతారాతిః, (11-3) ఇత్యాదిసూత్రస్యాప
వాద భూతోఽకార లోపవిధిరారభ్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—అథ , ఇత్యయమధికారః । అకారస్యలోప
అచ్యతే, ఇత్యేతదధిక్వతం వేదితవ్యం, ఇత అస్తరం యద్వ
క్ష్యమః । , ధాతారాతిః' ఇత్యాదివిషయోఽయమధ్యాయా
రమ్భః ॥ ౧ ॥

సూత్రం :—అసి ॥ ౨ ॥

వై :—అసీతిపదే అకారో , ధాతారాతిః, ఇత్యాదిష్వను
వాకేషు ఏకారాకార పూర్వానలుప్యతే । , ఆయుదాన్ అగ్నే
ఽస్యాయుః, । , ఉపయామగృహీతోఽసి నృషదమ్, । , దిశోఽసి
ధ్రువాఽసి, । , సముద్రోఽసిసభస్వాన్ ॥ ౨ ॥

త్రిభా : అసి ఇత్యస్మిన్ అకారో లుప్యతే ఏకారాకార
పూర్వః । యథా—, సుపణోసిగరుత్మా, । ప్రథోఽసిపృథి
వ్యసి, ॥ ౨ ॥

☞ సూత్రం : సగభాస్సన్నద్ధో యమో భద్రః పూర్వః
॥ ౩ ॥

నై : కిమవిశేషేణ? నేత్యుచ్యతే

తేష్వనువాకేషు గభా ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అసీత్య
కారో స లుప్యతే । గభాః—సజాతో గభో అసి' । సన్నద్ధః—
'గోభిస్సన్నద్ధో అసి' । సమిత్యుపబంధవాగ్దేహ్యం శాఖాంతరే ।
యనుః—అసి యమో అసి' । భద్రః—త్వం భద్రో అసి' ॥ ౩ ॥

త్రిభా :—గభాః సన్నద్ధః యనుః భద్రః ఏవమ్భూనః
సాన్నిధ్యాభ్యై అసీత్యస్మిన్ అకారో లుప్యతే । గభో అస్యోష
ధీనామ్, । సన్నద్ధో అసి' । సమితికిమ్? 'అపవద్ధోఽనురః' ఇతి
కేచిదుదాహరంతి । తద్భిన్నమ్ । 'ధాతారాతిః, ఇత్యాద్యంతః-
పాతిత్వాభావాత్, అసి శబ్దాదశానాచ్చ । ముఖ్యంతుశాఖాంత-
రే విజ్ఞేయం ప్రత్యుదాహరణం । 'అసియమో అస్యాదిత్యః, ।
'త్వం భద్రో అసిక్రతుః' ॥ ౩ ॥

☞ సూత్రం :—యవసహ పరః స్వరపరేషు ॥ ౪ ॥

నై :—కాయభాజపవాయంవిదేశః । యవసహ
ఇత్యేతేభ్యాన్యజ్ఞసేభ్యః పూర్వోఽకారః ఏకాకారకారపూర్వః
తేష్వనువాకేషు లుప్యతే । య—హిరణ్యశృక్లోఽయో అన్య' ।
వ—వాజెవాజెవత' । న—ఇన్ద్రగ్ంసఖాయోఽను' । హ—హవామ
హేఽగ్ంసహోముచమ్' । జమ్భయంతోహింపుకమ్' । రజసావిసారే-
ఽహిః' । యవసహేతికిమ్? 'యతో జాతో అగోచథాః' । స్వర
పరేష్వితికిమ్? 'వసుభిర్వా అవ్యాత్' । 'యే అప్తరిత్యై, ।
'దుదుప్రే అహ్నయః, ॥ ౪ ॥

త్రిభా :—యకార వకార సకార హకార షరోఽకారో
లుప్యతే, తేషు యకారాదిషు స్వరపరేషు సత్పు । యథా 'హిర-

ణ్యశృంగోఽయో అన్యః, | వసన్పతేఽవస్థజా, | వశేణ్యోఽనుప్రయా-
ణమ్, | జమ్భయన్తోఽహిమ్, | స్వరపరేష్వితీకిమ్? శుక్రంతే
అన్యత్ | అగ్రే అహ్నగ్ంహితః || ౪ ||

సూత్రం:—జకారగ్నపర అదాత్తః || ౫ ||

వై:—అయమపి కాయభాక్ష్పిధానో నిదేశః |
గ్న ఇత్యకారాంతగ్రహణమ్ | జకారాత్ గకారనకార సంయో-
గాచ్చ పూర్వాఽకార అదాత్త ఏకారాకారపూర్వః తేష్వను
వాకేషు లుప్యతే | పురో నోఽజస్రయా, | శుచిః పావకవన్ద్యో-
ఽగ్నై, | ఏతత్పర ఇతికిమ్? ఆరే అస్మైచ, | అదాత్త ఇతికిమ్?
ధామాహయతై అజర, | త్వగ్ంహ్యగ్నై అగ్నినా, || ౫ ||

త్రిభా:—జకారపరో గ్నపర అకార అదాత్తో లుప్యతే |
యథా—ఓజోఽజాయథాః, | శుచిఃపావకవన్ద్యోఽగ్నై, | అదాత్త
ఇతికిమ్? నతత్పూర్వో అజరః, | నిధిపతీనో అగ్నిః, || ౫ ||

సూత్రం:—మోవచోదధానస్థై పూర్వేశ్చ || ౬ ||

వై:—చశబ్దేన గ్నపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే | అనుదాత్తాఘో-
ఽయమారమ్భః | మః నచః దధానః స్థై ఇత్యేతేషు పూర్వేశ్చ
గ్నపరః అకారః తేష్వనువాకేషు లుప్యతే | అగ్గిరస్సదచ్చేమై-
గ్నిమ్' | పూర్వణ్యంవచోఽగ్నయే' | దమే దమే సప్తరత్నాన
ధానోఽగ్నిః | పృథివ్యాస్సదస్థైఽగ్నిమ్' | అన్వాదేశేనకిమ్?
'నమై అస్తు సర్వభ్యః' | అగ్నింఖనిష్యంత అపస్థై అస్మాః'
|| ౬ ||

త్రిభా:—గ్నపర ఇతి చకారో జ్ఞాపయతి | మః నచః
దధానః స్థై ఇత్యేవమ్పూర్వోగ్నపరో ఽకారో లుప్యతే | యథా-
'అగ్గిరస్సదచ్చేమైఽగ్నిమ్' | మ ఇత్యత్రప్రదేశకదేశగ్రహణం

సంతోషాథవమ్' । 'అగ్గిరస్పద్యురిహ్యమైర్గ్నిమ్' । 'వహోఽగ్నయే' । 'దధానోఽగ్నిర్హవోతా' । 'సథస్థైర్గ్నిమ్ పురీష్యమ్' । అన్వాదేశః కిమథః? 'సథస్థై అధ్యుస్తైరస్థై' । గ్నపరస్య అనుదాత్తాఞ్ఘోఽయమారమ్భః ॥ ౬ ॥

సూత్రం :—అభ్యాసవిశేషస్స పూపమపిదధామ్యద్యాస్వది తిశ్యమాగ్నేజిహ్వమగ్నయః పప్రయైఽస్మాకమస్మే ధత్తాశ్మాశ్వాశ్రుతిరశ్యామాఽమాయేమన్నస్మత్పాశాసస్థితౌ యజ్ఞైస్తాఽన్యథమానాభిద్రోహమథామ్యదాఽఘోదుగ్ధా అరిష్టా అరథా అచా న్యైస్తరస్యామత్రస్థాన్నాయాగ్గిరస్పదకరమ్ ॥ ౭ ॥

వై :—అభ్యాసవిశేషాన్ని త్యాదీనామాదిరకారః ఏకాశాకార పూవాః తేష్వనువాకేషు లుప్యతే । అభ్యాసవిశేషన్—అగ్నేఽభ్యాసవిశేషన్' । ఆవర్ణిన్నితికిమ్? 'అభివీరౌ అభినత్త్వా' । అపూపమ్—'ధద్రశోచేదపూపమ్' । అపిదధామి—'అగ్నేఽపిదధామి' । దధామితికిమ్? 'గ్రీవానూం బద్ధౌ అపికత్సే' । అద్యాన—'అనునోఽద్యానమతి' । అన్వితికిమ్? 'యస్మై అద్యకృణవత్' । అదితిశ్యమ—'అధిబ్రవీతు నోఽదితిశ్యమయచ్చతు' । శమేతికిమ్? 'యథా నో అదితిఃకరత్' । అగ్నేజిహ్వమ్—'ఊర్ధ్వమధ్వరమ్ నోఽగ్నేజిహ్వమ్' । జిహ్వమితికిమ్? 'వ్రతాదనన్తై అగ్నేః' । అగ్నయః పప్రయ—'తేనోఽగ్నయః పప్రయః పారశస్తు' । పప్రయ ఇతికిమ్? 'పురీష్యాసౌ అగ్నయః' । అస్మాకం—'అయుధ్యాఽస్మాకగం సేనాః' । అస్మే ధత్త—'విశ్వేఽస్మేధత్త' । ధత్తేతికిమ్? 'ఆరే అస్మేచశృణ్వతే' । అశ్మా—'ఋజితే పరివృద్ధినోఽశ్మా' । అశ్వాశ్రునిరితీశ్రుతిగ్రహణాదపదాత్మికాఽపి గృహ్యతే—'వృషపాణయోఽశ్వారథభిః' । ప్రచేతసాఽశ్వాన్' । దీక్షేణికిమ్? 'తే అగ్రా అశ్వమాయజ్ఞన్' । అశ్యామ—'వాజయంతోఽశ్యానద్యుమ్నమ్' । అమా—

‘నిగుతః పునస్తైమైషామ్’ అయమన్—యైతేయమన్; అస్మత్పాశా—తైస్మత్పాశాన్ప్రముఖ్యస్త్వగ్ంహసః; పాశా నితికిమ్? తయా ఘృతంకృతమేనా అస్మత్, అస్మిన్యజ్ఞే—యః పితౄతైస్త్రిన్యజ్ఞే, యజ్ఞాగ్నికిమ్? శస్తై అస్త్రిన్త అగ్నే, అస్తా—ప్రసితింద్రూణానోస్తాసి, అవ్యధమానా—సువర్ణోఽవ్యధ మానా, అభిద్రోహమ్—జనైభిద్రోహమ్, అపబద్ధవ్యావ స్యాముక్తం। ద్రోహమితికిమ్? బ్రహ్మస్పతే అభిశస్తై, అధాయ —సుమన్యైధాయ, అదః—యైదో రోచనై, అగ్నా—మహ్యమగ్నైశ్చ, అదుగ్ధా—శూరనానమోదదుగ్ధా, అరిష్టా—పూర్వేఽరిష్టా, అరథా—యేషవయైరరథా, అచన్తి—గాయత్రినోఽచన్తి, అస్తరస్యామ్—శూశువోఽస్తరస్యామ్, అస్యామితికిమ్? విదథే అస్తరేషామ్, అత్రస్థ—యైత్రస్థ, స్థేతికిమ్? త్వంనా అత్రసువతాత్, అన్నాయ—రాయస్పృహోఽన్నాయ, అశ్లేరస్వత్—సధస్థైశ్లేరస్వత్, అకరమ్—అహంజేభ్యోఽకరమ్, ॥ ౭ ॥

త్రిభా:—అభ్యావర్తిన్ ఇత్యాది అకరమ్ ఇత్యన్తేషుపదేషు అకారాల్పప్యతే ఏకాశాకారపూర్వః। యథా—అగ్నైభ్యా వర్తిన్, అవర్తిన్నితికిమ్? కృతో అభ్యావర్తిన్, భద్ర శోచైపూపదేవ, అగ్నైభ్యదధామ్యాస్య, దధామితి శిమ్? బద్ధోఅపికష ఆసని, అనునోఽద్యామమతి, అన్వితి-కిమ్? ప్రతతై అద్య, అభిబ్రవీతు నోఽదితిశ్చమయచ్చతు, శమేతికిమ్? యథానా అదితికరత్, అధ్వరంనోఽగ్నేజి-హ్యమ్, జహ్వమితికిమ్? వ్రతాదదన్తై అగ్నే, తేనోఽగ్నయః ప్రప్రయః, ప్రప్రయ ఇతికిమ్? పురీష్యాసా అగ్నయః, సరోఽస్మాకమ్, విశ్వేఽస్మేధస్త, ధత్తేతికిమ్? వాజా అస్మై, పరివృద్ధినోఽశ్మై, అశ్వాశ్రుతిః అశ్వాఇత్యన్యయశ్ర యశ్రశ్రుతిః శత్రతశ్రతోఽశ్మ, వృషపాణయోఽశ్మ, శ్రుతిరితి

కిమ్? , ప్రచేతసాఽశ్వాత్, , భరంతోఽశ్వాయేవ, , దీర్ఘుగ్రహ
 జేనకిమ్? , యే అశ్వాయూపాయ, , క్షత్రం నో అశ్వోవసతామ్ ।
 , వాజయంతోఽశ్వామ, , సుసస్త్రిమైహమ్, , యే తేయన్
 మన్, , తేస్మత్పాశాత్, , పాశానితికిమ్? , అన్యంతే అస్మత్,
 , యుపితాతేస్మిన్ యజ్ఞే, , యజ్ఞ ఇతికిమ్? , తే అస్మిన్
 జవన్, , , ద్రూణానాంఽస్తాఽసి, , సుషణోఽన్యథమానా, ,
 , జనైభిద్రోహమ్, , ద్రోహమితికిమ్, , బృహస్పతే అభిశస్త్రి, ,
 , సుమన్మైహమ్, , యేదూరోచసే, , మహ్యమగ్నైర్భౌ
 నీన' , నోనమోఽదుగ్ధాః, , పూర్వేఽరిష్టాః' , పవయోఽరథాః, ,
 , గాయత్రిణోఽచ్ఛన్తి' , అభిసూశుచోఽస్తరస్సామ్' , అస్యా
 మితికిమ్? , దుక్ష్మ అన్తవిభాతి' , యేఽత్రస్థ, , స్థేతికిమ్?
 , త్వష్టానాం అత్రవసి' , గాయస్పతీనాం' , సదస్థైర్జగీర
 స్వత్' , అహంతేభ్యోఽకరం సమః ॥ ౭ ॥

సూత్రం :—గాహమానో జాయమానో హేతయో మన్య
 మానో వసస్పతిభ్యః పతే సిధస్తపసస్వధావో భామితోఽగ్నయ
 ఆయోఽధ్వయోక్రతో పూర్వః ॥ ౮ ॥

వై :—గాహమాన ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అకార
 పదాది స్తైష్ఠ్యనువాకేషు లుప్యతే , గాహమానోఽదాయః ,
 జాయమానః—, జాయమానోఽహమ్' , హేతయః—, సహస్ర
 గంహేతయోఽన్యం' , మన్యమానః—, మన్యమానోఽమత్యం' ,
 వసస్పతిభ్యః—, వసస్పతిభ్యోఽధిసమ్భృతాం' , వసస్పతీతికిం?
 , ప్రమాత్మభ్యోఽధిసక్రదత్' , పతే—, అన్నపతేఽన్నస్య' ,
 సిధః—, నిహం అతిసిధోఽతి' , తపసః—తపసోఽధిజాతః' ,
 స్వధావః—, స్వధావోఽమృతస్య' , స్వధేతికిం? , శత్రవో
 అమ్భ' , భామితః—, ఇన్ద్రభామితోఽమిత్రస్య' , అగ్నయః—అగ్న
 యోఽస్వతస్యన్' , అత్రాన్విత్యవగ్రహస్య అత్తరఖిల్లానన్ధానాత్పుర

మేవ పూర్ణపద సన్ధానం భవతి । తథాచసతిఅత్ర స్వరపరత్వా
భావాత్ , యవసహ , (12-4) ఇతిలోపవిధిప్రవర్తతే ఇతి అత్ర
లోపా విధీయతే । ఏతదన్తో , ధాతారాతిః , (11-3) ఇత్యాది
సూత్రస్యాపవాదః । ఆయో—అదభ్యామౌఽశీతతనా , అధ్వయో—
అధ్వయోఽవేరపా , క్రతో—శతక్రతోఽనుతే , సను ఆయో
ఽధ్వయో ఇత్యేతాభ్యాంపరస్య , లుప్యతే త్వకారః , (11-1)
ఇత్యనేన లోపసిద్ధః । క్రతో పూర్ణస్యాపి , యవసహస్వరపరేషు,
ఇతి పునర్విధానాత్సిద్ధపవ । సచాత్ర , సప్లుతప్రగ్రహా , (10-24)
ఇతినిషేధః ప్రవర్తతే । నిషేధ్యస్య సద్ధికాయస్యాభావాత్ ।
సహ్యస్మిన్ శాస్త్రే ఏకాదేశో విధీయతే । సచాన్యవికారః ।
అత్రోచ్యతే—సిద్ధే సత్వారంభో నియమానా భవతి । ఇహప్రగ్రహ
సంజేభ్యః ఏకారాకారేభ్యః పరే యే పదాదయః అకారాస్తైష్వ
యోఽధ్వయో క్రతో పూర్ణపదలుప్యతే । నాన్య ఇతీనియమ్యతే ।
తతశ్చ , తె అబ్రూతాం ద్యావాపుథివీ , అనో అస్తరితః ,
ఇత్యాదిషు అకారలోపా నభవతి । అత్రచ లోపవిధౌప్రాయః
పదాదెరకారస్య లోపా విధీయతే । తేన పదాదిరితి లోప విహితే
శేషాఽలోపవిధిరత్ప్రేక్షేవ గ్రన్థే నివర్తయితుమర్హతి । తథాపి
గురుతరోఽయంగ్రన్థః ప్రణీతః సూత్రకృతా పాదవిభాగవిజ్ఞానస్య
భద్రశ్శాస్త్ర తత్వావగతి సాధ్యతయా అన్యశాస్త్రస్య తత్సపేక్ష
త్వాపత్తేః ప్రతిపత్తిశారవప్రసక్తాచ్చ తేన , యే అప్రగ్గతామమి
తేభిః , ఇత్యాదీనామృచాం విభాగస్తు సుగమపవ । అవసాననంతో-
క్వాద్యా పదసముదాయా వ్యక్తకగతి స్థూలలక్షణానాం వేద్య-
త్వాత్ ॥ ౮ ॥

ప్రిభా :—గాహనూనః జాయమానః హేతయః మన్య
మానః వనస్పతిభ్యః పతే సిధః తపనః స్వధావః భామితః అగ్నయః
ఆయో అధ్వయో క్రతో ఇత్యేవమ్పూర్వోఽకారాలుప్యతే ।
యథా—(వైదికాభరణోదాహరణాన్యేన) సనస్పతీతి

కిం? , సమః పితృభ్యోఅభి, |స్వధేలికిం? , అన్యాయా
అన్యాయవతు, | , యానగ్నయోఽస్వతప్యంత, |
అకారస్యవకార విక్రియామూం వ్యజ్ఞసపరానకారఇతి , యవసహ ,
నిషేధాభావాదలోపేప్రాప్తే తదపవాదోయం |
, శతక్రతోఽనుతేదాయ, | అత్ర , యవసహ , ఇత్యాదిన్వైవ లోపే
సిద్ధే పునరస్యగ్రహణం నియమాధాన్ | ఆయోఽధ్వయోక్తతో
ఇత్యేతత్పదత్రయ పూర్వాకారస్యైవ లోపః | సత్త్వితరత్రప్రగ్రహ
పూర్వాస్యేతి | యథా—, ఇమే అశ్వీనా సంవత్సరః || ౮ ||

సూత్రం :—తస్మిన్ననుదాత్తై పూర్వ అదాన్త స్వరి
తమ్ || ౯ || .

వై :—తస్మిన్పదాదావకారేఽనుదాత్తై లుప్తై సతి
పూర్వఏకార ఓకారో వా ప్రకృత్యా అదాన్తస్వరితముప
గచ్ఛతి | , గోష్ఠేఽస్మిన్ క్షయేఽస్మిన్, | , సోఽభవత్సోఽభిభేత్, |
యత్రతు పూర్వోనుదాత్తస్వరితో వా తత్ర సలోపలక్షణ స్వర
భేదః | యథా—, అక్షభ్యాయోఽశీతతి, | , తా నై దేహ్యో
రభాసన్, | , దిశాంపీయేఽగ్నిం చినుతే || ౯ ||

త్రీభా :—యమధికృత్యాయం ప్రబంధ అక్షః తస్మిన్ అకారే
ఽనుదాత్తై లుప్తై సతి పూర్వఏకార ఓకారో వా అదాన్తః స్వరిత
మావద్యతే | యథా—, తేఽబ్రువన్, | , సోఽబ్రువీత్ || ౯ ||

సూత్రం :—అదాత్తైచానుదాన్తై అదాన్తమ్ || ౧౦ ||

వై :—చశ్చః తస్మిన్ పూర్వ ఇత్యుభయమన్వాదిశతి |
అదాత్తై అకారే పదాదా లుప్తై పూర్వ ఏకార ఓకారో వా
ప్రకృత్యాఽనుదాన్తై అదాన్తముపగచ్ఛతి | , శతక్రతోఽనుతే
దదాయ, | , తేనత్వాదధేఽగ్న అగ్గిరః, | యత్రతు పూర్వశ్చో-
దాత్తస్త్వత్ర సవికారః | , తెఽదిత్యాగ్ంసమధ్రియస్త, | సోఽను-

రానను యజ్ఞోపాసాకామత్ , ॥ ౧౦ ॥

త్రిభా :—తస్మిన్ పవాకారే అదాత్తైలుస్తై పూర్వ పకార
ఓకారో వా అనుదాస్త అదాస్త మాపద్యతే । యథా—, అవ
రున్ధతేనత్రంనై , । , అన్నపతేనన్నస్య , ॥ ౧౦ ॥

సూత్రం :—స్వరితశ్చ సవత్ర స్వరితశ్చ సవత్ర ॥౧౧॥

వై :—చశబ్దేనతస్మిన్నుదాత్తై పూర్వఅదాస్తమిత్యన్వాది
శ్యతే । తస్మిన్ పదాదానకారే అదాత్తైలుస్తై సతి తతః పూర్వ
స్వరిత అదాస్తముపగచ్ఛతి । , అథోఽన్ధ్యోథాఽతిరాత్రః , ।
సవత్రతేత్యుచ్యతే—న కేవల మకార లోపవిషయ స్వరిత అదాస్త
ముపగచ్ఛతి, అపితు సవత్రాదీఘాదివిషయేనైవ యత్రయత్నై
తస్య స్వరితస్యాదాస్త పకాదేశో స్వరితాదేశో విధీయతే ।
, పితృదేవత్యాఽతిభాతా , । , సచేతవ్యేతి రుద్రః , । నను తత్తద్విభ
వశాదేన తత్రతత్ర స్వరితస్యాదాస్తత్వ సిద్ధేః కిమథోఽయం
సవత్రతేతి యత్నః? తదుచ్యతే—కరిష్యతి హ్యచాయః—
, సయకార వకారం త్వక్షరం యత్ర స్వయంతే స్థితే పదేనను-
దాత్తపూర్వోపూర్వోవా నిత్య ఇత్యేవ జానీయాత్ , (20-1)
ఇతి । నిత్యస్వరితస్సంతు వికారో నోపపద్యతే । సహివినాశీ నిత్యత్వవ్య
పదేశమహతి । తస్మాత్ , అదాస్తముదాస్తవతి , (10-10) ఇత్యేత
న్నిత్య స్వరితవ్యతిరిక్తవిషయం నుస్తవ్యం । ఇహతు నిత్యస్వరితవ్యతి
రిక్తమేవోదాహరణం ఏవేష్టవ్యం । , అగ్నయేనన్నవతే , । , ఓజో
ఽజాయథాః , । , అధ్వయోఽవెరపా 3' ఇతి । ఏతచ్ఛంకాప
నోదనాథాః సవత్రతేత్యుచ్యతే । తత్రాయమాశయః—, నిత్య ఇత్యే
వజానీయాత్ , ఇత్యేనేన విధిసాధ్యత్వమేవాస్యనివర్త్యతే । స్వతస్సి-
ద్ధత్వాత్ , నతు వినాశిత్యమపి । తస్మాన్నిత్యస్వరితస్యాపి , అదాస్త
ముదాస్తవతి' ఇత్యాదివికారో భవత్యేవ । సచాస్మిన్ సూత్రే
నిత్యస్వరితవ్యతిరిక్తో విషయస్సమ్భవతి । తథాహి—పదాస్తయే

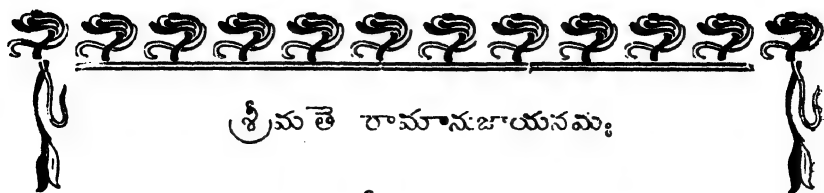
రేకారాకారయోనిత్యస్వరితో భవతివా? అహో స్వీత్
, అదాత్తాత్పరౌనుదాత్తస్వరితమ్ ' (14-2) ఇత్యేతద్విధిసి
ద్ధోవా? తత్ర ద్వితీయస్త్విహససమ్భవతి పరసూత్రవిహిత
త్వాత్ , తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్ ' (5-3) ఇతిహి
పరిభాషితమ్ । తస్మాదేతత్సూత్ర ప్రవృత్తివిషయే నిత్యఏవ
స్వరితస్సమ్భవతి । విధిబలాత్తస్త్వేన వికారౌభ్యుపగస్తవ్యః ।
ఏవంచ నిత్యస్యాపి విధినా నిత్యస్వరితస్యావినాశిత్యభక్త్యాద్విధి
సాధ్యస్య రాహిత్యమేన నిత్యస్యమితి విషయాంతరేపి విహితౌ
వికారౌ భవత్యేన । తథా చాస్మిన్సూత్రే అవినాశిత్యస్య భక్త్యా-
దేవాన్యత్రాపి తద్భజ్యత ఇతి ప్రాటనాథం సర్వత్రేతి యతో-
ఽస్మిన్నేన సూత్రేక్రియతే యథాచైతత్సూత్ర ప్రవృత్తివేశాయాం
—, అదాత్తాత్పరౌనుదాత్తస్వరితమ్ ' ఇత్యేవ స్వరితో న
భవతి, ఏనం , స్వరితాత్సగంహితాయామనుదాత్తానాం ప్రచయ
అదాత్తశ్రుతిః' ఇతి ప్రచయేఽపి న భవతి । తతశ్చ టుప్తాదకారా
దుదాత్తాత్పూర్వస్య ప్రచయత్వాసంభవాదుదాత్తస్యచవికారా
భావాదనుదాత్తస్వరితయో రేవాత్రోపయోగా తావేవాత్రోపా
దాయ తయోరుదాత్తత్వం విహితమిత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥

ఇత్యాచార్యగర్భగోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యాన ద్వాదశోఽధ్యాయః

త్రిభా :—అదాత్త ఇతి చశబ్దౌ జ్ఞాపయతి । తస్మిన్నకారే
అదాత్తై టుప్తై సర్వత్ర ఏకార ఓకారౌ వా స్వరిత అదాత్తమా
పద్యతే । యథా—, భేషజంగవేశ్వర్యాయ' । , ఓజోఽజాయథాః' ।
సర్వత్రేతివచనా నిత్యస్వరితేష్వపి తథైవతద్విధానంస్యాత్ !
, జ్యోతిరేకాతిరాత్రః' ॥ ౧౧ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్యవివరణ ద్వాదశోఽధ్యాయః

ఇతి ప్రథమప్రశ్నస్సమాప్తః

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

అథ ద్వితీయః ప్రశ్నః

అథ త్రయోదశోఽధ్యాయః

సూత్రం :—అథ మకారలోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అథేత్యయమధికారః । అనేన పదాస్తస్యమకారస్య లోపోఽధిక్రయతే ॥ ౧ ॥

త్రీభా :—అథ 'ఇత్యయమధికారః । మకారస్యలోప ఉచ్యతే ఇత్యేతనధిక్రయం వేదితన్యం, ఇత అస్తరం యచ్చత్వామః । మకారస్యలోపః మకారలోపః ॥ ౧ ॥

సూత్రం :—రేఫోష్ట పరః ॥ ౨ ॥

వై :—రేఫే టీష్ఠనుచ పదాదిషు పరతో మకారో లుప్యతే । యథా 'స్రతుష్టగ్ రతుః' । 'సృగ్ గంసగ్ శాయ' । 'శ ఏతగ్ ఘోడశినం' । 'అగ్నిగ్ చహాతారమ్' । ఏతేష్వితికిమ్ ? 'యంకామంకామయతే' । పదాదిష్వితికిమ్ : 'యద్ధామ్రో భవతి, ॥ ౨ ॥

త్రీభా :—రేఫపరశ్చోష్టపరశ్చ పదాన్తో మకారోలుప్యతే । యథా—'స్రతుష్టగ్ రతుః' । 'సగ్ శితమ్' । 'తగ్ ఘడహని' । 'సగ్ సమిమ్యవసే' । 'త్వగ్ హ యద్యవిష్య' । ఏవమృర ఇతి కిమ్ ? 'ఇదం వామాస్య' । పదాస్త ఇతికిమ్ ? 'తస్మాత్తామ్రా ఆపః' । రేఫశ్చ టీష్ఠాచ రేఘాష్టాశ్చ, తేషరా యస్మాత్ సః తథోక్తః ॥ ౨ ॥

సూత్రం :—యవకార పరశ్చైకేషామ చాయాణామ్ ॥

వై :—పదాద్యోయవకారయోశ్చపరతః మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్ । యేషాంమతే మకారస్య యవపరస్య పరసవణోదేశో నిషిద్ధః పంచమాధ్యాయే । ‘అగ్నయం యజ్ఞమ్’ । ‘సంవత్సరముఖ్యమ్’ । వైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

త్రిభా :—యకారపరో వకారపరో వా మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషాంమతమ్ । య ఏవాస్య పంచమాధ్యాయే సవణోపత్తిం ప్రతిషేధయన్తి తేషామేనైష లోపవిధిః ఇతి తానన్వాదిశతచకారః సింహావలోకనన్యాయేన । యథా—, త్వగ్ం యజ్ఞష్వీడ్యః । ‘తగ్ం వా ఏతగ్ం యజమానః’ । ఏవంపర ఇతికిమ్ ? ‘యంకా మంకామయతే’ । యకారశ్చ వకారశ్చ యవకారౌ । తౌపరా యస్మాత్సః తథోక్తః । వైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

సూత్రం :—న సగ్ంసామితి రావరః ॥ ౪ ॥

వై :—సం సామ్ ఇత్యేకయోమకారౌ రాశ్చబ్దే పరతౌ నలుప్యతే । యథా—, ‘సప్రాడసి’ । ‘సాప్రాజ్యాయ సుక్రతుః’ । సగ్ంసామితికిమ్ ? ‘ఇన్ద్రగ్ం రాజనమ్’ । రావర ఇతికిమ్ ? ‘సగ్ం శితంమే’ । దీప్ఘణకిమ్ ? ‘దేవా హస్తాశ్చగ్ం రభ్యైశ్చన్తే’ । మూలశాస్త్రేతు ‘మోరాజసమః క్వా’ (౪.౩.౨౪) ఇతిస్మయతే । తస్యైవాయం విధాన్తరేణ నిర్దేశః । తస్మాత్ ‘తోతే రాయ స్సందేవి’ ఇత్యేక జటాయామయం ప్రతిషేధో న భవతి । క్విబన్తత్వాదభావాత్ । ఇతికరణోఽథాన్తరప్రతితి నివారణార్థః । తదభావే త్రయాణాం నిమిత్తత్వం విజ్ఞాయతే । ‘సగ్ంసాంసరావరః’ ఇత్యుక్తేషి సంసాంసరా ఇతి నిమిత్తాని పరమతవిషయాణిస్యః నిషేధశ్చ సస్యాత్ । సవత్రచ కాయకభాజః పూర్వామేవ సజౌ నిర్దిశ్యతే । అతో విషయకయశ్చ నయుక్తః । ఏవంచ కాయక భాజ్నిమిత్త వివేకార్థమితిరణౌ మధ్యే ప్రయజ్యతే । ౪ ॥

త్రిభా :—రా ఇత్యేవంపరః సం సాం ఇత్యేకయోగ్ర

హణయోమృతకారః స లుప్యతే । యథా—‘ప్రసమాజమ్’ ।
‘సామాజ్యాయ సుక్రతుః’ । సగ్ంసామితికిమ్ ? ‘శగ్ంరాజనో
షధీభ్యః’ । రాజర ఇతికిమ్ ? ‘సగ్ంరాజాః’ । ‘పదాస్తశ్చ వ్యజ్జన
పరః ప్రాకృతః’ (14-28) ఇతి వత్సమాణం ద్విత్వనిషేధం ఇతిశబ్దా
నివారయతి । తస్మాత్త్ర ద్విత్వసిద్ధిః ॥ ౪ ॥

త్ర సూత్రం :—అథవణానామ్ ॥ ౫ ॥

పై :—ఇదానీం వణానాం సంహితా విషయత్వేన అధి
క్రీయతే । సాద్భవిధా-వణానామూన్యసంహితా వణావిశేష సంహి-
తాచేతి । ద్విత్వముంబి ద్భవిధా—అక్షరసంహితా అజ్గసంహితా
చేతి । ఏవం త్రివిధా వణాసంహితా ఇహ వర్తితవ్యతే । తేన
యత్రాపి నానాపదీయసమిత్తః కార్యవిధిః ‘నావగ్రహపూర్వః’
(16-11) ఇతి త్రైవిధా వణానామ్ : వణాగణయోర్వా సంహితా,
స పూర్వోత్తరయోః పదయోః । తత్రనానాపదీయస్య శబ్దరూపస్య
విమిశ్చిత్వమేన భవతి, సరు సంహితా ప్రకృతిత్వముపి । అతఏవ
ప్రాదిష్ట నానాపదీయస్యాపి విమిశ్చిత్వముక్తముపపద్యతే । అపి
చాత్రవణాసంహితాధికారానతఃపూర్వంపదసంహితేతి సిద్ధమ్ ।
తత్రవణాశ్రయం యత్యాయుకంవిధీయతే తదపి తత్సంయుక్త
పదస్య విమిశ్చిత్వంపదసంఘాతే భవతీతివేదితవ్యమ్ ॥ ౫ ॥

త్రి భా :—అథ ఇత్యయనుధికారః । వణానాం సంహితా
నన్యతే । ఇత్యేవవిధిక్రీయం వేదితవ్యమ్ । అథవా అథశబ్దః పద
సంహితా నిషేధకః ॥ ౫ ॥

త్ర సూత్రం :—ఋకారకార రషపూర్వో నకారోణకా-
రగ్ం సమాసపదే ॥ ౬ ॥

పై :—సమాసపదే ఏకస్మిన్నేనపదే ఋకారాదివణాః పూ
ర్వోణామ్ సకారోణాన్యమూర్నోతి । యథా—ఋ ‘స్వధాకారో
హివిత్పణామ్’ । ఋ—‘స్మగ్ంషహోత్యూణామస్యానుష్టుప్’ । ర—
‘ఆక్షరస్యాణామ్రదాః’ । ష—‘పూష్ట రగ్ంఽహ్యై’ । ‘విష్టహ-

వ్యమ్' అత్రవిధ్యసూత్రేణ సకారః ప్రకృతిరిత్యవగమ్యతే । ఏత
సూత్రానాం ఇతికిమ్ ? అభిన్నయాదేవభాగమ్' । సమానపద ఇతి
కిమ్ ? 'సవిత్ప్రనేత్రాః' । 'బృహస్పతినోహవిసా' ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—సమానపదే ఏకపదే ఋకార ఋకార రేఫష
కారపూర్వోనకారోణకారనూప్నోతి । యథా—'త్రిభిర్ ఋణవా
జాయతే' । 'త్వగ్ంహతోత్యణామ్' । 'ఏషవా ఋచోనాణః' ।
'కృష్ణోసి' । 'ఏషమ్పూర్వ ఇతికిమ్ ? 'దేవానాంవాలన్తమ్' । సమాన
పద ఇతికిమ్ ? 'ఏభినో అక్షైః' । సమానంచతత్ పదంచ సమాన
పదం । తస్మిన్ ॥ ౬ ॥

సూత్రం :—వ్యవేతోపి ॥ ౭ ॥

వై :—సమానపదే ఋకారాదిషుపూర్వేషు వర్ణాన్తర
వ్యవేతోపి సకారోణత్వమాప్నోతి । యథా—ఋ—, వృక్యాత్పరా
శ్చవివ్యస్తః, । ర—, సోమానగ్ంస్వరణమ్, । ష—, ఇయక్షమాణా
శ్చృగుభిః, ॥ ౭ ॥

త్రిభా :—అపిశబ్దః ఋకారాద్యాకర్షకః । అక్ష విమిశ్ట
పూర్వోనకారః అన్యేనవ్యవహితోపిణత్వమాప్నోతి । యథా—
'అపరశువృక్ష్మందహతి, । 'ఆ రమణలకురుతే, । 'అభిషనణి, ।
'శృషమాణః ప్రతిష్ఠాకామః ॥ ౭ ॥

సూత్రం :—హిరణ్మయమ్ ॥ ౮ ॥

వై :—అత్ర, 'ప్రాకృతాః, (13-14) ఇతి వత్సమూలామేతే
దాది సూత్రవిషయమ్ । తదయమథాః । హిరణ్మయమిత్యత్ర
సకారోణత్వమాప్నోతి । సచణకారః 'ప్రాకృతః' । 'హిరణ్మయం
పురుషమ్, ॥ ౮ ॥

త్రిభా :—హిరణ్మయమ్ ఇన్యస్థిగ్రహణే సకారోణశ్చ
మాప్నోతి । యథా—'హిరణ్మయం దామదక్షిణా, । 'స్పృశే
పరా, (13-15) ఇతివత్సమూలాప్రతిపేదన్య ప్రతిప్రసవాథామిదం
సూత్రమ్ ॥ ౮ ॥

సూత్రం:—పాణి గణ పుణ్య కణ్వ కాణ గాణ బాణ
వేణు గుణ మణి ప్రవాదేషు పూర్వః || ౯ ||

వై:—ఏతదాదిషు చతుర్షు సూత్రేష్వనియతః ప్రతి
సమ్మన్ధం నిమిత్తాభావాత్ । పాణ్యాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు ప్రథమో
నకారోణత్వమాహ్నతి । సచ ప్రాకృతః । లిङ్గసంఖ్య తద్ధిత కృతరూప
భేదాః ప్రవాదాః । యథా-పాణి-సుపాణిస్సంగురిః' , హిరణ్యపాణిమ్' ,
'వృషపాణయః' । గణ-అమిత్రశ్చ గణః' , గణేన గణమ్' , గణామేమా' ,
'గణానాంతా' । పుణ్య-సపుణ్యో భవతి' , పుణ్యాన్లోకా' । కణ్వ-
'యామస్య కణ్వః' , కణ్వాలభి' కాణ-తస్యై కాణః' , అకాణయా' ।
గాణ-గాణపత్యాన్మయోభూరేహి' । సన్వయం గణప్రవాదత్వాత్పృథ
గ్గ్రహణంనాహాతి । నైతదస్తి । సహాయం గణశబ్దసన్నిధితాన్తః కిన్త్యతే
శబ్దస్య తద్ధితాన్మస్యైకదేశః । తస్మాద్యుక్తంపుథగ్గ్రహణమ్ । బాణ-
'యత్రబాణః' , విశలో బాణవాగ్ం అత' । వేణు-వేణువేణవీ' ।
'వేణునావిమిమితే' । గుణ-గుణే గుణమన్వస్యతి' , సైతద్ద్వి గుణమప
శ్యత్' , మణినారూపాణి' । ప్రవాదేష్వితికిమ్ ? 'చమసో దేవపానః' ।
'తనూపానీః పయూహతే' , పునరూర్జా' , 'కన్యేపతున్నా' ।
యదగ్నే యానికాని' , అయం వేనశోచయత్' , మన్యాసైశంచనః
కృధి' || ౯ ||

ప్రభా:—పాణిత్వాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు పూర్వః ప్రథమో ణకారః
ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః । ప్రకషేణవాదః ప్రవాదః । లిङ్గవిశిష్టేన సమాస తద్ధితాది
భిని-దేశశబ్దార్థః । యథా-సుపాణిస్సంగురిః' , పృషపాణయోక్త్యా' , హిరణ్య
పాణిసూతయే' , గణానాంతా' , గణామే మా విత్పక్ష' , గణేన గణమ్' , దూర
అమిత్రశ్చగణః' , పుణ్యోభవతి' , సర్వాణాం పుణ్యాణా' , కణ్వ లోకే' , తస్యై
కాణయా' , గాణపత్యాన్మయోభూరేహి' , విశలో బాణవాగ్ం' , వేణు వేణవీ' ,
'వేణునావిమిమితే' । యద్వేణోస్సపిరమ్' , యథా గుణేగుణమ్' , మణినారూపాణి' ।

నను గణశబ్దప్రవాదత్వాద్గణహణమయుక్తమ్ | మైవమ్ | గణ ప్రవాదత్వే సతి తద్భవేత్ | కినుగణపతి శబ్దప్రవాదోఽయమ్ | పూర్వ ఇతికిమ్ | 'గణానాంత్యా' 'వేణు నావిమిమీ తే' 'మణినారూపాణి' ఇత్యాదిషు అత్తరస్య ణత్వం మాధూదితి ||౯||

 సూత్రం:—పణి పణిం వీయమాణ టీణ్యోః||౧౦||

వై:—పణి త్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి సచప్రా కృతః | యథా-పణి- 'అగ్నే దేవపణిభిః' 'పణిమ్-పణిమ్గోషు' ఉధ యగ్రహణమ్- 'యద్ధస్యాతేపనీయసి' ఇత్యాదాణత్వనివృత్త్యర్థమ్ | వీయమాణః- 'పణిభిర్వీయమాణః' | టీణ్యోః- టీణ్యోఃకవిక్ర తుమ్' ||౧౦||

త్రిభా:—పణి పణిం వీయమాణః టీణ్యోః ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ విక్షేయః | అప్రవాదాథోఽయమారమ్భః | 'అగ్నే దేవపాణిభిః' 'పణింగోషుస్తరామ హే' | వీయమాణః తంతేవీతమ్' | టీణ్యోఃకవిక్రతుమ్' ||౧౦||

 సూత్రం:—టవగ్గపరః||౧౧||

వై:—టవగ్గపరతో నకారో ణత్వమాప్నోతి సచప్రాకృతః | 'శుణ్ణో దక్షిణా' | 'పిణ్ణాప్రయచ్ఛతి' | ఏతత్పరఇతికిమ్? 'అన్యాయో అన్యాయమత' ||౧౧||

త్రిభా:—టవగ్గపరోణకారః పకృత్యైవ వేదితవ్యః | 'శిత్తికాన్తాయన' || కణ్ణాయత పామనంభావుకాః | 'టవగ్గః పరోయస్మాత్' | తథోక్తః ||౧౧||

 సూత్రం:—చక్కుణఫణత్ స్థూణౌ హిణుయాద్ధిణోతి కాణేయోఽణిషా ఉల్బణ ముగణాశ్రుతిశ్చపుణీకావాణిజాయాణవ శ్చాప్తారస్థాణుం తూణవేవిణాయామశ్లోణయాపణేతవాణీ కల్యాణీ కుణపంవాణశ్శతశోణాశ్రుతిధాణికామేణీ||౧౨||

వై—చక్కుణత్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి సచప్రా

కృతః! చక్షుః- అవభృత నిచక్షుః! ఘట - అన్వాపనీఘట! స్థూణా - అయస్థుణావృదితౌ! హిణయాత్ - భృతృన్వాయప్రహిణయాత్! హిణోతి-పవాన్మైప్రహిణోతి! కాణేయః- రజనోవై కాణేయః! అణిష్ఠాః-యేణిష్ఠాస్తాన్! ఉల్బణమ్-యదేవయజ్ఞ ఉల్బణంక్రియతే! అనుల్బణంనయత! ఉగణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాదపదాత్మకమపిగృహ్యతే! ఉగణాఽత! 'నమఉగణాభ్యః! చుపుణీకా-చుపుణీకానామాసి! వాణిజాయ-మన్త్రిణవాణిజాయ! అణవశ్చ-ప్రియంగవశ్చ మెఽణవశ్చ! చేత్యుపబద్ధసకిమ్! అనవస్తైరథమ్! ఆత్తారః- ఏతంవైపర ఆత్తారః! స్థాణమ్-యస్థాణుగ్ంహన్తి! తూణవె-యాతూణవె! వీణాయామ్-యావీణాయామ్! అశ్లోణయా-అకాణయాఽశ్లోణయా! పణత-క్రీణానీతిపణత! వాణీ- ఇన్ద్రింవాణీరనూషత! కల్యాణీ-కల్యాణీరూపసమృద్ధా! కల్యాణీకీర్తిః! కుణపమ్-ఏషహవై కుణప మత్తి! వాణశ్చత-వాణశ్చతతన్తుభవతి! శతేతికిమ్! ఋతావాన శ్చయమానాః! శోణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాత్ అపదాత్మకఽపిభవతి! శోణాధృష్టా నృవాహసా! శోణాయస్వాహ! ధాణికా-నిజల్లలీతిధాణికా! మేణీ-వనస్పతీనామేణీ! మకారోపబద్ధసకిమ్! ఉభయతఏనీ స్యాత్' ||౧౨||

తృతీయాః—చక్షుః-ణ.....మేణీ-ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః! యథా- (వైదికాః రణోదాహరణాన్వేష).....యత్రయత్రశ్రుతిః ఉగణాగ్రహణస్య తత్ర తత్ర తత్త్వం కరణీయమ్!.....పురుషకుణపమశ్వకుణపమ్' ||౧౩||

 సూత్రం:—అవగ్రహో వృషణ్చీర్షమణ్ణాహ్మణ్ణాత్మణ్ణామణ్ణామణ్ణా ||౧౩||

వై:—వృషణ్ణి త్యాదియోఽవగ్రహస్తత్ర సకారోణత్వ మా పోతి! సచప్రాకృతః! వృషణ్ - వృషణ్స్వతీమన్వాహ! శీర్షణ్-

శీర్షణ్యాన్వేష్యధ్యః' బ్రహ్మణ్ - 'బ్రహ్మణ్యతోవదధాతి' అక్షణ్ -
 'అక్షణ్యతే' చమణ్ - 'చమణ్యతేస్వాహా' చమణ్యీత్యవగ్రహ
 శ్చాఖాంతరే అవగ్రహాంతికిమ్? ఇద్యవసే వృషన్' సప్తశీర్షణ ప్రా
 ణాః' బ్రహ్మన్నేవవిశమ్' అక్షన్నమిమదన్త' సశూనాంచమణ
 న్విషూతే॥౧౩॥

త్రీభాః—వృషణ్ చమణ్ ఏతేషుగ్రహణేష్యవగ్రహసోణకారః ప్రకృత్యైసి
 విజ్ఞేయః ఆపాంపుషణ్యాన్' శీర్షణ్యాన్వేష్యో' బ్రహ్మణ్యతోదేవాః
 'అక్షణ్యతేస్వాహా' చమణ్యతే' చమణ్ గ్రహణస్యశాఖాంతర విజ్ఞేయము
 దాహగణమ్ 'చమణీధృతః' ఇతికేచిదుదాహరన్తి తన్న సాధు అన్తోలోపాత్
 (13-15) ఇతివత్సమాణప్రతిషేధ ప్రతిప్రసవాధముక్తత్వాదేహంగ్రహణానాం చ
 మణీధృత ఇత్యత్రపదాన్తస్యణకారత్వాభావాత్ అథనాఋకారకారరష' (13-6)
 అనిప్రాప్తేరత్రణకారో వైకృతఇతి శక్త్యానిరకరణార్థ మేతానిగ్రహణాంత్యన్యై
 మన్యన్తే తథాసతి 'చమణీధృతః' ఇత్యుదాహరణం రమణీయమ్ ఆగ్రహ ఇతికిమ్?
 'వృషన్నగ్నై' సప్తశీర్షణ్' బ్రహ్మన్విశం' అక్షన్నమిమదన్త' సశూనాంచ
 మణ్' అవగ్రహసోఽవగ్రహ ఇతిలక్ష్య తే॥౧౩॥

సూత్రం:—ఋణ్య వణ్య ష్ ష్ రావ్ణ్య చేతి ప్రాకృ
 తాః॥౧౪॥

వై:—ఋణ్యదిషు సకారోణకారమాహ్నోతి ఇత్యేతే హి
 రణ్మయాది రావ్ణ్యాన్తాణకారాః ప్రాకృతా వేదితవ్యాః ఋణ్య-స్వయ
 మాత్మశ్చా ముపదధాతి' అసంత్యజ్జేహి' వణ్య- 'ఏషాభివణ్యః' నిష
 ణ్యాయస్వాహా' ష్- 'వృషో అంగ శుభ్యామ్' 'పౌష్ఠం చరుం' ష్- 'అ
 యుష్మై చరుంసి' ఇన్ద్రాయనుత్రామ్' రావ్ణ్య- 'దధిక్రావ్ణ్యః
 'అగ్రావ్ణ్యః'॥౧౪॥

సన్వత్ర 'సకారోణకారం' (13-6) ఇత్యధికృత్య వికారత్వేన
 విహితా హిరణ్మయాది శబ్దేషు ణకారాః ప్రాకృతా ఇతివిప్రతిషిద్ధమిద

మధిధీయతే! సచానిమిత్తత్వాత్ప్రాకృతత్వం యుక్తం పక్తం! హిరణ్మయమ్'! 'వీయమాణః!' 'హిణుయాత్' 'వృషణ్' ఇత్యాదిషు నిమిత్తపూర్వకత్వదర్శనాత్! సచపాణ్యాది శబ్దేషు తదభావాద్యుక్తమ్! తత్రాపి తథావిధాన్ శబ్దాన్ పృథగనుక్రమ్య అన్తే అనిమిత్తత్వమేవ వక్తవ్యమ్, సతుప్రాకృతత్వమ్! కిచ్చ- అనిమిత్తస్యవిధేయత్వై సర్వం విధేయంస్యాత్ ||

అత్రోచ్యతే—వికారత్వేన విహితానాం నికారణాం యద్యపి ముఖ్యం ప్రాకృతత్వం ససంబంధతే, తథాపి నిమిత్తాభావభావిత్వలక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వ మిహాశ్రిత్య ప్రాకృతా ఇత్యుచ్యతే! సచ హిరణ్మయాదిషు అసిద్ధో నిమిత్తాభావః! హిరణ్మయశబ్దే తావత్ 'స్పర్శపరః' (13-15) ఇతి ప్రతిషేధేన విధా భాధితే విధి నిబంధనం నిమిత్తత్వమపి బాధ్యతే! 'వీయమాణః' 'ఊణ్యో' 'హిణుయాత్' 'హిణోతి' ఇత్యాదిషు పూర్వపద పృథగ్భావేపి నిత్యమివ్యతే! 'వృషణ్' ఇత్యాదిషు 'అన్తః' (13-15) ఇతి ప్రతిషేధాన్నిమిత్తత్వభాధః పూర్వవత్! ఋణ్య మణ్యయోః 'స్పర్శపరత్వ' (13-15) 'తవగ్' (13-15) వ్యవాయ లక్షణాత్ప్రతిషేధాత్! వృష్ణయోః 'అలోప' (13-15) లక్షణాత్! రావ్ణ్య ఇత్యత్రతూభయతః! తస్మాన్నిమిత్తాభావభావిత్వ లక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వం సర్వత్రా స్యైవ! యదపరముక్తం అనిమిత్తస్యాపి విధేయత్వై సర్వం విధేయం స్యాదితి! తన్న || యథాహి-అనిమిత్తా అపి ప్రగ్రహ విధీయంతే! ప్రయోజన సద్భావాత్! ఏవం పాణి గణాదిష్వసందేహార్థం నిత్యవిధానముపపద్యతే! హిరణ్మయాదిషు త్వర్థాత్ప్రతి ప్రసవాత్మకో విధిస్సమ్బుద్ధ్యతే! సచపాణ్యాదిషు శబ్దేషు కుతస్సన్దేహః? తదుచ్యతే-అన్యత్ర సర్వత్ర నికారస్య నిమిత్తపూర్వకత్వ దర్శనాత్

పాణ్యాది శబ్దేషు నిమిత్తా భావాణ్య త్వాభావశబ్దయా భవేత్సం దేహాః
తదవనోదనాథం తేష్వపిణత్వం విధీయతే || ౧౪ ||

త్రిభాః—ఋణో, షణ్, ష్, రావణో, అత్రపితే పక్షై దేశా బహూపాదా
నాథముక్తాః। ఋణాదిష్యేషుచ ఇకారాః ప్రాకృతా ఏవేతి విశ్లేయాః। , స్వయ
మాత్మణాముప।' అసంతుణ్ణేహి హను' , స్వయమాత్మణా జ్యోతిః।' అభిషణ్ణో
యస్మాత్। , నిషణ్ణాయ స్వాహా।' , దశమాసా నిషణ్ణా ఆనక।' పూష్ణ రగ్గం హ్య
అపామ్।' , పూష్ణ సయుజా।' , పూష్ణేప్రపథ్యాయ।' ఆయమైచరుమ్।' దధి
క్రావణ్ణః।' , అగ్రావణ్ణః।' ప్రాకృత శబ్దోయం పాణ్యాదిష్యేషు చక్షణో
పయన్తేషు ముఖ్యః। చతస్సృషు సగ్ంహితాసు ఇత్వసద్భావాత్। ఋణేత్వాదిభుతు
నముఖ్యః। కిన్త ప్రాప్త్యభావేపి ఇత్వ ప్రాపణాథః। తథాహి— ఋణాదా
పూర్వ ఇకారస్య స్పృశపరత్వాన్నిషేధః। ఉత్తరస్య తర్జయ ఋణేహి
తత్వాత్ స్తన్న గ్రహణయోస్తు , అలోపాత్' (13-15) ఇతి నిషేధః। గ్రహణ
సామర్థ్యా దేహత్వం సిద్ధతీతి చేత్। ఏనం స్వభావత్వమేవ గ్రహణస్యాపి మూలమితి
పరిహారః। కిన్త—అన్యాయే ఏతకమానశ్చకారోఽప్యేతేషు ఇత్వమముఖ్యమితి
ద్యోతయతి। ముఖ్యంచేచ్ఛతస్సృషు సంహితాసు విద్యేత। నచాత్ర విద్య తే। తథాహి—
, అభిషణ్ణ ఇత్థిభి—సన్నః।' , నిషణ్ణాయేతి ని-సన్నాయ' ఇత్యత్ర పద సంహితా
యామ్। పూషన్నయమన్నితి నకారాన్త శబ్దయోః , పూష్ణ రగ్గం హ్యై' , ఆయ
మైచరుమ్' ఇత్యాది సిద్ధరూపత్వాదత్ర ఋణసంహితాయామేతత్సహచర్యాత్
ఏక నూత్రసయోరపి ఋణషణ్ణయోర్ఋణ సంహితాయాఽఇత్వభావో మన్వన్యః॥ ప్రసిద్ధ
పద సమభి వ్యాహారేణ అప్రసిద్ధ పదార్థ సమర్థనం సర్వశాస్త్రవిదః సర్వే ఖలు
స్వీకుర్వతే। తస్మాదస్మ దుక్త ఏవ యుక్తః ప్రాకృత శబ్దార్థః || ౧౪ ||

 సనుషు మ్నోగ్ని యుష్మానీతోఽన్తోఽలోపాత్ స్పృశ
పరో వ్యవాయేషు శ స చ ల తవగీయేషు॥ ౧౫ ||

వైః—సుషుమ్నః అగ్ని యుష్మానీతః ఇత్యేతేషు నకారః
సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్యకారం నాశ్నుతే। , సుషుమ్నస్సూయ
రశ్మిః।' , ఇన్ద్రిగ్ని భావమ్।' , యుష్మానీతో అభయమ్।' అన్త
ఇతి ఫదాన్తో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్యత్వం నాహ్నతి—

‘గృహన్మే తపయత’ , అపానేన పితౄణాం’ , తెదేవా అబ్రువన్’ ।
 ‘వ్యానేన మనుష్యాణాం’ అలోపాదితి—అన్నంతస్య ప్రాతిపదికస్య
 భసంజావిషయే , అల్లోపోఽనః ।’ (6.4.134) ఇతి మూలశాస్త్ర
 విహితాదకారలోపాత్పరో నకారః సమాస పదస్థాన్నిమిత్యాణ్ణత్వం
 నాప్నోతి । అత్ర ‘ప్రతిదీష్మః ప్రతిదీవా’ ఇతి శాఖాంతరీయముదా
 హరణమ్ । ‘వృత్రఘ్నే’ , ‘వాత్రఘ్నుః’ ఇత్యాదితు నోదాహరణమ్ ।
 సమాస పదనిమిత్యాభావేన ప్రాప్త్యభావాత్ । నాపి నానాపదీయ
 నిమిత్తకరణత్వ విధాన మస్యాస్తీత్యుపపాదితమ్ । తస్యద్భావకల్పనా
 యామపి సప్తమ ఏవాధ్యాయే తత్ప్రతిపేధ్యమ్ । నచ తథోక్తం
 సూత్రకృతా । తస్మాన్నాయ మథోఽభిమతస్తస్య ॥ స్పృశః పర
 ఇతి—స్పృశాత్పువో నకారః సమాస పదస్థాన్నిమిత్యాణ్ణత్వం
 నాప్నోతి । ‘గ్రీవా అపి కృంతామి’ , ‘గ్రన్థింగ్రథ్నాతు’ , ‘అభీష్టకాం
 తృప్తన్తి’ , ‘తదేవావరుణై’ సఖనిభిఃన్నమ్ ।’ తథా శకార సకా
 రాభ్యాం చవగాదిభిశ్చ త్రిభివక్తౌః వ్యవాయే నకారః సమాస
 పదస్థాన్నిమిత్యాణ్ణత్వం నాప్నోతి । శ—, ‘రశనామాదత్తై’ । స—
 ‘రసేన తేజసా’ చవగః , ‘ఇన్ద్రాగ్నిరోచనాదివః’ , ‘సోమగ్ం
 రాజానమ్’ । టవగః—, ‘ఇష్టేన పక్వమ్’ । , అధిష్ఠాన మారమ్భ
 ణమ్ । తవగః—, జయత్యేవ తాం పుతనామ్ ।’ , అవితా రథా
 నామ్ ।’ , సఖనిభిఃన్నమ్’ ॥ ౧౫ ॥

త్రీతా :—సుఖమ్మః అగ్ని యుష్మానః , ఎలేషు నకారోణ్ణత్వం నాపద్యతే ,
 యథా—, ‘సుఖమ్మన్సర్వరిశ్మిః’ , ‘ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాంత్యా’ , యుష్మానో అఽ
 యమ్ । అంతః పదాన్తో నకారో ణ్ణత్వం నాపద్యతే । , పితౄణాం హవిషే ఆత్తివే ।
 ప్రమృణీహి శత్రూణామ్ ॥’ అలోపాద కారలోపాత్పరోపి నకారో ణ్ణత్వం నాపద్యతే ।
 యథా—, ‘వృత్రఘ్న ఇన్ద్రాయత్వా’ , ‘వృత్రఘ్నసోమః’ నవవ్రత నిమిత్త నిమిత్తి
 నోభిఃన్న పదస్థాన్వద్విషయా దృష్టాంతః । సత్యమ్ । సింహావలోకనన్యాయేన ప్రథమే

ప్రశ్నై సప్త మాధ్యాయ శేషోదాహరణ రూపేణ ఘటతే । తత్రచసమాస పదత్వ
 నిమిషానాన్తి । ఘ్న ఇత్యస్య హృ శబ్ద వికృతత్వాత్ , రషః పూర్వోవాపి ॥
 (7-11) ఇతి ప్రాప్తిః । 'స్పర్శపరశ్చ నకారోఽత్యం నాప్నోతి' । సంక్రందన్యో
 నిమిషః । అవిరుద్ధతాప్యమ్ । నఖనిభీన్నం । స్పర్శోత్తాప్రసిద్ధతక్షణ
 విషయో వివక్ష్యతే । అన్యథా . పూర్ణాసశ్చాత్ , ఇత్యాదౌ తత్వం నస్యాత్ ।
 , రఫాత్పరంచ' (14-4) ఇతిహి ప్రసిద్ధతక్షణం । తన్మూలంచపూర్ణాత్పత్ర ద్విత్వమ్ ।
 ప్రసిద్ధపదేనకిం ? నఖనిభీన్నమ్ ఇత్యాదౌవాపి కథంచిత్తక్షణ మూలత్వం సంకీర్తికింతల్ల
 త్తక్షణమితిచేత్ ? ద్విత్వీయ చతుర్థయో' (14-5) ఇత్యత్రసూత్రే ద్విజ్జనోత్తిరయోః,
 (14-5) ఇతిహి వోయుక్త్యన్తర మితిబ్రూమః । తస్యతక్షణం తత్రైవస్ఫుటికరిష్యతేమహ
 తాప్రబంధేన । స్పర్శః పరోయస్మాదసౌ స్పర్శపరః ॥ శ స చ ట తవగీయేషు వ్యవా
 యేషువ్యవధాయికేషు సత్పు నకారోఽత్యం నాపద్యతే । యథా— . రశనామాదత్తే ।
 . అగ్నై రసేన । . రోచన్తై రోచనాదివి । . సోమగ్ం రాజానం । ప్రక్షీడినః
 పయోధాః । పృతనా జయేమ । జనప్రసాదయ । . ఋకారకార' (13-5) అది
 ప్రాప్తేః ప్రశ్నేషోఽయం విహితః ॥ ౧౩ ॥

 సూత్రం :—పృక్తస్వరాత్పరో లో డం పౌష్కరసాదే;
 పౌష్కరసాదే ॥ ౧౬ ॥

వై :—పృక్తస్వరోనామ ఋకారః లృకారశ్చ । రేఫలకారసం
 పృక్తత్వాత్ । తస్మాత్పరో శకారః డకార మాప్నోతి పౌష్కర
 సాదేమతాత్ । 'మృడాతీదృశే' । తయానో రుద్రమృడయ ।
 పౌష్కరసాది గ్రహణం పూజార్థమ్ ॥ ౧౬ ॥

ఇత్యాచాయాగ్రగ్యగోపాలమిత్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్య

ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానై త్రయోదశోధ్యాయః ॥

త్రీభా :—పృక్తస్వరాత్ ఋకారాత్ పరో శకారో దుస్పృష్ట సంజ్ఞో డకార
 మాపద్యతే పౌష్కరసాదేమతే । యథా— . మృడాతీదృశే' । పృక్తస్వరాదితి
 కిమ్ ? . సశో ఛం ' ఇతి శాఖాన్తర । పౌష్కరసాదిగ్రహణం పూజార్థం నతు
 వికల్పార్థమ్ । మూర్ధసానతయా మస్పృష్ట డ శకారయోః సాదృశ్యమస్తీతి వ్యాక
 రణామసారీ సూత్ర పాశోయం । కథమనుసారిత్వ మితిచేత్ ? తథాహి— . సా
 శ్చేంద్రతమః' (1-1-60) సాన్తే ప్రాప్తమాణానాం వర్జానాం అన్తరతమస్సదృశ

తమ అదేశో, సతీతి ||

సూత్రస్య సాతాస్తరమపి వ్యాఖ్యాయతే—పుక్తస్వరాత్పరో లోపః పాష్కర సాదా? ఆత్రసమానపద ఇత్యస్యానువృత్తానం విజ్ఞేయమ్ | పాష్కరసాదాః కాఖనః సమానపదే పుక్తస్వరాద్వకారాత్పరో లకారో డకారమాపద్యతే | యథా—తెనో మృడయస్తు | పుక్తస్వరాదితి కిమ్! ఇలాప్తం వతి | సమానపదఇతి కిమ్! పితృలోకగంసోమేన | సహచరితత్వాచకస్య నిషిద్ధ ఇతరస్యాపి | పితృలోకకామస్య? ఇత్యస్య సమానపద త్వే సత్యపి నిషేధో వతి | ఇదమపి సాతాస్తరం బహ్యదృశమ్ ||౧౬||

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై స్రాతి శాఖ్యవివరణాత్రయోదశోఽధ్యాయః ||శ్రీ||

అథ చతుదశ శ్లో ధ్యాయః

 సూత్రం:—స్వరపూర్వం వ్యజ్ఞనం ద్వివర్ణం వ్యజ్ఞన పరమ్ ||౧||

వై:—స్వరేపూర్వే వ్యజ్ఞనైచపరే తస్మాద్యవర్తివ్యజ్ఞనమ్ ద్వివర్ణం రూపద్వయమశ్నుతే | అక్తగ్ంరిహణాః | అజ్ఞయసి | ఏకవ్రతాదేవాః | తావై దేహ్యోభవన్ | తథా అనుస్వారస్యతుపరసూత్రవిధేయత్వేన అవ్యవధాయకత్వ ముక్తమప్తమాధ్యాయే | తేనానుస్వారాత్పరస్య సంయోగాదెరనేన విధినా ద్విత్వం భవతి | ఇన్ద్రిగ్ంస్వరాజానమ్ | సంవత్సరేణాగ్ంస్వస్తిమ్ | అనుస్వారస్యతు పరసూత్ర విధేయస్యాపి సంయోగపరత్వే ద్విత్వమిష్యతే—

అనుస్వారోద్విరుచ్ఛేత సంయోగే పరతస్థితే |

ఇతి శితౌవచనాత్ | ఏకవ్యజ్ఞనపరస్యతు నభవతి | సూరిఘశగ్ంసః | ప్రత్యుష్టగ్ంరతుః ||౧||

ప్రతిభా:—స్వరపూర్ణం వ్యజ్జనం వ్యజ్జనపరం ద్వివిధమాపద్యతే | యథా అరు
 పుగ్రీధస్యైః పునర్ముఖ ఇతి కిమ్? తత్ ప్రవాతే | వ్యజ్జనపరం ఇతి కిమ్? అరుక్యమరు
 స్యైః ॥ ౧ ॥ 'వ్యజ్జన ఘటికిమ్? ప్రతిగముక్తిమ్? స్వరః పూర్వో యస్మాత్ తత్ స్వర
 పూర్ణమ్ | వ్యజ్జనమస్మాత్ పరం ఇతి వ్యజ్జనపరమ్ | ద్వయోర్భిన్నానామహో
 ద్వివిధమ్ ॥ ౧ ॥

 సూత్రం:—లవకారపూర్ణస్పృశశ్చ పౌష్కరసాదే ॥ ౨ ॥

వై:—చశబ్దస్పముచ్చయే | లవకారాభ్యాంపరస్పృశో ద్విత్వ
 మశ్చ తౌ చశబ్దాలవకారాచ | యద్ధిరణ్యతలైః ॥ ౧ ॥ 'తద్గుల్లులు' | 'అ
 నుల్బుణంవయతే' | 'యద్వత్ప్రీతికః' | 'దధిక్రావణ్యః' | 'రాయస్పృషదాన్
 నై' | లవకారపూర్ణ ఇతి కిమ్? శ్రూయతామ్—స్వరపూర్ణగ్రహణ
 ముత్తరాథే మిహానువతేత్ | తత్రయథాన్యాసే స్వరపూర్ణాభ్యాం
 లవాభ్యాం పరస్పృశ ఇతియోజనా | లవకారపూర్ణగ్రహణాభ్యావేతు
 స్వరపూర్ణాభ్యాం స్పృశ ఇతిస్యాత్ | తత్తుపౌష్కరసాదేపి నేప్యమ్ | తస్మాభూ
 దితి తదుచ్చతే | స్పృశ ఇతి కిమ్? విశల్ల్యో బాణవా | 'యవ్యాయై
 గవ్యాయై' | నేదంసూత్రమిప్యమ్ ॥ ౨ ॥

ప్రతిభా:—అపౌష్కరసాదేమతే లవకారపూర్ణో వికారపూర్ణో వాస్పృశో ద్వివి
 ధమాపద్యతే | యథా—'కల్పవృక్షహోతి' | 'విభూదాన్ నై' | స్వరపూర్ణత్వం ద్విత్వం
 చాన్యదిశతివకారః | స్పృశ ఇతి కిమ్? 'కల్యాణీరూపసమ్మదా' | 'వాయుమ్' | 'వి
 మ్మువ ఇతి కిమ్? 'మాశ్లాఞ్చకభిః' | 'తస్మాదేతదోనని' | 'లకారశ్చ వికారశ్చ లవ
 కారే' | 'తపూర్వో యస్మాత్' | 'తతోక్తిః' ॥ ౨ ॥

 సూత్రం:—స్పృశే ఏకేషామచార్యణామ్ ॥ ౩ ॥

వై:—ఏకేషామచార్యణాంమతే | లవకారాభ్యాంపరస్పృ
 శే ఏవద్విత్వమశ్చ తౌ సతు తౌ లకార వకారావపి | తాన్యేవోదాహర
 ణాని ॥ ౩ ॥

ప్రతిభా:—ఏకేషామచార్యణాం మతే | లవకారపూర్ణః స్పృశ ఏవద్వివిధః

స్వమాప్నోతి. అనేనానధారణేన. నూత్రాన్తరారమ్యశేనచ. పోష్యురసాదిమతే. అని
కారయ్యాచ్చ ద్విత్వమస్తీతిగమ్యతే. ఇదమేవనూత్రమిష్టం. సకలపూర్వనూత్రంబ్రూ
వోక్తా న్యేవో దాహరణాని || 3 ||

 సూత్రం:—రేఫాత్పరంచ || ౪ ||

వై:—చశబ్దేన స్వరపూర్వం వ్యజ్ఞనం ద్వివర్ణమిత్యేతాని ష
దాన్యన్వాదిశ్యన్తే. సస్పర్శః కుతః? పరమితిసపుంసకనిదేశాత్. అత్ర
రేఫపూర్వంచేతి బహువ్రీహినిదేశే కతవ్యే రేఫాత్పరమితి వ్యస్త
నిదేశశక్తియతే; అన్వాదేశలభ్య స్వరపూర్వశబ్దో రేఫవిశేషణం య
థాస్యాదితి. తదయమథః- స్వరపూర్వాదేఫాత్పరం వ్యజ్ఞనం ద్విత్వ
మశ్నుతే. సోఢోక్తం మూలశాస్త్రే- 'అచో రహభ్యాం ద్వే' [8-4-46]
ఇతి. తద్యథా- 'మక్కాయత్వా' 'ఏవగ్గనప్తుక్' 'అమ్మిణీమృ
ధుమస్తమాః' 'అధ్వయ్యుర్వాబుత్విజామ్' 'దాశ్యైవ' 'అమోవ
ష్ట్యాయచ' స్వరపూర్వాదితికిమ్? 'త్ర్యమ్భకం యజామహే' వ్యజ్ఞన
పరమితితు నాన్వాదిశ్యతే; అవసాన ద్విత్వప్రతిషేధసామర్థ్యాత్. త
త్రహ్యనేన సూత్రేణప్రాప్తిః || ౪ ||

ప్రభా:—రేఫాత్పరం వ్యజ్ఞనం ద్వివర్ణమాపద్యతే. యథా- ఆచ్యన్త్యక్రూ
మక్రీణాః, అక్రీణావ, అక్రీణా అమమ్మరః? స్వరపూర్వత్వద్విత్వద్వ్యా
అవర్ణకః సకారః. సమవ్యజ్ఞనపరత్వాకర్షకః కింసన్యాతే? నేత్రబ్రూమః. నియమా
భావాత్. తథాహి- 'అధన' (14-14) ఇత్యుత్తరత్రాధికౌచనిషేధః. అవసాన (14-15)
'అప్తాస్వరపరః' (14-16) ఇతి. ఏతన్నిషేధ ద్వయేన రేఫాత్పరస్య వ్యజ్ఞనస్య వ్యజ్ఞన
పరత్వే స్వరపరత్వే తదభావచద్విత్వమస్తీతి నిష్ఠియతే. కథం? అప్రసక్తప్రతిషేధాదు
సపత్నేః. స్వరపూర్వత్వాన్వాదేశేనకిం? 'త్ర్యమ్భకం' ఇత్యాదౌమాధూదితి. కిచ్చి. అ
చో రహభ్యాం ద్వే. (౮-౪-౪౬) ఇతిపాణియనూత్రేణాపి స్వరపూర్వత్వే సత్త్వే
ద్విత్వం విధీయతే. తస్యాయమథః- అచఽత్ర రాయా ర్శమాకారతాభ్యాముత్తరస్య
యరో ద్వివివరణా. త్రాపిస్వరపూర్వత్వం దృశ్యతే. కేచిదేవమూఢుః- స్వరపూర్వా
దిశబ్దప్రదేఫ పూర్వమితివాచ్యే రేఫాత్పరమితివాచ్యుక్త్యనంత మధోన రంసమథః

యతిః అహర్దేవానామ్ ఇత్యాదౌ పై కృతరేఫాదుర్న సస్యోత్ ద్విత్వమితి తదేతద
 ధ్యాయన విరుద్ధభద్రముధ్యాన్తే నియంతుమదామో వాచోయుక్త్యన్తరప్రయోజనమ్ - రేఫ
 పూర్వమిత్యుక్తే విరుద్ధవిగ్రహేణ సూత్రంసందిగంస్యాత్. రేఫాత్ పూర్వం రేఫపూర్వ
 మితిఃవతి ఏషవిగ్రహ ఇతిచేత్ అధ్యానూదిసూత్రేజైతత్ గతమ్. తతఃపానరుక్త్యమస్య
 సూత్రస్యాపద్యేత. నను పానరుక్త్యయాదేవి విరుద్ధవిగ్రహం నివారయమః! నేయం
 సరలాస్మృతిః! ప్రత్యేకనాదిపజ్ఞాస్య దూరాదస్పృశనంబరమ్ ఇతిన్యాయాత్ అత్ర
 విరుద్ధశక్త్యా-రేఫోపి నావకాశం లతామితి వాచో యుక్త్యన్తరేణ సూత్రమచా
 యాఃప్రోవాచ ||౪||

సూత్రం:—ద్వితీయ చతుర్థయోస్తు వ్యజ్ఞనోత్తరయోః
 పూర్వః ||౫||

వై:—తుశబ్దోద్విత్వం నివర్తయతి ద్వితీయచతుర్థయోస్తు వ్య
 జ్ఞనోత్తరత్వ నిమిత్తం ద్విత్యంసభవతి కిన్తు తస్మైవిషయే తస్మాత్తస్మా
 త్పూర్వో వణ ఆగమౌభవతి యథా- 'వ్యఖ్యచ్ఛహిషః' 'యదా
 పోలఘ్నియాః' 'పాశ్వతఆచ్ఛృతి' 'శిశవో సశుభ్రాః' 'నన్వయంద్వి
 తీయ చతుర్థయోః పూర్వ వణ ఆగమః కిం పురస్తాద్భవతి? అతో
 పరిష్టాత్? తదుచ్యతే పూర్వ ఇతితస్మై శబ్దద్వయ మిహోపాస్తమ్!
 తేనపూర్వ వణ ఆగమః తస్మాత్తస్మాత్పూర్వో భవతీతిచ సిగ్ధ్యతి
 ద్వితీయచతుర్థయో రితికిమ్? యోనిశ్శిక్యమ్' 'యాష్టై వాస్యైషా'!
 వ్యజ్ఞనోత్తరయోరితి ద్విత్యవిషయనిదేః కేన కిమ్? అద్ధాత్రాసజ్ఞాప
 యతి' అత్ర కేచిద్వాచకతే— వ్యజ్ఞనపరిమితి ప్రథమసూత్ర నిది
 ష్టనిమిత్తమత్ర వ్యజ్ఞనోత్తరయోరితి శబ్దాన్తరేణానువదన్ సూత్ర
 కారః అనయోరుభయోస్సూత్రయోః అవ్యాప్త్యాది దోషగ్రస్తతాం
 దశయతి తేన 'అత్వక్కాయ' 'నీచాదుచ్చా' 'అత్తాహవీగ్ంషి'
 ఇత్యాదౌ వ్యజ్ఞనపరత్వాభావేఽపి కకారాదీనాం ద్విత్యంసిద్ధంభవతి;
 అవ్యాప్తత్వాత్ప్రథమ సూత్రస్య తథా— 'స్మకగ్ంసగ్ంశాయ'

ఇత్యాదా అనుస్వారస్య దిత్వాభావశ్చసిద్ధో భవతి, అతివ్యాప్తత్వాత్ |
 ఏవమ్—, అక్ష్లిద్రా అజాయస్త' |, సమిద్ధో అజ్జ' ఇత్యాదా పూర్వా-
 గమశ్చసిద్ధో భవతి; అవ్యాప్తత్వాదస్యసూత్రస్య | సోయం శాస్త్ర-
 తాత్పర్యానవగతిమూలస్య పరిహారావతిభానస్య ప్రభావః యత్స-
 మానాథస్య శబ్దాంతరస్య ప్రయోగం వ్యాజీకృత్య సూత్రద్వయం దూ-
 వ్యతే | తథాహి - సహిసనూనాథః శబ్దాంతరయోగోఽథాంతరాయ-
 కల్పతే | తథాత్వై పర్యాయ శబ్దోత్పాదప్రసంగాత్ | తథా - , వణః
 కారోత్తరోవణాఖ్యా' (1-16) , హ్రస్వోవణోత్తరశ్రుయాణామ్' (1-20) ఇత్యాదిషు నకశ్చిద్విశేషో విద్యతే | ఏవంమూలశాస్త్రే , 'వా'
 , అభయథా' , అన్యతరస్యామ్' ఇతి గురుతర గురుతమ శబ్దప్రయోగోఽపి
 ఏకవ్యస్తనవరే అనుస్వారే అతిప్రసక్తస్తునాస్యైవ, తస్యపరసూత్రవిధేయ-
 త్వాత్ | సంయోగపరేతు ద్విత్వం శితౌవచనేనసాధితమ్ | శిక్షోక్త-
 విశేషస్యచగ్రాహ్యత్వం ద్వితీయాధ్యాయే , అరఃకణ్ఠశ్శిరో ముఖమ్' (2-3) ఇత్యురోగ్రహణ సామర్థ్యాన్విధమ్ | యదపరముక్తం - , అత్వ-
 క్కాయ' | , అక్ష్లిద్రా' ఇత్యాదా అవ్యాప్తిరితి, తత్రవదామః ఇహ
 ఖల్వప్రాప్త ప్రాపణాథమనన్దేహాథం చ ద్విత్వాది కార్యం విధి-
 యతే | యథా— , ఇషేత్వా' , పశూన్నాహి' , ఋతమస్మృతసదన-
 మసి' , అన్వహమాసా' ఇత్యేవమాదిషు ద్విత్వమప్రాప్తప్రాపణాథం
 పదావస్థాయామభావాత్ | , తీజస్వతీ' | , రయిమస్మై' | , అశ్మాభ-
 వతు' | , అన్యావో అన్యామవతు' ఇత్యాదావనన్దేహాథమ్ | ఏవం పూ-
 ర్వాగమశ్చ , అనుఖ్యాతారమ్' | , ఆఛ్యతి' | , అధ్యవోచత్' ఇత్యాదా
 నప్రాప్తప్రాపణాథః | , వ్యఖ్యన్మహిషస్సునః' | , అఘ్నియా' ఇత్యాదా
 వనన్దేహాథః | తస్మాత్ యత్ర పదావస్థాయాం అనన్దిగ్దద్విత్వం పూ-
 ర్వాగమశ్చదృశ్యతే— , అత్వక్కాయ' | , నీచాదుచ్చా' ఇత్యాదా
 , అక్ష్లిద్రా' , సమిద్ధా' ఇత్యాదాచ నతద్విషయం శాస్త్రప్రణయన

యత్నం. పరమపూయః కుర్వన్తి॥

వ్యక్తోక్తం చైతత్ పూర్వైశ్శాస్త్రతాత్పర్యవిద్భిః :-

కుశ్రచిత్స్వరయోమధ్యే ద్విత్వం లక్ష్యమనారతః।

పూర్వాగమస్థా తత్ర జ్ఞయో వణా విచక్షణైః॥ ఇతి॥

యేతు ఇదమేవ వచనమనయోస్సుత్రయోః అవ్యాప్తిబోధకం మన్యన్తే నమస్తేభ్యః। తదాహునీతివిదః :-

యస్యనాస్తి స్వయంప్రజ్ఞా శాస్త్రం తస్యకరోతికిమ్।

లోచనాభ్యాం విహీనస్య దవణాః కిం కరిష్యతి॥ ఇతి॥

క్వచిత్తావత్పద సంహితావశాదేవ ద్విత్వమనగమ్యతే యథా— 'రుక్మామః' 'త్రిష్టుగైష్ఠీ' 'తచ్ఛాదమః' 'తజ్జయానామ్' 'ఏతత్తై' 'అస్తభ్యాద్యామ్' 'అన్తివగ్నంస్తభాన' 'యాన్న నివపతి' 'దేవాసురాస్సంయతాః' ఇత్యాదా అతో నతత్రాప్యవ్యాప్తి రితి సవమనవద్యమ్॥ ౧౬॥

త్రిభాః—స్వర పూర్వయోవ్యజ్ఞనోరయోద్విత్తీయ చతుర్వయోస్తు పూర్వలగ్నాధాతి। యథా క్రమేణ ద్వితీయస్యప్రమః చతుర్వయోత్పతీయః। యథా—విక్రాయ చక్షుషా త్వమపితిష్ఠ' 'మేగ్భ్యా విద్యతోవాచః' ద్వితీయ చతుర్వయోరితికిమ్? 'అద్యమస్యాన్మమ్' 'వివిముఖయోరితికిమ్?' 'ఇట్ స్వయమ భిగూతాయనమః' 'సద్యాభ్యంశ్యే సవనె' 'వివిముఖయో రితికిమ్? 'అఖాయే సదనె' 'మేధాయ తేస్నాహ' 'షడమనూ త్రిణ ప్రసక్తం ద్విత్వం నివరతయతి తుశబ్దః' అన్యై త్వన్యథా మన్యన్తే పూర్వాగమస్య ద్విత్వం నివారయతీతి సైతత్సారమ్। 'సవిభా సఃగీయపర' (14-22) ఇత్యుత్తరత్ర నిషేధాదేవ తస్య నిర్భృతే।

అత్రకేచిదాహుః—వ్యజ్ఞనపరయోః ఇతివాచ్యే వాచో యుక్త్యనర్థమగ్రాంత రం నూచయతి। సంహితాసాంహిత సాధారణం పరనిమిత్తముక్తం। తత ఇహవ్యతర స్యాగమ నిమిత్త త్వే ప్రాప్తై సాంహిత పదానాం నిర్భృత్యాత్మ ద్రవణమేవ న్యాయ్య మితి కృత్వా వేక్యతవ్యజ్ఞనపర త్వే సతి సైతద్విధానం భాతి। యథా—'అన్యనాత్'

ఇత్యాది నాయంపక్షః! అన్యాయవ విరోధాత్ మూలమాత్రవిరోధాచ్చ! తథాహి—
 మూలమాత్రే స్మరపూర్వత్వే వ్యజ్ఞనమాత్రపరత్వేచ సతి విహితం దిత్వమాత్ర నిషిద్ధ్య
 తే! నతుత్రైవ్యజ్ఞనం విశేషితమ్ తదపవాదకత్వాదత్రాపి తద్విశేషవక్తుమయ్యుక్తః!
 శిక్షాదిపరీక్షణాదధ్యయనానురోధాచ్చ వాచోయ్యుక్త్యంతరాక్షిప్తాయోగిస్మాక్షిరక్షి
 యతే అపవాద్యాసవాదకయోరనయోనియేనా నాస్తి, కిమితి— స్మరపూర్వత్వే
 సతి వ్యజ్ఞన సరమేవ వ్యజ్ఞనం ద్విత్వం; జతే, ద్విత్వీయచతుర్థేతు వ్యజ్ఞనసరావేపి పూ
 ర్వాగమం; జతేఇతి! కిన్తు పాశ్చిమయాక్షిప్తాయేతేదం సూత్రద్వయం ప్రస్తుతమ్,
 కథం నియమాభావః? అన్యథాగితి మత చిత్ కాయోద్వయదశశానాత్! అత్రాహ
 విగ్ంషిః! అన్నపతే! ఇత్యాదౌ ద్విత్వం ప్రపచ్చచ్చద్యః! అద్ధి త్వందే ప్రయ
 తా! ఇత్యాదౌపూర్వాగమః! తాగ్ంహస్తే! ఇత్యత్రత్రస్తాపైసత్యామపి నేదం
 కాయోద్వయత ఇతి నియమాభావః! శిక్షాచైవంత్వీతి:—

స్వరాత్ పూర్వస్య వర్ణస్య క్వచిద్ద్విత్వం చకథ్యతే।
 నచవగ్ద్విత్వీయస్య నచతుర్థే కథజ్జనః॥

వాఖ్యాతంచ వచనమేతద్విద్వద్భిః :—

కుత్రచిత్స్వరయోమధ్యే ద్విత్వం లక్ష్యేనసారతః।
 పూర్వాగమస్తథా తత్ర జ్ఞేయో వర్ణవిచక్షణైః॥

ఏవంపూర్వమనియమం సూచయితుం వ్యజ్ఞనోత్తరయోరితి
 యుక్త్యంతర స్వీకారః! వ్యజ్ఞనముత్తరం యాభ్యాంతో వ్యజ్ఞనోత్తరా;
 తయోః ॥౧॥

 సూత్రం:—రేఫపూర్వ యోశ్చ నిత్యం ॥౬॥

వై:—చశబ్దేనపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే! నముచ్చయాథోవా!
 రేఫపూర్వ యోశ్చ ద్విత్వీయ చతుర్థయోద్విత్వంనభవతి! కిన్తు—
 నిత్యంపూర్వాగమోభవతి! యథా—, మూర్ఖాంతజ్ఞఘన్యామ్! ,
 అథ సధనాఘోభవతి! , అస్తరాధ్యం వషిష్ఠమ్! , అథాతస్థన! ,
 కేచిదస్మిన్విషయే ద్విత్వీయ చతుర్థయోద్విత్వం మన్యంతే! తస్మత్సని

రాకరణాథం నిత్యగ్రహణమ్ | అతపవపుథక్సత్రారంభశ్చ వేది
తవ్యః ||౬||

శ్రీ భా:—రేఫాత్పరం ౪ (14-4) ఇత్యస్యాపవాదక మేతత్ | ద్విచనేన
ద్వితీయ చతుర్థాగ్రహేతి సవిశేషణా | రేఫపూర్వ యోరవయోనిత్యం పూ
ర్వాగమోఽవతీ | అగమాన్వాదేశకః చకారః | యథా— 'తీర్థోఽపి' | 'అధ్యే
వాద్' | నిత్యమితికిమ్? స్వరపరత్వేపి ఽవత్వేతదితి | యథా— 'అతేతస్మాన్పామ్' |
'మూర్ఖాం తజ్జఘన్మామ్' | 'గో ఆగ్రామేవి' ||౬||

 సూత్రం:—లకారపూర్వేచ ||౭||

వై:—చశబ్దః పూర్వవత్ | ఏకవచనంతు ద్వితీయస్యాసంభ
వాత్ | పుథక్సత్రారణంచ తదసమ్భవఖ్యాపనాథమ్ | తదయమ
థః- లకారాత్పరే చతుర్థేచ ద్విత్వసంభవతీ | కిన్తునిత్యంపూర్వా
గమోభవతి | యథా— 'ప్రగల్భోఽస్యజాయతే' | 'నమో మధ్యమాయ
చాపగల్భాయచ' | అత్రాపిపరమత నిరాసాథా నిత్యగ్రహణాను
వృత్తిః ||౭||

శ్రీ భా:—చతుర్థాగ్రహయో రాకషేకః చకారః | చతుర్థేస్పృశే లకా
రపూర్వేసతి పూర్వాగమో భవతి | యథా— 'ప్రగల్భోఽస్య' | 'నగల్భోజాయ
తే' | 'నమో మధ్యమాయ చాపగల్భాయచ' | లకారః పూర్వః యస్మాత్సః
లకారపూర్వః ||౭||

 సూత్రం:—అపసగ్గేపాథ ఏషోఽత్యాతిధామ పరమ
భూతే పూర్వేషు ఛఖభుజేషుచ ||౮||

వై:—అపసగ్గేషు పాథఏష ఇత్యాదిషు చపూర్వేషు ఛకా
రేఖశబ్దే భుజశబ్దేచ పూర్వాగమో భవతి | అపసగ్గే:— 'ఆచ్ఛేత్తా'
'విచ్చిన్నయజ్ఞం' | పాథఏష:— 'ప్రియమస్మేతి పాథః' | 'ఏషచ్ఛగ్గః' |
పాథఇతికిమ్? ఋతుభివా ఏష ఛన్దోభిః' | అతి- 'అతిచ్ఛన్దస్మాత్తమయా' |

అతి—సవిశ్రాంతిచ్చస్తసాయ' ధామ—అగ్నయేధామచ్చదే' పరమ—పరమచ్చదోవరే' భూతే—యద్యాతేచ్చదాగ్ంసామాని' ఏతేషు చకారస్య ఖభుజయోరుపసగే పూవాయాశేషానమ ఆక్లిదతేచ ప్రక్లిదతేచ' భుజ—అయత్క్రయా పరిభుజ' జెతికిమ్? విభుచమే' ఏతత్పూర్వేష్వితి కిమ్? విశ్వజనస్యచాయా' చంద్రోభిరితి చంద్రభిః' చంద్రస్వతీ ఇతిచంద్రస్వతీ' చిన్తీ ఇతీచిన్తీ' సముద్రంచంద్రః' సఖాసఖభ్యోవరివః' ఛఖభుజేష్వితికిమ్? ఋజుమాఘారయతి' మూఽతిధాక్' విత్పతాం నిఖాతమ్' విభుచమే ప్రభుచమే' నన్విదంసూత్రం పదసంహితాధికారై వక్తుంయుక్తమ్' కుతః? పదసంహితావిషయత్వాత్' సత్యమ్' లాఘవాధంత్యహోచ్యతే తత్రచేత్స్వచిత్ చకారః క్వచిత్ కకారః క్వచిద్భకారః ఇత్యాగమత్రయం విధేయమితీశబ్దగౌరవం భవతి ఇహపూర్వాగమాధికారాల్లాఘవం సిద్ధ్యతి ॥౮॥

త్రీ భా—అపసగేపూర్వేషు పాథవిషయే అతి అతి ధామ పరమ భూత ఏవ మూర్తేషు చ సత్స్వ ఛ, ఖ, భుజ ఇత్యేతేషు పూర్వాగే మోఽపితి చకార అగమాన్వాదేశకః యథా—'అచ్చుణ్తి' నమఆక్లిదతేచ' అయత్క్రయా పరిబుజ' జెతికిమ్? విభుచమే ప్రభుచమే' యాచవిచ్చంద్రః' భీతికిమ్? నిఖాతం మనుష్యాణామ్' అధిఖాదతీ' ఉపసగేపూర్వ ఇతికిమ్? సచంద్రః' ఏతాన్యపసగేపూర్వాణి అన్యాన్యప్రయతే, అప్యేతిపాథః ఏషచ్ఛాగః' పాథఇతికిమ్? ఋజుభిర్వా ఏషచ్ఛంద్రోభిః' అతిచ్చస్తసముప' సవిశ్రాంతిచ్చస్తసాయ' ధామచ్చదిపి' పరమచ్చదోవరే' యద్ భూతేచ్చదాగ్ంసామాని ॥౯॥

 సూత్రం :—అఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమోఽభినిధాన స్పృశ్య పరాత్తస్య సస్థానః ॥ ౯ ॥

వై :—స్పృశ్యపరాదఘోషాదూష్మణః పరః తస్య స్పృశ్యస్య సమాన స్థానః ప్రథమః ఆగమో భవతి సఖిల్పభి నిధాన ఇత్యు

చ్యుతే । అభి నిధీయతే ప్రక్షిప్యత ఇత్యభి నిధానః । ప్రక్షిప్య మాణ
 తుల్యః కార్యాంతర విధానవిద్యమానవర్జవతీతి యావత్ । యథా—
 “అరుక్షయానః కృధి” । “ఏవశ్చన్దో నరివః” । “మారుణం
 పృశ్నిమాలభే” । “ఏషాప్రతిష్ఠా” । “కృష్ణోఽసి” । “గ్రీష్మోహేమన్తః” ।
 “అతి దివస్పాహి” । “అప్పుస్సాతి” । “శునం నః ఫాలాః” । “అఘోషా
 దితికిమ్” । “యన్ద్రహృతి” । “టీష్ణణ ఇతికిమ్” । “మిశ్రః క్షీరశ్రీః” । అభి
 నిధానత్వా శ్రయణాత్ । “ప్రథమ పరశ్చ స్థాక్షి స్థాక్షాయణయోః”
 (14--17) ఇత్యత్ర విద్యమానవద్భావాత్ ద్వితీయోత్తమ పరస్య
 టీష్ణణో ద్విత్యం నప్రతిషిధ్యతే—“ఏవశ్చన్దః” । “పృశ్నిమ్” । “ఏషా
 ప్రతిష్ఠా” । “కృష్ణోఽసి” । “గయస్సానః” । “నహస్మ” । స్పృశే పరాత్
 ఇతికిమ్ ? “శ్యామాకో భవతి” । “విన్ద్రీస్సామః ॥ ౯ ।

త్రైభాః—స్పృశేపరాదఘోషాదూష్ట్రణః పరః తస్య స్పృశేస్య సస్థానః
 సమానస్థానోఽభినిధానో భవతి । అభినిధీయత ఇతి అభినిధానః । ఆరోపణీయ ఇత్యర్థః ।
 వేదాంతర తస్యాభావాదత్రారోపణీయత్వమ్ । యథా—యః క్కామయేత” ।
 “అశ్వస్థుజ్జేమ్” । “గ్రీష్మస్థ మగ్ధ్యన్ద్రినే” । “అయస్థయం విచ్యుత” । “యః
 పాపస్థనా” । “అఘోషాదితికిమ్ ?” । “శరద్యపరాష్ణా” । “ఊష్ణణ ఇతికిమ్ ?” । “రుక్మము
 పదధాతి” । “స్పృశేపరాదితికిమ్ ?” । “ఇష్వాచైవతద్వక్షణచ” । “నూత్రమిదమేవేష్టమ్” । నతు
 పరద్యయమ్ ॥ ౯ ॥

 సూత్రం :—అఘోషే స్థాక్షైః । ౧౦ ॥

వై :—స్థాక్షైమత్తే అఘోషే స్పృశేపరః అఘోషా
 దూష్ట్రణః పరః ప్రథమోఽభినిధానో భవతి । నతు ఘోషావతి స్పృశే
 పరః । తస్మిన్ పక్షే ప్రథమ ద్వితీయయోః పరః ప్రథమాగమో
 నోత్తమే ॥ ౧౦ ॥

త్రైభాః—అఘోషవివి స్పృశేపరే సతి అఘోషాదూష్ట్రణః పరః ప్రథమా
 గమో భవతీతి స్థాక్షైః పక్షైః । యథా—“నిష్క్రేష్టతుల్యమ్” । “యః క్కామయేత” ।

పశ్చాత్ ప్రాచీమ్ । నిష్ఠాపామి । దోషావస్తాః । యః పాపస్థనా ।
అపాపత్రమ్ । అఘోషేతికిమ్ ? కూశ్లాత్ ॥ ౧౦ ॥

 సూత్రం :—ఉత్తమ పరాత్తు స్లాతాయణస్య ॥ ౧౧ ॥

వై :—స్లాతాయణస్యమతే అనంతరోక్తం నభవతీతి తు
శబ్దార్థః । కింతహిం, ఉత్తమపరాద ఘోషాదూష్కణః పరఃప్రథమో
భి నిధానః భవతీతి తద్విషయాయో భవతి । నేనం సూత్రద్వయ
మిష్టమ్ ॥ ౧౧ ॥

ప్రభా :—స్లాతాయణస్యతు పక్షే ఉత్తమపరాదఘోషాదూష్కణః పరః
ప్రథమాగమో భవతి । యథా—అక్షిట్లయా వ్యాఘారయతి । ‘అక్షాతి’ । ‘తీర్థే
స్తాతి’ ఉత్తమపరాదితికిమ్ ? ‘నిష్క్రిచ్యతి’ । ‘యఃకామయేత’ । ‘పశ్చాత్’ ।
తు శబ్దః స్లాతాః పక్షమపక్షీపతి । కచిదేవమూచుః—అఘోషత్వమూష్కణః తు
శబ్దోనివర్తయతీతి । తత్రాయం సూత్రార్థః—ఉత్తమ పరాత్ ఘోషవతః తీష్కణః
పరః ప్రథమాగమో భవతి । యథా—అహ్నంకేతుః । ‘శరద్యపరాహ్నే’ । ‘బ్రహ్మ
వాదినః’ । ‘ఘోషత ఇతికిమ్ ? ‘గ్రీష్మహేమస్తః’ । ‘అశ్లాచమే’ । ‘అయస్మ
యంవి’ ॥ ౧౧ ॥

 సూత్రం :—ప్రథమ తీష్కపరో ద్వితీయమ్ ॥ ౧౨ ॥

వై :—తీష్కాణిపరః ప్రథమో ద్వితీయమశ్నుతే । పదాంతశ్చ
పదాంతశ్చ । అన ఏవాయం వికారః ‘అథప్రథమః’ (౮-౧) ఇత్యశో
నోక్తః । యథా—‘ఋక్సా మయోశ్శిల్పే’ । ‘తత్త్వోడశీ’ । ‘విసృపో
విరస్ఫిన్నే’ । ‘అపోననామ’ । అత్ర ప్రథమానాం పూర్వసూత్ర
విహితే ద్విత్యేభాతే ద్వితీయపాపస్య ద్వితీయాదేశః । ‘సృజన
మానైః’ । ‘వట్టనమృత్యునై’ । ‘పితరంచ ప్రయన్తునః’ । ‘ఖిన్ద్రస్యో
ల్బమసి’ । ఇత్యాదౌ తు ద్విత్యాభావాత్ ద్వితీయ ఏవశ్రూయతే ।
తీష్క పర ఇతికిమ్ ? ‘వాక్త ఆప్యాయతామ్’ । ‘తమృగుద యచ్ఛత్’ ।
ప్రథమ ఇతికిమ్ ? ‘తాస్సగ్ంరోహణోఽసి’ ॥ ౧౨ ॥

తీర్థా:—తీర్థపరః ప్రథమః స్వశః స్వనీయం ద్వితీయ మాపద్యతే ।
 విరప్పిన్నుదాదాయః, తథోడకిః, ప్రత్యక్షానుమః, తత్సవతుః, ప్రథమ ఇతి
 కీమ్? తాస్యగం రోహః, తీర్థపర ఇతికిమ్? వాక్త, తీర్థపరో యస్మాదసా
 తీర్థపరః ॥ ౧౦ ॥

 సూత్రం :—బాడభీకారస్యాసస్థానపరః ॥ ౧౩ ॥

వై :—బాడభీకారస్యమతే అసమానస్థానె తీర్థాని పరతః
 ప్రథమో ద్వితీయ మశ్నుతే నతుసస్థానె పరతః, తేహాచ—, తస్యవి
 తునగరేణ్యమ్ ।' ఇత్యాదా ద్వితీయాదేశో నభవతి । నైతద్విష్టమ్ ।
 స్వమతేపి, తచ్చంయోః ।' అనుష్టుప్సార్దీ' ఇత్యాదా పదాంతస్య
 ద్వితీయాదేశో నభవతి । పూర్వసూత్ర విహితస్య ఛస్వస్య పూర్వ
 భావితయా పదాదేః శికారస్యానమ్భవాత్ ॥ ౧౩ ॥ దేవమన్త
 ద్విత్వస్యాపవాదతయా పూర్వాగమః, తత్సదృశః ప్రథమాగమః
 తత్ప్రతియోగి పరవర్ణాదేశశోచ్ఛిక్తః, ఇదానీం ప్రథమ కల్పికస్య ద్విత్వ
 స్య ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే॥—

తీర్థా:—బాడభీకారస్యమతే అత్తనోసస్థానోష్ఠపరః ప్రథమః స్వనీయం
 ద్వితీయమాపద్యతే । సమానం స్థానం యస్మాసౌ ససానః । న ససానః అససానః
 సుపరో యస్మాత్సః । తనోక్తః । యథా—, విసృపో విరప్పిన్క, తథోడకిః,
 అససాన ఇతికిమ్? తత్సవతుః, నేదం సూత్ర మిష్టమ్ ॥ ౧౩ ॥

 సూత్రం :—అథన ॥ ౧౪ ॥

వై :—ద్విత్వం నభవతి త్యేతదధిక్రమం వేద్యమ్ ॥ ౧౪ ॥

తీర్థా:—అథ ఇత్యయ మధికారః । ఉక్తస్య ద్విత్వవిధేయకాసమ్భవం
 నిషేధోద్ధిక్రియతే, ఇతి వేదిత్యమ్, ఇత ఉత్తరం యద్వత్త్వమః ॥ ౧౪ ॥

 సూత్రం :—అవసానె రవిసర్జనీయ జహ్వమూలీ.
 యో పథ్యానీయాః ॥ ౧౫ ॥

ప్రశ్న:—అవసానై నతఃమానాః రేఫాదయః ఇత్యన్వయోనోప
 పద్యతే । విసర్జనీయ వ్యతిరిక్తానాం తత్రా సమ్భవాత్ । విసర్జ
 నీయస్య చ తత్ర ద్విత్వ ప్రాప్త్యభావాత్ । తస్మాదవసానై విసర్జ
 మానస్య వ్యజ్ఞనస్య ద్విత్వం సభవతి । రేఫాదీనాం చతుర్ణాం సమత్ర
 ద్విత్వం సభవతీతి యోజనా । అవసానై—, టీక్ చమే ' , సాహ
 ఏషక్ ' , భూత్వాన్యమాత్ ' , రేఫాచ్ఛరంచ' (14-4) ఇతి
 ప్రాప్తిః । ర—, అర్థిమాఛతి ' , అచన్త్యక మకిణః' ।
 విసర్జనీయః—, అభయః క్షూభనతి ' , తాస్పృష్టః క్షుధమ్' ।
 జహ్వమూలీయః—, బాహుమాతా' : ఖాయన్తే' । యః కామయేత్' ।
 ఉపధ్మానీయః—, యః పాపనా' , శునంనః ఫాలాః' । అత్ర
 ' స్వరపూర్ణం న్యజ్ఞనమ్' (౧౪-౧) ఇతి ప్రాప్తిః । ' శిక్షావ్యాకరణ
 యోస్తు హకారస్యాపి సమత్ర ద్విత్వం నేష్టర । శిక్షాయాం
 తావత్—

‘నరేఫేవాహకారే వా ద్విభావో జాయతే క్వచిత్’ ఇతి ।
 వ్యాకరణే చ—, అచోరహభ్యాంద్వే' । ‘అనచిచ’ ఇతి । నైతదిష్టం
 సూత్రకృతః ‘స్వరపూర్ణం న్యజ్ఞనమ్’ (౧౪-౧) ఇత్యవిశేషేణ
 విధానాత్ । రవిసర్జనీయాభిన్నహ హకారస్యాపాతాచ్చ । తథా
 ‘రేఫ పరశ్చ హకారః’ (౧౪-౧౯) ఇతి పరమతే విశేషేణ నిషే
 ధోఽప్యన్యత్ర ద్విత్వం ప్రాప్తమేవ నిర్ణయతి । అశోఽస్మచ్చాఖాయాం
 హకారస్య ప్రాప్తౌ సత్యాం అప్రతిషిద్ధం ద్విత్వమివ్యతే । శిక్షా
 వ్యాకరణే తు శాఖాంతరేషు సావకాశే ఇన్యవిరోధః । నను అత్ర
 జహ్వమూలీయాది గ్రహణమనధికమ్ । కుతః ? ప్రథమ పరశ్చ
 ప్లాక్షీ ప్లాక్షాయణయోః’ (౧౪-౧౭) ఇత్యనేన సమత్ర ప్రతిషేధ
 సిద్ధేః । సమత్ర జహ్వమూలీయోపధ్మానీయయోః అభినిధాన పర

త్వాత్ । అథ స్లాక్షాయణమతే అఘోష స్పర్శ పరస్య అభినిధాన
పరత్వాభావాత్ అథావత్ । తన్న । ప్రతిషేధసూత్రే స్లాక్షీ స్లాక్షా
యణ గ్రహణస్య పూర్వాభావతయా తస్యస్వమత విషయత్వాత్ ।
అత్రోచ్యతే । ఉక్తోఽస్మాభిరవిద్యమానవద్భావోఽభినిధానస్య । తేన
ద్వితీయ పరత్వే తయోః ప్రతిషేధో నస్యాత్ అతస్తత్రాపి తయో
ద్విత్వాత్ భావాధామిహ గ్రహణమ్ ॥౧౫॥

త్రీభా :—పదావసానైః పరమానో వినిర్జయో జిహ్వమూలీ
య ఉపద్యాయశ్చ ఇత్యేతే : తాద్యత్వం నాపద్యతే । యథా—టీకా' , 'తపా
త్పరించ' ఇతిప్రాప్తిః । అవసాన విచనం విరామాభిప్రాయమ్ । తస్మాన్న సన్ధాన
నిషేధః । యథా—టీకా' చమే నూన్యతా' , 'నాత్విమాధాతి' , 'మనఃకో
త్యమే' , 'యఃక్యమయేత' , 'యఃపాప్సృనా' , 'స్వరపూర్ణమ్' (౧౪-౧)
ఇత్యనేనైషం ప్రాప్తిః । అవసాన ఇతి చతుర్థాణాం పృథగేవసూత్రం కేచిదాచుః ।
ఏకీకరణే దోషదశకనాత్ । కోఽసౌదోషః ! అవసానైః పరమానా రవినిర్జయ
దయ ఇత్యన్వయ సమాప్తవనం , అపగ్రహ ఆశీర్వాసునిః' (౧౫-౧౦) ఇతివిద్యచేత్ ।
నైషదోషః । రవినిర్జయదీనాం పదావసానైః ద్విత్య ప్రాప్తిరూర్థాత్సృతా
ఇత్యనేయమత్ర శంకా । కించ పృథక్కరణే సతి అవసానైః కిం వా భవతీతి సాక్షాత్
యా విచన మనర్థకంస్యాత్ । ఏకీకరణే సతి తు రవినిర్జయ ఇతి నిర్ణాసాహ
చయోదపసానైః పరమానో వినిర్జయ ఇతి చ లభ్యతే । తస్మాదేకీకరణమేవ రమ
ణీయమ్ ॥ ౧౫ ॥

 సూత్రం :—టీమ్నా స్వరపరః ॥౧౬॥

వై :—టీమ్నా స్వరే పరతో ద్విత్యం నాశ్నుతే । శ ష స హ
విషయా ఏతే నిషేధాః । శ--దశకపూర్ణామాసా' । ష--వషక
వృద్ధమ్' । స--బర్హం నహ్యతి' । హ--బహిరారాసదే' । వాయు
హింజ్కతా' । స్వరపర ఇతికిమ్ ? , దాశ్యకం యజ్ఞమ్' । , అగ్ని
హ్యోస్య' । , వమ్యోయచ' । , మృదంబస్వేభిః' ॥౧౬॥

ప్రభా:—స్వరపర తీహ్నా ద్విత్వం నా పద్యతే । స్వరఃపరో యస్మాదసా
 స్వరపరః । యథా—దశశ్రుణామహంసాః । బహుశ్రీః । బహుసహస్రతీః ।
 బహిషాః । రేఫాత్ పరంచ' (౧౮-౨) ఇతిపాప్తి । తీహ్నోక్తిం? ఏభిరో
 అక్షైః? స్వరపర ఇతికిం? పాశ్చాత్ । విష్వయోక్తిః । మృదం బహ్వశ్శీః ।
 అగ్నిహ్వయస్య' ॥౧౬॥

 సూత్రం :—ప్రథమ పరశ్చ స్థాగ్ని స్థాతౌయణ
 యో: || ౧౭ ||

మై:—చ శబ్ద తీహ్మణ మన్వాదిశతి । సఖలు ప్రథమ పరతో
 ద్విత్వం నాశ్నుతె । ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణయోమతాత్ । యథా--
 'ఏనావిశ్పతినా' । 'భువో సృగ్ శౌచ్యైతన్' । 'ఇష్టదేవతాః' ।
 'అయుష్షా అగ్నే' । 'దివస్కమ్భునిః' । మావస్తేనసః' । 'బృహస్పతి
 సుతస్య' । ప్రథమ పర ఇతికిమ్ ? 'ఏవశ్చందః' । 'కృష్ణార్జసి' । 'వాయ
 వస్థస్' । 'బ్రహ్మదేవాః' । అత్రాభినిధానస్యా విద్యమానవద్భా
 వాత్ 'ఏవశ్చందః' । ఇత్యాదీని ప్రతుద్దాహరణాని । ఏవమభి నిధాన
 న్యవహిత పరనిమిత్తత్వాత్ పృథక్సూత్రకరణమ్ । ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణ
 గ్రహణంపూజాథమ్ ॥ ౧౭ ॥

ప్రభా:—పాక్షి పాక్షి యణయోపతే ప్రథమపర తీహగ్నిత్వం నాపద్యతే ।
చకార తీహ్మణమన్వాదిశతి । యథా—, సుశ్చంద్రానస్త్రే । అష్టై కృత్వః । ప్రథమ
పర ఇంతే ? తస్మాదేం విచుషా । ప్రథమఃపరో యస్మాదసౌ ప్రథమపరః । చకా
రోఽత్ర యద్యచ్ఛాస్త్రమృత్రాకర్షకః, తథాపి శ ష స హేష్టైః సమృద్ధిత్వయః ।
అన్యథా, అనసానెరవిసజ్జనయ (౧౮—౧౯) ఇతి సూత్రే జిహ్వమాలీయో
పధాగ్నియయోగ్రహణం యోగమ్ । అనేనైః సమధనిద్వైః ॥౧౭॥

 సూత్రం :—టీష్ఠాఽఘోషో హరీతస్య ॥౧౮॥

పై :—హరితస్యమతే అఘోష తీక్ష్ణద్విత్వం నాశ్నుతే ।
, ఏవశ్చన్దుః' । , ఏతేవైదేవాశ్చాః' । , హవిష్మతీరిమాః' । , సోన

సోస్యనమ్ ? అఘోష ఇతికిమ్ ? , సంసహ్యేసుకృతా య కమ్ ? ॥ ౧౮ ॥

ప్రభా :—హరితస్యేతు అఘోష తీష్ణ ద్విత్వం నాపద్యతే । , షోష్ణ మనుష్యేణాం ? , పుష్కలి ప్రజయాపశుభిః । , నాస్యాపరూపమ్ ? అఘోష ఇతికిమ్ ? , మహ్యమిమం ? , తీష్ణగ్రహణం పూనూత్రానపేక్షాథం । అత్రయ న్యూషత గ్రహణంనక్రియేత ; తీష్ణేత్యేతత్ స్వరపరత్వేన ప్రథమ పరత్వేన చ సమ్మద్యతే । అస్మాదీహాపి తత్సమ్మద్యత్వేన అఘోషత్వ విశేషణంస్యాత్ । అతస్తస్మిన్ పృత్యర్థమాప్తే గ్రహణం కృతమ్ । అతః సవాన్త తీష్ణాత్ర నిషేధ భాక్ ॥ ౧౮ ॥

సూత్రం :—రేఫపరశ్చహకారః ॥ ౧౯ ॥

వై :—చ శబ్దేనహరితస్యేత్యన్వాదిశ్యతే । సస్యమతే రేఫచరో హకారో ద్విత్వం నాశ్నుతే । , అహరితమసి హవిధానమ్ ? , రేఫ పర ఇతికిమ్ ? , జుహ్వోహ్యగ్నిస్తా ॥ ౧౯ ॥

ప్రభా :—పూనూత్రానపేక్షాథం ఇత్యుక్తే ఘోషాపత్త్యో నిత్యం ద్విత్వే ప్రాప్తే నిశిసప్టిదాసం రేఫపరో హకారశ్చకారాకృష్టహరితమతే ద్విత్వం నా పద్యతే । యథా—మమహ్రి అప్రాయః ? , రేఫపర ఇతికిమ్ ? , జుహ్వోహ్యగ్నిః ? , హకార ఇతికిం ? , శుక్రం తే అన్యత్ ? , రేఫః పూయస్మాదసారేఫపరః ॥ ౧౯ ॥

సూత్రం :—టచగళ్య తనగళ్యపరః ॥ ౨౦ ॥

వై :—చ శబ్దః పూర్వనత్ । టచగళ్యః తనగళ్య పరతోద్విత్వం నాశ్నుతేహరితస్యమతాత్ । , నవత్తైవిహ్లా ? , , వట్టసమ్మద్యన్తే ? , , విడ్డవిణమ్ ? , తనగళ్యపర ఇతికిం ? , తుయన్వాత్పుమే ? , శ్లిరో భవవిడ్వజ్ఞః ॥ ౨౦ ॥

ప్రభా :—చకారో హరితాన్వాదేశకః । టచగళ్య సగళ్య పరోవద్యత్వమా పద్యతే । యథా—నవత్తైవిహ్లా ? , విడ్డవిణమ్ ? , తనగళ్య పరోవత్తైస్మాదసా తనగళ్యపరః । టచగళ్య ఇతికిం ? , వాత్తే ? , తత్తే ? ఏవముర ఇతికిం ? , షట్కపా లమ్ ? , విడ్డే వమరుతః ॥ ౨౦ ॥

 సూత్రం :—లతవర్గాయవ కారపరా ॥౨౦॥

వై :—లతవర్గా యథాక్రమం యవకారయోః పరతోద్విత్వం నాశ్నువాతే హారీతస్యమతే। ల- సినీవాలై చరుమ్'। తవగః- ఇషెత్వా'। స్వాదీంతా'। మధ్వాయజ్ఞం'। అన్వహమాసః'। యవ కార పర ఇతికిమ్? ఖల్వాశ్చమే'। అత్యన్యానగామ్' ॥౨౦॥

త్రిభా :—హారీతస్మాన్నిధ్యాల్లస్యతే। తస్మతే లతవర్గా నఖలు యవకార పరా ద్విత్వమాప్నుతః। యథా :— లకారః- కల్యాణీ'। బైల్వోయుపః'। తవగో పిః- కన్యేన తున్నా'। ఇషెత్వా'। యవకార పరా యాభ్యాంత తథోక్తా' ॥౨౦॥

 సూత్రం :—పరశ్చ ॥౨౧॥

వై :—చ శబ్దేన వకారోఽన్వాదిశ్యతే। తస్మాత్పరో వణోఽద్విత్వం నాశ్నుతే హారీతస్యమతే। ఓపిష్ఠదావ్ నై'। టీష్ఠాఽఘోషః' (౧౪-౧౮) ఇత్యాది సూత్రపఞ్చక మనిష్టమ్ ॥౨౧॥

త్రిభా :—చకారో హారీతా కషకః। పర ఇత్యేకవచనేన వకారోగృహ్యతే। పూర్వ సూత్రస్థ నిమిత్తయోః యః పరః, సోపి నద్విత్వమాపద్యతే, హారీతమతే। యథా— విభూదావ్ నై'। గ్రావణ్ణః'। ఎకార ఇతికిమ్? కల్పాజుహోతి'। స్పృశక ఏవై కేషం' (౧౪-౩) ఇత్యత్రావధారణ నిరాకరణాయ మారమ్భః। అథవా ద్విత్వేకృతే పరోద్వితీయ పయోయో ద్విత్వ విధివాన్తి। అనన్తప్రస జ్ఞాత్'। నను సవణా సవగీయపరః' (౧౪-౨౩) ఇతి పరనూత్రేణాపి పునర్ద్విత్వ నిషేధః। పౌనరుక్త్యమావహతి। మతభేదాన్నైషదోష ఇతిబ్రూమః। హారీత మతమేతత్, టీష్ఠాఽఘోషో హారీతస్య' (౧౪-౧౮) ఇత్యాదిసూత్రపఞ్చకమనిష్టమ్ ॥౨౧॥

ఇదానీం స్వమతమాహ—

 సూత్రం :—సవణా సవగీయపరః ॥౨౨॥

వై :—సవణాశ్చ సవగీయశ్చ సవణా సవగీయా తౌ పరా యస్మాత్స తథోక్తః। సమానజాతీయం వణా వ్యక్త్యన్తరం

సవణామ్! యథా— కకారస్య కకారః, సకారస్య సకారః ఇతి
సమానై వగై భవః సవగీయః! సవణై సవగీయై చ పరతః వణో-
ద్విత్వం నాశ్నుతే! సవణాః— 'రుక్మామః'! 'అనామయచ్చమే'
'తత్తైరుక్మః'! 'అనుష్టుప్రాణానామ్'! 'మయ్యేవసతా'! 'ఇమమ్మైవరుణ'
'దేవాసురాస్సంయతైః'! సవగీయః- 'ప్రచ్ఛచ్ఛన్దః' 'కణ్ణాయేత'!
'అణ్ణమజాయత'! 'యజ్కామయేత'! 'శబ్దమే'! 'తన్తై దుశ్చతైః'!
'మద్ధి మద్ధిశోచిషా'! 'అమ్మైఅమ్బాలి'! 'యజ్జానేషు'! 'పరివృద్ధి
హరసా'! అత్ర) అసన్దేహాధాం శితౌ వచనమ్! యథా—

అనునాసిక పూర్వస్తు కకారో మధ్య ఆగమః!

గకారశ్చ తకారేచ ధకారై చ యథాకృమమ్ || ఇతి ||

అత్ర) మధ్య పదమధ్య ఇత్యధాః || ౨౩ ||

తిభాః— సవణాపరః సవగీయపరశ్చ ద్విత్వం నా పద్యతే! సవణాత్వం
నామ సారూప్యముచ్యతే, నతుల్కస్థానకరణతా మాత్రమ్! సవగీయః సమానగణ-
సమృద్ధి యథా— అత్వక్రాయః, అత్తాహవీగంషి, విప్పకాతే, సంయతైః!
'యల్లోహితమ్'! 'త్వంవాతైః'! సవణాపరాణ్యమాదీని సవగీయ సరాణ్యపి
వదామః— అక్రౌ న్యక్రౌ, పాప్రాజ్జముస, కాణ్డాత్ కాణ్డాత్, తంతై
దుశ్చతైః, అంశస్స, అనునాసిక పూర్వస్తు..... యథాకృమమ్! ఇతివచనాది
దమప్రదాహరణమ్! పాక్షాః యజ్జః పాక్షాః, తాన్ బ్రూయాన్యజ్జన్యమితి!
ఏవమృత ఇతికిమ్? వాజ్ఞ అసన్, షణ్మసః, విదధాని మన్మహే, దాహ్మూః
పామ్బున్ || ౨౩ ||

 సూత్రం :— నానుత్తమతైత్తమపరః || ౨౪ ||

వై :— అసన్తరోక్తస్యప్రతిషేధస్యాయం ప్రతిషేధః! అత్తమ
వ్యతిరిక్తీవణా అత్తమై పరతో ద్విత్వ ప్రతిషేధం నాశ్నుతే; కిన్తు
ద్విత్వమేవాశ్నుతే, యాచైవాసన్, ఇద్దాయరాజై, ప్రత్యగం

సధస్థమ్' | గృన్ధింగ్రధాతు' | అద్దోదత్త' | 'దధా22తనక్తి' | 'ఏతం
వై పర ఆత్మారః' | 'యః పాపహ' || ౨౪ ||

తిభా :—నకారో2యం ప్రతిప్రసవాధః | అత్తమపరో2నుత్తమో ద్విత్వం
నాపద్యత ఇతి | యథా—'యాచ్ఛా' | 'యజ్జ' 'యజ్జ' 'నః' | 'అట్ట' 'రః' | 'సప్రతీత్స
ఎత్' | 'సాహస్రమ్' | అనుత్తమ ఇతికిమ్? 'తమ్మాదేవాః' | అత్తమః పరో2యాస్మాద
సాప్రతమపరః | 'సవిణససగీ' 'పరః' (౧౪—౨౩) ఇతి పాప్తా నియ
మారమ్భః || ౨౪ ||

 సూత్రం :—అన్త కేషామాచార్యాణామ్ || ౨౫ ||

వై :—పక్రృతే ద్విత్వ ప్రతిషేధ ఏకేషాం మతం అధిక్రియతే |
తత్పాప్తాంశ సద్భావాత్ || ౨౫ ||

తిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః | ఏకేషాం మతమధిక్రియత ఇత్యేతద్వేది
తన్యం ఇత అత్తరం యద్వత్సమః || ౨౫ ||

 సూత్రం :—లకారో హ శ వకారప రః || ౨౬ ||

వై :—హకారే శకారే వకారే చ పరతః లకారో ద్విత్వం
నాశ్నుతే | హ—'ఆదిత్యాం మల్తాం' | 'శతనల్ శం విరోహ' | 'ఏతేన
శిక్షోక్తం లకారాధా రూపత్వం నిరస్తం వేదితవ్యం | వ—'జైల్వో
యావో భవతి స్వరిత పరతు వకారే పరతో ద్విత్వమిష్యతే—

లకారస్య వకారేణ సంయోగే స్వరితో యది |

తదా సంయుక్త ఏవస్యాత్ అసంయుక్తస్తతో2న్యథా ||

ఇతి శిక్షావచనాత్ | ఏతత్పుర ఇతికిమ్? 'విశల్వో బాణ
వాగ్' అతః |

తిభా :—ఏకేషాం మతే హ శ వకార పర లకారో ద్విత్వం నాపద్యతే |
'మల్తా' 'అలభస్త' | 'శతనల్ శం విరోహ' | 'తతో' 'విల్వః' | 'ఏవమ్మర ఇతికిమ్? 'శల్ల' 'మాషీ' |

కల్ల్యాణీ', హకార శకారశ్చ వకారశ్చ హ శ వకారాః తెపర యస్మాత్సః, తథో
క్తః, అత్ర హ శపర కాయమిష్టం ; నతు ఏకారపరః, నాపిపరసూత్రమిష్టం ||౨౬||

 సూత్రం :—స్పృశేత్ స్పృశేత్ పరః ||౨౭||

వై :—స్పృశేత్ పరతః స్పృశో ద్విత్వం నాశ్నుతే, తస్యైత్వక్చ
మే' నవిష్టజ్జిజయా', తజ్జయానాం జయత్వం' యజ్జియా యజ్జి
యానామ్', పిష్టాన్ప్రియచ్ఛతి.

పరస్పరేణ సంయోగస్పృశానాంతు భవేద్యది

తత్సూత్రస్య శ్రుతిర్నాస్తి పాహుస్తేషామిదం మతం||

ఆచార్యస్తు సవణే సవగేయ పరస్యైవ ద్విత్వాభావ
మిచ్ఛతి తేనతస్యైవ శ్రుత్యభావోఽపి పరిగృహ్యతే నాన్యస్య ||౨౮||

త్రిభా :—ఏకేషామతే స్పృశేత్ పరః స్పృశో నద్విత్వమాపద్యతే, యథా—
వాగ్దేహి, అపామజ్ఞానమ్, ఆర్ణేరః, సప్రత్నవత్, యమప్రవాసః, స్పృశేః
పరో యస్మాదసౌ స్పృశేత్ పరః ||౨౯||

 సూత్రం :—పదాంతశ్చ వ్యజ్ఞనపరః ప్రాకృతః ||౩౦||

వై :—చ శబ్దేన స్పృశోఽన్వాదిశ్యతే, అస్పృశేత్ పరాధోఽ
యమారమ్భః ; స్పృశేత్ పరస్య పూర్వేణప్రతిషేధసిద్ధేః, తదయమథః
పదాంతో యస్పృశోఽస్పృశేత్ వ్యజ్ఞన పరతః ప్రాకృతో వతేతే
పదావస్థా సిద్ధాద్రూపాన్నప్రచ్యవతే, నద్విత్వం నాశ్నుతే, అవా
జ్యజ్ఞః', ప్రత్యజ్ఞోతారమ్', వృషణ్యతీమన్వాహ', ఆదిత్యాన్యాచి
షామహే', విశ్వస్మిన్ప్రాప్తే', యస్మిన్వాయుః', అపాస్మిన్ ఛో
యత్యమాణే', ఆశూన్ హువే', అత్ర నకారే య వ హ పర ప్రతిషేధ
ఇష్టః ; అన్యత్రనేష్టః', తథాచశితౌ—

నకారాంతం పదం పూర్వమన్త స్థానుపరాను చ|

సకారాంతస్థయోమః ధ్యే తత్రవణః మసంయుతమ్॥

రేఘపూర్వో నకారోయః పదాంతోయత్ర దృశ్యతే॥

విశేషం తత్రజానీయాత్ ద్విత్వమిత్యభిధీయతే॥

సకారాంతం పదం పూర్వం వకారాదృపరేయది॥

విశేషం తత్రజానీయాద్ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే ॥ ఇతి॥

వకారే ఋకార పరతః ప్రతిషేధో నిషేధ్యతే, అస్మాన్
వృణక్తు విశ్వతః, 'వాజన్వపా' తదపుచ్చ్యతే శిక్షాయామ్—

సంయుక్తా నవకారా చేద్వకారః పరతోయది॥

సంయుక్తత్వంతుజానీయాత్ నోభయోవ్యక్తిరిష్యతే॥ ఇతి॥

అత్ర అసంయుతత్వోక్త్యా ద్విత్వా భావపప్రాప్యతే॥ ద్విత్వా
భావేహ్య సంయుతతా భవతి॥ అతపన 'రేఘపూర్వః' ఇత్యసంయుత్యవ
వాదతయా ద్విత్వస్మరణ ముపపన్నతే॥ పదాంత ఇతికిం? 'అర్కేణవై'।
వృజ్ఞానపర ఇతికిమ్? 'యుజ్జేసి'। 'ధన్వన్నిన ప్రపాలసి'। ప్రాకృత
ఇతికిమ్? 'త్రిష్టుగాభ్యా'। నన్వత్ర జకార ణకారయోరుదాహరణ
మయుక్తమ్ తయోరస్పృశః వృజ్ఞానపరత్వే వికారాభావాదితి కేచిత్॥
తత్రహి విరుద్ధోహేతుః॥ యదపుచ్చ్యతే యః కేమచిదస్పృశః వృజ్ఞా
నేషు పరతః విక్రియతే సవవాత్రగ్రాహ్యః ఇతి తత్రేద ముచ్చ్యతే॥ వికా
రిణోఽపి గ్రహణే ప్రాకృతత్వ విరోధః॥ అథ అవికార్యేవ గృహ్యతే;
కిమన్యత్ర వికారేణ? తస్మాన్నకారమాత్రే ప్రతిషేధ వ్యవస్థా
పనం ప్రతి సమ్యగుపాయానవగమాదేష క్లేశ ఆశ్రిత ఇత్యాస్తా
మేతత్ ॥ ౨౮॥

త్రిభాః—వృజ్ఞానపర ఇతి స్పృశఃవ్యతిరిక్త వృజ్ఞానపర ఇత్యర్థః॥ అన్యథా
స్పృశానా మపిగ్రహణే పూర్వసూత్రేపి స్పృశపర ఇత్యుక్తత్వాత్ పానరుక్త్యం

స్యాత్. ననునిమిత్తి విశేషాన్నిమిత్త విశేషోఽప్యస్తి. పదానత్వం ప్రాకత్యత్వం చ నిమిత్తినో విశేషః। నిమిత్తస్యతు సమన్వయజ్ఞనాత్మ కత్వమితీచేత్. తథాపి స్పృశభాగ నిమిత్త విశేషస్య వైయథ్యాత్మమ్. స్పృశపర ఇత్యత్ర సామాన్యేన నిమిత్త విశేషస్యాపి గతత్వాత్. తస్మాద్దస్తస్థాదయ ఏవాత్రవ్యజ్ఞన శబ్దేనోచ్యంతే. చకారః సాని స్పృశా కర్షకః పారిశేష్యాన్నకారస్యాను కర్షకః! తథాహి— అన్తస్థాది వ్యజ్ఞన పరత్వే సత్యస్య స్పృశానామవికృతానాం పదాన్తై నితినాన్తి। 'సప్రమాటో' ఇత్యత్రాస్తీతిచేత్, మైబమ్. 'ననగ్ంసామితీరాపరః' (౧౩-౪) ఇత్యత్రవైయథ్యాత్మత్. ఇతిశబ్దో మకారస్య ద్విత్వసద్భావం బోధయతీ త్యథ్యయనానురోధాదుపపాదితమ్। తస్మాన్నైషనిషేధ విషయః। నాపి. 'బ్రహ్మణ్యంతః'। 'స్యత్ రశ్మిభిః' ఇత్యాది విషయః। కుతః? ఇహప్రాకృత ఇతి విశేషణం వికృతసద్భావం కల్పయతి। ఆన్యథా స్వస్య వైయథ్యాత్మత్. తచ్చవికృతత్వం యకారస్య జ కారస్య అన్తస్థాదిపరత్వే సతి క్వచి దపి పదాన్తై నదృశ్యతే। తస్మాత్ ప్రాకృత ఇతిప్రయోగ సాఫల్యాయ నకారస్యై వానుకర్షణం యుక్తమితి పారిశేష్యం। కిచ్చ, మాహిషేయేఽపి నకారస్యైవాను కర్షణం సిద్ధివత్ప్రాత్యోక్తమ్। తత్త్రైవం నూత్రయోజనా— ఏకేహం మతే. పదాన్తః ప్రాకృతో నకారో అన్తస్థాది వ్యజ్ఞనపరో ద్విత్వం నాపద్యతే। యథా— 'జనాన్ యాతయతి'। 'ఓమనృతీతే'। 'ఏతాన్ హోమాన్'। పదాన్త ఇతికిమ్? 'అన్యా యన్తి'। అన్తస్థాది వ్యజ్ఞనపర ఇతికిమ్? 'తాన్ కల్పయతి'। 'ఇమాన్ ధద్రాన్'। ప్రాకృత ఇతికిమ్? 'తాన్ రక్షయన్తి'। 'వైష్ణవాన్ రక్షోహణః'। నను కథమత్ర వికృతత్వమ్?

రఘాట్టవర్ణాత్ పూర్వశ్చ తవిగాచ్చ పరశ్చనః।

తః గా సాన ఇత్యాము రతత్సానోఽన్య అచ్యతే॥

ఇతివచనాదస్తి సాన భేద కృతం వికృతత్వమితిబ్రూమః। శిక్షాచైవం విత్వశ్చ-

రేఫ పూర్వో నకారోయః పదాన్తోయత్రదృశ్యతే।

విశేషం తత్రజానియాత్ ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే॥ ఇతి॥

వ్యజ్ఞనమస్మాత్ పరమితి వ్యజ్ఞన పరః। ప్రకృతిరితి స్వభావః, తత్సమ్బంధ ప్రాకృతః ॥౨౦॥

 సూత్రం:—అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్ ॥౨౧॥

వై:—అదాత్త త్వాదయ స్వరాణాం గుణాః। కుతః? 'అచ్చై రుదాత్తః' (౧-౩౮) ఇత్యాదిషు పుల్లిజ్జ నిర్దేశసామర్థ్యతయా స్వర

శబ్దాను వత్=నాత్ | మూలశాస్త్రైచ 'అచశ్చ' (1-2-28,29) ఇత్యధి
 కృత్య 'అచ్చైరుదాత్తః' ఇత్యాది తల్లక్షణం స్మయ=తే | స్వరవిధౌ
 వ్యజ్జన మవిద్యమానవత్' ఇతిచ | వ్యజ్జనేషు చోదాశ్చ త్వాద్యుప
 లమ్భస్తు స్వరసన్నిధానో పాధి కృతః | యథా భూతలాదిషు ఘటోప
 లమ్భః ప్రదీపాది సన్నిధాన కృతః | అజ్గసంహితాతు తత్తత్స్వరగుణ
 వ్యాప్త సీమా విభాగాధాతయా అన్యథోపపద్యమానానాం వ్యజ్జ
 నానా ముదాత్తాది గుణయోగం స్వాభావికం కల్పయితుమక్షమా |
 తస్మాదయం స్వరవిధి రక్షరా సాధారణ ధర్మసమ్బద్ధిత్యాశ్చ ద్విశిష్టా
 క్షర నిమిత్త విషయత్వాచ్చ అక్షరసంహితా విధిరితి మన్యామహే |
 అదాత్తముదాత్తవతి' (౧౦-౧౦) ఇత్యాదిస్తు స్వరవిధిః పదసంహితోప
 జీవిత్యా త్పదసంహితా నాక్షరసంహితా భవతు మహాతి | అత
 ఏవ తత టీధ్వమ్ 'అథవణానామ్' (౧౩-౧౩) ఇత్యధికారః కృత ఇతి
 వేదితవ్యమ్ | అదాత్తగుణ త్వరాత్పరోఽనుదాత్తగుణః స్వరిత గుణ
 మాదేశమశ్నుతే | యథా—'అనమీవా అయత్నాః' 'ప్రజగముక్థమ్'
 సను 'ప్రజగముక్థమ్' ఇత్యాదౌ స్వాభావిక స్వరితః | నైతదేవమ్ | నిత్య
 ఏవ స్వాభావిక స్వరితః అన్యేనై మిత్తి కాః | యథా—'అనమీవా అయ
 త్నాః' ఇత్యత్ర పూర్వ అదాత్తో నిమిత్తం స్వరితస్య | ఏవం 'ప్రజగ
 ముక్థమ్' ఇత్యత్రాపి | అనుదాత్తస్తు ప్రకృత్యా యథా—'పితృణాం సద
 సమసి' ఇత్యాదిషు సకారః ప్రకృతిః తస్య ఋకారాది నిమిత్తకం ఇత్వ
 మితివిధితపవాన గమ్యతే | ఏవమిహాపి వణాసంహితాధికారే విధానాత్
 సమాన పదస్థాదపి అదాత్తాత్పరస్వరితః' ప్రకృత్యాఽనుదాత్తః | తస్య
 పూర్వోదాశ్చ నిమిత్తకం స్వరితత్వమితి వేదితవ్యమ్ | తదుక్తం మూల
 శాస్త్రై 'అనుదాత్తం పదమేకవజ్జం' (౬-౧-౧౩౭) ఇతి | అన్య
 థోఽస్మాభి 'స్వర సమ్మది' వివృతః;

నీచం ప్రకృత్యా సకలముదాత్తా దన్యదక్షరమ్|

సోదాత్తై నిరుదాత్తై తు పదేయత్స్వరితాశ్తథా ||ఇతి||

అదాత్తా దితికిమ్ ? ,తదతిగ్రాహ్య అభవన్' ||౨౯||

త్రిభా :—ప్రతిహత పాదవృత్తైర్లో వ్యజ్జన విషయమేతత్ | అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే | యథా— 'స ఇధానః', 'అథాబ్రవీత్', 'ప్రజగముక్తమ్', 'వణవిభాగావసాయా మనుదాత్తై స్వ సత్వేష పునస్తత్సంహితాయా మే తల్లక్షణాత్ స్వరితత్వం 'ప్రజగమ్' ఇత్యాదౌ విజ్ఞేయమ్ ||౨౯||

 సూత్రం :—వ్యజ్జనాంతహితోఽపి ||30||

వై :—అపి శబ్దేన పూర్వసూత్ర పదాన్యన్వాదిత్యనై | ఏకేన ద్వాభ్యాం బహుభిర్వా వ్యజ్జనైర్వ్యవహితోఽప్య దాత్తాత్పరోఽనుదాత్త స్వరిత మశ్నుతే | 'అవధూతగ్ం రక్షః', 'రుక్మామః', 'ఇమే త్వా', 'కృష్ణోఽసి', 'విష్ణుస్థితః', 'నాస్మాదాప్రసం భ్రగంశతే', 'నాస్యద్వియం వీయం వృజ్జే', 'అథాబ్రవీత్' | ఇత్యాదౌ వేకాదేశః ప్రథమం భవతీత్యుక్తమ్ ||30||

త్రిభా :—వ్యజ్జనాంతహితోఽప్య దాత్తాత్ పరోఽనుదాత్తః స్వరిత మాపద్యతే | యథా— 'తదగ్నే ఆన్యః', 'యస్తాహ్వాదా' ఇత్యాది | అంతహితోఽన్యవిహిత ఇత్యర్థః ||30||

 సూత్రం :—నోదాత్త స్వరిత పరః ||31||

వై :—అదాత్తశ్చ స్వరితశ్చేతి ద్వంద్వః | తయోః పరతః అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః అనంతహితో వ్యజ్జనాంతహితోఽపి స్వరితం నాశ్నుతే | 'ధ్రువా అస్మిన్', 'సజగ్ధేన రుద్రాన్', 'యచ్ఛాచ్చదైయ దయే', 'తాస్సప్రాః క్షుధం న్యాయన్ సవతం సవరాత్రమ పశ్యత్ తమాహరత్యే నాయజత' | అదాత్తస్వరిత పర ఇతికిమ్ ? ,సూన్నీయమవ', 'అన్తతా ఆహుతీ', 'పౌణమాసీం చోక్త్యంచ', 'అనంతరస్య భవతి

విధివాణా ప్రతిపే.ధో'వా' ఇతిన్యాయాత్ । తేప్ర నిత్య ప్రశ్నిష్టా భినిహితానామయం ప్రతిపే.ధో'నభవతి, అన్నాద్యమేవాభ్యుపాసతే' । తస్యనాశ్యంకామమ్' । మాసూత్తిష్ట' । లోకేఽస్మిన్ గోష్ఠేఽస్మిన్' ॥30॥

ప్రభా :— అదాత్త పరః స్వరితపరౌ వా అదాత్తాత్ప రోఽమదాత్తః స్వరితం నాపద్యతే । యథా— స ఇమం లోకం । తస్మాత్త అద్యాః । కేణా మన్యమానః । తస్మైస్సృద్ధమ్' । అదాత్త శ్చ స్వరితశ్చోదాత్త స్వరితౌ తాపరా యస్మాత్స్య, తథోక్తః ॥30॥

కా సూత్రం :—నాగ్ని వేశ్యాయనస్య ॥31॥

వై :—అగ్ని వేశ్యాయనస్యమతే అనన్తరా ద్విహిత ప్రతిహత పాదవృత్తితైరో వ్యజ్ఞనాత్మోఽపి స్వరితో సప్రతిపిద్యతే । యథా— నాస్మై భాగ్యవ్యంజనయతి' । ద్రాప అర్థసస్పతే' । పాదవృత్తస్య నాస్త్వదాహరణమ్ ॥31॥

ప్రభా :— పూర్వ సూత్రస్య ప్రతిప్రసవాథో'కం 2యం వ'కారః అదాత్తాత్పరౌఽమదాత్తః అగ్ని వేశ్యాయనస్యమతే అదాత్త పరః స్వరితపరౌ వా స్వరితం నాపద్యత ఇతి । పూర్వోక్తాన్యో దాహరణాని ॥31॥

కా సూత్రం :—సవో నేత్యేక సవో నేత్యేక ॥32॥

వై :—స కేవలమనన్తరా ద్విహితస్యైవ స్వరితస్య ప్రతిపే.ధః 'నోదాత్తస్వరితపరః' (౧౪-3౧) ఇతి, కిన్తు సవ-పవస్వరితః తేప్రప్రాది రపి ఏవంసతి సభవతీతి ఏకేషాం మతం । తథా వాజసనేయనస్సమామనన్తి- 'బాహుశధ్యూః ధ్వః ధన్వా' । సగంశితం వీయం బలం' ఇత్యాది । తత్త్రైవో దాహరణం ద్రష్టవ్యమ్ । నతు వాజసనేయ కే సవ-స్వరితాఽభావోఽస్మిన్ సూత్రే కథ్యత ఇతి యుక్తం । పక్తుం తత్తోద్ధిదాత్త సమ శేషస్య స్వరితస్య ప్రసిద్ధత్యాత్ । నైదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥32॥

ఇత్యాచాయః గాగ్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితేనై దికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యాన చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

[త్రిభా :—నకవల ముదాత్త త్పరః కిన్తు సః ఏవ సప్తవిధ స్వ్వరితో నాస్తి
త్యేక శాఖినో మన్యనైః తథాహి—వాజసనేయ బ్రాహ్మణే ద్వావేప స్వరావుదాత్త
శ్చానుదాత్తశ్చ॥ నేదంనూత్త్రద్వయ మిష్టం ॥33॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణ చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

అథ ప ఇచ్చ ద శోఽధ్యాయః

అథ ప ఇచ్చదశాధ్యాయేఽనునాసికాస్వ్వరా విధీయన్తే॥ ప్రసక్తా
దనుస్వారాది॥

[అనుత్ర] సూత్రం :—నకారస్య రెఫోష్మయకారభావాల్లుపై చ
మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికః ॥౧॥

వై :—రెఫోష్మయకారభావాదితి భావశబ్దః ప్రత్యేక మఖి
సమ్బధ్యతే॥ నకారస్య రెఫభావా దూష్మభావాద్యకారభావాచ్చ
పూర్వస్వరోఽనునాసికోభవతి॥ లుపైచెతి చ శబ్దేన యకారభావోఽన్వా
దిశ్యతే॥ యకారభావే నకారస్య లుపై పూర్వస్వరోఽనునాసికోభవతి॥
మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికో భవతి॥ 'అనితిపరో గ్రహాఖ్య'
(9-20) ఇత్యాదినా నకారస్య రెఫ యకారభావావుక్తా॥ 'నకారశ్చ
కారంచపరః' (5-20) 'తర్హాగస్తస్మిన్' (6-14) ఇత్యాష్మభావః॥
'లుప్యేతే త్వవణః పూర్వా యవకారా' (10-19) ఇతి యలోపః॥
'అథ మకారలోపః' (13-1) ఇతి మలోపః॥ రెఫభావాత్—'యేవా
వనస్పతీహరను'॥ టీష్మభావాత్—'శుక్లాగశ్చ కృష్ణాగశ్చ'॥ 'శతతర్హాగస్తస్మ
హన్తి'॥ యకారభావాత్—'న్యమిత్రాగపతాత్తిగ్మహతే'॥ నకా

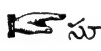
రస్థానీయో యకారైలుపై— 'న్యమిత్రాగటపతాత్' 'మలోపాత్' -
'ప్రత్యుష్టహరక్షః' నౌం సూత్ర మిష్టమ్॥౧॥

త్రీభా :—నకారస్య రేఫభావాత్ టీష్ఠభావాత్ యకార భావాచ్చకారా
కృష్ట యకార లుపైసతి మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽను నాసికో భవతి, సానునాసికో
భవతి త్యథాః॥ యథా— రేఫభావాత్— 'అగ్నిగ్ంరఘ్నుషదః' యథాటీష్ఠభావాత్—
'కిణాగ్ంశ్చ కణాగ్ంశ్చ' 'త్రీగ్ంస్తౌచాన్' యకార భావాద్యకార లుపై
యథా— 'మహగ్ం ఇద్దః' మకార లో పాద్యథా— 'ప్రశ్నుష్టగ్ంరక్షః' 'సగ్ంశితం
మెబ్రహ్మ' ఇత్యాది మకారస్యలోపా మలోపః, తస్మాత్ ॥౧॥

 సూత్రం :—నైకేమామ్ ॥౨॥

వై :—ఏకేమాం మతె యథోక్తేషు పూర్వస్వరేషానునాసిక్య
గుణో నభవతి ॥౨॥

త్రీభా :—ఏకేమాం మతె పూర్వసూత్రోక్తేషు నాను నాసిక్యం భవతి, అక్తా
స్యేవోదాహరణాని ఇదమేవేష్టం నతు పూర్వమ్ ॥౨॥

 సూత్రం :—తతస్త్వనుస్వారిః ॥౩॥

వై :—తతః తస్మాత్స్వరాత్పర మనుస్వారస్త్వగమో భవతి॥
'యేవా వనస్పతీహరను' శుక్లాగ్శ్చ కృష్ణాగ్శ్చ' 'శతతర్హాగస్తృహహన్తి'॥
'న్యమిత్రాగటపతాత్' 'ప్రత్యుష్టహరక్షః' స్వమతస్యాయ ముపన్యాసః॥
తత్త్రైకేమా మిత్యుక్తిరవిరుద్ధా ; అనునాసికవాదిభ్యోఽన్యత్వాత్ స్వే
షాం॥ స్వమతేఽపి యకారశ్రవణస్యానిషత్వా త్తల్లోపపక్షువోదాహృతా
ఇత్యనసన్ధేయమ్ ॥౩॥

త్రీభా :—తత ఇతి సర్వనామ్నా పరామృష్టాత్ పూర్వస్వరాత్ పరోఽను
స్వారాగమో భవతి॥ యథా— 'సత్రీగ్ం రేకాదశాగ్ంఇహ' పరామృష్ట స్వరస్యాను
నాసికం గుణం తు శబ్దానివతఃయతి॥ తస్మాదను నాసిక ప్రతిషేధపక్ష ఏవాయమను
స్వారాగమః స్వాత్ ॥౩॥

 సూత్రం :—సాదిషు వైకపద తీష్ఠపరః ॥౪॥

వై :—‘సశోహపాశ’ (16-2) ఇత్యాదిషు అస్త్రరాధ్యాయభావిషు గోహణేషు యశబ్దః సఖిలు సమానపదస్థేతీష్ఠానిపరతః పరమనుస్వారముప గచ్ఛతి అననోత్తరాధ్యాయవర్తినాం విధీనాం నియమః క్రియతే ఊష్ఠపర ఏన శబ్దః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సమానపదస్థఏన ఊష్ఠాని పరే ఇతి తేన ‘గజసనాభ్యోనగసోభిః’ (౧౬-౧౯) ఇత్యాదాననూష్ఠ పరస్యానస్వారాగమో న భవతి యథా- ‘పాహిసోమమ్’ ‘దివి హి సూర్యమ్’ ఇతినానాపదస్థైర్విభాష్యతీ పరతః న భవతి ॥౪॥

ప్రభా :—అగమాన్యదేశకః చకారః । సాదిష్వేకపద అఖంబిత తీష్ఠ పరో2ను స్వారాగమో యథా- ‘శోగం సామద ఇమ్’ । ‘సాదిష్వీకిమ్’ ! ‘తా సాంత్రీణిశు’ ఏక పద ఇతీకిమ్ ! ‘తంమానగం దృజమ్’ అఖిల్ల విశేషణేన కిమ్ ! ‘ప్రపా హసోమ్నై’ తీష్ఠపర ఇతీకిమ్ ! ‘మాయామాయినామ్’ ॥౪॥

 సూత్రం :—అస్తవికారాత్పుర్యః ॥౫॥

వై :—అస్తవికారానిత్యూష్ఠ విశేషాన్ । పదాంతవర్తస్య వికారభూతాదూష్టణః పూర్వశబ్దః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి యథా- ‘బహిస్తై అస్తు బాలిశి’ ‘హిపుజిగ’ (16-13) ఇతి ప్రాప్తిః ॥౫॥

ప్రభా :—సఖిలు పదాంత వికారాన్ పూర్వస్థిన్నను స్వారాగమో యథా- ‘బహిస్తై అస్తు’ । ‘హిపుజిగ’ (౧౬-౧౩) ఇతి ప్రాప్తిః । అస్తవికారాది తీకిమ్ ! ‘మహిగం చీద్వికం పాదమ్’ । అస్తస్థవికారః అస్తవికారః లిస్మాత్ ॥౫॥

 సూత్రం :—అప్రగ్రహస్సమానాక్షరాణ్యను నాసికాన్యకేపామ్ ॥౬॥

వై :—అప్రగ్రహే ఇతి ప్రగ్రహవ్యతిరిక్తానాం తత్సద్వశానామేవ గ్రహణమ్ ; యథా- అబ్రాహ్మణ ఇతి త్సత్ప్రియాదేః తదయ

మర్థ:- పగ్గహవ్యతిరిక్తాని పదాంతభూతాని సమానాక్షరాణ్యను
నాసికాని భవంతి ఇత్యేకమాం మతమ్ | యథా- తస్యత్రతాతా భవంతి |
'యశో' మయి దధతీ ప్రాణాన్' | 'మధు మధునాభియోధి' | అప్రగహ
ఇతి కిమ్ ? 'ద్వై ధనూ భామి' | సమానాక్షరాణీతి కిమ్ ? నియుద్భిర్వా
యవిష్టయ దురోణే' | ౬ ||

ప్రాభా:- యాని సమానాక్షరాణి అప్రగహసంజ్ఞాని తాని ఏకమామతే
సంస్కృత్య నాసికాని | యథా- 'మలాయస్తి వసుమతీ' | అప్రగహఇతి కిమ్ ? 'సా
ఇతి' తనూ ఇతి | సమానాక్షరాణీతి కిమ్ ? 'సా ఏవై పితస్య' | పగ్గహక్షర
శబ్దయో నిఁ భుత విభక్తియా హస్తరాన్వయో భుటతే | అప్రగహః అప్రగహః || ౬ ||

సూత్రం:- పదం చ పుత్రా శాంఖాయన కాణ్డమాయనయోః || ౭ ||

వై:- చ శబ్దేన సమానాక్షరాణ్యనునాసికానీత్యన్వాదిశ్యంతే |
ఇహాతు పదమిత్యేకవచన శ్రవణాదేకవచనాంతయా విపరిణామః | తద
యమర్థ:- పుత్రం సమానాక్షరం పదాంతభూతం పదం పదానధాయాం
అనునాసికం భవతి, శాంఖాయనస్య కాణ్డమాయనస్య చ మతాత్ |
సహితి సంహితాధికారస్యాపవాదః | యథా- 'చినత్తిసా' | 'చినత్తి' |
ఇతి | 'సహస్రాం ౩' | 'జహవానీ ౩' | 'అన్వితి' | 'ఏతీ ౩' | 'పదమితి' కిమ్ ?
సంహితాయాం మాభూత్ | 'సానచినత్తి ౩ ఇతి' | 'జహవానీ ౩ మా' |
'అన్వేతి ౩ సహస్రమీ' | 'సహస్రాం ౩' ఇతి | పుత్రమితి కిమ్ ? 'తస్య
తా' తాభవంతి తస్యసఖా' | నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ || ౭ ||

ప్రాభా:- యత్ పుత్రమే పదం తచ్చ పదకాలే శాఖాయన కాణ్డమాయన
సయోమతే అనునాసికం భవతి | యథా- 'త్వీ ౩ ఇత్యుచిత' | 'అస్తుపీ ౩ ఇత్య
'బూతామ్' | 'పదమితి' కిమ్ ? సంహితాయాం మాభూత్ | చశబ్దః పూర్వసూత్రోక్త
విధేయసముచ్చయం కరోతి | అపర త్యాహుః- పుత్రేకస్వరం పదమితి అన్యస్మా
భూత్ | 'నచినత్తి ౩ ఇతి' | 'నచిత్యా ౩ ఇతి' | నేదం సూత్రద్వయమిష్టం || ౭ ||

సూత్రం :—అకారస్తు సహితాయామపి ॥౮॥

వై :—తు శబ్దః పరమతం వ్యావర్తయతి। అపిశబ్దస్సముచ్చయే।
తేనైదం స్వమత మితి సిద్ధమ్। అకారః పదాంతః పుతః సంహితాయా
మనునాసికో భవతి। అపిశబ్దాత్పదవిభాగేఽపి 'సుశ్లోకాం ర సుమగ్ధ
లాం ర'। 'అపహూతాం ర'॥ యశో మమాం ర'॥ సుశ్లోక సుమగ్ధల
అపహూతేత్యామన్వితైకవచనాంతానాం అకారాంత ప్రాతిపదికానాం
పుతాంతానామేతాని రూపాణి। 'శాచీ ౩౯ యశో మమ' ఇత్యస్మచ్ఛబ్ద
షష్ఠ్యేక వచనాంతస్యామన్వితాత్పరస్య పూర్వాగ్గత్యస్మరణాత్ 'ఆ
మన్వితస్యచ' ఇతి పదద్వయస్యైకవద్యూతస్యాద్యుదాత్తస్య సత ఆమ
న్వితలక్షణ ఏవ పుతాదేశః। తస్మాదేషాం పుతానామకారః ప్రకృతిః।
'సుశ్లోకాం ర ఇతి సు-శ్లోకాం ర'। 'సుమగ్ధలాం ర ఇతి సు-మగ్ధలాం ర'।
'అపహూతాం ర ఇత్యుప-హూతాం ర'। 'యశః- మమాం ర'। అకార
ఇతి కిమ్ ? 'చినత్తి ౩ ఇతి'। 'అగ్నా ౩ ఇతి'। పదాంత ఇతి కిమ్ ? 'బ్రహ్మ ౩న్'
పుత ఇతి కిమ్ ? 'నహస్మై పురాగ్నిః' ॥౮॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాదను నాసిక పుతౌ గృహ్యేతే। తు శబ్దః ప్రాకృతా
చాయా మత నివర్తకః। అతఏవ సంహితాయామసంహితాయాంచ అకారః
పదాంతః పుతోఽనునాసికో భవతి। యద్యప్యకార ఇతి సామాన్యేనోక్తః। తథాపి
'అన్యాదేవోన్వయస్య' (౧-౫౮) ఇతి విచనాత్ 'అపిశబ్దాదను నాసిక ధర్మతయా నిమి
త్తినం పదాంతమేవాకార మన్వాదిశతి। యథా- 'సుశ్లోకాం ర సుమగ్ధలాం ర'। 'అప
హూతాం ర'। 'యశోమమారగ్'। 'యద్ధృరగ్ మ' ఇత్యన్యస్యాం శాఖాయాం। అపి
శబ్దః కిమర్థః ? 'సత్యరాజా ౩౬'। 'అగ్నా ౩ ఇత్యాహ'। 'విచిత్రసోమా ౩ నవిచిత్యా ౩
ఇతి'। శాఖాయాన కాణ్డమాయనయోరప్యయం విధికారపుతై సమృతః ॥౮॥

సూత్రం :—సర్వమేకయమం పూర్వేషాం సర్వమేక
యమం పూర్వేషామ్ ॥౯॥

వై:—యమశబ్దోఽక్షరగుణభూత అదాత్తాదిస్వరే వర్తతే।
సర్వమక్షరజాతం ఏకస్వరమ్' ఏకశ్రుతిస్వరేణ ప్రయోక్తవ్యమితి పూ-
ర్వేషాం మతమ్। పూర్వే వై యాకరణాః। ఏతచ్ఛ్రుత్రస్య మూలభూతం
వ్యాకరణం కృతవన్తోహితే। అథ పూర్వే విద్వాంస ఇతి విద్వదపేక్షం
ప్రార్థమ్యం తెషామ్। ప్రథమేహి వై యాకరణా ఇతి ప్రసిద్ధేః। తేహి
వేదాధ్యయనే ఐకశ్రుత్యం వికల్పయన్తి, విభాషా ఛందసి' ఇతి। నతు
పూర్వశబ్దేన యజ్ఞకాటచ్యుతైః; తద్వ్యవచేశా ప్రసిద్ధేః। నచ తె సర్వం
వేదమేకశ్రుత్యా ప్రయజ్ఞతే। అపితు అపాంశు ప్రయోగన్యూజ్ఞసా
మవ్యతిరిక్తమేవ। నచ తత్తత్త్వమేకశ్రుత్యం యజ్ఞకానామేవాభిమానం
కిన్తు సర్వేషామాచార్యాణామ్। అతఏవ వ్యాకరణే స్మర్యతే, 'యజ్ఞ-
కర్మణ్యజపన్యూజ్ఞసామసు' ఇతి। తస్మాద్యథోక్త ఏవ యుక్తస్సూ-
తార్థః। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి వైదికాధరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యే వ్యాఖ్యానే పల్లవ శో ౭ ధ్యాయః॥

త్రీభా:—సర్వం మేక జాత మేకయమం ఏకశ్రుతీ, పూర్వేషాం మతం।
యమో నామస్వరః అదాత్తి ఇత్యర్థః। పూర్వే నామయాజ్ఞకాః॥ తేషాం యజ్ఞ-
కర్మాణి సర్వ మేకశ్రుతీ, ఏవేతి అన్యే మన్యన్తే, పూర్వే నామకేచిచ్ఛాఖ్యనః, తేషాం
సర్వమేకశ్రుతీ, అథాపర కథయన్తి—సర్వమేకస్వర మనునాసికం ఛందోతి; సమా-
నాక్షర మాత్రాపెక్షామధిక్షేప్తమ్। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్యే వివరణే పంచదశో ౭ ధ్యాయః

అథ షోడశో ౭ ధ్యాయః

సూత్రం:—అథ సకారపరాః ॥౧॥

వై:—అస్మిన్నధ్యాయే పదమధ్యవర్తిభ్యః ఊష్మభ్యః పూర్వే
అనుస్వారా విధీయన్తే' జకారానునాసికాదినన్దేహనివృత్త్యర్థం అను-

స్వారత్వనిశ్చితే జకారః పూర్వస్వరానునాసిక్యంచ స. భవతీతి గమ్యతే తత్తైవముక్తం పూర్వాభ్యామే సాదీషుచైకపద తీష్ణ పర' (15-4) ఇతి తతాదితః కమాంచిత్యకార ఏవ పరతోఽనుస్వారా గమ ఇతి నియమాద్గోఽయమధికారః ॥౧॥

ప్రభా:—ఇథ ఇత్యయమధికారః ఇతః ఉత్తర గ్రహణవిశేషః స కారపరా ఇత్యేతదధ కృతం వేదితవ్యమ్ స కారః పరో య్యేస్యై సకార పరాః ॥౧॥

సూత్రం:—సృ, శో, హ, పా, శ ఇత్యేతే శబ్దాః పదాదీభూతాః

వై:—సృ, శో, హ, పా, శ ఇత్యేతే శబ్దాః పదాదీభూతాః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి స్వరే పదాదౌ పరతః ప్ర-విద్రవనయేత్ శో- శోగసామోదః పా- హాగసశ్చుచివత్ హాగసైరివ పా- హాగసురే ప్రస్కద్యపాగసూన శ- అభిశగసెయ్యరపుతా అపాగశ శగసతి పదాదయఇతి కిమ్? స్వస్తిగామనెహసం సెశోమర్యా అపెశసే స్వరపర ఇతి కిమ్? స్యాభ్యవిద్రవ్యః పూర్వో హస్తా భ్యామ్ సజనీయశస్యమ్ ॥౨॥

ప్రభా:—సృ, శో, హ, పా, శ ఇత్యేతే గ్రహణ విశేషః పదాదయః సకారపరా తస్మిన్ సకార స్వరపర సత్వనుస్వారాగమం బుద్ధే యగా- విస్యగ్ంసయేదమేహే నాగ్ధయౌః శోగ్ంసా మోద ఇవి ఓకారేణ కిం అశాసానా హగ్ంసశ్చు చివత్ హృగ్స్వేన కిం! సృజామామాహాసితౌ పాగ్ంసుర ఇరావతీ దీర్ఘేణ కిం! ఆహతం గభే పసౌ యదాసీనశ్శగ్ంసో పదాదయఇతి కిం! అగ్నిరుకనవాహసా సోమం పిపాసేత్ దహశసౌ స్వర పర ఇతి కిమ్! తస్మాత్ప్ర విస్యస్యః హస్తయౌః కవిశస్తాః కచిత్రత్రనూత్రే హిగ్రహణమంగీకురతే తదనుపపన్నం, పదాదయఇతినీయమాత్ హిగ్ంసాయై ఇత్యత్రానుస్వారాభావ పునక్తాత్ నను హిగ్ంసోఽపరమే ఇత్యేత దత్తోదాహ రణ మివచేత్ మైవమ్ హిపుజగా (౧౭-౧౩) ఇత్యత్ర నియమాభివాత్ పదా దావ పదాదౌచ హిగ్రహణస్యకార్యేణ పునరత్ర గ్రహణం స్వగ్రహమ్ స్వరః పరాయస్మాదసా స్వరపరః తస్మిన్ ॥౨॥

 సూత్రం :—వికృతైః || 31 ||

వై :—నిమిత్తభూతాత్మకారాత్మకై స్వరై సంహితావశా ద్వికృతైః సాగ్రీదీనాం భవత్యయమనుస్వారాగమః, అపహాసస్యగై || 31 ||

ప్రభా :—అపి శబ్దః స్వరాన్వాదేశకః | సకారాత్ పరతస్మిన్ స్వరై వికృతి మాపన్నే యి వ్యజ్ఞనతామపగతేఽపి స్వాదనుస్వారవిధిః | యథా—అపహాన్యగై || 31 ||

 సూత్రం :—రాపూర్వశ్చ || ౪ ||

వై :—చ శబ్దః శ ఇత్యన్వాదిశతి | అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః | రాశబ్దై పూర్వై శ ఇత్యయంశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారై పరతః | సరాశహసస్వాహమ్ | పిన్మణారనారాశహసః | రాపూర్వఇతికిమ్ ? పీతో ఆ విశస్య శం తోకాయ || ౪ ||

ప్రభా :—చ శబ్దః సాగ్రీదిమ శకార మన్వాదిశతి | ఏతదథామేవ స్వరవిశ్లేష యేఽపి శకారగ్రహణం తత్తాగ్రైకృతం | రా ఇత్యేవం పూర్వః శకారః సకార పరామనుస్వారాగమం భజతే | యథా—సరాశగ్ంసీధ్యః | అపదాద్యర్థోఽయ మారమ్భః || ౪ ||

 సూత్రం :—శహస్తానన్తోదాత్తై || ౫ ||

వై :—శహస్తాఇత్యస్మిన్ననన్తోదాత్తై పదై పర్తమానశ్శబ్దః పర మనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారై పరతః | అత శహస్తాను విప్రః | అనన్తో దాత్తైతికిమ్ ? అశ్వస్యావిశస్తా | సకారస్య స్వరపరత్వాభావాత్ | స్రజోహా (16-2) ఇత్యస్య అప్రాప్తై రేవ మారభ్యతే || ౫ ||

ప్రభా :—శగ్ంస్తా ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అనన్తోదాత్తై సకారపరభవత్వమనుస్వారాగమః | అత శగ్ంస్తా మవిప్రః | అనన్తోదాత్తై ఇతికిమ్ ? అశ్వస్యావిశస్తా | స్రజోహా (16-2) ఇతిప్రాప్తై సత్వార సకారస్యస్వర పరత్వాభావేహిహాయర విధినిపిధ్యతా మితిగ్రహణమ్ | అన్తాఅదాత్తో యస్యతత్ అన్తోదాత్తం | అన్తో దాత్తం అనన్తోదాత్తం, తస్మిన్ || ౫ ||

 సూత్రం :—అశశంసన్ ||౬||

వై :—అశశనన్ని త్యస్తిక్ శబ్దే వర్తమానః శశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారేపరతః | అయమవ్యవదాద్యర్థ ఆరమ్భః | 'చన్దోఽభివ్యశశన్' | 'అవ్యకారాది' (1-52) ఇతి పరిభాషేహ నప్రవర్తతే, పదాదిత్యవిధానాత్ | సకార ఇతి కిమ్ ? 'అవకా'మన్న శస్తీః' ||౬||

ప్రభా :—అశగ్ంసన్' ఇత్యస్తిక్ గృహణేస్యాదనుస్వారాగమః | యథా—అభివ్యశగ్ంసన్' | అపదాద్యధోఽయమార్భః |౬||

 సూత్రం :—న శసనం విశననెన ||౭||

వై :—శసనం, విశననెన, ఇత్యనయోః శశబ్దా పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతః | 'ప్రాగాచ్ఛసనమ్' | 'శునో విశననెన' | విశబ్దవ్యావర్తంత కాఖాన్తరే ||౭||

ప్రభా :—శసనం, విశననెన' ఇత్యేతయోగ్య హణయోరనుస్వారాగమో నభవతి | 'శసనం వాఙ్మవా' | 'శునో విశననెన' | 'స్మృతోహ' | (౧౬-౨) ఇతిప్రాప్తిః ||౭||

 సూత్రం :—మాపదాదిరనుదాత్తః ||౮||

వై :—మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారే పరతః | 'చర్మైవమానమివ' | 'అహర్మాగసెన' | 'మానస్పచన్యాః' | పదాదిరితి కిమ్ ? 'సిలికమధ్యమానఇతి సిలిక—మధ్యమానః' | అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? 'మాసందీక్షితస్సాన్యత్' | సకారపరఇతి కిమ్ ? 'శరదే మాషతితా' | 'యన్మాపేన్ద్రో' గృహ్యతే' ||౮||

ప్రభా :—మాఇత్యయం మాః పదాదిగనుదాత్తః సకారపరోఽనుస్వారాగమభవతి | అత్ర నియమా భావాత్ సకారస్య స్వరపరత్వాభావేఽపి నిమిత్తత్వం భవత్త్యేవ | యథా—అహమూగ్ంసేన | 'మాగ్ంస్పచన్యాః' | పదాదిరితి కిమ్ ? 'సిలికమధ్యమానః' | అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? 'మాసం దీక్షిత' ||౮||

సూత్రం :—పుమీపూర్వశ్చ నిత్యమ్ ||౯||

వై :—అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః పు, మీ, ఇత్యనయోః పూర్వయోః మాశబ్దోఽనుదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి; సకారేపరతః। నిత్యగ్రహణాత్ స్వరాంతరయుక్తస్యాపి పు మీ పూర్వస్య మాశబ్దస్య సిద్ధ్యతి। పు-అత్పుమానమ్'। మీ-నతల్పే మీమానన్తే'। మీమానన్'। పుమీపూర్వశ్చితి కిమ్ ? ఓమాసశ్చమఃః ధృతః ||౯||

ప్రభా :—చ శబ్దో మా ఇతి జ్ఞాపయతి। పు, మీ, ఇత్యేనంపూర్వో మా ఇత్యయం పూర్వః సకారపరో నిత్యమనుస్వారాగమం ధిజతే। అత్పుమాన్ సంస్కృతహరస్య 'మీమాన్' సంస్కృత కార్యే'। అనుదాత్తత్య నియమవివరణో నిత్యశబ్దః ||౯||

సూత్రం :—సకాయపరశ్చ ||౧౦||

వై :—చశబ్దో మాశబ్దమన్వాదిశతి। అయమప్యపదాద్యర్థ ఆరమ్భః। సకాయశబ్దేపరతోమాశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి। అమానకాయ స్వాహా'। అప్యకారాది, (1-52)ఇతితునప్రసర్తత్యత్పుక్తమ్ ||౧౦||

ప్రభా :—చ శబ్దో పు ఇతి జ్ఞాపయతి। మా ఇత్యయం పూర్వః సకాయపరః అనుస్వారాగమం ధిజతే। యథా-అమాన్ సంస్కృతస్వాహా' ఇతి ||౧౦||

సూత్రం :—నావగ్రిహపూర్వః ||౧౧||

వై :—అవగ్రిహపూర్వో మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। చాతుర్మాస్యన్యాయాభిమానః'। చతుర్విగ్ శతిరర్థమానః' ||౧౧||

ప్రభా :—మాపదాదిరనుదాత్తః (౧౩-౮) ఇత్యస్థాయమపదాద్యో అగ్రహపూర్వో మా ఇత్యయం పూర్వః నానుస్వారాగమం ధిజతే। యథా-పూర్వమానన్తే'। అధికమానో దేవాః'। అవగ్రిహః పూర్వో యస్మాదసా అగ్రహ పూర్వః ||౧౧||

సూత్రం :—మాసిమానుమాసోమాసామితి చ ||౧౨||

వై :—చ శబ్దః ప్రతిపేధమన్వాదిశతి। సి, సు, సః, సామ్, ఇత్యే

తేషు పరతః మాశబ్దః పథాధిరనుదాత్తః కరమనుస్వారం. నోపగచ్ఛతి।
 మూసిః, మూసి పిశ్యభ్యుక్తియతే। 'న పదేద్విస్వర నిత్యమ్' (16-17)
 ఇతి నిత్యగోహణాదిహంశ సిద్ధ్యతి, అథేనిచాసి జన్మసే ఇత్యాదివిషయ
 సద్యాహత్. 'మాపదాధిరనుదాత్తః' (16-8) ఇతి తువై శెషికో విధిః న
 హి సామాన్యవిషయేణ తేన బాధ్యత ఇతివై శెషిక ప్రతిషేధార్థం మాసి
 గ్రహణమ్। మామ-మూసూత్తిష్టన్నస్థితి'। మాసః- 'చతురోమా
 సః'। మాసాం-మూసాం ప్రతిష్ఠిత్యై'। ఇతిశబ్దః పదయాప (పదరూపస్య)
 ఫ్రత్యయార్థః। తేన, ఇమా తమాఽనిసూహతామ్' ఇత్యత్ర ప్రితీషే
 ధో న భవతి। పదగ్రహణపరిభాషా త్విహానెతుం న శక్యతే। న హ్యే
 తాని పదగ్రహణాని, 'పదైకదేశయోః కార్యభాక్షిమిత్తయోః గ్రహ
 ణాత్'। అతఏవ 'హిపుజిగా' (16-18) ఇతి సూత్రే అతఃసయత్ప్రభృ
 తీనాం సమభివ్యాహారః అప్రపన్యతే। తస్మాత్ప్రప్రత్యయార్థమితకరణః
 క్రియతే ॥౧౬॥

తేషు గ్రహణేషు నస్యాదను స్వారాగమః। ఏషామపి 'మాపదాదిః' (౧౩-౨) ఇతి
 ప్రాప్తిః। కేచిదత్ర ప్రథమే మాసి పృష్ఠాని ఇత్యుదాహరన్తి। తద సాధు। నపదేద్విస్వర
 నిత్యమ్' (౧౬-౧౭) ఇత్యవేనైనిషేధ సిద్ధేః। తస్మాదన్య కాఖాయాం బహుస్వరము
 ద్వాహరణస్సంభారణీయమ్। దశసు మాసూత్తిష్టన్'। షణ్మాసోదక్షిణేనైతి'। మాసాం
 ప్రతిష్ఠిత్యై' ॥౧౭॥

 సూత్రం :—హిపుజిగా జిఘాచ్ఛసి నెః తఃసయదా
 తాఃసీత్స-సియా జ్యాయాద్రాఘీయా రఘీయా శ్రేయా హ్రీస్రియా వ
 ఘీయా భూయాఃసో జక్షివా జఘ్నివా జిగివా జీగివా తస్థివా దాశ్వా
 దీద్రివా ఘవివా వీషిణ్వా ఖిద్వాదివిశివా శుశువా సస్పవా ॥౧౮॥

ప్రతిః-హి, పు ఇత్యాదయశ్శబ్దాః ఫరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి

సకారే పరతః తత్త్వేన చ, అత, ఆతా, భూయా, ఇత్యేతదనస్తర
 పరితెష్య సిన్, సయత్, సీత్, సః ఏతేషు విశిష్టసకారేషు పరతః హి-
 మాత్వా హి హసిమ్', పిశరం వాజిహిసిమ్', ఆహిహసాయే', ఘ్న-
 తేన ఘ్నస్వతీ', ఘ్నః ఘ్నాత్', జిగా-అన్వవాజిగాగనన్', జఘ్న-
 రత్నాగన్వజఘాగనన్', ఛహసిన్, బ్రాహ్మణాఛహసిన్ వాసనీ', నపర
 ఇతి కిమ్? కదాచన ప్రయుచ్చసి? అతహనయత్ — గృభే ముప్తిమతః
 సయత్', సయత్పర ఇతి కిమ్? సోమో విశ్వాన్యతసావనాని', ఆతాగ
 సీత్ — అన్వాతాగసీత్త్వయి', సీత్పర ఇతి కిమ్? అనువాతాసన్తవ
 నఖ్యమ్', కనీయా-పతవః కనీయాగన', కనీయాగనం యజ్ఞక్రతుమ్',
 జ్యాయా-అగ్నైస్త్రయో జ్యాయాగన', జ్యాయాగనమేవయజ్ఞక్రతుమ్',
 దాగ్ధీయా-అరత్నినా పతౌ దాగ్ధీయాగసా భవతః', రఘీయా-
 అథోరఘీయాగన', శ్రేయా-శ్రేయాగనం పాపియాన్ పశ్చాత్',
 ప్రశ్రేయాగనం భ్రాతృన్యమ్', హాసీయా-హాసీయాసమేషావై', వ
 సీయా-వసీయాగసోఽజనిష్యన్త ఇతి', భూయాగన-భూయాగసోఽ
 సురాః', సః పర ఇతి కిమ్? చతుష్పాద్ భూయాసమ్', జక్షివా-జక్షి
 వాగనః పపివాగనశ్చ', జఘ్నివా-ఇద్ధిం సృశ్రిం జఘ్నివాగనమ్', జగి
 వా-వాజం జగివాగన', జీగివాశబ్దోదాహరణం శాఖాన్తరే తస్థివా-
 అభిద్యుమ్నా స్థివాగన', దాశ్వా-దాశ్వాగసో దాశుషః', యాసి
 దాశ్వాగనమ్', దీదివా-శుచయో దీదివాగనమ్', పపివా-పపివాగ
 నశ్చవిశ్వే', వీపివా-వీపివాగనసరస్వతః', విద్వా-విద్వాగసోవై పురా',
 వీవిశివా-ప్రవివిశివాగనమూమహే', శుశ్రువా-యచ్ఛశ్రువాగన',
 సన్తవా-వాజగనస్మవాగన', సకారేపరఇతి కిమ్? మహిషీన త్వద్రయి',
 వపుషే చికిత్సత', కెతిత్తు హ్రాసీయా నసీయా' ఇత్యాదిషూష్మవత్పు
 గ్రహణేషు అన్తర్వర్తిన తీవ్రణః పాగనుస్వారాగమః కస్మాన్నభవతీ

త్యాశక్కముద్భవ్య పరిహరన్తి, అచ్చారణసామర్థ్యాద్ధీర్ఘ పూర్వకసా
హచర్యాద్వాఅనుస్వారో నభవతీతి|సాఖలు అచితయోజనానభవతి| ని
ర్మూలై వాశక్కా, అస్మదుక్తయోజనాయాంతదనుత్థానాత్|తథోచ్చ
రణసామర్థ్యాదితి పరిహరోఽప్యయుక్తః| నహ్యస్మిన్ శాస్త్రే) నిపాతనా
త్కార్యం సాధ్యతే, అపితు విధిన్వై వాఅనన్వన,దహస్తాభ్యాంపరః'(16-19)
,ఆదిరహపాతిః' (16-26) ఇతి విశేషణమర్థవద్భవతి| కార్యభాగ్విధానా
త్పూర్వం కార్యరహిత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యఇతి, నపూర్వరూపపాతః
కార్యభావం సాధయితుమర్హతి| నచద్విర్లుసాహచర్యాదితి యుక్తః పరి
హరః, మాస్వానామప్యస్మిన్ సూత్రే) కార్యవిధానాత్| తస్మాదన
చోద్ద్యం పరిహరశ్చ ||౧౩||

త్రిభాః—హిపుజిగా ఇత్యాది పూర్వః సకారపరోఽనుస్వారాగమో భవతి|
యథా—హిగంసీః పరమే, చిను తెఽహిగంసాయే, తేన పుగ్గంస్వతీః, పుగ్గంసః
పుత్రాన్, లోకమజిగాగంసన్, త్వష్టా రమజిఘాగంసన్, బ్రాహ్మణాచ్చగం
సిసే, నెఇతి కిమ్? ప్రయుచ్చస్యభే, గభే ముష్టిమతగంసయత్, య దితి కిమ్?
,అతసంస శుష్కమ్, అన్వాతాగంసీత్వయి, ఈదితి కిమ్? అనువ్రాతాసన్తన్,
,శమియాగంసోదేవాః, జ్యాయాగంసో భ్రాతరః, దాఘియాగంసో భవతః,
అథోరఘియాగంసః, స్రుత్రయాగంసమ్, అథ హ్రసియాగం సమాక్రమణమ్, విసీ
యాగంసం భాగధ్యేన, భూయాగంసోఽస్యే భ్యః, విసగేణ కిమ్? అన్నాదో
భూయాసమ్, జఙ్గివాగంసః, జఘ్నివాగంసంమృధః, వాజంజిగివాగంసః, జీగి
హగంసస్సాన్యమ, ఇతిశాఖాంతైర్మృత్న తఙ్గివాగంసః, దాశ్వాగంసోదాశుషః,
,శుచయో దీదివాగంసమ్, పషివాగంసశ్చ, పీషివాగంసగం సరస్వతః, విద్వాగం
సోజ్ఞః, అవిద్వాగంసశ్చక్రమ, అప్యకారాది (౧౫౨)-ఇతివిచనాత్, పృవివిజి
వాగంసమిమహే, శుశ్రువాగంసః, వాజగంసస్సవాగంసః, దాశ్వావివిజివా
శుశ్రువైత్యత్రి, సాగిదిమచైకపశు (౧౫౪) ఇతిపాప్త్యా శకారపరోఽను స్వారా
గమః కింసస్యాత్? అథసకారపరాః (౧౫౫) ఇత్యూషత్రి విశేషస్య సకారస్యాను
వృత్తేరథి విదామః| తహిప్రాసీయా వసీయా తస్థివా సస్థవా ఇత్యుత్ర సకారపర
పివాగమః కిం సస్యాత్? అచ్చారణా సామర్థ్యాదేవీతి ప్రథమః పరిహరః| అథభా

ఆకాగంసీత్ కన్యయాగంసమ్ ఇత్యాదిషు సర్వత్ర దీక్షానంతరమేవాను స్వారాగ్నా
నమితి తత్సాహ చయాదత్యాపి నస్యాదనుస్వారస్య హస్తానంతరం సాన
మిత్యపరః పరిహారః || ౧౩ ||

క సూత్రం :—ఆకారేకారోకారాస్సిపిపరాః పదాంత
యోః || ౧౪ ||

వై :—సకార పరాధికారో నివృత్తిః, సిపిపరాభ్యవగమాత్ ।
ఆకార ఈకార టీకారశ్చ పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సి, పి ఇత్యైత
యోః పదాంతయోః పరతః । సి- రక్షాః సి పిశాచాః ॥ చత్వారి
ఛద్వాసి' । పి- చివో జ్యోతీషి' । అగ్న- ఆయాః పి' । సిపిపరా- ఇతి
కిమ్ ? కకుహాను శక్వరీషు' । పదాంతయోరితి కిమ్ ? అవయాసినీస్థాః' ।
'నమఉషీషిణే' || ౧౪ ||

బ్రాహ్మ :—సి పిపరాః ఆకారేకారోకారాః తయోః సిహ్యోః పదాంతయోః
సతోరను స్వారాగమం భజంతే । యథా- యాగంసి పక్వగజేన' । తమాగంసి గూహ
తామ్' । దశహవీగంపి' । జ్యోతీగంపి కురుతే' । అగ్న ఆయాగంపి' । ఆవభృథ
యజాగంపి' । పదాంతయోరితి కిమ్ ? తస్మాద్వాసిష్ఠః' । మనషిణో మనసా' । ఆకారే
కారో కారా ఇతి దీక్షేణా కిమ్ ? యథానసి యుక్త ఆధీయతే' । జ్యోతిస్తా
జ్యోతిషి' । ఆయుషి మహాజే' । సిపిత్యత్ర ఇ కారేణ కిమ్ ? ప్రజాస్వేప్రజాతాసు' ।
'ఓషధీషు' । తనూషు బదమ్' || ౧౪ ||

క సూత్రం ;—వికృతేఽపి || ౧౫ ||

వై :—వికృతేఽపి సిపిరూప నిమిత్తైవరతః ఆకారకారోకారాః
పరమనుస్వారముపగచ్ఛంతి । 'సవయాన్యస్పృజత' । 'హవీన్యాసాదయేత్'
'తపూన్యగ్నై' || ౧౫ ||

బ్రాహ్మ :—అపి శబ్దాన్వాదిషే సిహ్యోరికార వికృతేఽపి యకారమాపన్నేపి భు
త్యను స్వారాగమః । యథా- ఛద్వాగంస్యప దధాతి' । హవీగంస్యసాదయేత్' ।
'తపూగంన్యగ్నై జాహవ్య' || ౧౫ ||

కా సూత్రం:—అనాకారో హృస్వసాఙ్కృతస్య ||౧౬||

వై:—సిపిపరత్వేనాను(సిపిపరత్వేన)స్వారభాజో యెవర్తాః
అక్తాః తెష్వాకారాదన్యః సాఙ్కృత్యస్య మతేహృస్వం గచ్ఛతి
,జ్యోతిహపి', ఆయాహపి' అనాకారఇతి కిమ్? ,చన్దాహస్యపదధాతి'
నెదం సూత్రమిష్టమ్ ||౧౬||

ప్రభా:—అకారాదన్యః అనాకారః ఈకార తీకారశ్చేత్యర్థః। తయోరేవ
ప్రకృతత్వాత్। సాం కృత్యస్యమతే ఈకార తీకారశ్చ ప్రాస్వమాపద్యతే। హవీగ్ం
పి భవన్తి'। సమిష్ట యజాగ్ం పి జాహ్లా' ఇతి అనాకార ఇతి కిమ్? ,యోగ్ం సి'। నెదం
సూత్రమిష్టం ||౧౬||

కా సూత్రం:—న పదే ద్విస్వరే నిశ్యమ్ ||౧౭||

వై:—ద్విస్వరే పదే వర్తమాన ఆకారః, ఫరమనుస్వారం నోప
గచ్ఛతి నిత్యగ్రహణాద్విధ్యంతరవిషయేఽపి ప్రతిషేధో భవతి
,యాసీ దాశ్వాసమ్'। ఆయాద్యాంభాసి'। విధతః పాసి సుత్మనా'
ఇత్యత్స' ,సగ్రో హపాశ' (16-2) ఇతిప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతే ||౧౭||

ప్రభా:—ద్విస్వరే పదే పర్వమానాః ఆకారకారో కారాః పదాన్తసిపిపరా
నాను స్వారాగమం నిత్యం భజన్తే యథా—,స్తుతో యాసి'। ,యాసిమాతః'। నిత్య
శబ్దః ప్రాప్త్యంతరప్రతిషేధార్థః। ,విధతః పాసి సుత్మనా' ,సగ్రోహ' (౧౬-౨)
ఇతిప్రాప్తిః। ,ప్రగమే మాసిపృథ్వాసి'। ,మాసదాదిః' (౧౬-౩) ఇతిప్రాప్తిః। ద్విస్వ
రా యస్మిన్ విధ్యతే తత్ ద్విస్వరం, తస్మిన్ ||౧౭||

కా సూత్రం:—ఋజీషి జిగాసి జిఘాస్యజాసి యజాసి ద
దాసి దధాసి వర్తయాసి చ ||౧౮||

వై:—ఋజీషీ త్యాదిషు చ ఆకారాదయస్సిపిపరాః ఫరమను
స్వారం నోపగచ్ఛన్తి। బహుస్వరాథ్యోఽయమారమ్భః। ఋజీషి- ,తేన
జీష్ణి'। జిగాసి- ,అణమచ్చా జిగాసి'। జిఘాసీతి శాఖాన్తరే అజాసి-
,ఆత్సమజాసి'। యజాసి- ,దేవాన్ హవిషా యజాసి'। దధాసి- ,యాభి

ర్దదాసి దాశుషే' దధాసి-దధాసి దాశుషే కవే' వర్తయాసి-అశ్వ
మావర్తయాసి నః' ||౧౮||

ప్రభా:—చ కా రో నిషేధా కషకః। ఋజీషి ఇత్యాదిషు గృహణేషు నాను
స్వారాగమః స్యాత్। ఆకారే కా రో కారాః (౧౬-౧౮) ఇహిసాప్రితిః। బహు స్వర
త్వాదేషు పూర్వసూత్ర నిషేధో న నిధ్యతీత్యయమారమ్భః। యథా—తేన జీకషి
సహాణి? అచ్చాజిగాసి? ప్రగమే జిహూసి? ఇహి శాఖాన్తః। ఆ త్వమజాసి గర్జక
ధమ్? హవిషా యజాస్యగ్నై బృహత్? యాభిదదాసి దాశుషే? దధాసి దాశు
షే కవే? అశ్వమా వితేయాసి నః' ||౧౮||

 సూత్రం:—దశసనాభ్యో దశసోభిర్దశసం పృషదశశో
దశశుకాదస్తాభ్యాం పరః ||౧౯||

వై:—పరిశత్యుష్మవిశేషణమ్। తచ్చ (తచ్ఛోష్మవతి) పృష
దశశ శబ్దే ల్పిచ్చోభవతి, నాన్యతః। సో యమర్కః- పృషదశశబ్దాదన్యత్ర
'దశసనాభ్యో' 'దశసోభిః' 'దశసమ్' దశశుకా దస్తాభ్యామ్ ఇత్యేతే
షూష్మసు (ఇత్యేషు షూష్మణ్యై) పరః। దశశ్చ: పరమనుస్వారముప
గచ్ఛతి। పృషదశశ ఇత్యేషు తు పర తీష్ఠా నిమిత్తం సపూర్వః। తతః
పృషదశశశ్చ: పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శిష్యోస్మిన్ పరః। ఉదాహర
ణాని- 'వైత్వాసరస్య దశసనాభ్యో' 'సజోషా నిశ్వినాదశసోభిః'। భిరితి
కిమ్? 'యష్ఠాద్ధోతీ రిశాదసః'। పురుదశసననిమ్'। దశసణిసామాన్య
రూపగ్రహణే 'కుర్వతో మేమోపదసత్' ఇత్యాదానిపి స్యాత్'। హలీ
త్తో పృషదశశస్తే'। 'పశూదశశుకాస్య'। 'స్తైగాన్దస్తాభ్యామ్'।
పరిశతి వచనాత్ పృషదశశిత్వే) షకారాత్ప్రగనుస్వారో న
భవతి ||౧౯||

ప్రభా:—దగ్ంసనాభ్యో ఇత్యాదిషు గృహణేషు పరః ఏవాను స్వారాగమా
గవతి। యథా—వైత్వాసరస్య దగ్ంసనాభ్యో' 'సజోషానిశ్వినాదగ్ంసోభిః'।
భిరితికిమ్? తీతీ రిశాదసః। పురుదగ్ంసగ్ంసనిమ్'। పృషదగ్ంశస్తే' 'పశూన్దగ్ం

శుకాః-దగ్ధాః పృథ్వీభ్యాం మలిష్టున్'। దగ్ధంనేత్యేతాం తైవాలమ్। కిమఖిల పద
 పాతేన? కుర్వతో మే మా పదసత్, ఇత్యాదౌ మాభూదితి। పర ఇతి కిమ్!
 'వృషదగ్ధంశః' ఇత్యాదౌ స్థానద్వయేఽపి 'సాదిషు చైకపదే' (౧౫-౪)
 ఇతి పాప్తాసత్యాం పూర్వత్ర మాభూదితి॥ నను గ్రహణ సామఖ్యాదేవాఽను స్వా
 రాగమః పూర్వత్ర న వతి। యథా— 'హస్తీయా వసీయా' (౧౬-౧౩) 'ఇత్యాదౌ
 గ్రహణ సామఖ్యాదుప పాదితమ్' నైషదోషః। 'సాదిషు చైకపదే' (౧౫-౪)
 ఇత్యత్ర తీష్ఠ సామాన్యముక్తమ్। 'అథ సకారపరం' (౧౬-౧) ఇత్యత్ర తద్విశేష
 అక్షః। సామాన్యవిశేషయోవిశేషో బలీయనిత్యాయః। తథా సతి బలవద్బాధన
 మేవ భూషణం నతు చురుకల బాధన మితి తత్రైవ గ్రహణ సామన్యం సమన్యం
 యం। నత్యత్ర చురుకలసా నే తథాహిలోకే ఆధికః పురుషో విరోధన మధకమేవ
 భాధతే భూషణత్వాత్ నతు కదాచిదల్పమితి పరశబ్దప్రయోగ అపపద్యతే ॥౧౯॥

 సూత్రం :—మగ్ధంస్య మగ్ధంస్యై యగ్ధంస్యగ్ధంస్యగ్ధంస్యై నగ
 సగః ॥౨౦॥

వై :—మశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతీ స్యైసత్తైఞ్శ్యనయోః
 పరతః ; యశబ్దః సత్, సన్, ఇత్యనయోః పరతః ; యశబ్దః సత్తై, సగః,
 ఇత్యనయోః పరతః ; 'పశూన్నాభి మగ్ధస్య ఇతి'। 'అనునౌ శూరమగ్ధస్యై
 భద్రాః'। యగ్ధంస్యై న్యత్రిణమ్'। 'ఇషవశ్శర్మ యగ్ధంస్య'। 'అగ్ని
 రోన్మి నగస్యై రయిమ్'। 'తిగ్మశ్శృజ్గో నగస్య'। 'సకారచూత్రిన్య నిమి
 త్తై త్యై 'సోమస్య త్విషి' ఇత్యత్ర అతివస్యః న్యత్' ॥౨౦॥

త్రీభా :—మగ్ధంస్య ఇత్యాదౌ గ్రహణేషు స్వారముస్వారాగమః। యథా—
 'పశూన్నాభి మగ్ధంస్య'। 'శూర మగ్ధంస్యై బ్రాహ్మణ్య'। 'శోచిషా యగ్ధంస్యై
 న్యత్రిణమ్'। 'ఇషవశ్శర్మ యగ్ధంస్య'। 'అగ్నినోకవిగ్ధంస్యై రయిమ్'। 'తిగ్మశ్శృజ్గో
 నగ్ధంస్య'। 'మగ్ధంస్య యగ్ధంస్య విగ్ధంస్యై తావతైవాలం'। కిమఖిల పదపాతేన!
 'అత్తమస్యావద్యతి' 'యస్యభూయాగ్ధంస్య' 'ఆద్యసమ విస' ఇత్యాదౌ మా
 భూదితి ॥౨౦॥

 సూత్రం :—ఉన్న నగశమ్ ॥౨౧॥

వై:—అట్, న ఇత్యేతాభ్యాముపబద్ధాభ్యాం పరోవశబ్దః పర మనుస్వారముపగచ్ఛతి. శమిత్యస్మిన్ పరతః। యథా- 'ఉద్వహశమివ'। 'ప్రాచీనసహశమ్'। ఉన్నేతి కిమ్? 'అక్షునశమాలభే'। శమికిమ్? అన్నవ ఇత్యేతానత్యుక్తే. 'యన్ననపట్కుర్యాత్' ఇత్యత్రాపి స్వాత్। అశః శ ఇతి నక్తన్యమితి। మకారాధిక్యం విస్పష్టార్థమ్ ॥ ౨౦॥

ప్రభా:— 'అత్' న ఇత్యేవంపూర్వే 'గ్' శమ్' ఇత్యస్మిన్సహితే స్వాదను స్వారాగమః। 'ఉద్వగ్' శమివ యేమితి। 'ప్రాచీన వగ్' శంకరోతి। ఏమున్నవ్యఇతి కిమ్? 'నవతి వశంవా ఏష చరతి' ॥ ౨౦॥

 సూత్రం:—అక్రిగస్తాత్క్రిగస్యతే రగస్యతే భిగ శతే రగస్యై చ ॥ ౨౧॥

వై:—అక్రి, అక్రి, ర, భి, ర, ఇత్యేతేశబ్దాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి- స్త, స్యతే, శతే, మై, ఇత్యేతేషు పరతః। యథా- 'వాజ్యాభక్రిగస్త'। 'అక్రిగస్యతే స్వాహ'। ఉదితి ఉపబద్ధవ్యావర్త్యం శాఖాంతైః 'ఉపరగస్యతే స్వాహ'। 'న యజ్ఞాద్భిగతే'। 'రగస్యతే' అ పామోషధీనామ్'। 'అక్రిగస్తాదీనాం గ్రహణం, శుక్రిస్య జ్యోతిషస్సతే'। 'పురాకూరిస్య', 'నవైస్య త ఈశతే'। 'అదిత్యే మమై స్వాహ' ఇత్యాదా మాభూదిత్యేదిన్ ॥ ౨౧॥

ప్రభా:—అక్రిగ్ స్త ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్వాదనుస్వారాగమః। యథా— 'ద్యాం వాజ్యాభక్రిగస్త'। 'అత్క్రిగస్యతే స్వాహ'। 'అపరగ్ స్యతే స్వాహ'। 'నాస్మద్రాష్ట్రం క్రిగ్ శతే'। 'పూర్వోరగ్ స్వాహ'। 'చకారస్యవ్యతి హతే- కాన్వయాత్' అత్తరమాత్రే ప్రయోజన ముచ్యతే ॥ ౨౧॥

 సూత్రం:—ఏకార అఖ్యస్య నితాన్తః॥ ౨౨॥

వై:—అనన్తరొక్తే రగస్యైశబ్దే ఏకార అఖ్యస్య మతే రితిపి యతోన్ భవతి వై తదిష్టమ్ ॥ ౨౨॥

త్రిభాః—రగం హ్రస్వం ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే పూర్వసూత్రస్థ చకార సమపిఠః
తః ఐకారః సితాన్తః శబ్దతి అఖ్యస్యమతే సితాన్తః తీప్రితరప్రయత్న ఇత్యర్థః॥
సైతస్మృతమప్యమ్ ॥౨౩॥

 సూత్రం :—విరితి) సజ్ఞాను ॥౨౪॥

వై :—సజ్ఞానవాచిషు ప్రాతిపదికేషు అవయవత్వేన వర్తమా
నాః వి, రి, త్రి, ఇత్యేతే శబ్దాగమరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి తీష్ఠణిపరః॥
యథా, వి-ఏకవింశతి మనబూ)యాత్' 'న-చో ద్వావింశః' రి-
'చత్వారింశచ్చమే' చతుశ్చత్వారింశ దక్షరా' త్రి-త్రిశత్రయశ్చ'
'ద్వాత్రిశతమనబూ)యాత్' 'సజ్ఞాను' ఇతికిమ్? ఆమోర్జావిశా'
'నరుణాయ రిశాదసే' 'నరిష్యేత్త్వావశః సఖా' నన్వత) త్రిగ్రహణ
మనర్థకమ్ కుతః? రిగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాత్, అత్ర త్రి శబ్దానయవో
రిశబ్దోఽప్యప్యైవేతి అతోచ్యతే- సిద్ధసత్వారబో నియమాయ॥
తకారపూర్వేతు రిశబ్దసతి తస్యహితస్య యత్రానయవిష్వం తత్తైస్స
కార్యంభవతి, నాన్యత్రేతి నియమ్యతే తేన 'త్రిష్వారోచన దినః'
'త్రిష్టుగ్దైష్ఠీ' ఇత్యాదిష్వనుస్వారాగమో న భవతి అనయవీప్యత్ర
తీశబ్దః సజ్ఞానవాచీ, న తు పదవయవ ఇతి అన్యేతు విరితి, సజ్ఞాన,
అను ఇతి పదవిభాగమాశ్రిత్య సప్తమీబహువచనస్య పర్యదాసం
వ్యాచక్షతే తెషాం విరితీశబ్దాః సజ్ఞానవాచిన ఇతి సామానాధికరణ్య
మభ్యుపగన్తవ్యమ్ తత్తు విరిశబ్దయోర్వ్యాహతమ్ నహి ప్రాతిపదికైక
దేశోఽర్థవాక్, యేన సజ్ఞానవాచీ స్యాత్ షుశబ్దపర్యదాసే చిక్కిరే తె
అషు ఇతి షకారమేవబ్రూయాత్ త్రిషుప్రవాదేఽతిప్రసక్తస్య నాస్తి
పరిహారః తథా త్రిగ్రహణానర్థక్యం చెతి హేయమేతత్ ॥౨౪॥

త్రిభాః—వి, రి, త్రి, ఇత్యేషుపూర్వ తీష్ఠప్రతోఽనుస్వారాగమః ఏధియః
ది సజ్ఞానఅచ్యతే అను, షుశబ్దంభజయిత్వా సుఇతి సప్తమీ విక్కిరుక్తా యథా-
అకారః ప్రధమావిక్తుప్రళక్షణమ్, విగ్ంశత్యైస్సాహా, యద్విగ్ంశతిత్వేన॥

.చత్వారింశతే స్వాహాః। త్రిగ్వింశతే స్వాహాః। త్రిగ్వింశత్రయశ్చ। త్రిగ్రహణం
విస్పష్టాభాః॥ యతో విరి సజ్జాస్విత్యేతావతైవాలం। యథా— .వాఘాషభూర్వః।
(2-౨౩) ఇత్యత్ర-కాఠో విస్పష్టాభాః। సజ్జ్యోకిమ్? విశేషనాయః। సరిషాపాతుః
.త్రిష్టుభైవాస్మై? అస్మికోకిమ్? త్రిష్టువోచన నివః॥౨౪॥

శ్రీభా సూత్రం :— శిగ్వింశమారశ్శిగమస్సగశ్వా సగస్రా సగ
స్మృత్యసగస్పృష్టసగస్మృతగ సగశితస్సగశితా కిగశిల ॥౨౫॥

వై :— శిశబ్దః, శుమారః పత ఇత్యనయోః పరతోఽనుస్వార
ముపగచ్ఛతి యథా- .సిన్ధోశ్శిగశుమారః, కిం పత ఉచ్చిగపతీపి? ఏవం
పరఇతి కిమ్? శిశుం బ్రతమ్? .తామాశిషయాశాసే? సశబ్దః పరమ
నుస్వారముపగచ్ఛతి శ్వాఇత్యాదిషు పరతః। శ్వా- .అభయస్సగశ్వా
యి కుర్యాత్? స్రా- .సగస్రావభాగాఢ్ధన్? స్మృత్య- .శరీరమేవసగస్మృ
త్య? స్పృష్ట- .సస్పృష్టజిత్సమపాతి? స్మృతం- .సన్నస్సగస్మృతమ్? శిశః
బ్రహ్మ సగశిశః? శితా- .బ్రహ్మసగశితా? ఏవం పరఇతి కిమ్?
సస్యం పచ్యతే? స, సవాస్త్యోస్తూయసే? సహస్థ్యసహోవః? కిశబ్దః
పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శిలశబ్దే పరతః। కిగశిలశ్చతుర్థః? కిగశిలాయచ
క్షయణాయ చ? లపరవ్యాసర్త్యం శాఖాస్తరే అన్యేతు అత్రద్వాకిగ
శిలశబ్దా పరతో వ్యాచక్షతే- ఏకం పదగ్రహణం అన్యత్పదైకదేశ గ్ర
హణమ్, సద్గ్రహణసామర్థ్యాహ పదైకదేశేఽపి కార్యం భవతీతి త
స్మద్ధమ్? ఏకేనైవాకారాన్తేన పదైకదేశగ్రహణేన సర్వక్రకార్యసిద్ధిః।
సహ్యాకారాన్తేనిదేశేషు పదగ్రహణ పరిభాషా ప్రవర్తతే, అపదగ్ర
హణత్వాత్? సదభ్యుపగమేతు చీయప్రపరః? (4-33) శకారశ్చ
పరః? (5-4) శకారంచపరః? (5-20) ఇత్యాదినిదేశశాస్త్ర తత్రకర్త
వ్యాసుస్య? తస్మాన్పరిభాషా న భవతి యన్నిబద్ధనోఽయం ప్రలాపః।
తస్మాన్నిరర్థకోఽత్ర ద్వితీయః పాఠః॥౨౫॥

త్రీభా :— శిగ్వింశమారః ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః।

యథా—సిన్ధోశ్విగ్గంశుమారః। కింతత ఉచ్చిగవతీతి। అస్యతస్సగ్గంశ్వాయిన
 రూఢాత్। సగ్గంసాగ్రవిభాగాన్దన్యైః సగ్గంసృష్టజితైః। శరీరమేవ సగ్గంసృష్టైః
 తన్నస్సగ్గంసృష్టతమ్। బ్రహ్మగ్గంశితోహ్యేషః। శరణ్యే బ్రహ్మగ్గంశితాః।
 కిగ్గంశిలవన్యయాతే। పరకిగ్గంశిలగ్గహణం పక్షకదేశతయా బహు పాదానా
 ధామ్। కిగ్గంశిలశ్చతుర్థాః। నమః కిగ్గంశిలాయనః। నను—సగ్గంసృష్టే త్యత్త
 షకారపరో నుస్సారాగమః కిం నస్యాత్! మైవమ్। అత్రసూత్రే సర్వత్త పదాని
 పఞ్చానంతర మేవ అనుస్వారదశానాన్। తత్సాహచర్యాదతాస్మి తథైవిశ్చ
 యం। నైవపరీత్య కారణమస్తి ॥౨౫॥

 సూత్రం:—సిన్ధుపుహకారపరః ॥౨౬॥

వై:—సి, త్య దృ ఇత్యేషాశబ్దాః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి
 హకారే పరశః సి, సిగహీరసి, సిగహో సకులః। దృ, విశ్వహహా
 స్తిప్యన్తి, శ్శతేర్హాగస్త్రాగహన్తి, దృ, దృగహస్వ మాహ్వః, పృథవీం
 దృగహ, హకారపర ఇతి కిమ్? శృజ్గాణి సిమానన్తీ, శైలిముష్టిం లో
 క న్యత్యప్యన్, దృశైవిశ్వాయ సూర్యం ॥౨౬॥

త్రిభా:—సి, త్య, దృ ఇత్యేషముపహో హకారపరః స్వాదను స్సారాగమః।
 యథా—సిగ్గంహోవయః। శతతహాగ్గంస్త్రాగ్గహన్తి, దృగ్గంహస్వమాహ్వః।
 ఏనుస్వూపః ఇతి కిమ్! సపత్న సాహీస్సాహః। అనసోదాహయోవాచ। ఋకౌశ్చై
 వాలం, కింతకారదకౌరభ్యామ్? గృహాణామసమత్వైః। ఏవమృర ఇతి కిమ్!
 సిహస్త్వై, త్యప్తీమను, సక్తందృశై దీప్యతే। హకారః సహో యస్మాదసా
 హకారపరః ॥౨౬॥

 సూత్రం:—మగ్గంహిష్టస్యచ ॥౨౭॥

వై:—మశబ్దః పరమనుస్వారి ముపగచ్ఛతి హిష్టస్యైత్వస్మిన్
 హకారే పరశః మగ్గంహిష్టస్య ప్రభృతస్య, ఏవంపర ఇతి కిమ్? మ
 హిషీరసి ॥౨౭॥

త్రిభా:—, మగ్గంహిష్టస్య ఇత్యస్మిగ్గహణే చకారకృష్ట హకారపరో
 నుస్సారాగమో వతి। యథా—మగ్గంహిష్టస్య ప్రకృతస్య, చకారః కిమథః!
 అత్రైవగ్గహణే ష సకార పరో మాధూదితి ॥౨౭॥

 సూత్రం :—ఆది రహహతి రహహోఽరహహోరహహోముగ
త్యహహాహహసోఽరహహసారహశమహశభిరహశభువాఽరహశ్శహశూ అహశవోహశు
రహశుమహశూసహశునాహశోరహశాయోపాహశ్శహశావగ్రహే ॥ ౨౮ ॥

నై :—పదగ్రహణాన్యతాని కుతః? అహశ్వితి గృహీత్వా
అహశుః అహశుమ్ అహశునెతి పృథగ్గ్రహణాత్ ॥ అహహతిరిత్యాదిషు
పదేషు ఆదినణః ఊష్మపరో అనుస్వారముపగచ్ఛతి అవగ్రహే ఉపాం
శుపదే ఊష్మపరో వణోఽనుస్వారముపగచ్ఛతి అహహతిః—,పరిద్వే
షసో అహహతిః' అహహః—,నై నమహహోఅశ్నోతి' అహహోః—
'అహహోశ్చిద్యావదివో విశ్మరా' అహహాముక్ - 'అహహోముగ్భావం
ద్వికపాలః' అత్యహహః - 'ముతపాశ్చాత్యహహః' అతీతికిమ్? 'త్యహ
భవన్తి' అహహసః - 'అహహసోయత్ర పీఠరత్' అహహసా-అహహసావా
ఏషగృహీతః' అహశమ్ - 'అహశమాహరామహా ఇతి' అహశుభిః - 'షడ్భి
రహశుభిః' అహశభువా-త్యయాఽరహశభువా' భువెతికిమ్? 'అనక్రామన్న
శస్తే' అంశైత్యకారాంతః-(అగ్ంశైత్యకారాంతం) పదగ్రహణమశక్యం
విజ్ఞాతుమితి అహిన్యాన్తిపరిహారాయ భువెత్యుపబద్ధః అహశు-అపాహ
శుయజతి' పదగ్రహణాత్ 'అన్కారాదిచ' (1-53) 'అనహశుకుర్వన్తః'
అహశూ - 'న్యోతావహశూ యశాసోమస్య' అహశనః - 'ప్రాణావా అహశ
వః' అహశుః - 'అహశురహశుస్తే' అహశుం-యమాదిత్యా అహశుమ్' అహ
శూన్ - 'అహశూనపగృహ్యతి' అహశునా-అహశునాశే అహశుః' అహశోః-
'ఉపాహశోర్వీర్యేణ' అహశాయ- 'అహశాయస్వాహ' అపాహశు-అపాహ
శుయాజమస్తూరా యజత్యహమిత్వాయ' అహశౌ - 'తేదేవాఅపాహశౌ'
అహశో ఇతి సామాన్యగ్రహణే 'అశ్యామ' 'అశ్ను శే' 'అశీమహి' 'అశి
ధిల్' ఇత్యాదావపి స్యాత్ అపాగ్రహణే అశమ నైత్యత్రాపిస్యాత్
ఆదిరితికిమ్? 'అహహసోఽరహహసా' ఇత్యత్రద్వితీయస్య స్వరస్యమాభూత్ ॥

ననుఅత్ర అహ ఇతి అవిశేషోక్తః సర్వేషామశ్వబైషమనుస్వారః
 స్యాత్ - అహ దైవానామాసీత్' , అహోరాత్రే గచ్ఛ' , త్యోహో
 భవతి' , అహోభిశ్చరన్తి' అపిచైవంసతి , అహశ్చ సర్వేషామ్' (8-15)
 ఇతినిషేధాత్ క్వచిదపి అసారేఫీ సస్యాత్ । తథాచ 'సభిర్భావంపరః'
 (8-14) ఇత్యేతదప్యనర్థకం స్యాత్ । అత్ర వదామః- అహశ్చబ్దస్తావద
 ప్రమేధాద్యయే త్రివిధోఽవగమ్యతే- క్వచిద్రేఫీ క్వచిదనుస్వారీ క్వచిద
 నుభయాశ్మక ఇతి తత) రెఫపర ఇక్ష్వాన్తో భిభ్యాం పరశ్చా
 నుభయాత్మక ఇతి గమ్యతే, రెఫాదేశనిషేధాత్తాస్మద్భ్యాచ్చ
 యద రెఫపరాదిషు అనుస్వారస్యాత్తదా తతాపి , అహశ్చ సర్వే
 షామ్' (8-15) ఇత్యనైవై రెఫనిషేధసిద్ధిః పృథిక్ష్ణిషేధా నిగ్ధి
 కాన్సుః, అతోరెఫపరాదిష్వనుస్వారోఽపి నాస్తీతి సిద్ధమ్ । తెభ్యోఽ
 న్యేషామశ్వబైషమ యద్యపి రెఫానుస్వారవిశేషోనావకల్పతే, తథాపి
 , అహశ్చ సర్వేషామ్' (8-15) ఇతి నిషేధాత్ అనుస్వారిణో రెఫత్వం
 నాస్తీతి తావదవగమ్యతే । తెనెదమనీయతే—

ఓత్వయత్వోపచారాణాం యస్మిన్ రెఫవిరోధనామ్ ।

సంహితాయాం సమామ్నాసం తదనుస్వార్యహఃపదమ్ ॥

‘ఓకారమస్సర్వోఽకారపరః’ (9-7) , ‘ఘోషనత్పరశ్చ’ (9-8)
 ఇత్యోత్పత్, అథస్వరపరో యకారమ్’ (9-10) ఇతి యత్వంచేత్యుభే
 రెఫవిరుద్ధ, తదపవాదత్వేన , హ్యరభాత్’ (8-8) ఇత్యాదినారెఫాదేశవి
 ధానాత్ । తథా , ‘కఖపకారపరష్వన్’ (8-23) ఇత్యాదినా విహితటపచా
 రోరెఫవిరుద్ధః , ‘నాధ్వరంవిశ్వత’ (8-32) ఇత్యన్తం పరుః పునశ్చబ్ద
 యో రెఫిణోస్తన్నిషేధాత్ । తస్మాద్యస్మిన్నహపదే రెఫవిరుద్ధ
 ‘మోకారాదిసిద్ధకార్యం సమామ్నాయతే, తదనుస్వారి । తతోఽన్యత్తు
 రేఫీతి వివేకస్సుకరఇతి భావో భగవతస్సూత్రకారస్య । తతశ్చ , నైవ

మహా అశ్వత్థామితో న' ఇంద్రియామహాముచే' అహ
ఇంద్రియేవ' అహస్వత్వాత్వాత్వా' ఇత్యాద్యహః పదమనుస్వారీతి
సిద్ధమ్ తతో నాతిప్రసక్తః అవగ్రహిత్యస్యానుక్తా పూర్వస్యాశు
పదస్య పరివ్యమాణస్య అహశోపదస్య చ అపశ్యడపబస్సస్థిద్ధో భవతీతి
విజ్ఞయతే తథాచ అహాశుయజితే' ఇత్యాదావేవానుస్వారస్యాత్,
'తేనాశుమత్' అహాశుపాతే' ఇత్యాదా నస్యాత్ అవగ్రహ
గ్రహణేతునతి నేదీయసోఽహశోపదస్య తథాత్వాసమ్భవాత్ పూర్వ
స్యాహాశుగ్రహణస్య విశేషణం తద్భవతీతి ఇప్తసిద్ధిః || ౨౮ ||

అర్థభా:—ఆగ్ంహః ఇత్యాదిషు ఆదిరనుస్వారాగమో భవతి యథా—పరి
ద్యేషసా ఆగ్ంహః' ఆగ్ంహోముచం ప్రిషమ్' నూత్యై సహితాయామైత్వ
స్యామ్నూనాత్ ఆహారేవానామ్ ఇత్యాదా నస్యాదయం విధిః కిన్తు యస్మిన్
విసజ్జనియో దేహో నాపద్యతే తస్మైవోపదానం ఆగ్ంహోభ్యద్యా' .
'ఆగ్ంహోముగ్భ్యమ్' నన్వయం పైక (చక్క) జన్మం శేషమపాప్రస్థస్యాయం
విధిః కిన్తాను స్వారస్మైవి శేషనిషేధతే (స ఇ) తి నైషవోపః సిద్ధస్యేవాను
స్వారస్యబోధనం నకుఃకరితీ. ఋతపాశ్చాత్మగ్ంహః ఆతిశయి? షడిహాభవంతి.
'తేనోముజ్జతమగ్ంహః' ఆగ్ంహసావా విషగృహీతః ఆగ్ంహేత్యేతా
ఽతాసిద్ధేః కుతః సకల పదపాతః! స రిసమహః సంతాయ' ఇత్యాదినిషేధార్థః.
'పరిపశ్యామోఽగ్ంశమ్' పుష్కరగ్ంశుభిః పవిత్రమ్' త్వయాగ్ంశభువాసో
మమ్' భువేతి కిం! ఆగ్ంశత్యేతావతా గ్రహణే తథావిధపదసద్భావో ఆగ్ం
శమ్ ఇత్యత్యై నస్యాత్ 'తేనాగ్ంశమత్' అన్యా-రాది (౧-౫) ఇతినిచసాత్
'అనగ్ంశు కుర్వంత' ఇత్యుప్యదాహరణమ్. పుష్కరేహ్యేతాగ్ంశమ్' ప్యాత్యావా
ఆగ్ంశమ్' ఆగ్ంశురగ్ంశుస్తే. యమాదిత్యా ఆగ్ంశమ్' ఆగ్ంశునపగృహ్యంతి.
'ఆగ్ంశునాతే ఆగ్ంశుః' యోవా ఆగ్ంశోరాయతనమ్' ఆగ్ంశాయస్వాహ
గ్ంశాయ' అపాగ్ంశునవనో యను పాగ్ంశు సుసమ్' తముపాగ్ంశో నమసాప
యన్' ఆగ్ంశ్యత్యేతావతిగృహీతే ఇతరేమానుషరగ్రహః స్యాత్ తథావిధపద
సద్భావాత్ ఆధోభయం గృహ్యతే పదమేకదేశశ్చ కింశిలవత్ తథాసతి పదైక
దేశమ సశుం పశుపతేతెతద్య' ఇత్యాదిషు పాప్రస్థాయాత్ అనుస్వారాగమః

తచ్చాభిప్రాయం అదిరితం కిమ్? సవేశం సూత్రం మాధూనితి. యథా— అగ్ంహసః ఇత్యాది ||౨౭||

సూత్రం:—ఉదాత్తాగ్ంసెహసాయాగ్ంసాభ్యామగ్ంసావితి||౨౮||

వై:—ఇతిశబ్దః పదగ్రహణాభివ్యక్త్యైః। ఇతరథాకార్యభాషీ మిత్తరూపయోః పదైకదేశయోర్గ్రహణాసీతి విజ్ఞాయేరన్। తదయ మర్థః అగ్ంసె ఇత్యాదిషు పదేషు ఉష్మపరో వణః అదాత్తః పరమ నుస్వార ముపగచ్ఛతి। అగ్ంసె— దక్షిణేగ్ంసె'। అగ్ంసాయ— అగ్ంసాయ స్వాహా'। అగ్ంసాభ్యామ్— అశ్వినావగ్ంసాభ్యామ్'। అగ్ంసా— అగ్ంసావేవ ప్రతిదధాతి'। అదాత్త ఇతి కిమ్? అసావాదిత్యః'। పదగ్ర హణాత్ 'జీవసె,' అపశసె' ఇత్యాదౌ స భవతి ||౨౯||

ప్రభా:—అవిగ్రహః అదిరిత్యథః। యదిపదాదిరుదాత్తః స్వాత్ తహి అగ్ంసె, అగ్ంసాయ, అగ్ంసా. ఇత్యేతేషుస్యాదనుస్వారాగమః। ఇతిశబ్దః స్వరూ పనాచి. యథా— దక్షిణేగ్ంసె అపదధాతి'। శిత్వంసాయ స్వాహా'। అగ్ంసాభ్యామ్ స్వాహా'। అత్తరంసావేవ ప్రతిదధాతి'। అదిరుదాత్త ఇతి కిమ్? అసావబ్రవీచ్చిత్ర విహితా ||౩౦||

సూత్రం:—నాసావా నాసావా ||౩౦||

వై:—అజ్ పరలసాపదే తీష్మపరోవణః ఉదాత్తః పరమను స్వారంసోపగచ్ఛతి. యథా— బూయాదసావేహీతి' ||౩౦|| ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిత్ర) విరచితే నైదికాభరణాఖ్య ప్రాతి శాఖ్యవ్యాఖ్యానై షోడశోఽధ్యాయః||

ప్రభా:—అయ్యదాత్తై సత్యప్యసావేత్యసీత్ గ్రహణే సఖలస్యాదనుస్వ రారాగమః। బూయాదసావేహీత్యేవమ్ ||౩౦||

ఇతిప్రభావ్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణై షోడశోఽధ్యాయః||

అథ సప్తదశోఽధ్యాయః

తదేవంపదవణానాం పాయశో నిణాయః శృతః।

తదుచ్చారణకల్పోఽతఃపర్థ్వం ప్రావణ్యతే బుధైః ॥౧॥

అథ సూత్రం :—తీవ్రతరమానునాసిక్య మనుస్వారోత్త మె
ష్వితిశైత్యాయనః ॥౧॥

వై:—అస్మిన్నధ్యాయే పాయతో నిరూప్యతే అనుస్వారే
జ ఇ ణ న మెషు చ యదానునాసిక్యమస్తి- తత్తీవ్రతరం ప్రయోక్త
వ్యమితి శైత్యాయనో మునిర్మన్యతే అతోఽన్యస్య యదానునాసిక్యం
తత్తు సమంప్రయోక్తవ్యమ్ ; విశేషానుపదేశాత్ అనుస్వారే యథా-
'సత్రీకరకాదశాన్' యత్తన్న విస్రసయేత్' ఉత్తమేషు ఖల్వపి-
'పరాజావర్తతే' నమోరాజై నమో వరుణాయ' అనుస్వారోత్తమే
ష్వితికిమ్ ; 'సుశ్లోకారమ్' నెదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧॥

త్రాభా:—అనుస్వారశ్చ అత్తమశ్చ అనుస్వారోత్తమాః తేషు తీవ్రతరం
భవతి అనునాసిక్యం ఇతి శైత్యాయనో నామ మునిః మన్యతే తీవ్రాదధికం తీవ్రతరం।
అనునాసికానాం భావః అనునాసిక్యమ్, నాసికా వివరణా దానునాసిక్యమ్
(౨-౫౨) ఇత్యన్య విధః ప్రయత్నదాఢ్య ముపదిశ్యతే యథా— అగ్నిరేఘ్న
షడః, యం కామం కామయతే, ఇచ్చతే పరివచ్చతేస్తాయూనామ్, మణి
నారూపాణీస్త్రేణః, ఏతేష్వితికిమ్, రుక్మముపదధాతి, తిగ్మమాయుధమ్, సుశ్లో
కారమ్ సుమజ్జలారమ్ ॥౧॥

అథ సూత్రం :—సమగ సర్వత్రైతి కాహళీపుత్రః ॥౨॥

వై:—సర్వేష్వనునాసికేషు వణేష్యానునాసిక్యం సమం మధ్యమప్ర
యత్నైన ప్రయోక్తవ్యమితి కాహళీపుతో మన్యతే యథా—
'సుశ్లోకారం', రుక్మముపదధాతి, తిగ్మమాయుధమ్, సత్రీకరకా

దశాక్షరహ' అగ్ంశురగ్ంశుస్తే' యః పరాభ్యిష్వజ్' నమోరాజై
నమః' తం య ఏవం విద్వాన్యజతే' నపవాస్మా ఇమాన్లోకాన్'
తంల్లోకం పృణయోపైత్' నెదంసూక్ష్మిష్టమ్ || ౨ ||

త్రీభా:—సర్వత్ర అనునాసిక్యం వణేషు తీవ్రతరత్వం సమమితి కావలీళు
తో మన్యతే యథా— సరరాణః' సంయత్తాః' న్యజగ్నిః' అపహూతాంఠ
హో ఇత్యాహ' ఇత్యాది || ౨ ||

 సూత్రం:—అనుస్వారైఃస్వీతి భారద్వాజః || ౩ ||

వై:—అనుస్వారే యదానునాసిక్యం తదణుప్రయత్నైః ప్ర
యోక్తవ్యమితి భారద్వాజోమన్యతే అన్యేషు వణేషు మధ్యమప్ర
యత్నైః అక్తాన్యదాహరణాని || ౩ ||

త్రీభా:—అణు సూక్ష్మతమం అనునాసిక్యం అనుస్వారే స్వాదితి భార
ద్వాజః మన్యతే యథా— తనువా జయత్వగ్ంసత్వా' అనుస్వారాదన్యత్రైత్యా
యనవిధిః అత్తమేషు తీవ్రతరత్వం యమాదిషు తీవ్రమాత్రిమః || ౪ ||

 సూత్రం:—నకారస్య రెఫాష్మయకారభావాల్లుప్తే చ
మలోపాచ్ఛోరముస్తరం తీవ్రతరమితి స్థవిరః కౌణ్ఠీన్యః || ౪ ||

వై:—నకారస్య రెఫభావాదూష్మభావాద్యకారభావాద్యలో
ప్తే మలోపే చెతి పశ్యవిషయేషు పూర్వస్వరస్య యదానునాసిక్యం పర
మతత్వేనోక్తం, తత్ర పూర్వాత్పూర్వాదుస్తరోస్తరం తీవ్రతరం శీఘ్ర
తరమితి స్థవిరః కౌణ్ఠీనోమన్యతే అతోన్యత్ర సమమ్, యేవా వనస్ప
తీహరను' ఇతి రెఫభావాత్పూర్వస్య తీవ్రప్రయత్నః, విశ్వాహశ్చదే
వాన్' ఋతూహస్తన్యతే' ఇత్యాష్మభావాత్పూర్వస్య తీవ్రతరః
అగ్నే మహాహసీత్యాహ' ఇతి యకారభావాత్పూర్వస్య మధ్యమః
అగ్నే మహాహసీ' ఇత్యాదా యలోపాత్పూర్వస్య తీవ్రః ప్రత్యుష్మః

రక్షః' ఇత్యత్ర) ములోపాత్పూర్వస్య తీవ్రతర ఇతి। నెదం సూత్రద్వయ మిష్టమ్ ॥౪॥

ప్రభా:—చకారస్య, 'రేఫోష్టయకార భావాత్ చకారాకృష్టయకార' అప్తై సతీ, ములోపాచ్చ, అత్తరయత్తరం' అనునాసిక్యం అనుపూర్వేణ తీవ్రతరం స్యాదితి స్ఫవిరః కాణ్డిన్యః' మన్యతే। యథా— 'సతీరేకాదశాన్' ఇత్యత్ర అనునాసిక్యం సంయోగ మాత్రం, శుక్లాగ్ంశ్చ కృష్ణాగ్ంశ్చ' ఇత్యత్రతు సంజ్ఞిప్తం, 'మహాగ్ం ఇంద్రః' ఇత్యత్ర తీవ్రతరం, 'సగ్ంశతం' ఇత్యత్ర తీవ్రతమం ఇత్యానుపూర్వేణ విజ్ఞేయమ్। అన్యత్ర శైత్యాయనవిధః ॥౪॥

సూత్రం:—వృజ్ఞానకాలశ్చ స్వరస్యాత్యాధికః ॥౫॥

వై:—అత్ర అనునాసిక్యవిషయే తద్వత్స్వరస్య వృజ్ఞానకాలాధిక్యం చ భవతి, అధామాత్యాధిక్యమితి యావత్। యథా— 'పునఃకృష్ణగస్త్యాపితరం' ఇతి (హస్వోఽధ్యర్థమాత్రః, 'మహాఇన్ద్రో' యః' ఇతి దీప్యః, అధాప్రతీయమాత్రః, 'సుశ్లోకాంఠ' ఇతి ప్లుతోఽధాచతుర్థమాత్రః)। యత్ర స్వరస్యానునాసిక్యమిష్టం తతేకమిష్టమ్। అన్యత్ర నెష్టమ్ ॥౫॥

ప్రభా:—చకారః స్ఫవిర కాణ్డిన్యమన్వాదితః। అత్ర అనుస్వార విధానె సానునాసికస్వరస్య 'వృజ్ఞానకాలః' హ్రస్వాధాకాలః, 'అధికః' స్యాదితి స్ఫవిరః కాణ్డిన్యో మన్యతే। యథా— 'యుజ్జాఘాగ్ం రాసగంయుమ్' ఇత్యాది అత్రేతి స్వరస్యే కిమ్? సాద్రహుత్త మేషు అత్తమలభావ చైతదధిక కాలవిధానం మాధాదితి ॥౫॥

సూత్రం:—స్వారవిక్రమయోర్ద్వైధప్రయత్నతరః పాష్కరసాదృశః ॥౬॥

వై:—స్వారః స్వరితః, విక్రమోనామ అనుదాత్తవిశేషః ఏకోనవింశాధ్యాయే వక్ష్యతే। తయోర్ద్వైధప్రయత్నతరః ప్రయోగఇతి పాష్కరసాదృశమ్। స్వారః— 'న దివ్యగ్నిశ్చైతవ్యః ఇతి', 'తేఽబ్రువన్'। 'సూద్ధాతా', 'ప్రఱగం'। విక్రమః— 'కిన్తత ఉచ్చిగమతీతి', 'యోనిశ్చి

కృం యచ్చికాత్' స్వరితైతే తదిష్టమ్ | కిన్తు స్వారాధ్యాయే వక్ష్యమా
ణవవ విక్రమే త్వేతదిష్టమేవ, కార్యార్థ త్యాద్విక్రమసంజ్ఞాయాః ||౬||

ప్రభా:—స్వారి విక్రమే చ ప్రయోగః పాప్యరసానః మతే దృఢప్రయ
త్నతరః? భవతి, స్వారిః స్వరిత ఇత్యర్థః | విక్రమో నామ అనుదాత్త విశేషః |
యథా— యోఽస్యస్వోగ్నిః | ఆస్యేహవిః ప్రియం | స్వారివిక్రమయోరితి కిమ్?
గాంవాంతౌ తత్' | దృఢః ప్రయత్నో యస్యాసౌ దృఢప్రయత్నః | అతిశయేన
దృఢప్రయత్నః, దృఢప్రయత్నతరః ||౬||

 సూత్రం :—ప్రయత్న విశేషాత్సర్వవర్ణానామితి శై
త్యాయనః ||౭||

వై:—విశేషాఽతిశయః | ల్యభ్యోపే పఞ్చమీ ప్రయత్నాతి శయ
మాశ్రిత్య సర్వవర్ణానాం ప్రయోగగ కార్య్యితి శై త్యాయనో ముని
ర్మన్యతే | ఆనునాసిక్యేతు పూర్వోక్తైవ క్లప్తిః | ఇష్యోజ్ఞేత్వా
నెదం సూత్రమిష్టమ్ ||౭||

ప్రభా:—సర్వవర్ణానాం ప్రయోగస్వోచిత ప్రయత్న విశేషాత్ దృఢ
ప్రయత్నతరోభవతీతి శై త్యాయనః మన్యతే | యథా— ఇషి త్యా' ఇత్యాది | నై
తాని సప్త సూత్రాణీషాని ||౭||

శిక్షోక్తం స్వమతమాహ—

 సూత్రం—నాతిన్యక్తం న చావ్యక్తమేవం వర్ణాను
దీరయేత్ | పయఃపూణామివామద్రోగ హర్షాధీరో యథామతిః | ఇత్యా
త్యేయ ఆత్రేయః ||౮||

వై:—యథాక్షీరస్య పూణాభాజనం వహన్ పురుషో ధీరస్స
మాహితమనః సన్ నాతిశీఘ్రం గచ్ఛతి సచాతిమద్దమ్, ఏకం వేదస్య
ప్రయోక్తా పురుషః ప్రయత్నాతిశయేన వర్ణాన్నాతివ్యక్త ముచ్చార
యేత్, సచ ప్రయత్నాపచయేనావ్యక్తమ్, కిన్తు మధ్యమేన ప్రయత్నై

న ప్రయుజ్యోతే। ఏవమవ్యక్త్యతివ్యక్తీనభవతః, నను కస్యచిత్ తీవ్రఃపరి
యత్నః, అన్యస్య మధ్యమో భవతి, కస్యచిన్మన్తః ప్రయత్నః, అన్య
స్యమధ్యమ ఇత్యేవమాపేక్షితత్వాత్కథం సామప్రీతికావధారణమితి ?
అత్రైముచ్యతే- యథామతీతి, యథా ప్రయోక్తుర్మతిర్భవతి అయ
మేవ పక్షః సామప్రీతికః ప్రయత్న ఇతి తథా స్వప్రయతోక్త్యా స్వశ
క్త్యనురూపం ప్రయుజ్యోతే। నతు పరశక్త్యపేక్షయా సామప్రీతికావధా
రణం సమ్భవతీతి। ఆత్రేయగ్రహణం పూజాధర్మమ్ । ౮॥

ఇత్యాచార్యగంగోపాలమిత్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానై సప్తదశోధ్యాయః॥

ప్రభాః—ఆతివ్యక్తం, అతిస్పష్టం, అవ్యక్తం, అస్పష్టంచ యథా నభవతి
ఏవం : కాన్ జిన్జ్యేత్, జచ్చారయేత్ ఇత్యర్థః। పయః పూణామివామత్రం
క్షీరపరిపూతం భాజనం హరన్ని, యథామతి మతిమనశ్శక్తిమ్య ఎతేమానః ధీరః
అగ్నితా ధీవేత్, ఇత్యాశ్రేయః మన్యతే॥ ౮॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణై సప్తదశోధ్యాయః

అథాష్టదశోధ్యాయః

ఇదాసీమధ్యయనారమ్భాధర్మస్య ఓంకారస్య ప్రయోగో వ
క్యతే—

 సూత్రం :—ఓకారస్తుప్రణవ ఏకైకత్వతీయమాత్రం
బుధివతే ॥ ౧॥

వై :—ప్రణాయతే ప్రస్తాయతే పారభ్యతేననవేద ఇతి
ప్రణవః ఓజ్కారః। తస్మిన్ య ఓకారః తమేక ఆచార్యా అధికత్వతీ

యమాత్రం భణన్తి! అధః తృతీయం యాసాం మాత్రాణాం తా
అధఃతృతీయాః! తావత్త్యో మాత్రా యస్య స తథోక్తః! తదేతచ్ఛి
క్షాకారోక్తం పరమతత్వేనోపన్యస్తమ్! కుతః? బ్రువత ఇత్యాత్మనెపద
నిదేశాత్! కర్తృభిప్రాయేహి క్రియాఫల ఆత్మనెపదాదేశస్సర్వతే!
అతో స తస్మైరేషాముపకరోతి! స్వమతేతుత్రిమాత్రః! తదుక్తంమూ
లశాస్త్రే!—ఓమభ్యాదానె' (౮-౨-౮౭) అచః ప్లుతఃపదాస్త్య ఇతి! తుశ
జ్ఞోయథాప్రాప్తంకృత్సంసౌక్యాకారస్యత్రిమాత్రత్వంనివర్తేయమి! తథా
చాధఃతృతీయమాత్రస్వరత్వం వికత్థా నిమిత్తస్య సమాప్తీనిమిత్తస్య
చాభిమతమిద్వన్యతే ||౧||

ప్రభాః—ప్రణవే, ఓకారమ్, అధఃతృతీయమాత్రం ఏకబ్రువతే, ఏక
అచార్యాః అధఃతృతీయ మాత్రమాహుః ఇత్యర్థః! అధః తృతీయం యయో
స్తే అధఃతృతీయే! అధఃతృతీయే మాత్రే యస్యాసౌ అధఃతృతీయమత్రా! యథా-
సమదోబధుః ఓమ్! యే స్వశ్చైవనతప్రేమాః ఓమ్! ఓమ్ ఇతిత్వా! ఓమ్
బ్రహ్మసనత్తమ్! కాలనిరాణయేకప్రేమం కణితమ్—

స్వాధ్యాయారమ్భ శేషస్య ప్రణాస్య స్వరస్య చ!

అధ్యాయస్యాను వాకస్యాన్తేస్యా దధః తృతీయతా||

తుశబ్దస్యప్రయోజన ముచ్యతే—

సన్ధ్యక్షరాణాం వేదం చ ప్రణవంచాన్తరా తథా!

ఇతి కాలనిరాణయే, సన్ధ్యక్షరాణాం హ్రస్వా నసన్తి, ఇతి పాణినియేకవి,
ఓకారమాత్రస్య దీర్ఘకాలో నిరూపితః! ఇహతు ప్రణాస్థత్వ విశేషణాదసౌ
కాలో నిషిధ్యతే!

వేదస్యప్రణవే తుస్యాత్ సమకాల ద్విమాత్రతా!

ఇతిప్రణవ విశేష కాలవిశేషః ప్రత్యేతవ్యః ||౧||..

 సూత్రం :—అదాత్తానుదాత్త స్వరితానాం కస్మిశ్చిం.

దిత్తిశ్చైత్యాయనః ||౨||

వై :—వేదారమ్భార్థం ఓజ్కారే యః ఓకారః సఖిలు అదా

తానుదాత్తస్వరితానామన్యతమస్మిన్ స్వరే ప్రయోక్తవ్య ఇతి స్వర వికల్పం శైత్యాయనో మన్యతే ॥౨॥

త్రీభా :—అదాత్తానుదాత్తస్వరితానాం మధ్య 'కస్మిచ్ఛేత్' స్వర ప్రణామః ప్రయోక్తః ఇతి శైత్యాయనో మన్యతే యథా—'ఓమ్' ॥౨॥

 సూత్రం :—ధృతః ప్రచయః కౌణ్డిన్యస్య ॥3॥

వై :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ఓకారన్యధృతాపరపర్యాయః ప్రచయో నామన్వరో భవతి | ప్రచయలక్షణం వదతి. 'ఉదాత్తశ్రుతిః' (21-10) ఇతి తస్యోదాత్తవచ్చూయమాణస్యసూక్ష్మః కశ్చిద్విశేషాధృతసంజ్ఞాభిధానముఖేన ప్రశక్యతే | క్రుష్టాదీనాం సప్తానాం స్వరాణాం మధ్య తృతీయాఖ్యాయో మధ్యమన్వరస్తస్య ధృతఇత్యన్వథాసంజ్ఞా | క్రుష్టపరమద్వితీయా అత్యేపిణః | చతుర్థ మన్ద్రాగ్రిస్వార్యా అపత్యేపిణః | తృతీయస్తు-అభయరహితో మధ్యలీయమానత్వాధృతసంజ్ఞః | ఉదాత్తస్తు కిశ్చిదుక్త్యై ప్యత ఇతి ధృతోదాత్తయోరీషద్విశేషః | అతఏవ 'ఉదాత్తశ్రుతిః' (21-10) ఇతి అదాత్తస్యేవ శ్రుతిః ప్రచయస్యేతి ఇవాథా అపవద్యతే | వక్ష్యతి చ- 'మన్ద్రాగ్రిదయో ద్వితీయాంతాశ్చత్వారస్తైర్దీరీయకాః' (23-15) ఇతి అదాత్త ఇతి చాన్వథాసంజ్ఞా-అత్యేపణిమిత్తనతః | తస్మాదేతావా నుదాత్తప్రచయయోభేద ఇతి ప్రకటనాథాం ధృత ఇతి విశేషణమ్ | ప్రణవే తు కౌణ్డిన్య శైత్యాయనయోర్భృతైర్వి ॥3॥

త్రీభా :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ప్రణవో 'ధృతప్రచయో' భవతి | చతుర్థాస్వరః 'ధృతప్రచయః' ఇతి కథ్యతే | నను 'ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యస్య (౧౯-౨) ఇతీవత్ ప్రచయ ఇత్యేతాన్తైవాలమ్, కిం ధృతశబ్దేన ? మైవమ్ | పదద్వయేనాప్యనేన నామధేయ మేవాభిధీయతే | తథాహి— అథాభేదాభావేఽపి | ప్రయోగభేదోఽస్తితి 'ప్రయోగ చాతుర్థమాచార్యః ప్రకటయతి | యథా— 'భీమనేశో భీమః, సత్యభామా సత్యా, పిథానమపిథానమ్, దీపః ప్రదీపః' ఇత్యాది ॥3॥

 సూత్రం :—మధ్యమేన సవాక్ప్రయోగః ॥౪॥

వై :—వాచాం ప్రయోగో వాక్ప్రయోగః। సఖలు ప్రణ వాత్మకో వాక్ప్రయోగో మధ్యమేన స్వరణ కర్తవ్యో నక్రుప్తై నాపి మన్తాదిభిః ॥౪॥

త్రీభా :—ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగః। మధ్యమేన అచ్చుచ సమాహార విలక్షణేన ప్రయత్నేన ప్రణామ ప్రయోక్తవ్యః। యత్ర కర్తవ్యన వాచస్యానై ప్రయోగః ధవతి। సః ఇతి కాణ్డిన్యాభిమతః పూర్వోక్తోగృహ్యతే। వాచి ప్రయోగో వాక్ప్రయోగః ॥౪॥

 సూత్రం :—స్వరితః స్లాక్షీస్లాక్షాయణయోః ॥౫॥

వై :—స్లాక్షీస్లాక్షాయణయోర్మతే ప్రణవః స్వరితః ప్రయోక్త వ్యః। నెదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౫॥

ఇదం విచనం అరణ్యకే కాణ్డిప్రశ్నై ఓం తద్భూహ్మ ఇత్యువాకే తదాదిషు పరత విప్రప్రణవస్వర్యతే తత్రైవేష్టం వాన్యత్ర। తమక్తం సః ఇతి యం— యజుఃప్రణవ ఉచ్చస్యాన్యత్ స్వారాస్వస్త్యస్త్యం తదాదిషు, ఇతి ఇత్యధికః పాఠః.

త్రీభా :—స్లాక్షీ స్లాక్షాయణయోః పక్షే ప్రణవః స్వరితః సః। నైత త్సూత్ర చతుష్టయమిష్టం ॥౫॥

 సూత్రం :—ఉదాత్తో వాల్మీకేః ॥౬॥

వై :—వాల్మీకేర్మతే ప్రణవఉదాత్తః ప్రయోక్తవ్య ఇతి ॥౬॥

త్రీభా :—వాల్మీకే మతే ప్రణవః ఉదాత్తః సః ॥౬॥

 సూత్రం :—యథాప్రయోగం వా సర్వేషాం యథా ప్రయోగం వా సర్వేషామ్ ॥౭॥

వై :—తత్తచ్చాఖ్యాభ్యాయినః పూర్వే శిష్టతమాః యెనయెన స్వరణ ఆరమ్భార్థమోజ్జ్వలం ప్రయుజ్యతే, తేన తేనై వాధ్యాపిత వ్యవస్థయా ప్రయోక్తవ్య ఇతి సర్వేషామాచార్యాణాం మతమ్ ॥౭॥

ఇత్యాచార్య గాగ్ధ్యగోపాల మిశ్రవిరచితే వైదికాధరణే ప్రాతిశాఖ్య
వ్యాఖ్యానై అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—యథాప్రయోగ శబ్దేన ఉదాత్తోఽభిధీయత ఇతి మాహి షేయపక్షః।
ప్రణమిం యథాప్రయోగం, 'వా' కుయాఽదిశ్చ, 'సవే'షాం' ఋషీణాం మతం। ఋషయ
పక్షస్తు సత్యతే—అధ్యేష్యమణం, యథాప్రయోగం, యథావిధిస్వరం తథావిధేన
వా స్వరేణ ప్రణమిః ప్రయోక్త వ్య ఇతి, 'సవే'షాం' మతమితి। యథా—'ఇషేత్వా'
ఇత్యనేనాధ్యేష్యమణానుదాత్తేన ప్రణవోఽప్యనుదాత్తః। అప ఉన్దస్తు, ఇత్యుదాత్తే
నోదాత్తః। స్మృద్ధమ్ ఇతి స్మరితేన స్మరితః। నేపింశూత్రమిష్టమ్ ॥౭॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణే అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

అథ ఏకోనవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం విక్రమాఖ్యోఽనుదాత్తవిశేషో లక్ష్యతే—

ప్రకృతా సూత్రం :—స్వరితయోర్మధ్య యత్ర నీచస్యాదుదా
త్తయోర్మాదన్యసరితో వోదాత్తస్వరితయోః స విక్రమః ॥౧॥

వై :—యత్ర స్వరితయోరక్షరయోర్మధ్య నీచమనుదాత్త మ
క్షరం స్యాత్, ఉదాత్తయోః మధ్య వా నీచం స్యాత్, అన్యతరతః
ఏకతరస్మిన్ వా సమీపే ఉదాత్తస్వరితయోః సహోర్మధ్య నీచం స్యాత్
నీచస్వరో విక్రమసంజ్ఞో భవతి స్వరితయోః—, 'తా'వానుక్థ్యః'। అ
దాత్తయోః—, 'ఇషేత్వోజ్ఞేత్వా'। అన్యతరతో వేత్యత్ర ద్విధాన్వ
యః స్వరితపూర్వకతయా అదాత్తపూర్వకతయా వా ఇతి, 'నా'స్యద్వి
యం వీర్యం వృత్తే'। ఏనమితి కిమ్? 'నరిమాచమే ప్రథిమాచమే'।
సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్, 'స్వారివిక్ర'మయోః దృఢప్రయత్నతరః'
(17-6) ఇత్యుక్తమ్ (ఇత్యుదాత్తస్సవిక్ర)మ ఇతి ॥౧॥

త్రీభా :—యత్ర స్థై స్వరితయోమధ్యే అదాత్తయోవాఽన్యతర తోవా ఇతి స్వరితోదాత్తయోవేత్యధః, అదాత్త స్వరితయోః వా మధ్యే సీచం యదక్షరం స విక్రమ సంజ్ఞః భవతి స్వరితయోమధ్యే యథా— యోఽన్య స్వోఽగ్ని సమపి అదాత్తయోయథా— వోధవే స్వరితోదాత్తయోయథా— ధన్వనాగాః అదాత్త స్వరితయోయథా— తస్యకృత్ సువగో లోకః విక్రమ సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం— స్వార విక్రమయోదకృథ ప్రయత్నతరః (౧౭-౬) ఇతి ||౧||

 సూత్రం :—ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యన్య ||౨||

వై :—పూర్వోక్తవిధయా (పూర్వోక్తవిషయే) ఉదాత్త స్వరి తపరః ప్రచయపూర్వకో యోఽనుదాత్తః స చ విక్రమ ఇతికౌణ్డిన్యన్య మతమ్, అవధూతః పరః, ఖనితం పురీష్యమ్ ఏవమితి కిమ్? అప యామగృహీతోఽసి నెదం సూత్రమిష్టం ||౨||

త్రీభా :—చశబ్దో విక్రమఇతి జ్ఞాపయతి కౌణ్డిన్యన్యమతే అదాత్త పరః స్వరిత పరోవా ప్రచయపూర్వశ్చ విక్రమోవిశ్లేయః అదాత్త పరో యథా—పయఃపదతాం యా స్వరితపరో యథా— అపరిష్టేలక్ష్యే యాజ్ఞా ప్రిచయః పూర్వోయస్మాద సో ప్రచయపూర్వః ||౨||

 సూత్రం :—ద్వియమ ఏక ద్వియమపరే తా అణ మాతాః ||౩||

వై :—యమశబ్దస్వరవాచీ (స్వరితవాచీ) ద్వా యమా స ఋంహృతౌ యస్మిన్ముఖలు స్వరితస్వరో ద్వియమపరచ్యతే తస్మిన్ స్వరితపరే ఏక ఆచారాః శిక్షాకారాః సీచమిచ్చన్తి తత్కింకృత్సన్య పూర్వస్వరితస్య సీచత్వమిష్యతే? నెత్యుచ్యతే తా అణమా తాః, తాశ్చ సీచ పక్రమతయోఽణపరిమాణా భవన్తి అణర్నామ హ్రస్వకాలస్య చతుర్థోఽంశః హ్రస్వస్వరూపంవిజ్ఞేయంచతుర్భిరణుభి స్తథా ఇతి శిక్షాకారవచనాత్ తథాచ స్వరితాత్పూర్వస్య స్వరిత

స్వానై పాదమాత్రం నీచం భవతీతి సిద్ధమ్ |

‘పదానై చ యథాకన్పూ అస్తతో నిహతాణుకాః’ ఇతి అస్మిన్
విషయే హ్రస్వస్వరితోఽపి ద్విమాతో) భవతి, అదీఘం దీ
ఘం వత్కుర్వాద్విస్వరం యది దృశ్యతే’ ఇతి శిక్షావచనాత్ | సఖిల్వ
నుదాత్తాంశః కమ్పిత్యుచ్యతే | తస్య యద్యప్యణుమాత్రత్వమిహో
చ్యతే, తథాప్యచ్చరణదాఘట్యాత్ తతః పూర్వాంశస్య కాలః
కమ్పగ్రాసాదధికకాల ఉచ్చాయతే | తదుక్తం శిక్షాయామ్—

స్వారాకమ్పశ్చ రక్షాశ్చయే యత్కాలాస్వభావతః |

వధన్తై ప్రోచ్యమానాస్తే క్షీప్రయత్నైఃపి వక్తరి || ఇతి ||

తస్యథా— ‘పితృదేవత్యామ్ హ్యేతత్’ | ‘దేవావా ఇన్ద్రియం
వీర్యాంఽవ్యభజన్త’ | ‘తేఽ అన్యోన్యముపాధానన్’ | ‘బహుదేవత్యోఽ
హ్యేషః’ | ‘అదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః’ (14-29) ఇత్యస్య తు స్వరితస్య
స్వరితత్వం న భవతి, ‘నోదాత్తస్వరితపరః’ (14-31) ఇతి నిషేధాత్ |
అతఏవోక్తం శిక్షాయామ్—

నిత్యోఽభినిహతశ్చైవ త్తైప్రహ ప్లెష్టపవచ |

ఏతే స్వారాః పక్రమ్పన్తై యత్రోచ్చస్వరితోదయాః || ౧ ||

శేషస్యోదాత్త తా వాస్వాత్స్వరతా వా వ్యవస్థయా || ౨ || ఇతి ||

ప్రభా :—యమశబ్దః స్వరిత పర్యాయః | ద్వాయమా యత్రదేశైరైనైత్యేణ
ఏతే తే స ద్వియమః తస్మిన్, ద్వియమః పరోయస్మాదసౌ ద్వియమపరః’ తస్మిన్
శ్చత్రియమే సతి యాః స్వరితప్రకృతయః ‘తాః’ సర్వా అనంతః అణుమాత్యాః
అభినిహతా తాః క్షిప్రతీ ఏక మన్యస్తే | ద్వియమే యథా— ‘తేఽన్యోన్యమ్’ | ద్వియ
మపర యథా— ‘సోఽపరోఽన్యమియతే’ | అనంత ఇతి కథం ప్రతీయతే ‘పదానై
చ తథాకన్పూ అస్తతో నిహతాణుకాః’ ఇతి ఎచనాదితి బ్రూమః | నిహతంతు స్వరి
తయోమధ్యే యత్రోదయం’ (౧౯-౧) ఇత్యేతత్సాన్నిధ్యాత్ లక్ష్యతే | శిక్షాచైవం
ఎత్యుతః—

నిత్యోభి నిహతశ్చైవి తైప్రః ప్రశిష్టఏచ॥

ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పంతే యతోచ్చ స్వరితోదయాః॥

శేషస్య దాత్తతా వాస్యత్ స్వారతావా స్వస్థయా ॥౩॥

స్వస్థిస్థాశ్చదేనానేన ద్వివిధః కమ్పః ఉక్తః॥ సంహితాయాం స్వరితకమ్పః ఇతర వేద భాగే అదాత్తకమ్ప ఇతి యే కమ్పః ప్రసిద్ధాః తేష్వేతల్లక్షణం నతు కమ్పవి భావఃకమ్॥ అన్యథా యోఽపాం పుషం' ఇత్యాదౌ కమ్పః ప్రసక్తేత॥ నేదం నూత్రమిష్టం ॥౩॥

నన్వత్రోదాత్తపరస్యాపి స్వరితస్య కమ్పస్మర్యతే॥ తతః 'అ స్మిల్లోకేఽస్మిన్ గోషేఽస్మిన్' ఇత్యాదావపి కమ్పస్యాత్॥ తథాభూ తాత్కమాంశాత్పూర్వస్వాంశస్య కుత్రోదాత్తతాకుత్రవాస్వరితతేతి చ నజ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ—

 సూత్రం :—తస్యామేవ ప్రకృతో ॥౪॥

వై :—అస్మత్సంహితాయాం తస్యామేవ స్వరితాత్మికాయా మేవప్రకృతో కమ్పాభవతి॥ తథాభూతాత్కమాంశాత్పూర్వాంశస్తు తస్యామేవ స్వరితప్రకృతో అవతిష్ఠతే॥ యత్తాదాత్తపరస్య స్వరితస్య కమ్పత్వం కమ్పాత్పూర్వాంశస్యోదాత్తత్వశ్చ శిక్షాయాం స్మర్యతే, తత్ కూశ్మాణ్డో దివిషయంశాఖాంతర విషయం చ వెదితస్యమ్॥ యథా - 'తే 3 2 స్వస్యత్కమనాగసః,' 'అహమన్నాదో 3 2 హమన్నాదో 3 2 హమన్నాదః,' ఇత్యాది తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్॥ కమ్పస్యాపివిక'మసం జ్ఞేష్యతే, అస్మిన్నథాయే తదుపదేశాత్ ॥౪॥

నన్వస్మిన్ స్వశాఖోచితకార్యవిభావనుపస్యన్త పూర్వపరమతే ఏకేగ్రహణం నయక్తమిత్యత్రాహ—

త్రభా :—ద్వియమ స్థితే పూర్వస్యామేవ 'తస్యాం' స్వరితప్రకృతో అణు మాత్రయాపి నిహతత్వం భవతి॥ ద్వియమపరేతు స్థితే పూర్వయోరేవ సృక్పత్యోరణు మాత్రయా నిహతత్వం భవతి॥ నతు తాస్సవాన్ అణుకాయభాజైశ్చైవకారో

బోధయతి। ఏవమేవ కాహలేయ అహ-ద్యయోః పూర్వోఽణుమాప్రకృష్టిషు
పూర్వాణు మాత్రికాపుత్రః పృకృత్యైః ॥౪॥

 సూత్రం :—న పూర్వశాస్త్రే న పూర్వశాస్త్రే ॥౫॥

వై :—అస్య శాస్త్రస్య మూలభూతం వ్యాకరణం పూర్వశా
స్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్మిన్ కమ్పాన విధీయతే। సాక్షాచ్ఛితాయాం తు
విధీయతే। వ్యాకరణప్రధానం శ్లోతచ్ఛాస్త్రమ్। తస్మాద్వైయాకర
ణభ్యోఽన్యే శితౌకారా ఇహైకఇతి న్యపదిశ్యన్తే। తథాచాస్మిన్ ఛా
స్త్రే విధీయమానానాం కార్యాణాం ఏవయేషు వ్యాకరణోక్తకార్యా
ణాం స్ఫుటీతత్వాన్న తత్ర వ్యాకరణోక్తో విశేషః పరిగ్రాహ్యః।
శీతౌథాన్యతు సర్వస్యాతాపరిగృహీత్యాదిహనుక్తమవిరుద్ధం కా
ర్యంతఃపరిగృహీతవ్యమితి సిద్ధమ్ ॥౫॥

ఇత్యాచార్య గాగ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాచీ
శాఖ్యనాఖ్యానై ఏకోనవింశోధ్యాయః॥

ప్రభా :—పూర్వశాస్త్రం నామ విక్రమవిధిః। తస్మిన్నేతదణికాయాం న
ఏవ ఏవం వా సూత్రాన్యైః పూర్వశాస్త్రే అధ్యాయ ప్రథమసూత్రే యా విక్రమ
సంజ్ఞా అక్తా, సా కమ్పవిధానాని ॥౫॥, విక్రమస్య దృఢప్రయత్నత్వాత్, కమ్పస్య
తదభావాత్ ఇతి ॥౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరణై ప్రాచీనశాఖ్య వివరణై ఏకోనవింశోధ్యాయః॥

అథ వింశోధ్యాయః

ఇదానీం స్వరిత భేదానాం ప్రియన్నభేద వివక్షయా తల్లక్ష
ణాన్యచ్యన్తే॥

 సూత్రం :—ఇవణోకారయోర్యవకారభావే త్తైప్ర
ఉదాత్తయోః ॥౧॥

వై:—ఇవర్ణోకారయోరుదాత్తయోః యవకారభావే యస్వరితో విహితః, అదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తస్వరిః' (10-16) ఇతి సఖలు తైప్రసంజ్ఞో భవతి. యథా- 'విశ్వస్మిన్ రాష్ట్రే' | 'యస్మిన్ యమిత్రి' | 'స్వధ్వయః సుసభయః' | 'దిక్ష్యధ్వన్న' | (ఇణో వణా యోరితి కిమ్ ? 'త ఎనం సువన్తై' | 'కువిత్సునో గవిష్టయై' | 'తం యునక్తి' | 'యవకారభావ ఇతి కిమ్ ? 'విశ్వస్య భువస్వధర్మి' |) ఇణో వణా యోరితి కిమ్ ? 'తేఽబ్రువన్' | 'సోఽబ్రవీత్' | ఉదాత్తయోరితి కిమ్ ? 'తాన్యబ్రువన్' | 'అన్యహ మాసాః' || ౧||

ప్రభా:—అదాత్తయోః ఇణోకారయోః యస్వరిః యవకార భావే సః స్వరితో యో విహితః స తైప్ర ఇతి సజ్జాయతే. యథా- 'వైష్ణవేన' | 'కృధీ స్వస్థా' | 'అదాత్తయోరితి కిమ్ ? 'ఎస్వస్మిన్' | 'అస్మేనం విపా' || ౧||

సూత్రం:—సయకారవకారం త్వక్షరం యస్మిన్ స్వర్యతే స్థితే పదేనుదాత్తపూర్వైర్వై వా నిత్యిత్యైవ జానీయాత్ || ౨||

వై:—స్థితే తు పృథగవస్థితే యత్ర పదే అనుదాత్తపూర్వే అనుదాత్తాని స్వరితాత్పూర్వాక్షరాణి యస్య తస్మిన్, అపూర్వేవా అవిద్యమానం స్వరితాత్పూర్వమక్షరం యస్యతస్మిన్ వా యవకార పూర్వమక్షరం స్వరితం దృశ్యతే, తత్రస్థః స్వరితః (తత్రస్థం స్వరితం) నిత్యిత్యైవ జానీయాత్ | యథాసభ్యస్తు నెవ్యతే | అనుదాత్తపూర్వై యథా- 'ఉక్థ్యః' | 'మనుష్యః' | 'అపాథాయపూర్వయమ్' | 'కుహైవ' | 'బహ్నోభిః' | అపూర్వే యథా- 'స్యజ్ శక్తిభిః' | 'క్యనో దాస్యమ ఇతి' | 'వ్రుప్తకేశాయ' | 'కృతహి' | 'యత్ క్వలైః' | సయకారవకార మితి నిత్యస్వరూపప్రకటనార్థం విశేషణమ్ | తుశబ్దోస్య వణాన్తర పూర్వకత్వసమ్భావనాం నివర్తయతి | అక్షరమితి పూర్వోక్తవిశేషణస్య విశేష్యనిర్దేశః | స్థితే పదఇతి కిమ్ ? 'సహోఽగ్నిః' ఇత్యాదా

నిత్యతా మాభూత్ । అనుదాత్తపూర్వే కిమ్ ? 'పయస్వతీః', 'చక్రీవతీ' ఇత్యేషామాభూత్ । నిత్య ఇతి నిర్నిమిత్తస్య నిబద్ధనా సంజ్ఞా తదత్ర స్థితేపదే అనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వేవా' (20-2) ఇతిగ్రంథన పరికటి తమ్ । తథాహిసతాపదయం స్వరితో నానాపదీయనిమిత్తకః, స్థితేపదే దశనాత్ । నాపి సమాసపదస్థ నిమిత్తకః, పూర్వోదాత్తాభావాత్ । పూర్వోదాత్తోహి సమాసపదే స్వరితస్య నిమిత్తమ్ । సతునిర్వికారత్వ నిబద్ధనేయం సంజ్ఞా, 'స్వరితశ్చ సర్వత్ర' (12-11) ఇతి వికారాభ్యుపగమాత్ । ఏవకారో 'స్యజ్', పుష్పకేశాయ, స్యజ్ఞం, కుష్మోదా ఇత్యాదౌత్తైప్రతామవధారయతి । తస్మాహి మూలశాస్త్రోక్తాదవయవ విభాగాత్ తైప్రతా సమ్భవ్యతే । అస్మచ్ఛాస్త్రేతుపదకాలపరికల్పిత విభాగసిద్ధానామేవ పదానాం సన్ధౌ యవకారభావః తైప్రలక్షణ మిష్యతే । తస్మాత్ 'స్యజ్', 'స్యజ్ఞమ్' ఇత్యానిస్వరితా అపి నిత్యా ఏవ ॥ ౨ ॥

ప్రభాః—సయకారం నా సవికారంవా ఆక్షరం స్వరఇత్యర్థః । స్థితే పదే పదకాల ఇత్యర్థః । యస్మిన్స్థితే స్వయం తే అనుదాత్తపూర్వే అపూర్వేవా పూర్వ భావేనాసతి సః నిర్విపరీత్య సర్వత్రబోధాయాత్ । సర్వత్రేషాం సంహితాపదజటాస్విత్యర్థః । యథా—వాయుస్యం ॥ కన్యో శున్నాః, ఆతోబిల్వః, న్యజ్ఞంచమయాత్, క్వ జగతీచ, క్వోస్యాస్య క్వో క్వోస్య ఇంజటాయామ్ । శుశబ్ధో నిత్యాదాపుచ్ఛేదయవిషయే 'నోదాత్తస్వరితపర' (౧౪-3౦) ఇతి నిషేధం నివారయతి । నను—నిత్యః కింమేతన్నిషేధ విషయః, అదాత్తాత్పూర్వోఅనుదాత్తః, (౧౪-౨౯) ఇతి లక్షణా సమ్భవాత్ । ఆతోన్యతే—నిత్య విభాగ వేలాయాముదాత్తపూర్వత్వమస్తి, సమాహరః స్వరితః, (౧-౪౦) ఇత్యుచ్చ పూర్వత్వాత్ స్వరితస్యేత నిషేధ విషయత్వమ్ । అనుదాత్తశ్చసౌ పూర్వశ్చ అనుదాత్తపూర్వః తస్మిన్ । పూర్వాభావః అపూర్వః తస్మిన్ శూన్యే ఇత్యర్థః । స్థితేపదే ఇతికిం ? వ్యేవై నేన ? అనుదాత్త పూర్వఇతికిం ? మత్యాగ్ం అవివేకం, సర్వాగ్ అగ్నిమ్ । కేచిదేవమాహుః—అగ్నిభో, యజ్ఞైవై నమ్ ఇత్యాది । ప్రాతిపదికం నిరాకరోత్యేవకారః పదసమయే అనుదాత్తపూర్వ

త్వాత్ పూర్వవిశేష ద్వయస్య అన్యథావై యథ్యాత్. తస్మాదత్ర నిత్యస్వరితత్వ మేవ సంజ్ఞానరమితి విశ్లేయమ్ ||౨||

 సూత్రం :—అపి చెన్నానాపదస్థముదాత్తమథచెత్సాహితేన స్వర్యతే స పాఠీహితః ||౩||

వై :—అదాత్తాన్నానాపదస్థోఽపి స్వరస్యంహితాభావేన విధానాత్స్వర్యతే (విధినాస్వర్యతే) యస్వరితః స ప్రాతిహితసంజ్ఞో భవతి, మావస్తేన ఈశతః, నాస్మాదాప్తమ్, సక్తంనాధ్యాసతే, నాస్యస్త్రియం వీర్యమ్, నానాపదేతి కిమ్? శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే, స్థమితి కిమ్? ఇమహహ్యసాం, సాంహితేనైతి కిమ్? యత్కృతైః, తయీవై సోఽగ్నేః ||౩||

ప్రభా :—అపి శబ్దః పూర్వత్వమాత్మాకరణకః, అథశబ్దో నిత్యసంజ్ఞానివచ్ఛదకః, నానాపదస్థోదాత్త పూర్వత్వాధికారణోవా, నానాపదస్థం అక్షరం అదాత్త పూర్వంచేత్ పరతః ఏచం సాంహితేన విధినాస్వయతే చేత్ సపాఠీహితః వేదితవ్యః, యథా—నూతే అస్యాం, ఇషిత్వా, తంతే దుశ్చక్షాః, సాంహితేనైతి కిం? యన్న్యజ్ఞమ్, నానాపదస్థమితి కిం? తయా దేవతయా ||౩||

 సూత్రం :—తస్మాదకారలోపేఽభినిహతః ||౪||

వై :—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తాత్పరస్యాకారస్య లోపే నిమిత్తై యస్వరితో విహితః, తస్మిన్ననుదాత్తై పూర్వఉదాత్తస్వరితమ్ (12-9) ఇతి, సఖల్వభినిహతసంజ్ఞో భవతి, నయావై సోఽగ్నేః, తెఽబుగ్నమ్, యోఽస్యస్వోఽగ్నిః, తస్మాదితి కిమ్? తెనోఽవస్తు, అకారలోప ఇతి కిమ్? తెనః పాస్తు, సూన్నీయమివ ||౪||

ప్రభా :—తస్మాత్ నానాపదస్థోదాత్తాత్ పరభూతస్యానుదాత్తాకారస్య లోపే సతి యః స్వరితః సః అభినిహతః వేదితవ్యః, యథా—సోఽబుగ్నీత్, తేఽబుగ్నన్, తస్మాదితి కిం? భ్రాజోఽసి దేవనామ్ ||౪||

 సూత్రం :—ఉ భావే ప్రశ్నిప్తః ||౫||

వై:—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తా దూభావే యః స్వరితో వి
హితః, టీభావేచ' (10-17) ఇతి, స ప్రశ్నిష్టసంజ్ఞోభవతి, 'నూన్నీ
యమివ', 'నూనూత్తిష్టన్' తస్మాదితి కిమ్? 'ప్రాజాపత్యాసూప
హవ్యః' టీభాన ఇతి కిమ్? 'తన్నస్సగస్కృతమ్' 'తెఽబువన్' ॥౧॥

త్రీభా:—టీభావే యత్ర స్వయం తే సః పృశ్నిష్టః వేదితస్యః, 'నూన్నీయ
మివ', 'నూద్ధాతా', 'నూనూత్తిష్టన్', 'దిక్షూపదదాత' ॥౨॥

 సూత్రం:—పదవివృత్త్యాం పాదవృత్త్యః ॥౩॥

వై:—పదే వివృత్తిః పదవివృత్తిః, స్వరయోరసన్ధిర్వివృత్తిః,
పదమధ్యవర్తిన్యాః వివృత్తైరుపరి యస్వరితః, సఖిలు పాదవృత్తసంజ్ఞో
భవతి, 'ప్రక్షగముక్థమ్' పదేతి కిమ్? 'య ఈజానః' నన్వయమపి
పాదవృత్తేషు, పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిరితి పుష్పతైః, వై తదస్మి,
పదయోర్వివృత్తౌ స్వరితస్య ప్రాతిహతలక్షణగన్తత్వాత్, సచాయం
తస్యావవాద ఇతి యుక్తమ్, ఇహాసక్కిణాలక్షణప్రణయనాత్, విధే
హ్యవవాదః న లక్షణస్య, సహి లక్షణమతివ్యాప్తం కుర్వన్త్యాచార్యాః,
అథాపి (అథాపి) కథంచిత్రాప్రాతిహతస్యావాన్తరభేదత్వం పాదవృ
త్తస్యకల్ప్యతే తన్న, అబాధనోపపత్తౌ బాధస్యాన్యాయత్వాత్,
తదనన్తరానుపదేశాచ్చ ॥౪॥

త్రీభా:—పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిః తస్మాన్యః స్వయం తే సః పాద
వృత్తః వేదితస్యః, యథా— 'తాలస్మాత్', 'స ఇధానః', 'యజపసదః', 'వివృత్తిః',
శ్చక్రితిత్యభాసః, పదయోరితి కిం? 'ప్రక్షగముక్థమ్' ॥౫॥

 సూత్రం:—ఉదాత్తపూర్వస్తైరోవ్యజ్జనః ॥౬॥

వై:—తైరోవ్యజ్జన ఇత్యన్వధాసంజ్ఞా, పదశబ్దోఽత్యాయ
వర్తతే, పదే సమానపదే అదాత్తపూర్వకో వ్యజ్జనవ్యవహితో యస్వ
రితః, స తైరోవ్యజ్జనసంజ్ఞో భవతి, యథా— 'ఇమాం వాచ మభి

విశ్వే గృణంతః' పదఇతి కిమ్ ? 'తన్నస్సగ్గుహమ్' ఉదాత్తపూర్వ
ఇతి కిమ్ ? 'అక్ష్యం కురీత' వ్యజ్జనవ్యవహిత (అన్వభాసంజ్ఞయా)
ఇతి కిమ్ ? 'ప్రజగమ్' ||2||

నను స్వరితానాం నిత్యోనైమిత్తికశ్చైతి ద్వావేవ భేదా అథా.
వాన్తరభేదకల్పనయా భేదబహుత్వమ్, తదా సప్తభ్యో భూయాంసోఽపి
భేదాన్సురిత్యత ఆహ—

త్రిభా:—ఉదాత్త పూర్వాధికారే సతీ పునరత్య తత్సహనాదేకపదసోదాత్త
లిశేషోఽగమ్యతే. తస్మాదేకపదసోదాత్తపూర్వో యః స్వరితః స తైరోన్మజ్జనో
వేదిత్యః. యథా— 'యుజ్జన్యస్య' 'వస్వస్యసి' 'స ఇన్ద్రోఽమన్యత' 'తదశ్వోఽ
భవత్' 'ప్రజగమ్' 'తంత్వష్టాఽగ్రత' ||2||

 సూత్రం:—ఇతి స్వారనామధేయాని ||౩||

వై:—ఏతావన్తి స్వరితానాం నామధేయాని పూర్వశాస్త్ర
ప్రసిద్ధాని అతస్తదనుసారేణ సప్తానాం భేదానాం లక్షణాని పూర్వ
శాస్త్రేషు తు తథోపదేశస్య కారణం తత్రైవద్రష్టవ్యమ్ ||౩||

త్రిభా:—ఇతి ఏతాని సప్త స్వరితనామధేయాని వ్యాఖ్యాతాని. యథా— 'అధ్య
స్థాత్' 'అధ్యయోఽవే' ఇతి త్రైప్ర: 'వాయవ్యమ్' 'క్వాస్య' ఇతి నిత్యః. 'సతే
లోకః' 'యత్త్వాకుర్ధః' ఇతి ప్రాతిహతః. 'సోఽబ్రవీత్' ఇత్యభినిహతః. 'నూర్దాతా'
ఇతి ప్రశ్నిప్తః. 'త ఏనమ్' ఇతి పాదపృత్తః. 'మమ నామ' ఇతి తైరో వ్యజ్జనః ||౩||

 సూత్రం:—త్రైప్రనిత్యయోధాభ్యంతరః ||౪||

వై:—త్రైప్ర నిత్యేచ స్వరితే దృఢతర ప్రియత్నః కార్యః.
'వ్యృథం వా ఏతత్' 'ఉక్ష్యం కురీత' ||౪||

త్రిభా:—త్రైప్ర నిత్యేచ ప్రియత్నో దృఢతరః కార్యః ||౪||

 సూత్రం:—అభినిహతే చ ||౫||

వై:—చశబ్దో దృఢతర ఇత్యన్వాదితతి. పృథక్సూత్రీకరణం

అనిత్యశ్వజ్ఞాపనాథమ్! యథా వ్యాకరణే 'చుటూ' (పా 1-3-7) ఇతి।
తేనానుదాత్తపూర్వకవవాభినిహతే దృఢతరః ప్రయత్నః కార్యః।
ఉదాత్తపూర్వైరపూర్వైరచ దృఢవన। 'ఆదిత్యోన్మిస్మిన్' ఇతి దృఢతరః।
'తేన వై తెప్రితి' 'యోగ్నిగహోతారమ్' ఇతి దృఢః ॥౧౦॥

త్రీభా :—అన్వాచయే నితమానః చకారః దృఢమాత్మం బోధయతి। అభి
నిహతే చ ప్రయత్నో దృఢః స్యాత్। నతు దృఢతర ఇతి పృథక్ సూత్రాగ్రమాభ్యుత్
ప్రతీయతే ॥౧౦॥

సూత్రం :—ప్రశ్లిష్టప్రాతిహతయోర్మృదుతరః ॥౧౧॥

వై :—ప్రశ్లిష్టే ప్రాతిహతే చ మృదుతరః ప్రయత్నః కఠ-
వ్యః। దృఢప్రాతియోగీ మృదుః। దృఢః కఠినః। తద్వివరీతో మృదుః।
సోఽతిశయితో మృదుతరః ॥౧౧॥

త్రీభా :—ప్రశ్లిష్ట ప్రాతిహతే చ ప్రయత్నో మృదుతరః కార్యః ॥౧౧॥

సూత్రం :—తైరోవ్యజ్ఞనపాదవృత్తయోర్లఘుతరోఽల్ప-
తరః ॥౧౨॥

వై :—తైరోవ్యజ్ఞన పాదవృత్తే చ లఘుతరః ప్రయత్నః కఠి-
యః। అల్పో బహులప్రాతియోగీ। బహుళో దీఘకాలికః, అల్పోఽల్ప-
కాలికః ॥౧౨॥

ఇత్యాచార్య గాంగోగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతి-
శాఖ్యే వ్యాఖ్యాన వింశోధ్యాయః॥

త్రీభా :—తైరో వ్యజ్ఞన పాదవృత్తే చ ప్రయత్నః అల్పతరః స్యాత్। యద్య-
ప్యల్పతర మృదుతర దృఢభావాస్తతోక్తః తథాపి 'దీపవద్దేవపత్రినత్' ఇతి
శ్లోకానుగోధాత్ కోమల శిరస్కుత్వం సర్వత్ర విజ్ఞేయమ్ ॥౧౨॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణ వింశోధ్యాయః॥

అథ ఏకవింశోఽధ్యాయః

ఇదాసీమజ్జసంహితాదికార్యం విధీయతే। వెదస్యోచ్చారణవేశాయాం స్వరధర్మా అదాత్తాదిగుణాస్తత్సమీపస్థేషు వ్యజ్జనైష్యపి నివిశంతై ప్రదీపవప్రభేషు తత్) స్వరద్వయమధ్యవర్తికేషు వ్యజ్జనైషు కిం పూర్వస్య గుణోభవతి? ఆహోస్విదుత్తరస్య? ఇత్యేవంసంశయస్సాస్మదితి తన్నిణాయాథామియమజ్జసంహితా ఆరభ్యతే—

 సూత్రం — వ్యజ్జనగన్ధర్వాజ్ఞమ్ ॥౧॥

వై :—అనెన వ్యజ్జనస్య స్వాతంత్ర్యాభావ స్తావదుచ్యతే। తస్మిన్ సిద్ధే హ్యజ్జీవిశేషనిరూపణ మవకల్పతే। ఉదాత్తాదిస్వరచింతాయాం వ్యజ్జనం స్వరాజ్ఞమేవ। నతు వ్యజ్జనస్య స్వభావతః ఉదాత్తాదిగుణాస్సన్తి। నహ్యైకైకస్మిన్వ్యజ్జనై పుథగుచ్యమానై అదాత్తాదిగుణభేదాస్సన్పురన్తి। అతఏవ మూలశాస్త్రే 'అచశ్చ' (పా. 1-2-28) ఇత్యధికృత్య అదాత్తాదిగుణాస్తత్తత్కలాశ్చ విహితాః। తథా స్వరవిధౌ వ్యజ్జనమవిశ్యమానవదితి చ స్మర్యతే। తథా 'నృజ్' ఇత్యాదిషు 'అదాత్త స్వరియో ర్యణస్వరితోఽనుదాత్తస్య' (పా. 8-2-4) ఇతి యణః పరేఅచి విహితస్వరిశగుణోజకారే దృశ్యతే। ఏతచ్చ జకారస్య తదజ్జతామన్తరణ నోపపద్యతే। తస్మాద్వ్యజ్జనం సర్వం తత్సమీపస్థస్వరాజ్ఞతయైవోదాత్తాదిగుణా లభతే, నస్వత ఇతిసిద్ధమ్ ॥౧॥

ప్రతిభా :—స్వరస్య అజ్ఞం స్వరాజ్ఞం, వ్యజ్జనం స్వరాజ్ఞం భవతి। శ్వాసోనాదోజ్జమేనచ (౨౮-౫) ఇతి విక్షేయత్వేన విధానాదయమారమ్భః। నను కూపో యూపఇత్యాదౌ వ్యజ్జనమేవాథా విశేష బోధకమితి స్వరోవ్యజ్జనాజ్ఞంకిం నస్యాత్? అచ్యతే—వ్యజ్జనం కేవలమపసాతుంనశక్నోతి, కింతు సాపేక్షం, స్వరస్తు నిరపేక్షః। సాపేక్ష నిరపేక్షయోః నిరపేక్షమేవ విశిష్టమాచక్షతే ప్రేక్షావత్। విశిష్టంప్రత్యజ్జ

త్వమవిశిష్టస్యైవ కింఞ్చ స్వరవైశిష్ట్య బోధక మన్యదపి విద్యతే—

దుర్బలస్య యథా రాష్ట్రం హరతే బలవాన్మహః।

దుర్బలం వ్యజ్జనం తద్వద్ధరతే బలవాన్స్వరః॥

కించ శిక్షావ్యాకరణే—

యస్స్వయం రాజతే తంతు స్వరమాహపతంజలిః।

అపరిస్థాయినాతేన వ్యజ్జనం వ్యజ్జన ముచ్యతే॥

స్వరాస్తు బ్రాహ్మణాశ్చైయాః ఇత్యాది-

అదాశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ స్వరాస్త్రయః।

హ్రస్వోదీర్ఘః పుత ఇతి కాలతో నియమా అచి ॥ ఇతి॥

స్వరాణామేవోదాత్తాదయో ధర్మాః వ్యజ్జనానాంతు తదజ్ఞతయా వ్యజ్జన మధామత్రం। స్వరశ్చమాతాకాలః తయోః సన్ని ఆధామాత్యః ఇత్యేవం దీర్ఘకాలః పరిసత్తః తత్ప్రతిపక్షధాధం వ్యజ్జనం స్వరాణాం ఇత్యుక్తం। స్వరసం సృష్టస్యవ్యజ్జనస్య స్వరకాల ఏవకాలోచ్యతే తత్స్వరస్తేన సర్వతేత్సర్థకః। చుత్తపృథ్వాపితికిం? హ్రస్వాధికకాలం వ్యజ్జనం (౧-౩౭) ఇతి వ్యధికం స్యాదితి బ్రూమః। యథా క్షీరోదక సమ్మిక్షే క్షీరస్త్వేవోపలబ్ధిసోదకస్య తథాస్వరవ్యజ్జన సమ్మిక్షే స్వరస్తేవోపలబ్ధివైశిష్ట్యం ॥౧॥

 సూత్రం :—తత్పరస్వరమ్ ॥౨॥

వై :—అనన పూర్వోత్తరయోగుణభేదే (పూర్వోత్తరయో స్వరయోగుణభేదే) అస్సగూరూపా వినిగమనా ఉచ్యతే (ఉత్స గూరూపాదినిగమనాదుచ్యతే) తద్వ్యజ్జనం పరస్వర (పరస్థ స్వరస్య) గుణభూతముదాత్తాదిస్వరం భజత ఇతి సామాన్యమ్, ఆపామసోమమ్, అపేవీశ, ఇమా లోకా భవతః ॥౨॥

ప్రభా :—స్వరపరిధానతయా కేచిల మససాతుమసమానం వ్యజ్జనం కదా పూర్వస్యాజ్ఞం కదా పరస్యాజ్ఞమితి సందేహే వ్యవస్థాపయతి-తత్ అజ్ఞభూతం వ్యజ్జనం పరస్వరం భజతే యథా— ఇమా నేవ లోకానుపధాయ, పరశ్చాసౌ స్వరశ్చ పర స్వరః తం పరస్వరం ॥౩॥

 సూత్రం :—అవసితం పూర్వస్య ॥౩॥

వై:—అవసీయతైత్రేత్యవసితం విరామానధిభూతం వ్యజ్జనమ్।
తత్తు పూర్వస్వరం (పూర్వస్వస్వరం) భజతే, ఉపచిన్వన్తి వెధసః'।
'ఇన్ద్రోవాయావిముచ్చతామ్'। పాహి మాం యజ్జనియమ్'। ఉతవా
ఘాస్యాలాత్'। ఉక్'। నను యద్యపి 'తత్పరస్వరమ్' (21.2) ఇతి
సామాన్యవిధిః కృతః, తథాప్యవసితస్య పరాభావాదన్యజ్జత్వధౌ'వ్యా
చ్చ పూర్వాన్యజ్జత్వమథాసిద్ధమ్ న విధేయమ్। సత్యమ్। అస్యైవన్యా
యస్య పదేశనాథామిదం సూత్రం ప్రణీతవానాచార్యః। తేన
'స్తోమైర్విధేమాగ్నయే' 'శ్నధద్వత్ప్రముతే', ఇత్యాదిషు, సంయోగా
ది,' (21.4) 'పరేణ చాసాహితమ్' (21.5) ఇత్యాదినా (ఇత్యాదిషు)
పూర్వాన్యజ్జత్వ విధిసద్భావేపి పూర్వాభావే పరాజ్ఞత్వం సిద్ధం
భవతి ॥3॥

త్రీభా:—అవసితం పదాంతపత్య వ్యజ్జనం పూర్వస్వస్వరస్య ఆజ్ఞంస్యాత్।
యథా—ఉక్'। నను'। హవిః' ॥3॥

 సూత్రం:—సంయోగాది ॥౪॥

వై:—సంయోగో వ్యజ్జనసజ్ఞాతః। తదుక్తం మూలశాస్త్రే
'హలో'నన్తరాస్సంయోగః' (పా. 1.17) ఇతి। తస్మాదిభూతం వ్యజ్జ
నం పూర్వస్వ స్వరం భజతే, ఉచ్చుష్మా అగ్నే'। అవదేవం శ్రమ్య
కమ్'। అత్తరసూత్రేన సిద్ధే పృథగ్విధానం తత్ప్రతిషేధబాధనాథామ్।
తేన, అగ్నిస్తే వాజిన్యుజ్జే', 'యస్మిన్వాయుః', 'అశూన్ హువే సుయ
మానూతయే', ఇత్యాదా, 'నాన్తస్థాపరమసవణామ్' (21.7), 'స్వశా
శోచ్యమరః' ఇతి ప్రతిషేధస్సంయోగాదేర్న భవతి ॥౪॥

త్రీభా:—ద్యయోబహూనాంవా వ్యజ్జనానాం సంయోగో భవతియది తస్య
సంయోగస్య ఆదివ్యజ్జనం పూర్వస్వాజ్ఞం భవతి। యథా—'యజ్ఞాన్వ్యాదిశత్'।
'అఘ్నవన్తః'। పరమాత్మచకారః పూర్వస్వరాజ్ఞ బోధక ఇత్యత్యాది తల్లభ్యతే ॥౪॥

 సూత్రం :—పరణ చాసాహితమ్ ||౧||

వై :—సహితమేవ సాహితమ్ | తతోఽన్యదసాహితమ్ | యస్య వ్యజ్ఞనస్య పరస్వరస్యచమధ్యే వ్యజ్ఞనాస్తరమస్తి తచ్చ పూర్వస్యస్వరం భజతే | 'శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే' | 'అనమీవాఅయత్నాః' | 'ఋక్చమే సామ చ మే' | 'పాజ్ఞాః పశవః' | అత్ర పరణేతి వచనసామధ్యాత్మర శ్చస్య స్వరవిశేషణత్వం లభ్యతే | నహి పరణ వ్యజ్ఞనేన అసంహితం వ్యజ్ఞనమస్తి | అసంయుతస్యాపి సంహితత్వాత్ | అవసితస్య తు సిద్ధమేన పూర్వాజ్ఞత్వమితి ||౧||

శ్రీభా :—పరణస్యేణ అనగ్ంహితం అనయక్తం చిన్మజ్జనం పూర్వస్వరా జ్ఞం శివతి | యథా— 'తద్వవిశుః' | నను తహి పూర్వసూత్ర మనర్థకం | సంయోగాదిభూతస్యాపి వ్యజ్ఞనస్యానేనైవ పూర్వస్వరాజ్ఞత్వ సిద్ధేః | మైం మంసాః | మ ర్యత్రీః | 'ఆవాః' | ఇత్యత్ర యవకారయోః 'రేఫాత్మకం' (౧౪-౪) ఇతిద్విత్యే కృతే ప్రథమ యవకారయోః 'పరణ చాసగ్ంహితమ్' ఇత్యనేన పూర్వస్వరాజ్ఞత్వం ప్రాప్తం | 'రేఫస్య తు 'నాన్తా సా పరమనాణమ్' (౨౧-౨) ఇత్యనేన పరస్వరాజ్ఞత్వం ప్రాప్తం | తచ్చాశక్యం తథోచ్చారణా సమ్భవాత్ | అన్యతరబాధే కథేవ్యసతి కిం వా బాధ్యమితిసందేహః | తత్ర నియామకత్వేన 'సంయోగాది' (౨౧-౪) సూత్ర ముపతిష్ఠతే ||౨||

 సూత్రం :—అనుస్వారస్వరభక్తిశ్చ |౩||

వై :—అనుస్వారస్వరభక్తిశ్చ పూర్వస్యస్వరం భజతే | 'అగ్నై మహాహలసీత్యాహ' | 'సర్వాహలగ్నీన్' | 'అవిమాహలశ్వీ' | స్వరభక్తిస్తు వక్ష్యతే - 'రేఫాష్టసంయోగే రేఫస్వరభక్తిః' (21-15) ఇతి | అ (త) స్య తు 'సంయోగాది' (21-4) ఇతిసూత్రేణ సిద్ధే పూర్వాజ్ఞత్వే వ్యజ్ఞన త్వసమర్థనాథేన, స్వరసాధర్మ్యస్య విధాన్యమానత్వాత్స్వరప్రధాన తై వస్యాదితి తన్నివారణాథేన పునర్విధానమ్ | న తు స్వరభక్తేః స్వరావయవాత్మకత్వాద ప్రాప్తం పూర్వాజ్ఞత్వమిహ విధీయతే | శీ త్కారస్య హి తస్మత్తమ్, నతు సూత్రకారస్య ||

రలయోరూష్మణి పరె శిక్షాకారోహి మన్యతె|

ఋణిస్వరాధే ఆదేశౌవధేభక్తిం స్వరస్యతామ్||౧||

శిక్షాకారోహి- ఋణిస్వరా యత) పూర్వాపూష్మసంజ్ఞ పరెస్థితే|
పూర్వస్వరస్య సమ్భాక్ (రెఫ:) స్యాత్స్వరభక్తిః ప్రకీర్తితా తా' ||౨|| ఇతి-

తత్స్వరూపం తు శ్రీలింగసంయుక్తం వదన్ ఋకారాధేం
ఋకారాధేంచ రెఫలకారయోరూష్మపరయో రాదేశౌ మన్యతె|
న త్వేతదిప్త్యం సూత్ర) కారస్య, 'రెఫోష్మసంయోగే రెఫస్వరభక్తిః'
(21-15) ఇతి గుణో హి విధాస్యతె, న వణాన్తరాదేశః| గుణవిధౌ
హి 'పూర్వస్వరోఽనునాసికః' (15-1) ఇత్యాదివదుభయత్ర) ప్రథమా
నిదేశ అవపద్యతె| నతు వణాన్తరాదేశవిధౌ, 'అం వికారస్య'
(1-28) ఇతి తత్ర) ద్వితీయానియమాత్| గుణవిధౌ తు సర్వత్ర) గుణి
స్వరూపస్యాబాధాత్ రెఫలకారయోరపి వ్యజ్జనత్వావ్యాఘాతః| తస్మా
త్స్వర (స్వరంస్రస్య) భక్తైః స్వప్రాధాన్యనిరాసార్థమేవ పృథగ్వచనమితి
సిద్ధమ్ |౩||

త్రిభాః—చకారః సముచ్చయకథన ద్వారా పూర్వస్వరాజ్ఞత్వాకర్షకః|
అనుస్వారః పూర్వస్వరం భజతె| యథా— అగ్రశునాతె| స్వరభక్తిశ్చపూర్వస్వరం
భజతె| యథా— గార్ హవత్యః| వికాసమానే సూత్ర)స్యాస్య పృథక్, రణం క్వ
చిత్ స్వరభక్తైః పరాజ్ఞత్వమాసాదయితుం| తథాహి—

స్వారాద్ధ్రస్వాత్ పరాంభక్తిం ప్రచయత్వం నయేచ్ఛుః|

ఋతస్యధూషణం చేతి స్వతంత్రా) భక్తిరుచ్యతె ||౬||

 సూత్రం :—నాన్తస్థాపరమసనిణామ్ ||2||

వై:—అన్తస్థాపరం తస్యాఅన్తస్థాయా అసవణాం వ్యజ్జసం న
పూర్వస్య స్వరంభజతె, ఇషెత్వా', కృష్యేత్వా', ధాతే) పురో
డాశమ్', సుశ్లోకాం ర)' పూర్వాజ్ఞత్వేనిమిద్ధ అత్సర్గసిద్ధం పరాజ్ఞ

త్వమవతిష్ఠతే! అస్తస్థాపరమితి కిమ్? 'ఋక్పమే' అనవణా మితి కిమ్? 'సూనర్యసి' 'ఆర్వశ్యసి' 'అథర్వణః' ||2||

ప్రభా:—నకారః పూర్వస్వరాజ్యత్వవ్యాపకకః! 'అస్తస్థాపరం' స్వజ్ఞనం తస్మాత్స్థానా ఆసవణాం విలక్షణం పూర్వస్వరాజ్యం న భవతి! ఆథాత్ పరస్వరాజ్యం తత్ ఇతివేదిత్యం! స్వతః స్థానమశక్యత్వాత్! యథా— 'అధ్యససాయ దిశః'! 'మధుమిశ్రేణి'! 'ఆశ్లోకయా'! 'ఇషిత్వా'! 'అస్తస్థాపరాయస్మాత్తత్' అస్తస్థాపరం! ఆసవణామితి కిం? 'పరిచాయ్యంచస్మిత' ||2||

 సూత్రం :—నాసిక్యాః ||౩||

వై:—నాసిక్యా వణాః (నాసిక్యా నామ వణాః) ఆగమత్వేన విధాన్యన్తే! తె పూర్వస్య స్వరం న భజన్తే! యథా— 'అఘ్నియా'! 'రాజ్ఞా'! 'పరఆట్టారః'! 'అస్య ప్రతీత్నామ్'! 'సర్వం పాష్మానం తరతి'! 'ఇర్యః పరిజ్ఞా'! 'రుక్మమ్'! 'రుక్మవశ్యచా'! 'ఊర్మిః కకుద్మాన్' ||౩||

ప్రభా:—నాసిక్యా యమాః పరస్వరం భజన్తే! యథా— 'రుక్మముపదధాతి'! 'రాజ్ఞేనాకరః' ||౩||

 సూత్రం :—స్పృశశ్చోష్ణపర ఊష్మాచెత్పరస్య ||౪||

వై:—ఊష్ణపరః స్పృశశ్చ పూర్వస్యస్వరం న భజతే, స చేత్ పరస్వాజ్యం భవతి! 'వృతౌణాం భూయానః'! 'తద్భవితుః'! 'రాజం ధోమమ్'! స్పృశఇతి కిమ్? 'పాశ్వేపరస్సామానః'! తీష్ణపరఇతి కిమ్? 'ఋక్పమే'! తీష్ణా చెత్పరస్యేతి కిమ్? 'జగత్స్థా'! 'యత్స్థా వరాణామ్' ||౪||

ప్రభా:—పూర్వః చకారో 'నాసిక్యాః' (౨౧-౨) ఇత్యనేన సముచ్చయవాచకః! అత్తరస్తు పరస్వరాజ్యత్వ కషాకః! తీష్ణపరస్పృశశ్చ పరస్వరాజ్యం భవతి ఆసా తీష్ణాపరశ్చేత్ పరస్వరాజ్యం చెదిత్యర్థః! 'షట్థోసంపద్యన్తే'! 'న

సహాస్ స్వాహా! తీష్ఠా పరశ్చేదితి కిం? అత్తయా వ్యాధారయతి! తీష్ఠాపరో య
స్మాత్ అసౌ తీష్ఠపరః ||౯||

 సూత్రం:—స్వరితాత్పరహితాయామనుదాత్తానాం ప్ర
చయ ఉదాత్త శ్రుతిః ||౧౦||

వై:—ఊడశాధ్యాయానై సంహితాధికారో నివృత్త ఇతి సం
హితాయామిత్యుచ్యతే యద్యేవం 'వృజ్జనఃస్వరాజ్ఞమ్' (21-1) ఇత్యా
దై: కథమజ్ఞసంహితాత్వమ్? శ్రుత్యంతామ్: తత్రసంహితాధికారా
భావేఽప్యథాత్సంహితావిషయత్వం భవత్యేవ, 'వృజ్జనఃస్వరాజ్ఞమ్'
(21-1) ఇతి వృజ్జనస్య స్వరసన్నిధావేవోదాత్తాదిగుణయోగోన స్వత
ఇతి వచనాత్ అనుదాత్త (అనుదాత్తా) ఇహవృజ్జనాంతహితోఽ
(తా)పి కార్యం భజతే (భజంతే), బహువచననిదేశ సామర్థ్యాత్ సచ
సంహితాయామేకస్వరితాత్పరోఽనుదాత్తో వృజ్జనానంతహితః
(అస్మత్సంహితాయామేకేవ స్వరితాత్పరోఽనుదాత్తో వృజ్జనాంతహిత
తః) సమ్భవతి, నద్వా బహవో వా తదయమధాః! సంహితా
యాం స్వరితాత్పరేషాం ఏకద్విబహూనాం అనుదాత్తానాం వృజ్జ
నాంతహితానామనంతహితానాంచ ప్రచయ స్వరాత్మకోగుణో
భవతీతి కింరూపోఽసౌ గుణః యం ప్రచయే పశ్యసి? స అదాశ్శ్రుతి
రితి బ్రూమః అదాత్తవచ్చుతిర్యస్య (అదాత్తస్యశ్రుతిరివ శ్రుతిర్యస్య)
న తథోక్తః! అత్యైవణరహిత ఉదాత్తగుణవప ప్రచయఇతి యావత్
తద్యథా— 'వాయవస్సృగ్', 'హవ్యగరక్షస్వ', 'తతీమాలభవన్', 'ధనె
షు విప్రామృతాముతజ్ఞాః', స్వరితాదితి కిమ్? 'అశ్శన్నయజ్ఞో వై'
అనుదాత్తానామితి కిమ్? 'యద్యుక్త్యస్మాత్' 'మహాహ్యోష య
దగ్నిః' ||౧౦||

త్రీభా:—స్వరితాత్పరేషాం అనుదాత్తానాం అనుదాత్తయోగమదాత్తస్య వా

సంహితాయాం ప్రచయః నామ ధర్మోఽభవతి యథా—అగ్నే దుధగవ్య కిగ్గిల
వన్యయా తె? అనుదాత్తా నామితి కిం? తె2గ్గయే ప్రవతే? సంహితాయామితి కిం?
అగ్నే దుధగి గవ్య కిగ్గిల! వన్య యా తె? అదాత్తస్యశ్రుతిరివశ్రుతియన్య
అసౌ, అదాత్తశ్రుతిః ఇతి ప్రచయస్వరూప నిరూపణమ్ అతో నపునరుక్తి
శక్యా ॥౧౦॥

 సూత్రం :—నోదాత్తస్వరిఃపరః ॥౧౧॥

వై :—స్వరితాత్పరేష్వనుదాత్తైషు యస్మాత్పర అదాత్తస్వరి
తోవా భవతి అనన్తరాదేకవ్యవేతానైకవ్యవేతాద్వా, స ప్రచయ
గుణభాజ్నుభవతి, ‘ప్రత్యుప్సరతుః’ అనిశితమోజః, ‘అస్మాదుత్తర
తో2భిప్రాయాయా జయతి’ ‘తావానుక్థ్యః’ ‘శశదాయముక్థ్యమ్’
‘శివో భవ వరూధ్యః’ తదేతత్సూక్తిద్వయ మక్షరసంహితేత్తుక్తమ్
స న్యైతదపి చతుర్థశాధ్యాయాన్తేవక్తవ్యం సక్తిమిహోత్కవ్యతే?
తద్భూమిః యదీదం సూక్తిద్వయం తతోచ్యేత, ‘యేనార్వతో
మాసభిక్షాముపాసతే’, ‘అలోహితాయ స్వాహ మాసన్వతేస్వాహ’
ఇత్యతానుస్వారాగమో నస్యాత్, మాశబ్దస్యానుదాత్తత్వాభావాత్
తథాచ ‘ప్రచయపూర్వశ్చ క్షిణిన్యస్య’ (19-2) ఇతి విక్రమసంజ్ఞా
విధౌ ప్రచయపూర్వసద్భావాత్ స్వమత్తవశజ్ఞా స్యాత్ ఇహతూ
చ్యమానై స్మిన్యథోక్తవిషయైవ్యనుస్వారాగమస్పిధ్యతి, తదాప్రచ
యత్వాభావాత్ ప్రచయ పూర్వస్యానుదాత్తస్యాసమ్భవాత్ సూ
తకారస్య మతే నన్యవిక్రమ సంజ్ఞా నాస్తీతి చ స్పష్టమవగమ్యతే ॥౧౧॥

త్రిభా :—అదాత్తపరః స్వరితపరో వా అనుదాత్తః ప్రచయోనభవతి యథా—
తయా దేవతయా, తదాహుః క్వజగతీ! అదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ అదాత్తస్వరితౌ తౌ
పరౌ యస్మాత్తస్య తథోక్త ॥౧౧॥

 సూత్రం :—స్పృశాదనుత్తమాదుత్తమపరాదానుపూ
ర్వాన్యాన్నిసిక్యః ॥౧౨॥

వై:—ఉత్తమవ్యతిరేకభ్యః పృథమాదిభ్యః స్పృశేభ్యః ఉత్తమపరేభ్యః పరత ఆనుపూర్వ్యాత్పృథమాదయో నాసిక్యా ఆగమా భవంతి యథా- 'భవం యక్నా', 'సోమనత్వాదతనచ్చి' ఇతి పృథమః। 'గృన్ధింగృథ్నాతు', 'విమథ్నానాః' ఇతి ద్వితీయః। 'అగ్నైమహాన్', 'ఇర్యః పరిజ్ఞా' ఇతి తృతీయః। 'ఇథోవేదిః', 'నభోత్యేవ భ్రాతృవ్యమ్' ఇతి చతుర్థః। స్పృశాదితి కిమ్ ? 'కర్మణవామ్'। అనుత్తమాదితి కిమ్ ? 'మామేవాజ్ఞాభిమతి' ఉత్తమపరాదితి కిమ్ ? 'వాక్తృప్రాయతామ్' అత్యాభినిధానాదుత్తమ పరాశ్చరతో నాసిక్యాగమో న భవతి, తస్య కార్యాంతరవిధౌలవిద్యమానవద్భావాత్। 'ప్రజాపతింప్రశ్నమైతామ్'। 'అశ్వన్నూజామ్'। 'విష్ణోహవ్యమ్'। 'ఉచ్చుష్మా ఓషధీనామ్'। 'ఇంద్రః పృష్నాతు'। 'స్మృతయమ్' ||౧౨||

త్రిభా:—అత్తమపరాత్ అనుత్తమాత్ స్పృశాత్ పరతః ఆనుపూర్వ్యాత్ యథాకృమం నాసిక్యా ఆగమా భవంతి పృథమస్పృశాత్ పృథమనాసిక్యః ద్వితీయాత్ ద్వితీయః। ఏవమన్యత్రాపి యథా- 'తంప్రత్నా', 'విమథ్నానాః'। 'విద్యా తెఅగ్నై'। 'దారుణి దధృసి' ఇత్యాది స్పృశాదితి కిమ్ ? 'కల్మాషీ భవంతి' అనుత్తమాదితి కిమ్ ? 'సుమ్నాయ సుమ్ని'। అత్తమపరాదితి కిమ్ ? 'నబ్దస్సగరస్సుమేకః' ||౧౩||

సూక్తిం :--- తాన్యమానైక ||౧౩||

వై:—తాన్ స్పృశేభ్యః పరాన్ నాసిక్యాన్ ఏక ఆచార్యః శిక్షాకారాః యమసంజ్ఞాన్ప్రేమాః। ఏతేషాం నాసిక్యేనాం శిక్షోక్తం సంజ్ఞాంతరం కిమథాముచ్యతే ? తదుక్తస్య క్వచిత్తదభావస్య పరిగ్రహాథామ్|| తతః శిక్షా—

వగాన్తం శషసైస్సాధామస్తస్థాభిశ్చసంయుతమ్।

దృష్ట్యామమానివతేనై అశ్యంతం సూక్ష్మముచ్యతే ||౧||

ఉష్మప్రకృతికాత్స్పృశాత్పఞ్చమః పరతో యది।

తత్రైవ యమాపత్తిఃప్రత్యతే నాత్ర సంశయః ॥౨॥ఇతి॥

అశ్చ 'వర్గాన్తం శవసైస్సాధమ్' ఇతి అభినిధానప్రయక్తం
నాసిక్యాగమో నివర్త్యతే తత్పురిస్తాదుదాహృతమ్! 'వర్గాన్తమన్త
స్థాభిశ్చసంయుజమ్' ఇత్యనెన అన్తస్థాపరాదుత్తమాత్పాజ్ఞాసిక్యా
గమో నివర్త్యతే! 'అసిక్వియస్యోషధే'! 'రాజ్ఞ్యసి'! 'అధిపత్న్యసి'!
'అశ్వం పోషయిత్వాస్వసః'! ఊష్మప్రకృతికస్సుశః స్పృశ-పూర్వ
స్య శకారస్య ఆదేశభూతః ఛకారః- 'యచ్ఛశ్రుణః'! 'ఆదిత్యాంఛ్మ
శ్రుభిః' ॥౧౩॥

ప్రభాః—తాన్ నాసిక్యాన్ ఏకే శాఖినః యమా 'బుధితే' అక్తే స్వే
వోదాహరణాని ॥౧౩॥

 సూత్రం :—హకారాన్నయమపరాన్నాసిక్యమ్ ॥౧౪॥

వై :—ఏక ఇత్యన్వయః! హకారాస్థలు సకారణకారమకారప
రాత్ నాసిక్యాగమమేకే ఆచార్యా ఉపదిశంతి! యమసజ్ఞావాదిభ్యోఽ
స్య వయమేవేతి భావః! శీఘ్రాకారాన్వేతం నాసిక్యం నెచ్చన్తి ఇత్యనెన
ధ్వన్యతే! సకారే పరతో యథా- 'అపహ్నుత ఏవాస్మై'! 'మహ్న
జనోషి'! ణకారే యథా- 'ప్రతిగృహ్ణతు'! 'అపరాహ్ణే'! మకారే
యథా- 'బ్రహ్మవాదినః'! 'జహ్మం తస్య'! సణమపరాదితి కిమ్ ?
'మహ్యంసమన్తామ్'! సన్వయమాగమవిధిర్నాపపద్యతే, ప్రథమాని
దే-శాభావాత్! వైత్తన్తి! అస్తిహ్యతే! ప్రథమానిదేశః- ఆను
పూర్వాన్వాసిక్యా' (21-12) ఇతి! తెనాస్మిన్ ప్రకరణే అగమవిధాన
ముపపద్యతే! హకారాదిణి పశ్చమీనిదేశశాన్వాగమ విధానావోప
పద్యతే! యథా- 'అఘోషాదూష్మణః పరః' (14-9) 'స్పృశాదనుత్త
మాత్' (21-12) ఇతి! అస్మిన్స్తుసూత్రే ద్వితీయానిదేశ ఏకశబ్దాన్వ
యాధః! సన్వయం శబ్దాన్తరాదేశః కిం సన్యాత్ ? వికారిణోఽనుపదే

శాత్ సతో హి కాయణః కార్యణభవితవ్యమ్ | అసతి తస్మిన్ కస్యాఽ
 దేశస్యాత్ ? | గుణవిధిస్తు నై వఘటతే | గుణవికారిణో గుణశబ్దస్య చ
 ప్రథమానిదేశశ్చే హి స భవతి, యథా- 'పూర్వస్వరోఽనునాసికః'.
 'సమానాక్షరాణ్యనునాసికాని' ఇతి | ప్రకరణవిరుద్ధశ్చ అతః | గుణవిధి
 రాగమాధికారాత్ | నచ 'స్వరితాః సహితాయామ్' (21-10) ఇతి
 వత్ గుణమాత్రపర్యవసాయినా శబ్దేన గుణవిధిరిహిత్రయ్యవ్యయః, నాసి
 క్యశబ్దస్య గుణపర్యవసాయిత్వాయోగాత్ | నాసికాయాం భవోఽణోఽ
 నాసిక్యః | భావప్రత్యయాంతత్వే తు నరూపసిద్ధిః, 'యోపధాద్గురూపోత్త
 మాత్' (పా. 5-1-132) ఇతి ప్రశ్నాద్వికల్పనాయామపి
 నాత్ర గుణవిధిఘటతే, గుణవికారిణష్టవ్యవధానాత్ | తస్మా
 దిహ సూత్రశక్త్యా నణాంతరాగమవిధినిశ్చయాచ్చిత్తాయామనుక్తోఽపి
 పశ్యమో నాసికోఽస్మాకమనశ్చాభ్యుపగంత్యః | హకారస్య మకారా
 న్తస్థాపరస్యోచ్చారిణే విశేషః శిక్షాయాం స్మయతే-

న నాయం హమసంయోగే నాసికాభ్యాం సముత్పజేత్ |

న వదేదురసాఽత్యంతం తథా యరలవేషు చ | ఇతి || ౧౮ ||

త్రీభా :—హకారాత్ ఇతి మణి ల్యబ్లాపే పంచమి | తస్మాత్ నణమపరం
 హకారమాయుష్య నాసిక్యం ౧ వీః | సానునాసిక్యో హకారః స్వాదిత్యధాః | ౧౯
 వ్నింకేతుః | ౨౦ పరాక్షాః | బ్రహ్మవాదినః || ౧౮ ||

 సూత్రం :—రెఫోష్టసంయోగే రెఫస్వరభక్తిః || ౧౯ ||

వై :—గుణవిధిరయం, 'పూర్వస్వరోఽనునాసిక' (15-1) ఇత్యా
 దివత్ప్రథమానిదేశశ్చాత్ | నతు వణాంతరవిధిః, ద్వితీయానిదేశశ్చా
 భావాత్ | రెఫస్యోష్టాశ్చ నిదేశశక్రమణ సంయోగే సతి రెఫః
 స్వరభక్తిభావతి | భజ్యోఽతి భక్తిః, ధర్మః | స్వరస్యేవభక్తిర్యస్య
 స తథోక్తిః | స్వరధర్మోభవతీతి యావత్ | కనాస్య స్వరణ సాధర్మ్యం

విధీయతే? యోఽస్య సదృశతరః ఋకారః। కిమస్య తత్సాగర్మ్యమ్? మాత్రికత్వం ప్రధానతాచ (స్వప్రధానతా), వైశ్వవ్యచసంవర్షాణి, బర్ సంసహ్యతి, గౌర్ హవత్యముపతిష్ఠతే, పర్ శుర్వేదిః। అసంశ్లిష్టోఽత్యై ర్శణ్డోష్మణ్డే హి స్వకాలాదల్పతరణ కాలేన సశక్యతే ప్రయోక్తుమ్। నచ వ్యజ్ఞసయోర్మధ్యే విరామోఽస్తి। అతోఽత్యై ర్శస్య మాత్రికత్వమవశ్యాభ్యుపగంతవ్యమ్। స్వప్రధానతా తు క్వచిదవేష్యతే, పూర్వాజ్ఞత్వవిధానసామర్థ్యాత్। నచ స్వరసాధర్మ్యవిధిర్మాత్రికత్వమాత్యై శ్చ తాథో భవతి తథాత్వే హి మాత్రికత్వమేవ సాక్షాద్విధేయమితి స్వరసాధర్మ్యమవిధేయం స్యాత్। తస్మాత్స్వరభక్తై ర్శస్య క్వచిత్పూర్వాజ్ఞత్వం క్వచిత్స్వప్రధానతేతి న్యాయం న్యవస్థితమాశ్రీయతే। తద్వివేకస్తు శిక్షోక్తః పరిగృహ్యతే తద్యథా—

స్వారాత్పరా స్వరభక్తిః స్వప్రధానా ప్రకీర్తితా।

ఋతస్యధూర్షదం చెతి స్వతంత్ర్యాభక్తిరివ్యతే॥౧॥

అత్యై పూర్వాధేన పూర్వస్వరితనిమిత్తం స్వరభక్తైః స్వాతంత్ర్యముచ్యతే, యద్దర్ శపూణమాసా, దశర్షభామాలభతే, ధీతిభిర్ హితః, యద్బాహుస్సత్యశ్చరుః, యత్యై తు స్వరితః ప్రతిపిధ్యతే, నోదాత్తస్వరితపరః (14-31) ఇతి, తత్యై నిమత్తాభావానై మిత్తికం స్వాతంత్ర్యం న భవతి, అన్నమిసఖలువైన్ వమ్, యదుఖాశీరషన్నేన, బర్ సంసహ్యతి, ఋషిర్ హోతా, సశీర్షేతి స-శీర్షా, ఋతస్యధూర్షదం ఇత్యత్ర త్వనిమిత్తం స్వాతంత్ర్యముచ్యతే। క్వచిత్స్వరితపూర్వకత్వేఽపి స్వాతంత్ర్యాభావః శిక్షాయాం స్మర్యతే-

స్వారాద్దీర్ఘాత్పదాంతస్థాత్స్వరభక్తిస్తు యా భవేత్।

సాపి (తు) పూర్వస్వరాజ్ఞం న్యాదోహవస్తోహావిష్కృతీ॥ఇతి॥

ఏతేన లకారస్యాపూర్వాత్పదసైవం స్వరభక్తిత్వం ప్రదర్శి

తం వెదితవ్యమ్ అధ్యయనానురోధాత్ । శతవత్శం విరోహ' ఇతి
స్వప్రధానః । సహస్రవత్ శా వి వయః రుహేమ,' ఆదిత్యాంమల్
హమ్' ఇతి పూర్వాజ్ఞతా । మాత్రికత్వం తు సమాసమ్ । యేతు రేఫ
లకారయోరత్ర ఋణికారాధం చాదేశమిచ్చన్తి, తేషాం వివృత్తివిరా
మస్యాత్ । సచతత్తుల్యతాగుణో విధియత ఇతి యుక్తమ్, తద్వాచక
శబ్దాభావాత్, మాతాప్రహస్యోచ్చారణేనుప (మాతా) సామాన్యో
చ్చారణానుప) పత్తిప్రసక్తాచ్చ ॥౧౫॥

ప్రతిభా :—రేఫస్యోష్ఠణశ్చ సంయోగేనతి తతోష్ఠసంయుక్తో రేఫస్వర
ఙ్కిః ఇతి జానయాత్ । స్వరఙ్కిరితీదృశీ! స్వరస్వఙ్కిః స్వరఙ్కిః ఙ్కిః
భాగః ఆసయనః ఏకదేశ ఇతీయావత్ । యోఽస్యరేఫస్వ సమాసకరణః స్వరఃతద్భక్తిః
స్యాత్ । ఋకారశ్చస్య జిహ్వగ్రకరణత్వేన శ్చుత్వాచ సమాసశర్మః । ఏతరుక్తం
ఙ్కిః తి ఋకారస్యాసయవో ఙ్కిః తీర్థభాగః । నూత్రేణాసేన స్వరఙ్కిరేన విహితా ।
స్వరఙ్కి స్వరూపం తు విస్వప్తం వ్యాచక్ష్మి రరుచిః । ఋకారాదిరణు మాత్రా ।
రేఫోఽథమాత్రామధ్య, శేష స్వరఙ్కిరణమాత్రా । ఇతి ఆస్యామసం—

ఇన్ద్రియావిషయో యోఽసాంబురిత్యుచ్యతే బుధః ।

చతుర్భిరణుభిరమాత్రా పరిమాణమితి స్మృతమ్ ॥

మాత్రికస్య ఋకారస్యాదిరణుమాత్రః స్వరభాగః । మ్యరేఫః అథా
మాత్రః । అన్తేఽప్యణుమాత్రః స్వరభాగః । ఏతత్ ఋకారస్వరూపమ్ । అత్ర ఋకార
మధ్యపతిః । రేఫేఽర్థమాత్రే విభజ్యమానై సప్త తా భాగా పూర్వోత్తరాణుసహితౌ
ప్రత్యేకం స్వరఙ్కి నామగ్గయం ఙ్కిః తి । సాచ స్వరఙ్కిరథమాత్రా । కుత్త్ర కాస్వ
రఙ్కిరిత్యాశబ్ద్య శిషాకారయక్తం—

శషసేష స్వరోదయాం హకారస్యజ్జనోదయాం ।

శషసేష తు విప్రతాం హకార సంవిప్రతాం విరుః ॥౧౬॥

యోవై శ్చిదామ్ ఇత్యాదౌ సూతోక్త క్రిమాభావాత్ నస్వరఙ్కిరితా స్వర
ఙ్కిరీనరమపి శిషాయామక్తమ్—

కరణః కవిణీచైవ హరిణీ హరితేతీ చ ।

హంసపదేతి విజ్ఞేయా పజ్ఞైతాః స్వరక్షయః॥
 దీప్యశ్య ఏతా ఇతిచేత్—

కరేణూరహయోయోగై కవిణీ లహకారయోః।

హరిణీ రశసానాంచ హరితాలశకారయోః॥

యాతు హంసపదానామ సాతురేఫ శకారయోః।

ఏవంసజ్జ విధాంశక్తిం అచ్చరేత్స్వగకౌముకః॥

యథా కరేణుః—, బర్హిః? కవిణీ—, మల్హః? హరిణీ—, దర్శపూ
 ణమాసౌ? హారితా—, సహస్రబిల్వా? హంసపదా—, సహాశ్య? ఇత్యాది॥౧౫॥

సూత్రం :—న క్రమే ప్రథమపరే ప్రథమపరే ॥౧౬॥

వై :—క్రమో నామ ద్విత్వం పరస్యష్టతో ద్విత్వే ప్రథమ
 పరే చ తస్మిన్సతి తతః పూర్వోరెశస్వరధర్మో న భవతి, అద
 ర్భిజ్యోతిః? దాశ్యం యజ్ఞమ్? నహ్యభ్యః స్వాహా? వషాన్త
 లమ్? చక్షుభిః? మృదం బర్హేభిః? యహేన్యదాహుతిః? ఇతి
 క్రమః, అనుమాప్తా, వప్తా పజాన్యః ఇతిప్రథమపరత్వమ్ ॥౧౬॥

ఇత్యాచార్య గాగ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాధరణాఖ్య ప్రాతి
 శాఖ్యవాఖ్యానై ఏకవింశోధ్యాయః॥

ప్రభా :—క్రమ శబ్దో ద్విత్వ చర్యయః। కనమేతత్? ప్రకృతివికృమః
 కృమః (౨౨-౫) ఇత్యత్ర ద్విత్వవైదిక క్రమశబ్దేనాభిధానాత్, ఆతాపి స ఏవాఘ
 ఇతి నిశ్చయమః। తీష్రణః క్రమేనతి తస్మిన్నాష్టణి ప్రథమపరవాసతి నస్వరక్షి
 వ? క్రమే యథా—, దార్శ్యమ్? ఎర్హాన్యః? బర్హేభిః? ఏతర్హ్యయాధః?
 ప్రథమపరయథా—, అదర్శజ్యోతిః? కార్ణి అపానహా? ఎర్హాపజాన్యః?
 ప్రథమః పరో యస్మాదసౌ ప్రథమపరః ॥౧౬॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్యవివరణై ఏకవింశోధ్యాయః॥

అథ ద్వావింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం ప్రకృత్యాగ్నిరూపణముఖేన వణాన్మికాయా వెద
వాచః ప్రయోగోలక్ష్యతే—

 సూత్రం :—శబ్దః ప్రకృతిస్సర్వవణాన్నామ్ ||౧||

వై :—అనెన వణాన్మికానాం శబ్దానాముపాదానకారణ
ముచ్యతే। అనాదినిధనో విభుః ఏకశబ్దో బ్రహ్మవ్యవదేశభాక్ సర్వేషాం
వణాన్నాం ప్రకృతిరూపాదానకారణం భవతి, స్తిమితవాయురివ తాళ
వృంతపవనానామ్ (తాళవృంతాదివాయూనామ్)। తేన ,వాయుశరీరస
మీరణా' [2-2] దీనిపూర్వోక్తాని సర్వాణి నిమిత్తాన్యేవ భవన్తి ||౧||

త్రీభా :—సర్వవణాన్నాం శబ్దః ధ్వనిః ప్రకృతిః మూలకారణం ధ్వనిః
విణాశజ్ఞేన స్వరవ్యజ్జనాత్మకో రాశిరుచ్యతే। సర్వచ తే విణాశశ్చ సర్వవణాః
తేషాం సర్వవణాన్నామ్ ||౧||

 సూత్రం :—తస్య రూపాన్యత్వే వణాన్యత్వమ్ ||౨||

వై :—తస్యశబ్దస్య అనుప్రదానాదిభిః కారణైః రూపభేదే జన్య
మానై వణాన్భేదః సమృద్ధ్యతే। తస్మాచ్ఛబ్దం ప్రయుజ్ఞానః తత్త్వా
మాన్యవిశేషకారణైః పూర్వోక్తైః ప్రయుజ్జీతైః ||౨||

త్రీభా :—ప్రాతిశ్ఛ్రుత్య-స్థాన భేదాత్ తస్య శబ్దస్య ప్రకృతీభూతస్య రూ
పాన్యత్వే సపి విణాన్యత్వం స్యాత్। యథా- అ ఇతి ఇత్యాది ||౨||

తత్ర వణాన్విషయే సంశయసతి లక్షణతో నిణాయః కార్యః।
లక్షణంచ విదితార్థకమేవ సత్త్వన్నిణాయాయప్రభవతీతి తద్వ్యాఖ్యా
నరూపా పరిభాషా ప్రస్తూయతే—

 సూత్రం :—తత్రశబ్దద్రవ్యాణ్యుదాహరిష్యామః ||3||

వై :—తస్మి వణాన్విషయే సన్దేహనివర్తక-క లక్షణోపకార

కాణి శబ్దరూపాణి సాధనాని వణాయస్యామ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం ||3||

త్రీభా:—తేషాంవణానాం సర్వత్ర సంఘాతప్రయోగే సతి శాస్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్యశబ్దఇతిపర్యాయనామ। తత్ర తస్మిన్చాప్తై యానిద్రవ్యాణి శబ్దస్యదాహరిష్యామః। యత్ కర్మ యేన క్రియతే తత్ తస్యద్రవ్యం సాధనమిత్యూచ్యతే। యథా—ఘటస్యమృదిత్యేవం శాస్త్రస్య వణాః। యాని ద్రవ్యాణి సంస్యహారాధాని కథవ్యాని తానివ్యాఖ్యాస్యామః। శబ్దస్యద్రవ్యాణి శబ్దద్రవ్యాణి తాని ||3||

 సూత్రం :—వణాకారా నిదేశకా ||౪||

వై:—వణాశబ్దః కారశబ్దశ్చ వణానాం నిదేశకా (వణాశబ్దః కారశబ్దశ్చ వణానాం స్వరూపనిదేశకా) భవతః। వణాశబ్దో యథా— ,అవణః, (2-12,6-7,7-5,8-16,9-9,10-3,19) ,ఇవణః' (2-22,10-4,15,11-1) ఇతి కారశబ్దః అకారః (1-17,21,32,52,2-21, 26;4-6;8-23;9-7-13;11-1,9;15-8,20-4) ఆకారః కకారః (5-32) ఖకారఇతి ఏతచ్చరెఫాదీనాం ప్రదేశకానమ్। ,రెఫే జిహ్వగ్రమధ్యేన' (2-41) ,చవరః' (5-4,20) ,శకారశ్చకారమ్' (5-34) కవగః (2-35) చవగః (2-36) ఇతి ||౪||

త్రీభా:—వణాశబ్దః కారశబ్దశ్చ నిదేశకా వాచకాస్యాతాం। యథా— ,అవణావ్యజ్జనశముని' (౬-2) ఇతి ,అథ షకారగ్గ సకారవిసజ్జనయా' (౬-౧) ఇతి। వణాశబ్ద కారశబ్ద వణాకారా ||౪||

 సూత్రం :—చాపీత్యన్వాదేశకా ||౫||

వై:—చ, అపి, ఇత్యేతౌ శబ్దౌ పూర్వప్రయుక్తస్య శబ్దస్యానుకర్షణౌ భవతః। యథా— ,ద్యావాపుథివీ' (4-12) ,పూర్వశ్చ' (4-13-16,5-37) ,ఏకస్యవేతోఽపి' (4-51)। క్వచిద్విశేషణనిదేశోఽపి విశేష్యమాకర్షణి ,ఆనన్నగనన్దహే' (1-25) ఇతి। యథా ,జపరోజకారమ్' (5-23) ఇత్యాది ||౫||

ప్రభా :—చ అపి ఇత్యేత అన్వాదేశకా స్వాతాం। పూర్వాపేక్షయా అన్వాదేశ ఇత్యుచ్యతే। యథా—అసదామాసిఇహశ్చ (౬-౩), ఇతి పరోపి (౪-౪) ||౫||

 సూత్రం :—త్వైవైతి వినివర్తకాధికారకానధారకాః ||౬||

వై :—తు, అథ, ఏవ, ఇత్యేతే శబ్దాః యథాకమం వినివర్తకాదయో భవన్తి। తుశబ్ద ఉక్తార్థసమ్బంధియత్కిమ (ఉక్తార్థసమ్బంధియత్కిమ) పృథాకస్తరం నివర్తయతి। అథశబ్దః నిదిష్టమధికరోతి, ఏవశబ్దః నిదిష్టప్రతియోగినమథామవధాయతి। తు—‘ఏవస్తురస్య’ (1-19)। అథ—‘అథ నణాసమామానయః’ (1-1) ఏవ—‘ఉష్ణపరపవైకేమామాచార్యాణామ్’ (9-5) ||౬||

ప్రభా—తు అథఏవ ఇత్యేతే శబ్దా యథాక్రమేణ వినివర్తకాధికారకానధారకాః భవన్తి। యత్ర తుశబ్దః శూన్యతే, తత్రనివృత్తిః। యత్ర అథశబ్దః తత్ప్రతిధికారకః। యత్ర ఏవశబ్దః తత్ప్రతిధారణమితి వేదితవ్యమ్। యథా—‘ఏవస్తురస్య’ (౧-౧౯), ‘అథ సగృహీతాయామేకప్రాణభావే’ (౫-౧), ‘స్పర్శ ఏవైకేమామాచార్యాణామ్’ (౧౪-౩)। విశేషేణ నివర్తయతీతి వినివర్తకః। అధికరోతీతి అధికారకః। అవధారయతీతి అవధారకః ||౬||

 సూత్రం :—వైతి వైభాషికః ||౭||

వై :—వాశబ్దో విభాషాప్రయోజనః వికల్పార్థఇతి యావత్ । యథా—‘గోహణంవా’ (1-24) ||౭||

ప్రభా :—వా ఇత్యేషశబ్దో వైభాషికో వైకల్పికో భవతి। యథా—‘ముఖనాసిక్యావా’ (౨-౫౦) ||౭||

 సూత్రం :—నైతి ప్రతిషేధకః ||౮||

వై :—న ఇతిశబ్దః ప్రతిషేధకం ప్రతిషేధతి। యథా—‘నావగ్రహః’ (4-2) ||౮||

త్రీభా :—న ఇంశబ్దః ప్రతిషేధకః ధవతి యథా—ననుభూమిగ్ని (౧౩-౧౫)
ఇతి ॥౮॥

 సూత్రం :—ఆయామో దారుణ్యమణుతా ఖస్యేత్యు
చైచైకరాణి శబ్దస్య ॥౯॥

వై :—ఉత్తరే అధ్యాయే ఉదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం
సామవేపసిద్ధాః క్రుప్తప్రథమాదీనాం సప్తస్వరాణామత్యుతి తెషాం
మధ్య మధ్యమస్యాత్పత్తిస్తావత్ 'ధృతః ప్రచయః' [18-3] ఇత్యుక్తా
ఇహాన్యేషాం మ్హాముత్పత్తిరుచ్యతే తతాదౌ పూర్వేషాం త్రీయా
ణాం అనెన సూత్రేణోచ్యతే, ఆయామో గాత్రాణామాకషణామ్
దారుణ్యం పరుషతా ధ్వనేః అణుతా సంవృతతా (వివృతతా) కణ్ఠా
కాశస్య ఏతాని కారణాని శబ్దముచైచైకుర్వన్తి ఉత్పేషణం కుర్వన్తి
తత్త్రీయాముత్పత్తిప్రొద్వితీయాఖ్యస్వరః ఉత్పిష్టతరః ప్రథమాఖ్యః ఉత్పిష్ట
తమః క్రుష్టాఖ్యః ఏవమేతే మూర్ధప్రదేశజాయంతే ఇత్యుచైశ్శబ్దవా
చ్యాభవన్తి అతఏవోక్తమ్ 'అచైచైరుదాత్తః' [1-38] ఇతి ॥౯॥

త్రీభా :—'అచైచైరుదాత్తః' (౧-౩౮) ఇత్యుక్తం తదర్థమిదమారభ్య తెలోక
ద్యాదృచ్ఛికోచ్ఛారణ ప్రతిషేధార్థం ఆయామః గాత్రాణాం దైర్ఘ్యం దారుణ్యం
స్వరస్య కతనతా అణుతాఖస్య గలవివిరస్య సంవృతతా ఏతాని సాధనాని శబ్దస్య
అచైచైకరాణి శబ్దముచైచై ఉదాత్తం మర్వన్తి త్యర్థః అచ్చశబ్దముచ్ఛారయతా ఏతత్
కతనస్యమిది విధిః అచైశ్చ కుర్వన్తి అచైచై కరాణి ॥౯॥

అథ ధృతాత్పరేషాం త్రయాణాంస్వరాణాముత్పత్తిమాహ—

 సూత్రం :—అన్వవసగో మావమురుతా ఖస్యే
తి నీచైకరాణి ॥౧౦॥

వై :—అన్వవసగో [శబ్దస్యాన్వవసగః] గాత్రాణాం సంస
నమ్, మూర్ధవం ధ్వనేః ఉరుతా వీస్తీణతా కణ్ఠవివరస్యేతి, ఏతా

ని కురణాని శబ్దం నీచైః కుర్వన్తి అవక్షిప్తం కుర్వన్తి! అత్రేషదవక్షి
ప్తశ్చతుర్థాఖ్యస్వరః! అవక్షిప్తతరో మద్ధాఖ్యః! అవక్షిప్తతమోఽ
తిస్వార్యసంజ్ఞః! ఏవమేతే హృదయప్రదేశే జాయంత్యితి నీచైశ్శబ్దవా
చ్యాభవన్తి ||౧౦||

త్రీభాః—ఏచైరసుదాత్తః (౧-౩౯) ఇత్యుక్తం! అన్వయసగః గాత్రాణాం
విస్తృతతా! మాదః ఏం స్వరస్య స్నిగ్ధతా! ఖస్య జరుతా కణ్ఠస్థసూలతా ఇత్యే
తాని సాధనాని శబ్దస్య ఏచైః కరాణి శబ్దం ఏచైరసుదాత్తం కుర్వన్తిత్యుక్తః! ఏచ
శబ్దముచ్చరయతా ఏతత్తత్త్వమితి విధిః! ఏచైః కుర్వన్తి ఏచైః కరాణి ||౧౦||

 సూత్రం:—మద్ధామధ్యమతారాణి స్థానాని భవన్తి ||౧౧||

వై:—మద్ధామధ్యమతారాఖ్యాని త్రీణి వాచస్థానాని ధృతా
దీనాం స్వగాణాంస్థానాని భవన్తి! ఏతేషు పయ్యజ్యమానః శబ్దః పర
వెద్య ఇత్యుచ్యైః [పరవెద్య ఉచ్యైః] ప్రయోగఇతి వ్యపదిశ్యతే ||౧౧||

త్రీభాః—మద్ధామధ్యమం తారంచత్యేతాని స్థానాని భవన్తి! మద్ధామ
పృథమం! మధ్యమం ఇతి ద్వితీయం! తారిమితి తృతీయం! ఏషాం స్థానానాం ప్రయో
జనముత్తరత్యైకత్వతే ||౧౧||

 సూత్రం:—తత్రైకవిశతిస్వరమాః ||౧౨||

వై:—తేషుమద్ధాదిషు వాచస్థానెషు ఏకవిశతిస్వరభేదా
భవన్తి! తపతే ఉత్తరాధ్యాయేవివరిష్యన్తే! యద్యేవం కిమర్థమిహే
దం సూత్రద్వయం క్రియతే? ఉచ్యతే. 'ఆయామోదారుణ్యమ్'
[22-9] ఇత్యాదిలక్షణోపయోగాధికం బ్రహ్మయజ్ఞాధికంచ! బ్రహ్మ
యజ్ఞస్య వాచకప్రయోగవిషయే ఉచ్చైస్త్యమేవేష్యతే! నతూపాంశు
త్వాదిరన్తః కరణః! అహోమ్మధ్యమేభాగ తారస్థానెన బ్రహ్మయజ్ఞః
ప్రయజ్యతే! ప్రథమోత్తమయోస్తు భాగయోర్మధ్యం వినాఽఽనన్న
యోరధః యోర్మధ్య మస్థానెన తద్విప్రకృష్టయోరధః యోర్మన్త
స్థానెనైతి వివేకోఽనుసంధేయః ||౧౨||

త్రిభా :—ఏతాని స్థానాని క్షేమిత్యపేక్షయామాహ, తేషామస్థానేషుఏక
వింశతీ యమాఃస్వరాఢవన్తి తేషాంయమానాముత్తరత్ర ప్రయోజనం వత్స్యతే॥౧౭॥

అథప్రయోగాంతర్వర్తినాం విరామాణాం కాలేయతామాహ-

 సూత్రం :—ఋగ్వీరామః పదవిరామో వివృత్తివిరా
మస్సమానపదవివృత్తివిరామస్త్రీమాతోఽ ద్విమాత్ర ఏకమాతోఽ
ధృమాత్ర ఇత్యానుపూర్వ్యేణ ॥౧౮॥

వై :—ఋచోవిరామః ఋగ్వీరామః! స ద్వివిధః- ఋచోఽన్తై
మధ్యేచై, ఉభయత్రాపి ఋగనయవసమాప్తై ర్విద్యమానత్వాత్ ।
యథా— ‘సన్న ప్యేసుకృతాయకమ్?’ ఇత్యుగన్తై । ‘ఉపచిన్వన్తివె
ధసః’ ఇత్యర్ధరాప్తై । యెత్వతోఽన్యై అనువాకమధ్యవర్తినో విరామా
స్తైషామధ్యధృమాతోః కాలశ్చిక్షాయాంస్మర్యతే—

పదాధ్యయనస్థానైషు పదాధ్యయనవజ్ఞతాః ।

తేషాం విరామాష్టట్పదా భజన్తే నాత్ర సంశయః॥ఇతి॥

అస్యార్థః- సంహితాగ్రాన్థానువాకేషు పదవిభాగసిద్ధేతరావ
సానస్థానసంహితామ్నాయసిద్ధావసానస్థాః యేశ్చబ్రా యజరన్తప్రతీకా
న్తబ్రాహ్మణమధ్యవిరామస్థాస్తేషాం విరామాః షడ్భిర్మాత్రాపాదై
స్సమ్మితా భవన్తి । యజరన్తై- ‘అక్షరహాణా వియన్తునయః’ । ప్రతీ
కాన్తై- ‘అగ్నిర్మూర్ధాభవః’ । బ్రాహ్మణమధ్య- ‘యో యజతే తస్య’ ।
పదాధ్యాయే త్వన్యగన్తప్రగ్రహాత్పరం ఇతికరణయోగాద్యగన్తస్యాపి
[ఇతికరణయోగాద్యథా ద్విమాత్రత్వం తథా ఋగన్తస్యాపి] ద్విమా
త్రీత్వమేవేష్యతే- ‘దధావహై! పునః! తె ఇతి’ । ‘వర్ధయమానః! అ
స్మైఇతి’ । క్రమాధ్యాయే తు ప్రగ్రహాత్పరస్యైవగ్విరామస్య త్రి
మాత్రత్వమిష్యతే । ‘వెధసః! వెధసః! పూష్వన్తాని’ । ‘తనూమితి త

నూమ్' | అగ్నేరనువ్రతా' | విభక్తానాం పదానాం మధ్యే విరామః ప
దవిరామః | స ద్విమాత్రః | ఇషేత్వా తీజేత్వా' | ద్వైత్యతి | ధేనూత్యతి |
భామీ త్యతి' | క్రమాధ్యాయేష్యేష విధిః భవత్యేవ, ఆవర్త్యమానస్య
పదస్యరూపయోస్సన్ధానాభావాత్ అనార్హత్వావిశేషాద్వా [అనార్హ
త్వావిశేషాచ్చ] ఇషేత్వా తీజేత్వా | ఊజేత్వా' | అవగ్రహంతవిరా
మస్య తు శీతాయాం విశేషస్మర్యతే-

‘అవగ్రహణామన్తే చ విరామో మాత్రికస్మృతః’ ఇతి

ఉపాయవ ఇత్యుప- ఆయవః' | వివృత్తివిరామ ఏకమాశ్రిః | ఏ
తత్తు నానాపదవివృత్తివిషయం, సమానపదవివృత్తివిరామే విశేషవి
ధానాత్ | కర్మణ ఆప్యాయధ్వమ్, | అసమీవా అయత్క్యా' | ఇన్ద్రా
గ్ని ఆహువక్త్యై' | ఇన్ద్రావాయూత్యమే సుతాః' | ఛినతీతి ఇతి' | తీవీతి
ఇత్యబ్రవీత్' | ప్రత్యుష్టా ఇతి ప్రతి అష్టాః | సహస్రవత్ శా ఇతి సహస్ర
వత్ శాః' | అచ్చిదే ఇతి' | బహులై ఇతి' | ఉభే ఇతి' | పురవతా
తెలస్తు' | యత్తు దీర్ఘద్వయమధ్యవివృత్తైః పిపీలికాఖ్యాపూర్వకం
పాదమాత్రత్వం స్మర్యతే— ‘దీఘమధ్యా పిపీలికా’ ‘పాదమా
త్రాపిపీలికా’ ఇతి, తత్ప్రగ్రహసన్నివృత్తిరిక్తవిషయమ్ | తథా శిక్షా
యామ్—

‘నప్లుతే ప్రగ్రహేచాపి సన్నికార్యం ప్రయుజ్యతే |

మాత్రాహ్యేకా హి తత్కాలామాత్రాధిక్యంతథా పరే ||

ఇతివచనాత్ | ప్లుతాంతవిరామస్య తు పదస్సన్ధావేనమాత్రికత్వమి
వ్యతే, నతుపదమధ్యే కుతః ? ప్రగ్రహసమభివ్యాహారాత్, పదమధ్యే
సన్నికార్య ప్రసక్త్యభావాచ్చ | యత్తు హ్రస్వద్వయమధ్యమాయా వివృ
త్తైః పాకపతీసంజ్ఞాపూర్వకం పాదోసమాత్రత్వం స్మర్యతే, తదపి

నానాపదవిషయం, వత్సానుసారిణ్యాదిసాహచర్యాత్ | సహితాః పద
మధ్యే సమ్భవన్తి | అనుస్వారవత్సాస్తు నానాపదవివృతైః తత్రత్యాను
స్వారస్య చస్వస్వకాలే తచ్చతుథాఽంశోఽధిక ఇష్యతే—

వ్యక్తిమధ్యస్థనాసిక్యే స్వకాలాత్ పాదఇష్యతే |

తత్కాలాహి తదా [తథా] వ్యక్తిః ప్రాప్యతేనాత్ర సంశయః ||
ఇతి శీతావచనాత్ | పదస్య మధ్యే వివృత్తిః సమానపదవివృత్తిః | తద్వి
రామోఽధికమాత్రః | అగ్నాశిష పత్నీవాః, 'ప్రజగమ్', 'దీక్షితస్య గృ
హశిషి' | అనువాకాదీనాం సమాస్తీషు విరామకాలశ్శీతాయాం
స్మర్యతే—

కాణ్యప్రశ్నానువాకానాం సమాప్తౌ కాలఇష్యతే |

దశాష్టపఞ్చమాత్రంతు తన్త్రాణాం చ త్య్రహం భవేత్ || ఇతి ||

ఉపామ్నానవిషయైశు చరమవచనాంతోఽయం కాలోద్యోప్తవ్యః |
తత్ర కేచిత్పదవాక్యానువాకాదిసంఖ్యబోధకశబ్దపాఠాత్ పరమేవైతే
విరామకాలా ఇత్యోహుః | తదయుక్తమ్, తథావిధానాం శబ్దానాం
పౌరుషేయలక్షణరూపతయా వెదబాహ్యత్వాత్ వెదభాగసమాప్తి
నిమిత్తత్వాచ్చ విరామాణామ్ || ౧౩ ||

త్రభాః— ఋగ్వీరామాదియస్త్రీసాత్వాది కాలా యథాక్రమం భవన్తి |
యథా— అభావాజస్య సాతయే హువేవామ్ ఇత్య్వీర్వామః | ఇషేత్వా టీజేత్వా
ఇతి పదవిరామః | స ఇధానః, తే ఏనం, తా ఆస్మాత్, ఇతి విప్లవీర్వామః, హ
గమ్ ఇతి సమానపద విప్లవీర్వామః | ఋచివిరామో ఋగ్వీరామః | పదస
పదవిరామః | పదద్వయ విప్లవీర్వామః | విప్లవీర్వామః | శిక్షా
అక్షర—

ప్రాస్వాదిర్వత్సానుసృతరన్తే వత్సానుసా
పాకపత్యుశ్చప్రాస్వాదీఘమా

మూలకా చత్వానుస్పతిః తథా ఎత్వాను సారిణీ।

పాదోనా స్యాత్ పాకవతీ పాదమాత్రా పిపీలికా॥ఇతి॥

సమానం చ తత్ పదం చ సమనపదం ఏకపదమిత్యర్థః। సమానపద విస్ఫుటీః సమానపద విస్ఫుటీః। తస్యాం విరామః సమాన పద విస్ఫుటీ విరామః। త్రిసో మాత్రా యస్యాసౌ క్రీమాత్రః। ద్వైమాత్రే యస్యాసౌ ద్వైమాత్రః। ఏకా మాత్రా యస్యాసౌ ఏకమాత్రః। ఆధ్వంమాత్రా యస్యాసౌ ఆధ్వమాత్రః॥౧౩॥

అథ ఋగ్వీరామపదవిరామయోః క్వచిత్కాలాధిక్యాధ్వం గురులఘువిజ్ఞానం శిక్షోక్తముచ్యతే—

సూత్రం:—యద్యద్యజ్ఞనాస్తం యదుచాపిదీర్ఘసంయో గపూర్వచ్చ తథాననాసికమ్। ఏతాని సర్వాణి గురూణివిద్యాచ్యే మాణ్యతోన్యాని తతోలఘూని॥౧౪॥

వ్యజ్ఞనం అస్తం విరామావధిభూతం యస్యతస్థితోక్తమ్। ఉ, అనధ్వంకః పాదపూరణోవా। చ, అపి ఇత్యేతౌ నిపాతౌ। సంయోగా త్పూర్వమితి తత్పురుషః। తథాననాసికం (తథాననాస్యమ్) అనుస్వా రాత్పూర్వమిత్యర్థః। యద్యద్యజ్ఞనాస్తం యచ్చ దీర్ఘమితి వచనవ్యక్త్యా వ్యజ్ఞనాస్త మిత్యాదీనాం దీర్ఘతరాక్షరవిశేషణత్వమవగమ్యతే। తచ్చ ఏవిజ్ఞేయం, విశేషవిషయ ఉత్తరసూత్రే) హ్రస్వగ్రహణాత్।

మథః-యద్ధ్రస్వమక్షరం విరామవ్యజ్ఞనాత్సంయోగాదనుస్వా చ్చ పూర్వం యచ్చ దీర్ఘం, ఏతాని సర్వాణిగురూణి విద్యాత్। వ్యజ్ఞనాస్తం యథా— ‘ఉపచిన్వన్తి వెధసః’। ‘సన్న హ్యే సుకృతాయ’। దీర్ఘం యథా- ‘సావా ఏషా’। ‘ద్వైధేనూభామీ’। ‘సెన్ద్రావైవై

గపూర్వం యథా- ‘తత్ప్రక్షస్య ప్రక్షత్వమ్’। అనునాసికం

‘చాయ’। ‘పురుదగసగననిమ్’। యద్యద్యజ్ఞనాత్సంహితా

‘హ్రస్వస్య సంయోగపూర్వత్వం నియతమ్,

‘వయత్వాదనుస్వారో వ్యజ్ఞనంవాప్య

రోవతి శౌనకాదిమతే స్వరత్వేనసంయోగానంతర్భావాత్ప్రకగ్వచనమ్ |
యస్మాదేతాన్యక్షరాణి గురుసంజ్ఞాని, తతస్తస్మాదతోఽన్యాని ఏతే
భ్యోఽన్యాని అక్షరాణి శేషాణి లఘూని విద్యాత్ | అత్రశేషాణీతి అ
తోఽన్యానీతి వా అన్యతరేణ సిద్ధే ఉభయాభిధానం పరమతనిరాకర
ణార్థమ్ | తత్ర పాదాంతవర్తినః శేషస్య లఘౌః వైకల్పికం గురుత్వ
మాహుః పిన్దభాచార్యాదయః, తదనన నివార్యతే | తేన సుపతీరు
పసేదిమ, 'సమాత్మా తనువా మమ' ఇత్యాదౌ పాదాక్షరం లఘ్వై
వ భవతీతి తద్విరామేషు గురుత్వనిబద్ధనం మాతృధిక్యం స
భవతి ||౧౮||

ప్రతిభా :—వ్యజ్ఞనాంతం యత్ అక్షరం | వ్యజ్ఞనమన్తే యస్యతత్ వ్యజ్ఞనాంతం |
యదుచాపి దీర్ఘం అక్షరం | సంయోగ పూర్వంచ య దక్షరం, సంయోగాత్
పూర్వం సంయోగపూర్వం | తథా అనునాసికం సానునాసికం యదక్షరం, అక్షాని ఏ
తాని సర్వాణి అక్షరాణి గురుాణి విద్యాత్ జ్ఞానయాత్ | యథా—వ్యజ్ఞనాంతం—మా
తేవ పుత్రం | దీర్ఘం—తే తేదపితయః | సంయోగపూర్వం—ఆత్మాచమే | అను
నాసికమ్—విశ్వశ్రేష్ఠస్వహః | శేషాన్యతోఽన్యాని ఆత ఏభ్యోగురుభ్యః శేషాణి అ
న్యాని అక్షరాణి, తతః ఆనన్తరం లఘూని విజ్ఞానయాత్ | శేషాణికాని త్యాశజ్యై
అతర శ్లోకేన వివృణోతి ||౧౮||

శేషాణ్యాహ—

సూత్రం :—అవ్యజ్ఞనాంతం యద్ధస్యమసంయోగపర
ఞ్చయత్ | అననుస్వారసంయుక్త మేతల్లఘునిధతైబోతల్లఘు నిబో
ధత ||౧౯||

వై :—యద్ధస్యమక్షరమవ్యజ్ఞనాంతం భవతి స్వయమేవ విరా
మావధిభూతం, యచ్చసంయోగపరం సభవతి అనుస్వారపరం చ, ఏత
త్సర్వం లఘ్వీతి నిబోధతేతి ఆచార్యస్య స్వశిష్యాననుశాసతఃవాక్యమ్ |
విరామస్థం యథా—ధియే పూవన్నయుజ్యహి, 'హి తేనేవ జయ

మసి' అనం యోగపరమననుస్వారసంయుక్తం చ యథా- భువనమసి'।
 'హరిరిసి'। యద్యపి శేమాణి లఘూనీత్యైతావతైవ లక్షణన లక్ష్యం
 సిద్ధ్యతి, తథాపి విస్పష్టార్థం శీఘ్రాయాం శేమాణ్యపి సజ్జహీతానీహను
 భావ్యస్త ఇతి వేదితవ్యమ్॥

గురులఘువిజ్ఞానస్య తు ప్రయోజనం బ్రూమః—

గుర్వక్షరే ద్విమాత్రత్వం సర్వశాస్త్రైః సుస్ఫుటమ్।

హృస్వే గురౌ తత్సమ్మతిః పరవ్యజ్ఞనకాలతః॥౧॥

యత్ర హ్రస్వాదూనకాలం విరామవ్యజ్ఞనం పరమ్।

తత్కాలశేషస్సంయోజ్యో విరామే తు తతః పరే॥౨॥

విరామస్థాః కటతపవినగ్నాశ్చైత్పరేష్వతః।

విరామేషు త్వృగాదీనామర్థమాత్రాధికా భవత్॥౩॥

ఏతదర్థం హి భగవాన్సృరామాద్యనన్తరమ్।

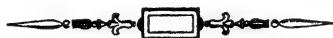
గురులఘుక్షరజ్ఞానం శీఘ్రోక్తం పాహ సూత్రకృత్॥౪॥

తత్ర ఋగ్వీరామసాన్ధత్రిమాత్రికో భవతి, ఋపచిన్వన్తి వేద
 సః। పూష్టస్తాని' విశ్వాస్సుక్షీతయః పృథక్। అగ్నే కామాయ
 యమిరే। అశ్యామతమ్' పదవిరామసాన్ధ- ద్విమాత్రికః- 'వ
 షట్-కరోతి', త్రిష్టుప్-త్వా' అనువాకాన్తవిరామః సాన్ధ-పఞ్చ
 మాత్యః-సప్తదశశస్తామముదజయత్'। స యన్తాశాశ్వతీరిషః'। ప్రశ్నా
 న్తవిరామసాన్ధాష్టమాత్రః- 'తవజ్యోతీఃష్యచయః'। శముతే తనువె
 భవత్'। కాణ్డాన్తవిరామసాన్ధ-దశమాత్రః- 'పాతార్యగ్నే ప్రేత
 రాంన ఆయుః'। తన్తాన్తవిరామః సాన్ధ-మాత్రత్యహకాలః- 'యో
 నిస్సముద్యో బన్ధుః' ॥౧గీ॥

ఇత్యాచార్య గాంగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య పాతి
 కాఖ్యవ్యాఖ్యాన ద్వావింశోధ్యాయః॥

త్రీభా :—అవ్యజ్జనాంతం యదత్తరం, యత్ చ స్రాస్వం, యత్చ త్రిసంయోగ పరం, యత్ ఆననుస్వారసంయుక్తం ఏతత్ సర్వమత్తరం లఘు నిబోధత జాబధ్వం। యథా—మదుదయానాః ఇత్యాది। వ్యజ్జనమస్తే యస్యతత్ వ్యజ్జనాంతం, న వ్యజ్జనాంతం అవ్యజ్జనాంతం। సంయోగః పరో యస్మాత్ తత్ సంయోగపరం, న సంయోగపరం అసంయోగపరం। అనుస్వారేణ సంయుక్తం అనుస్వారసంయుక్తం, న అనుస్వార సంయుక్తం అననుస్వారసంయుక్తం ॥౧౫॥

ఇతి త్రీభాష్యరత్న ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ద్వ్యవింశోఽధ్యాయః॥

అథ త్రయోవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం వణవిశేషోత్పత్త్యాద్యన్యన్యశిష్టాని కార్యాణి వక్ష్యంతే—

 సూత్రం :—అథ వణవిశేషోత్పత్తిః ॥౧॥

వై :—అథత్యధికారః। వణవిశేషాణా ముత్పత్తిరధికృతా వెదితవ్యా ॥౧॥

త్రీభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। వణానాం విశేషోత్పత్తిః అచ్యుతే। ఇత్యే తదధికృతం వేదితస్యం, ఇత అత్తరం యద్వత్సముః। వణానాం విశేషో వణవిశే షః, తస్య అత్పత్తిః, సాతథోక్తా ॥౧॥

 సూత్రం :—అనుప్రదానాత్సంసర్గాత్ స్థానాత్సరణ విన్యయాత్। జాయతే వణవైశేష్యం పరీమాణాచ్చ పఞ్చమా దితి ॥౨॥

వై :—అనుప్రదానం నాదాది సంసర్గో వాయుస్థానసంసర్గోఽ భిక్షాతాత్మకః। స త్రివిధః—అయఃపిణ్ణవద్దారుపిణ్ణవద్దూర్కాపిణ్ణవదితి। త దుక్తమాపిశలశితాయాం—స్పర్శయమపర్శకరో వాయుః, అయఃపిణ్ణవ త్స్పృశనమాపీడయతి। అస్తస్థావర్ణకరో వాయుః దారుపిణ్ణవత్। తీవ్రస్వ

రవర్ణకరో వాయురూపాపిణ్ణవదితి' స్థానం హనూమూలాది కరణమో
 షాది తస్యవిన్యయోవివిధ స్పర్శనం స్పృష్టాది ఏతేభ్యశ్చతుర్భ్యోనిమి
 తైభ్యః వర్ణస్యవై శేష్యం అసాధాణరూపం జాయతే విశేష్యత ఇతి విశే
 షః, తస్యభావోవై శేష్యమ్ తథా పరీమాణరూపాత్ పఞ్చమాచ్చ కర
 ణాన్వర్ణవై శేష్యం జాయతే పరీమాణస్య పృథగ్వచనం స్వరాఖ్యవణా
 నూత్రవిషయత్వఖ్యాపనార్థమ్ తేన వ్యజ్ఞనానాం జకారానస్వా
 రాదీనాం కాలభేదే వణాన్యత్వం న భవతి ఏతేన ద్వితీయాధ్యా
 యోక్తానామనుప్రదానాదీనాం ద్వావింశాధ్యాయోక్తం రూపాన్యత్వం
 ప్రతి కారణతాముపదిశతా తస్య రూపాన్యత్వే వణాన్యత్వమిత్యేత
 ద్వివృతమ్ ॥౨॥

ప్రభా:—అనుప్రదానాదిభిః పఞ్చభిః కరణైః విణానాం వై శేష్యం జాయ
 తే అకారస్యతాత్ అనుప్రదానం నాదః సంసర్గః కణైః స్థానం హనూ కరణ
 విన్యయః ఓష్ఠాః విన్యయః నామ విన్యాసః పరిమాణం మాత్రా కాలః ఏవం సర్వ
 విణానాం బోధస్యం విశేషస్య భావో వై శేష్యం, విణానాం వై శేష్యం, విణా
 వై శేష్యమ్ ॥౨॥

ఏవం వణోన్వర్ణత్తిరుక్తా ఇదానీం వాక్యోత్పత్తిమాహ—

 సూత్రం :—వర్ణపుక్తశ్శబ్దో వాచ ఉత్పత్తిః ॥3॥

వై:—ఉచ్చరితప్రధ్వంసిభిః పూర్వవర్ణైః పుక్తస్సంయుక్తో
 న్త్యవణాత్మకః శబ్దః పనవాక్యరూపాయా వాచఉత్పత్తిః ఏతదుక్తం
 భవతి—వర్ణాః ఖలు పనవాక్యరూపస్య శబ్దస్య కారణమ్ తేహంతూ
 చ్చరితప్రధ్వంసినాం తన్వాదివత్సహావస్థానాయోగాత్, స్మృత్యా
 వైః పూర్వవర్ణైః సమ్మిక్తోన్త్యవర్ణః పదం వాక్యం భవతి ॥3॥

ప్రభా:—పుక్తః మిశ్ర ఇత్యర్థః పదమిశ్రః శబ్దః వాచః వాక్యస్య
 ఉత్పత్తిః అపాదానకారణం భవతి వణాపుక్త ఇతి కిం? చుష్టభ్యాదిశబ్దానాం వాక్య
 తామభూదితి ॥3॥

ఇదానీం యజ్ఞకర్మాదివిషయస్య వెదోచ్ఛారణస్య ప్రసిద్ధిర్థముపాంశ్వాదీని శబ్దతారతమ్యస్థానాని లక్షయతి-

 సూత్రం :—సప్తవాచస్పాన్ధాని భవన్తి ||౪||

త్రీభా :—వాచః సప్త స్థానానిభవన్తి, తాని అత్ర సూత్రేవత్కృతే, యైర్వాక్ ప్రయుజ్యతే యస్మింశ్చ పిష్టం తత్ స్థానమ్, తాని యథాకృమముదాహరిష్యామః ||౪||

 సూత్రం :—ఉపాంశుధ్వసనిమదోపబ్దిమన్మన్తృ మధ్యమతారాణి ||౫||

వై :—ఉపాంశుః, ధ్వసః, నిమదః, ఉపబ్దిమత్, మన్తం, మధ్యమం, తారమితి, సప్తే తాని వాచః ప్రయోగస్య (వాక్ప్రయోగస్య) తారతమ్యస్థానాని భవన్తి ||౫||

త్రీభా :—ఉపాంశు ఇతి ప్రథమం వాచః స్థానమ్, ధ్వసః ఇతి ద్వితీయమ్, నిమదః ఇతి తృతీయం, ఏవమితర్యాదృషి నామతః సప్తే తాని స్థానాని జాత్యాత్, అపరితనం సూత్రమార్యస్య ప్రత్యేకమేషం స్థానానాం లక్షణంః కృత్యతే ||౫||

ఏతేషా(ఎవం తేషా) ముద్వేశః కృతః, ఇదానీం కృమేణ లక్షణాన్యచ్యన్తే-

 సూత్రం :—కరణచదశబ్దమమనః ప్రయోగముపాంశుః ||౬||

వై :—కరణచత్ క (కా)రణవ్యాపారసంయుక్తం, అశబ్దం శబ్దరహితమిత్యేతావత్ ఉపాంశుస్థానలక్షణమ్, తత్ర అశబ్దమితికిం పరగ్రాహ్యస్య శబ్దస్యాభావ ఉచ్యతే? ఉత స్వగ్రాహ్యస్యాపి? ఇతి సంశయస్య నిరాసార్థమమనః ప్రయోగ మిత్యుచ్యతే, తత్ర 'నజీవయుక్త' న్యాయేన మనఃప్రయోగ సాదృశ్యావగమాత్ప్రయంగాహ్యస్యాపి శబ్దస్యాభావ ఇహాభిమత ఇతి గమ్యతే, కరణవ్యాపారసద్భావేఽపి వాయుసంసర్గాభావాచ్ఛబ్దో నోత్పన్నత ఇత్యశబ్దత్వముపపద్యతే, కరణ

వదిత్యనన మనఃప్రయోగోవ్యావత్యతే అశబ్దమితి ధ్యానాదీని ||౬||

త్రిభా :—కరణవత్ ప్రయత్నవత్ ఇత్యర్థః | నాస్తి శబ్దో ధ్వనిరస్మిక్ ఇత్య శబ్దమ్ | మనసాప్రయోగః మనః ప్రయోగః | నాస్తి మనఃప్రయోగోఽస్మిన్నితి అమనః ప్రయోగమ్ | వాచస్పాన్ నమిద్యశం అపాంశు ఇత్యుపదిత్యతే | తత్రకరణవదీతూష్ణీం భావ నిస్సృత్యర్థః | అశబ్దమితి శబ్దస్యాత్యన్తాల్పతాద్యః | అమనఃప్రయోగమిత్యు దాత్తాదీనాం సాద్య-ల్పిక ప్రతీక్షేధాద్యః ||౬||

సూత్రం :—అక్షరవ్యజ్ఞనానామనుపలభిర్ధానః ||౭||

వై :—యస్మిన్నాస్థి నై ప్రాయుజ్ఞానః శబ్దసామాన్యముపలభతే అక్షరవ్యజ్ఞనానాం వివేకం తు నోపలభతే తత్ ఖలు ధ్యానసంజ్ఞం భవతి ||౭||

త్రిభా :—అక్షరాణిస్వరాః | అక్షరాణాం వ్యజ్ఞనానాంచ అనుపలభిః ధానః | నామ ద్వితీయంవాచస్పాన్ నం | అపాంశులక్షణైఃప్రముపలభౌ సత్యాం పునవచనం శబ్దోపలబ్ధివిధానాద్యః | అక్షరవ్యజ్ఞనానాం భేదగ్రహణమేభ్యాద్యర్థః | అత్యన్తాను పలభిరిత్యర్థః | అన్యైత్యాదుః | అక్షరవ్యజ్ఞనానాం వివేకస్యాదీనామ నుపలభిరితి ||౭||

తైత్తిరీయోపనిషత్ సూత్రం :—ఉపలభిర్నిమదః ||౮||

వై :—యత్ర స్థానై శబ్దం ప్రాయుజ్ఞానోఽక్షరవ్య వ్యజ్ఞనానాం వివేకముపలభతే పరైశబ్దసామాన్యైఃప్రముపలభ్యమానై, తన్నిమన సంజ్ఞం భవతి ||౮||

త్రిభా :—అక్షరవ్యజ్ఞనానాం అపలభిః , నిమదః | నామ తృతీయం వాచ స్పాన్ నం భవతి ||౮||

తైత్తిరీయోపనిషత్ సూత్రం :—సశబ్దముపలభిమత్ ||౯||

వై :—సశబ్దం పరత్రాన్య(పరగ్రాహ్య)శబ్దసహితం | యత్రప్రయు జ్యమానశబ్దః పరైరక్షరవ్యజ్ఞన వివేకవజ్ఞానం శూన్యతే (ఉపలభ్యతే),

తదుపద్ధిమత్సంజ్ఞం భవతి ॥౯॥

త్రైభా :—అక్షరవ్యజ్ఞనానాం సశబ్దమ్ అపలభ్యః .. అపద్ధిమత్ ” నామ చతుర్థాంవాచః సానంభవతి ॥౯॥

శ్రీశ్రీ సూత్రం :—ఉరసి మద్దోమ్ ॥౧౦॥

వై :—యత్రోష్ఠానై ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దః ప్రయోక్తురురసి తిష్ఠన్నివ పరైరుపలభ్యతే అక్షరవ్యజ్ఞన వివేకసంయుక్తం, తన్నన్ద్రోసంజ్ఞం భవతి. ఏతేనోత్తరసూత్రేవ్యాఖ్యాతే ॥౧౦॥

శ్రీశ్రీ సూత్రం :—కణ్ఠమధ్యమమ్ ॥౧౧॥ శిరసి తారమ్ ॥౧౨॥

వై :—అత్ర నిమదాదిస్థానీయశబ్దోధ్వనాదిస్థానీయాత్ ప్రకృషశుతిభావతి ॥౧౨॥

త్రైభా :—యత్ర అరసి స్థానై ప్రయోగ అపలభ్యతే తత్ మద్ద్రం నామ పబ్బమం వాచస్పాన్థి నమ్. యత్రకణ్ఠ స్థానై ప్రయోగ అపలభ్యతే తత్ మధ్యమం నామ షష్ఠంవాచస్పాన్థి నమ్. యత్రశిరసిస్థానై ప్రయోగ అపలభ్యతే తత్ తారం నామ సప్తమం వాచస్పాన్థి నమ్. ఏతేషాదితత్పరణాం యజ్ఞాదిషుప్రయోగః. మద్ద్రం ప్రాతస్సవనై ప్రయుజ్యతే. మధ్యమం మాధ్యన్దినే సవనై. తారం తృతీయసవనై. శిక్షాచైవంపత్యతి-

ప్రాతః పతేన్నిత్యమురస్సి తేన స్వరేణ శాదూల రుతోపమేన।

మాధ్యన్దినే కణ్ఠగతేన చైవ చక్రాబ్జ సబ్దాజిత సన్నిభేన।

తారంతు విద్యాత్సవనై తృతీయై శిరోగతంతచ్చ సదాప్రయోజ్యం।

మయూరహంసాన్య భృతస్యనానాం కుశ్యేననాదేన శిరస్సి తేన ॥౧౦-౧౨॥

ఇదాసీముదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం సామవేదప్రసిద్ధాః సప్తస్వరాంతావదాహ—

శ్రీశ్రీ సూత్రం :—మద్దోదిషు త్రిషు స్థానెషు సప్త సన్తయమాః ॥౧౩॥

వై :—మద్దోమధ్యమతారాఖ్యేషు త్రిషు వాచస్పాన్థి నేషు ప్రత్యేకం సప్తస్వరభేదా భవన్తి. తత్ర సమానస్థానవతినాం స్వరభేదా

నాం శ్రుతితారతమ్యం న విశ్యతే | అపితు ఉత్పన్నాదికృతస్వరూప
భేదపవ ||౧౩||

శ్రీభా :— శ్రీమహద్వాదిషు స్థానేషు ఏకైకస్మిన్ సప్తసప్త యమాభివన్తి |
యమాఃస్వరా అదాత్తదయ ఇతియావత్ | సప్తసప్తేషు వీప్సయా ఏకైకస్మిన్నిత
లభ్యతే | కతే యమా ఇత్యాశబ్ద్య అత్తర సూత్రేణోత్తరమాహ ||౧౩||

తేషాం నామాన్యాహ—

 సూత్రం :— క్రుష్టప్రథమద్వితీయశ్రుతీయ చతుర్థమ
స్తోత్రీస్వార్యాః ||౧౪||

వై :— క్రుష్టః, ప్రథమః, ద్వితీయః, శ్రుతీయః, చతుర్థః, మ
స్తోత్రీ, అతిస్వార్యాః, ఇతి తేషాం నామధేయాని ||౧౪||

శ్రీభా :— క్రుష్టశ్చ ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ శ్రుతీయశ్చ చతుర్థశ్చ మస్తోత్రీ
అతిస్వార్యశ్చ తే తథోక్తేః | ఏతే ఖలు యమా నామ ||౧౪||

తేషాం స్వరూపావగతిస్తు కథమితిచెత్తదాహ—

 సూత్రం :— తేషాం దీప్తిజోపలబ్ధిః ||౧౫||

వై :— తేషాం కుప్రిష్టాదీనాం స్వరభేదానాం స్వరూపోపలబ్ధి
స్తేజా స్ఫూర్తిభేదాజ్జాయతే ||౧౫||

శ్రీభా :— తేషాం ఖలు సప్తయమానాం అత్తరోత్తర దీప్తిజా పూర్ణాపూర్ణ
ఃలబ్ధిఃస్యాత్ | తత్కృత్ | అతిస్వార్య దీప్తిజామస్తోపలబ్ధిః | మస్తోత్రీచ్యుతుర్థో
పలబ్ధిః | చతుర్థాత్ శ్రుతీయః | శ్రుతీయాత్ ద్వితీయః | ద్వితీయాత్ ప్రథ
మాత్ క్రుష్ట అపలబ్ధతే ||౧౫||

నను యద్యపైషాం దీప్తిభేదాఃస్వరస్వరభేదోపలబ్ధిజాయతే,
తథాపి కీడ్వశీ దీప్తిః కస్యోపలబ్ధి హేతురిత్యేతత్తు న జ్ఞాయతే | కిం చ న
దవగమేఽప్యస్మచ్చాఖ్యావర్తినాం స్వరాణాంకి మాయాతమిత్యతాహ—

అష్టాశ్రితః :—ద్వితీయప్రథమక్రమస్తాస్త్రయ ఆహారకస్వ
రాః। మన్దాదయో ద్వితీయాంతాశ్చ త్వారస్థైర్తిరీయకాః ॥౧౬॥౧౭॥

వై :—ఆహారకా ఉత్తైపిణ ఇశ్యధాః। ద్వితీయప్రథమక్రమస్తా
ఇతి పూర్వోక్తక్రమప్రతిలోమ్యనిదేశ ఉత్తైపక్రమ సదవధిసమ్ప్రీత్య
యాథాః। తేన తృతీయాఖ్యామధ్యమస్వరాః। స మధ్యమఉత్తైపితాయా
అవధిభావతి। (స మధ్యత ఉత్తైప ఉత్తైపితాయా అవధిభావతి)। తేన
శ్చ తృతీయాఖ్యామధ్యమస్వరాదాయామాదిభిరుత్తైపకారణైః కిచ్చిదు
త్తిప్తౌ ద్వితీయాఖ్యస్వరాః। ఉత్తిప్తస్వరః ప్రథమాఖ్యః। ఉత్తిప్తతమఃకు
ప్తాఖ్యః। ఏతేన చతుర్థాదీనాం పరేషాం త్రియాణాం స్వరాణామ
వత్సైపిత్యమపి దర్శితం భవతి। తత్ర మధ్యమాస్తృతీయాఖ్యాస్వరాత్
అన్వపసగాదిభిరసత్తైపకారణైః కించిదవత్తిప్తఃచతుర్థాఖ్యస్వరాః। అ
వత్తిప్తతరః మన్దాఖ్యః। అవత్తిప్తతమః అతిస్వారాఖ్యః। తదేవం సామ
వేదవత్తిప్తః క్రమోదయస్సప్తస్వరాః సమ్యక్సిరూపితాః। తేషుమన్దా
దయో ద్వితీయాంతాశ్చ త్వారస్వరాః ప్రతిలోమక్రమేణ మన్దచతుర్థ
తృతీయద్వితీయాస్తైర్తిరీయకా భవన్తి। తిత్తిరిణాప్రోక్తం తైత్తిరీయం
అస్మచ్ఛాఖా। తత్ర భవాస్తైర్తిరీయకాః। ‘ధస్వయోపధాద్వితీ’
(పా. 4-2-121) ఇతి పుష్కలం యథాక్రమమస్మత్స్వధ్యాయవత్తిప్తః అ
నుదాస్తస్వరిః ప్రచయోదాంతా భవన్తీత్యధాః ॥౧౬॥౧౭॥

ప్రభా :—ద్వితీయశ్చ ప్రథమశ్చ క్రమస్తతే తథోక్తాః। ఏతే త్రయోవింశతి
స్వరాఃస్యః। ఏషాం తైరేవ ప్రయోగోవేదితవ్యః। ఆహారకాణాం స్వరాః ఆహారక
స్వరాః। మన్దాదయశ్చ త్వారో ద్వితీయాంతాః స్వరాః మన్దచతుర్థ తృతీయ ద్వి
తీయాః తైత్తిరీయకాః స్యః ॥౧౬-౧౭॥

ఏవం ఛన్దోగానాం ప్రక్రియామాశ్రిత్య ఉదాంతాదిస్వర స్వరూ
పం నిరూపితమ్, ఇగానీమస్మదీయానాం పూర్వాచార్యాణాం ప్రక్రియ
యయా నిరూప్యతే (నిరూపయతి)——

 సూత్రం :—ద్వితీయాన్వయస్థైర్తిరీయాణామ్ ||౧౮||

వై :—తైర్తిరీయాణాం ప్రక్రియయా ద్వితీయాఖ్యస్వర ఉదాత్తః ప్రథమం నిరూప్యతే- 'ఉచ్చైరుదాత్తః' (1-38) 'ఆయామో దారుణ్యమణుతాఖస్యేత్వయైః కరాణి శబ్దస్య' (22-9) ఇతి హి చతుర్థాం స్వరాణాం ముఖ్యత్వాత్స్వరాంతరవినాశకత్వాచ్చ! యత్రాప్యస్య స్వరితాదేశః 'తస్మిన్ననుదాత్తేపూర్వ ఉదాత్తస్వరితమ్' (12-9) ఇతి తతాప్యసా న వినశ్యతి, 'ఆదిరస్యోదాత్తసమః' (1-46) ఇతి వచనాత్! తథా నిత్యస్వరితమప్యసావినాశయతి, 'సర్వోనైత్యైక' (14-38) ఇతి వచనాత్! ద్వితీయాదితి ల్యభ్యపే పఞ్చమి! ద్వితీయం నిరూప్య మన్దో నిరూప్యతే- 'నీచైరనుదాత్తః' (1-39) 'అన్వపసగోమాదః పపమురుతా ఖస్యేతి నీచైః కరాణి' (22-10) శబ్దస్య ఇతి ఉత్తైపణమిత్రోదాత్త సంజ్ఞ! తద్విరుద్ధావత్యేవణనిమిత్తా అనుదాత్త సంజ్ఞేతి విరోధరూపాత్సమ్బద్ధాత్ ||౧౮||

 సూత్రం :—శృతీయచతుర్థా వనంతరమ్ ||౧౯||

వై-శృతీయాఖ్యః ప్రచయశ్చతుర్థాఖ్యస్వరితః! తావుదాత్తానుదాత్తయోర్నిరూపణాత్పరం నిరూప్యతే, ఉభయనిరూప్యత్వాత్, ఉభయకరణరహితః ప్రచయః, ఉభయకరణసమావేశజన్యస్వరిత ఇతి! తదుక్తం 'ధృతప్రచయ' (18-3) ఇతి, 'సమాహారస్వరితః' (1-40) ఇతి చ! ఆయామాదీనామన్వపసగోమాదీనాం చ పరస్పరవిరుద్ధతయా యోగపద్యాసమ్భవాత్ పౌర్వాపర్యేణసమాహరణం వెదితవ్యమ్! అతపవోక్తం 'ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్చేషోనుదాత్తసమః' (1-46) ఇతి ||౧౯||

 సూత్రం :—తచ్ఛతుర్థమమిత్యాచక్షతే ||౨౦||

వై :—తదేతదుదాత్తాది చతుష్టయం పూర్వాచార్యాశ్చతుర్థ

మం చతుస్స్వరమిత్యాచక్షతే | యద్యపి ఉచ్చైస్తరాం వా వషట్కారః' (సా. 1-2-35) ఇత్యాదిశాస్త్రాత్ప్రథమస్వరః క్వచిత్ప్రియజ్యతే, తథాపి తస్మాత్ప్రిత్యాదుదాతైః స్తభావః, తథా విక్రమే దృఢపరియత్నశరత్పరిధానాద్యద్యవ్యతిస్వర్యస్వరః ప్రయుజ్యతే, తథాపి తస్యా వక్షేపిత్యాదనుదాతైః స్తర్భావ ఇతి, అత్ర స్వరచతుష్టయమేవ | ఏతత్తైత్తిరీయా అచక్షతే || ౨౦ ||

అభా :—తైత్తిరీయాణాం ద్వితీయాత్ ఖలు మన్వజాయతే | తదనంతరం తృతీయ చతుర్థాస్యాతాం | ఏతదేవద్వితీయాది స్వరమణ్డలం చతుర్థమం ఇత్యాచక్షతే | యోద్వితీయస్సపదాత్తః | యోమన్వజసోఽనుదాత్తః | యోతృతీయ చతుర్థాతాస్వరత ప్రచయోవిత్యర్థః | అనేననుక్రేణ పూర్వోక్తానా మేవ చతుర్ణాం స్వరాణాం క్రమనియమః క్రియతే | చతుస్సంఖ్యాతు పూర్వనుక్రేణోవోక్తా | తస్మాదత్ర చతుర్థమమిత్యేతత్ సంఖ్యావిధాన పరమిప్రతీయతే || ౧౮-౨౦ ||

యద్యపి స్వరితోఽపి చతుర్థాఖ్యస్వరతుల్యతయాఽపక్షేపిత్యాదనుదాతైః స్తర్భావతీతి స్వరత్రయమేవస్యాదిత్యాశక్యాహ-

అభా సూత్రం :—తస్మై ద్వయమాస్తరావృత్తిః || ౨౧ ||

వై :—తస్మై చతుర్థమే ద్వయమా స్వరితరూపా స్వరవృత్తి రస్తరా అన్యరూపాన చతుర్థాఖ్య స్వరరూపేత్యస్మాకం ప్రక్రియా | చతుర్థాఖ్యస్వరస్తావదవక్షేపీ | స్వరిశస్త్ర ద్వయమాత్మకః ఉత్తేపావక్షేపాభ్యాం కర్తవ్యమాలే జాయతే, 'సమాహారస్వరిణః' (1-40) ఇతి వచనాత్ 'స్వరిణః కణణ మూలీయః' ఇతి శిక్షావచనాచ్చ | తెనోదాతానుదాత్తవచియవిలక్షణత్వాత్స్వరిశస్త్ర శిధస్తర్భావో నాస్తీతి యుక్తం చాతుస్స్వర్యమ్ || ౨౧ ||

అభా :—ద్వాచతయమేవ ద్వయమా, ద్వయమయో ఆస్తరావృత్తిః మధ్యవృత్తిః తస్మిన్ననుదాతై భవతి | స్వరితత్వం ప్రచయత్వం చానుదాతై భవతిత్యర్థః | యథా—'తన్నఃపక్షాత్', 'పయఃపదతాం', 'కేచిదన్యథా కథయంతి' తస్మిం

శ్చతుర్థా మే స్వరఘ్ణాలై ద్వియమాస్తరావృత్తిః స్వరద్వయస్య మధ్యవతఃమానం
స్వాత్. తథాహి :—

అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయో మూర్ఘ్నుః దాత్త అదాహృతః।

స్వరతః కణః మూలీయః సర్వాజ్ఞేప్రచయః స్మృతః॥

అస్యాయమథః— అదాత్తానుదాత్తయో మధ్య స్వరితప్రచయయోరస్త
రావృత్తిః; కవితా తథాకావలీయో హస్తవిన్యాసగమయోఽపి స్వరతప్రచయయోరస్తరా
వృత్తిరుపదిశ్యతే :—

అదాత్తమాఖ్యాతం వృషోఽఙ్గులీనాం ప్రదేశనిమూలనివిష్టమూర్ధాః।

అపాస్తమధ్య స్వరతం ధృతంచ కనిష్ఠికాయా మనుదాత్త మేవ ॥ ఇతి॥

శిక్షావచనముపి చైవంఽత్యైతే—

కనిష్ఠికానిమికాని మధ్యమచ ప్రదేశిని చిచస్వార ధృతోదాత్తా నఙ్గుషా
గ్రణ నిదిశేత్॥ ముఖ్యమేవ వ్యాఖ్యాన ద్వయమేతత్ ॥ ౨౦॥

 సూత్రం :—తాముపదేత్యుమః ॥ ౨౧॥

వై :—తాం స్వరవృత్తిం, 'కృమవికృమసమ్పన్నామ్' (23-23)
ఇన్యస్మిన్ సూత్రే విధాన్యమః। ప్రియోగార్థం హ్యుదాత్తాదిస్వరస్వ
రూపనిరూపణమ్। అతః ప్రియోగవిధాయకసూత్రే ఉదాత్తాదిస్వరవృ
త్తిర్విధాన్యతే। నతు వృథా స్వరవృత్తిరిహ వర్ణితా, ఛన్దోగపక్తియా
సిద్ధాలస్మత్పూర్వాచార్యప్రక్రియాసిద్ధా చ॥ ౨౧॥

ప్రభా :—యదేత దాచార్యైశ్చతుర్థామమిత్యుక్తం తస్య చతుర్థేద
శీన్నావృత్తిర్నామ తాముపదేత్యుమః ఇత్యుచ్యతే। తామితి తచ్చదేన పూర్వోక్త
వృత్తిమాత్రమనుకృప్యతే ॥ ౨౧॥

సాకిముఖయాహ విధాన్యతే? అతాన్యతరా? ద్వివీయేఽపి ప
త్యై సా కతరైత్యతాహ-

 సూత్రం :—తచ్చతుర్యమమిత్యుక్తమ్ ॥ ౨౨॥

వై :—తచ్చతుర్యమమిత్యాచక్షుతే' (23-19) ఇతి యదుక్తం

అస్మత్పూర్వాచార్యప్రక్రియా సిద్ధం స్వరచతుష్టయం, తదేవ విధాన్యా
మః! నోభయమ్! నాపి ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధమేవ! యద్యేవం కిమథం
, మన్తాదిషు త్రిమస్థానేషు' (23-13) ఇత్యాదినాసూత్రచతుష్టయేన
ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధం విధాంతరముపన్యస్తమ్? తెత్తిరీయప్రక్రియా
పకటనార్థమేవ, యథా శాఖాగ్రనిదేశశశ్చన్ద్రప్రకటనార్థం || ౨౩||

ప్రభా :—ఇతి అనేనసకారేణ చతుర్థమమిత్యుక్తమ్। యద్యపి, మన్తాదిద
యోద్వితీయాంతాః' (23-15) ఇత్యాదినాత్ర ద్వయేన యమచతుష్టయత్వం సిద్ధం
తథాపుష్పసంహార మిషేణ మతాంతర నిష్పత్తిస్థానం ఇమసుథానం దృఢయతి। యతః
కారణా దేమస్య మన్యస్తే, స్వరత్రయమాత్రం :—

అదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరతశ్చత్రయః స్వరాః।

హ్రస్వోదీర్ఘః పుతఇతి కాలతోనియమా అని || ఇతి || || ౨౩||

 సూత్రం :—కృమ వికృమ సమృన్నామదుితామవిల
మ్బితామ్! నీచోచ్చస్వారసమృన్నాం వదెధృతవతీసమాం వదెధృతవ
తీసమామితి || ౨౪||

వై :—క్రమః స్వరాణామానుపూర్వ్యమ్। సతు వర్ణద్విత్వం,
స్వరవృత్త్యుపదేశప్రతిజ్ఞానాత్। తచ్చైవంయూప-ఉదాత్తాత్ప్రాగూర్ధ్వం
చ ప్రచయో నాస్తి, అనుదాత్తాత్పరం ప్రచయోనాస్తి। స్వరితాత్పూ
ర్వం ప్రచయో నాస్తి, స్వరితన్వయానస్తర్యే పూర్వపదస్థోదాత్తాత్పర
స్వరితో భవతి, స్వరితాత్పరః ప్రచయో భవతి, ప్రచయాత్పూర్వం
స్వరితః ప్రచయో వా భవతి, పరంత్యనుదాత్తః ప్రచయోభవతీతి
(ప్రచయో వా భవతీతి)।

ఏతస్మిన్ హి క్రమే జ్ఞాతే స్వరాణాం వృత్తిరజ్ఞసా।

అనుమాతుం శక్యతేతః క్వచిన్నాతివిశమ్బితా॥ ఇతికృమః :—

విక్రమః ప్రాగెవోక్తః (19-1)। క్రమవిక్రమాభ్యాం సమృన్నాం స
మగ్రాం స్వరవృత్తిం వదేత్। అద్రుతాం అత్వరితాం, అవిశమ్బితాం

అమన్దాం, నిచోచ్చస్వారాః అనుదాత్తోదాత్త స్వరితాః యథావిధి ప్ర
యుజ్యమాన్వైస్సైస్సమన్నాం, ధృతవతీం ప్రశస్తప్రచయస్వరాం, స
మాంనిమ్నోన్నతత్వరహితాం, ఏకస్థిన్నైన స్వరే క్వచిన్నిమ్నతా
క్వచిదున్నతతాచెతి వైషమ్యం సకార్యమిత్యర్థః। తదోత్సర్వరచతుష్ట
యం మాససే ఉపాంశు (ఉపాంశౌ) చ ప్రయోగే మనస్సైవ ప్రయుజ్య
తే, ఆశ్రయాభావాత్। ధ్యానాదిస్థానీయే తు శబ్దై స్వరూపేణ। యత్తు
,మన్దోదిమ త్రిమ స్థానేమ సప్తసప్త యమాః' (23-13) ఇత్యుక్తం,
తత్సామవేదప్రసిద్ధ్యనుసారాత్ తత్త్రీస్పష్టత్యాచ్చ। యత్త్ర యోధా
స్పష్టస్తత్ర హి తద్వ్యుత్పాదనీయమితి || ౨౪ ||

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్య
వ్యాఖ్యానై శ్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభాః—తైత్తిరీయకాష్ఠారక మతనిరూపకోఽయం శ్లోకః। త్రిమవిక్రమా
భ్యాం సమన్నాం క్రమః నామ ద్విత్వం, ఏకక్రమస్తు స్వరితయోగ్మధ్య యత్ర సచం
(౧౯-౧) ఇత్యుక్తలక్షణః। అనుదాత్త స్వరితాం అవిలమ్బితాం అమన్దాం నిచోచ్చ
స్వారసమన్నాం అనుదాత్తోదాత్త స్వరితసహితాం ధృతవతీం ప్రచయవతీం సమాం
అదాత్తాదిభిన్యూన నాతిరేకాది దోషరహితాంవేత్ బ్రూయాత్, పృత్తి మిత్యర్థః।
పృత్తి మితకథం లభ్యతే। తస్మిన్ ద్వియమాస్తరం పృత్తిః' (23-21) ఇతి ప్రకృత
త్వాదితిబ్రూమః || ౨౪ ||

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణై శ్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

అథ చతుర్వింశోధ్యాయః

సూత్రం :—అథ చతుస్సహితాః ॥౧॥

వై :—అథ సహితాయామేకపాణభావే' (5-1) ఇత్యాది
సహితావిషయాని కార్యాని విహితాని। తాస్యంహితాస్తు కీయత్య

ఇతి నజ్జాయన్తే! యద్యపి 'అథ వణానామ్' (13-5) ఇత్యధికారాత్తు
తదవరం వణాసంహితైత్యేతావదవగమ్యతే, తథాపి సంహితా చా
తుర్విధ్యమభిమతం న సిద్ధ్యతి! అతః చతస్సస్సంహితాః వెదితవ్యాః ||౧||

త్రీభా :—అథ ఇత్యయమధికారః! చతస్రః సంహితాః చ్యవన్త ఇత్యేతదధి
కృతం వేదితవ్యం, ఇతః చతస్రం యద్యత్కృతమః ||౧||

 సూత్రం :—పదసహితాఽక్షరసహితా వణాసహి
తా అజ్ఞసహితాచేతి ||౨||

త్రీభా :—పదాక్షరవణాఙ్గాశ్రయాః చతస్రః సంహితాః క్రమేణ
బోధవ్యాః! పఞ్చమాధ్యాయమారభ్య అనవమాదేకాదశద్వాదశౌ త్రయోదశస్యాదా
సూత్రచతుష్టయంచ పదసంహితా! దశమోక్షర సంహితా! త్రయోదశ చతుర్దశౌ
షోడశశ్చవణాసంహితా! .. వ్యజ్ఞసం స్వరాఙ్గం'' (౨౧-౧) ఇత్యేకవింశోద్భవం
హితా! ఏతాశ్చతస్రసంహితాః! ఏతేష్వన్యత్రచవిహితం నిషిద్ధంచకార్యం సవణసం
హితాసు వుయాత్! యత్రావగ్రహణాదిః విశేషోనాస్తి ||౨||

అథ క్రమేణ లక్షణాన్యాహ—

 సూత్రం :—నానాపదసంధాన సంయోగః పదసహి
తైశ్యభిధీయతే ||౩||

వై :—నానాపదయోర్నిమిత్తభూతయోః నిమిత్తనిమిత్తినోరు
భయరూపయోర్వాసన్ధానాత్ యత్సంయుక్తరూపం భవతి సాపదసహ
హితైత్యుచ్యతే! నిమిత్తయోర్యథా—'త్రపుశ్చమే'! 'మిథుశ్చరస్తమ్'!
నిమిత్తనిమిత్తినోర్యథా—'గృహాణామసమర్థైః'! 'స ఈమన్ద్రాసుప
యసః'! ఉభయరూపయోర్యథా—'అకముభే' (10-1) 'నాస్యేన్ద్రి
యం వీర్యమ్' ||౩||

త్రీభా :—నానాభూతయోఃపదయోః సన్ధానై యః సంయోగః సా పదసంహి
తాఇతి ఆభిధీయతే అచ్యుత ఇత్యర్థః! యథా 'అగ్నీచుగ్రహ్య క్షిగ్నిలవన్యయా
తే! ఏకార్థయోః సంధానసంయోగశబ్దయోః ప్రయోగః సమానాధికృత్యర్థః!
తథాచవై యాకరణాభ్యాన్తి, పరఃసన్నికర్షణః సంహితా' (౧౨-౧౦౯) ఇతి ||౩||

 సూత్రం :- యథాస్వమక్షరసహితాదీనామస్వేనమ్ || ౪ ||

వై :- అక్షరసంహితాదీనామపి ఏనం లక్షణాని దృష్టవాని |
తత్ప్రతి యథాస్వం స్వేన స్వేన ప్రతినమృద్ధినా సన్ధానాత్ సంయుక్తం
రూపం యజ్ఞాయతే, తత్ప్రాసం రూపమ్ | తత్ప్రతి హి వ్యవహితశ్చాస్య
వహితశ్చ ప్రతినమృద్ధీ భవతి | యథా — ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్త
స్వరితమ్' (14-29) ఇత్యక్షరసంహితా | స ఇధానః | సతేలోకః |
'ఋకారర్కారరవపూర్వః' (13-6) ఇత్యాదిర్వణసహితా | పిశ్య
ణానసంనమసి | ఋభూణాం భాగోఽసి | అక్షరసంహితా - విభూరసి ప్ర
వాహణః | ఇత్యాది అధ కిమథం వణసంహితాయాలవాస్తవభేదా
శ్చయణమ్ ? తదుచ్యతే - ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్త స్వరితమ్' (14-29)
ఇత్యత్ప్రతి యనివణసంహితాఽఽశ్రీయేత తదా వ్యజ్ఞనైసి స్వరితత్వం
స్యాత్ | యా స ఇమః, అత్ర పూర్వసూత్రవిహితం స్వరితత్వం తకార
స్య స్యాత్ | తత్పరస్వరమ్' (21-2) ఇత్యేతత్ స్వరితాదేశవిషయా
న్యత్ప్రతి | సహజసంహితా స్వరితత్వం బాధితం తథా 'వ్యుత్క్రితః' ఇత్య
ప్రతి ద్వితీయతకారస్య రెఫస్య చ పరాగతయా అనుదాత్తయోస్వతోః
'స్వరితాత్సహితాయామ్' (21-10) ఇతి ప్రచయస్యాత్ | సహిలక్ష
సంహితయా ప్రచయో బాధ్యే | యస్తు విధేర్నిమిత్తమేన నాసా
బాధ్యత ఇతి న్యాయాత్ | తస్మాదియమక్షరాణామేవ సంహితేత్యుపగ
న్తవ్యమ్ | యదానివణసంహితావిషయోఽసి స్వరోఽక్షరాణామేవేతి
సిద్ధమ్, తదా వ్యజ్ఞనానాం స్వోన్తత్వాభావాదుదాత్తత్వాదిగుణభా
గ్భిరక్షరైః సహప్రయోగే తత్స్వరస్యసన్ధాపనాయ అక్షరసంహితాప్యా
శ్చయితవ్యేతి వణసంహితాయాం త్రైవిధ్యాశ్చయణమ్ | ప్రయోజన
సద్భావాత్ | తస్మాత్సూక్తం, అథ చతస్రసహితాః' (24-1) ఇతి || ౪ ||

తదేవం వ్యాకరణోక్తం ప్రకృత్యాదిసంస్థాపనధ్వంసనం కార్య

మిహ లక్ష్మితం, యత్తివిధసమామ్నాయవర్తి భవతి| యత్తు సూక్ష్మస
దైహనిరససంపక్వతీవ్రత్యయవిశేషాదికార్యం, తత్సర్వం తపవవాచధా
రణీయమ్| తత్సాచాయంగిస్తః పక్వత్యోపకారకో భవతి| ఏతస్సాధ్య
నిష్ఠాత్వైర్వికృతస్సస్య వ్యాకరణస్యాధాన్యస్సహితో భవతి| శిక్షాగ
ణోపదిష్టస్య కార్యం నాత్య సజ్జహీనం, వ్యాకరణప్రధానత్వాత్వాప్తి
తిశాఖ్యస్య| తస్మాదతాస్మాభిః—

శిక్షాగణోపదిష్టం యత్సంహితాగిస్తగోచరమ్|

కార్యజ్ఞానమిహానుక్తం తత్సముచ్చయతేఽధునా||—

ఇత్యాచార్య గాగ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతి
శాఖ్యవ్యాఖ్యాన చతుర్వింశోధ్యాయః||

ప్రతిభా :— స్వంస్వమనత్రికమ్యుత్తరత ఇతి „యథాస్వమ్|” క్రియావిశే
షణమేతత్| ఏవమక్షర సంహితాదీనామపి యథాస్వం స్వరూపం నిరూపణీయం|
నానాక్షర సంయోగో ఆక్షరసంహితా| నానావిణ్య సంయోగో విణ్యసంహితా|
నానాజగ్గ సంయోగో జగ్గసంహితా| క్రమేణోదాహరణాని సజ్జాముః యథా— „ ఆథా
బ్రవీత్| ”, ఆధిషణమసి| „ అక్షయ్యావ్యాపారయతి| ” కేవలస్వరయోస్సంయోగో
ఆక్షరసంహితా| ఏకపద స్వరవ్యర్జనసంయోగో విణ్యసంహితా| ఏకపద కేవలవ్యర్జన
సంయోగో జగ్గసంహితా| అన్యత్రపదసంహితేత్య వాస్తవభేదోవిశ్లేయః ||౪||

 సూత్రం :—గురుత్వం లఘుతాసామ్యం హ్రస్వదీప్య
తాని చ| లోపాగమవికారాశ్చ పక్వతీర్విక్రమః క్రమః| స్వరితోదాత్తం
నీచత్వం శ్వాసోనాదోఽజ్గమేన చ| ఏతస్సర్వంతు విజ్ఞేయం ఛన్దోభాషా
మధీయతా||౫||

ప్రతిభా :—యత్ గురుత్వాద్యస్తాదశవిధం ఏతత్సర్వం ఛన్దోభాషా వేద
రూపాంశాచం అధీయతా సతతా విజ్ఞేయం| అథవా ఛన్దోభాషా వేదలక్షణా
మిత్యర్థః| తుశబ్దో అధ్యేత్యవ్యతిరిక్త నిషేధార్థః| అసేవశు సవిధావిజ్ఞేయమిత్య
ర్థః| గురుత్వం యథా— „ వషట్థో స్వాహా| ” లఘుతాయథా :— „ అమరుత| ”

సామ్యంబుగా— సానకరణకాలాదిభిరనయోరస్తి తౌల్యమితి। ప్రాస్వదీఘః ప్లుతా
నిచయథా—, గమయతి, వాయవేవాస్య, అస్తుహీ ఇతి, లోపాయథా—
, ఈమద్దాసు ప్రయసః, అగమాయథా—, త్రపుశ్చమే, వికారోయథా—, సమి
ద్ధిణః, పృకృతిర్యథా—, అగ్నే మధుగహ్య కిగ్గళిల వ్యయాతే, ప్రపాటిసి, మి
థులఘటః, విక్రమాయథా—, వోధవే, క్రమోనామద్విత్వం యథా—, యద్వైహోతా,
స్వరితోదాత్తస్థచానాం భావః, స్వరితోదాత్తస్థచత్వం, తద్యథాక్రమం నిర్దిశ్యతే।
న్యబ్జమ్, గాంవావతే, అవిదతాం, విప్లవేశ్వసః (౨-౫) ఇత్యుక్తం। శ్వా
సోయథా—, పూషాతే, సంప్రతే కణేనాదః క్రియతే (౨-౪) ఇత్యుక్తం నాదః
యథా—, భాగధ భాగధః, స్వజ్జనగ్న్యరాజ్జమ్ (౨౧-౧) ఇత్యుక్తమ్ మజ్జమ్ యథా—
, తం మత్స్యః ప్రాబ్రవీత్, విజేయసినిత్యవిధః, విహతే బాధాత్, మన్త్రోహీనః స్వ
రతోవర్ణతోవా మిథ్యాప్రయుక్తోన తమభామాహ। సవాగ్న్వజ్యోయజమానంహిసన్తి
యథేన్ద్ర శక్రు స్వరతోపరాధాత్ ఇతి ॥౫॥

 సూత్రం :—పదక్రమవిశేషజ్ఞో వణాక్రమవిచక్షణః।

స్వరమాత్రావిభాగజ్ఞో గచ్ఛేదాచార్యసహసదం గచ్ఛేదాచార్యసహస
దమితి॥౬॥

త్రీభా :—పదానాం క్రమః తస్య విశేషః తంజానాతీతి పదక్రమవిశేషజ్ఞః।
వణానాం క్రమః తస్మిన్ విచక్షణః నిపుణః। స్వరాశ్చ మాత్రాశ్చ స్వరమాత్రాః।
తాసాం విభాగః తంజానాతీతి స్వరమాత్రా విభాగజ్ఞః। మాత్రాశ్చ జేన కాలవిశేషః
కశ్చిదుచ్యతే। సోఽపి చతురణుక ఇత్యవదిష్టౌ। ఏవం విధః పురుషో గచ్ఛేదాచార్య
సంసదంసానమ్। ఆచార్యాస్తువ్యాసాదయః। తేహం బ్రహ్మలోకోహి సానమ్। యశ్చై
దంశాస్త్రం జానతే సోఽయమాచార్యత్వాత్ తేహం సంసదం బ్రహ్మలోకం గచ్ఛే॥

తథాచ పారాణికా ణిన్త—

గరుడపురాణే—

ఆహు స్సమస్తవిద్యానాం వేదవిద్యామనుత్తమాం।

అతస్త్వాదాతురస్త్వేవ లాభస్త్వగౌపవగౌయోః॥

విద్యానాంచ పరావిద్యా బ్రహ్మవిద్యా సమీరితా।

అతస్త్వాదానతో రాజకే సర్వదాన ఫలం లభేత్ ॥

దేవీపురాణే—

వేద ఏవ ద్విజాతీనాం సాధనం శ్రేయసః పరం।
తతోఽస్యాధ్యాపనాభ్యాసాత్ పరం బ్రహ్మాగ్రగచ్ఛతి॥
తమేవశీలయేత్ పాఞ్జః శిష్యేశ్యస్తంప్రదాపయేత్।
తదభ్యాసప్రదానాభ్యాం తత్త్వి-యన్నాధి గచ్ఛతి॥

తథా యజ్ఞపల్ల్యః :-

యజ్ఞానాంతపసాంచైవ శుభానాం దైవకమణాం।
వేద ఏవ ద్విజాతీనాం నిశ్రేయసకరః పరః॥
యోఽనధీత్య ద్విజోవేదాన్ ఆన్యత్రుకురుతే శ్రియం।
సదేవన్నైవ శూద్ర త్వమాశుగచ్ఛతి సాన్వయః॥

కాశీకాండః :-

హిత్యాశుతేరధ్యయనం యోఽన్యత్పఠితుమిచ్ఛతి।
సదాగ్రీంధేనుమత్సృజ్య గ్రామక్రోడీంచుధుక్షతి॥
వేదమేవ సదాశ్యస్య తపస్త్యేద్విజోత్తమః।
శుశ్రూభ్యాసోహి విప్రస్య పరమం తప ఉచ్యతే।

మహాభారతేపి :-

యోబ్రూయాచ్ఛాపి శిష్యేశ్యః ధర్మ్యాంబ్రాహ్మీం సరస్వతీం।
పుణవీగోప్రదానాభ్యాం స తుల్యఫలమశ్నుతే।

విష్ణుధర్మోత్తరః :-

వేదదానాదవాప్నోతి సర్వయజ్ఞ ఫలం నరః।
అపవేదప్రదానేన గన్తవైస్సహమాదతే॥

బ్రహ్మపురాణే :-

సతత్కల్పసహస్రేణ గదితుం శక్యతే ఫలం।
యద్వేదదానాదాప్నోతి స్వల్పాదపి మహామతే॥

విష్ణుపురాణే :-

ఆపుత్రో లభి తేపుత్రమధనో లభి తే ధనం।
సదాధ్యయనయక్తు పరబ్రహ్మణి లీయతే॥

వేద స్వరూపముచ్యతే :-

యజుర్వేదః పిఙ్గాక్షః కృశమధ్యో బృహద్గలః।

బృహత్పదోఽః కృష్ణాజీః తామః కాశ్యపగోత్రకః॥

వేదాక్షాన్యచ్యుతైః—

శిక్షాకల్పవాక్యకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా॥

భస్మసాం లక్షణం చేతి షడక్షానివిముఖాః॥

అనుపదం చానుపాదం ఛన్దోభాషాసమన్వితం॥

మీమాంసాన్యాయతకాశ్చ జపాక్షాని విముఖాః॥

ఎ. సాక్షోపాంగం వేదం గోత్ర స్వరూపాదీని విజ్ఞానన్నధీయానః పూర్వోఽపి॥

గృహ్యంతర యథా తద్వదిదం శాస్త్రం యదృచ్ఛయా॥

అనుప్రతిలేఖ సానేఖ పారుషేయేఖ విత్కతే॥

తథాపి—ప్ర నక్షత్రాయ దేవాయ', స క్షం మమాద మహికర్మ కర్తవే మహామరుం', మహిసప్తద శేనాంకువాతాః', అపి నీద మిగున్యస్తేచ' ఇత్యాదౌ నవితకతే. సిగ్గహవాఖ్యుజిత యాపృదాకా', ద్వాదశాగ్ని మోమస్యస్తోత్రాణి', అత్మనాపరానిష్ప్రశక్తిశోచిషా', అస్మిగ్గస్తమస్మస్మహిపినాకమ్', అశ్మిహిషమ్' ఇత్యాదౌ తు వర్తతే. గచ్ఛేదాచార్యసగ్గసదం ఇతి పదవీపాన్ శాస్త్రపరసమాప్తి ద్యోతయతి॥౬॥

క్రిలోచనధ్యాన విశుద్ధ కాముడీ వినిద్ర చేతః కుముదః కలానిధిః॥

స సోమయా యో వితతాన సమృతం విపశ్చితం భాష్యమిదం సుబోధకం॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నై ప్రాతిశాఖ్య వివరణ చతుర్వింశోఽధ్యాయః॥

మండ్రాపితమిదం ప్రత్నం యజురాన్నాయ లక్షణం॥ వ్యాఖ్యాన ద్వయ సంయుక్తం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యముత్తమం॥ శ్రుతశ్రేయోద్వైవాద్య విద్యప్రియచిక్షేషయా, ఛాత్రాణామానుకూల్యాథం విప్రబృందాశ్చితం చిరాత్॥ శ్రుశ్రుని వాసధిక్షేన మైసూర్నగరవాసిना। గోమతం శ్రీనివాసార్యేత్యాఖ్యయా విశ్రుతేనవై॥ కర్మణానేన సుప్రీతః వేదవేద్యః శ్రుయః పఠః॥ విప్రాంశ్చాత్రాంస్తథైవాన్యాకృపయామతు సర్వదా॥ యదబద్ధమిహ స్యాత్తత్ గచ్ఛతస్సలసం యథా॥ నదోహయేతి విద్యద్భిః క్షమ్యతాం వీతమత్సరైః॥ విప్రవర్యామహాగాన్స శిష్యాస్సకుటుంబినః॥ వెంకటేశానుగ్రహేణ ధివంతు సుఖినస్సదా॥ యదక్షర పదద్రష్టం ముత్రాహీనం తు యదభివేత్॥ తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోస్తుతే॥శ్రుఃశ్రుఃశ్రుః॥

స్వరావధానవిధిః

కనిష్ఠానామికామధ్యా తజ్జీసీమాత్తమే కరే సీచ
స్వార ధృతోదాత్తా నఙ్గుష్ఠాగేణ నిదిశేత్ ॥ స్వాద్యంత
మధ్యమధ్యాసు తదే)ఖాసు చ తాక్రమాత్ ॥ పృథక్తదఙ్గులి
స్థానం భక్తేయస్వర ఆచ్యతే ॥ స్వారముచ్చమివోధం చ
హ్యనామికాంతరాన్త్యయోః ॥ స్వారకమ్పెస్వగావేతా వనామి
కోస్త మాద్యయోః ॥ నిశ్శేదుచ్చకమ్పేచ తజ్జీసీమధ్య
మాద్యయోః ॥ పృథక్తదిష్ట రేఖాస్యా దఙ్గులీయోత్తరస్యహి ॥
విరామే వ్యజ్జనస్యైవ పృథక్స్థానం నవ్యతే ॥ ఏవం హస్త
స్వరన్యాసే కథిశ్చవినిశ్చయః ॥ సుహస్తస్వరవిన్యాసాన్ని
మలాధ్యయనం భవేత్ ॥ తత్పూతో బ్రాహ్మణోయస్తు
బ్రహ్మణా సహమోదతే ॥

❖❖❖ తత్పత్తి ❖❖❖

అక్షరావధానవిధిః

ఇస్వప్యాథాత్రంతిల్పత్యం సుష్టద్రుమహాఆస్థ
తావానిధ్యమధగోతిరినంమేక్షపవైవేద
వాజ్ఞోదివఆశిత్రయగ్నిస్త్రిష్టివాజ్ఞే ॥ ఇతి—
ప్రతిపన్నములోనూ సవమాన్వాకమందు నాల్గవ అక్షర ప)
కారం ఇషేత్వా ఆరభ్య గావోవైవరకు ఏడు అట్టముల
సంజ్ఞాక్షరములు ఇవి. ఏదో ఒకపససులో ఇన్నియో అక్షరము
ఇది అని చెప్పి ఆపససు యావునని అడిగినయెడల ఈసంజ్ఞాక్షర
ముల పససుల పూర్వాపరములను చూచి చెప్పటకుసాధ్యం ॥

అశుద్ధ సంశోధనమ్.

పుట	పక్షా	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౯	౧౯	ముకణ్	ముక విణ్
౧౫	౧౧	సనిణ్ పర	సనిణ్ పర
౧౭	౧౭	వ్యజ్జనాని	వ్యజ్జనాని
౧౯	౮	సంజాయాః	సంజాయాః
౩౫	౧౮	పూర్వోకా	పూర్వోకా
౪౩	౧౯	స్వరితగ్రాహి	స్వరితగ్రాహి
౫౧	౯	హన్యాచ్యమానం	హన్యాచ్యమానం
౫౭	౧౨	ఇతఃతరం	ఇతఃతరం
౫౮	౨౧	అస్మన్మతే	అస్మన్మతే
౬౧	౩	ప్రదీర్శ్య	ప్రదీర్శ్య
౬౮	౫	వోషేదీర్శా	వోషేదీర్శా
౭౯	౧౦	నాసికాభ్యావా	నాసికాభ్యాంవా
౮౯	౧౭	సచస్వా	సచస్వా సచస్వానస్వస్త్వయే
౯౧	౨౧	ఎనూని	ఎనూని
౯౬	౧౫-౧౬	ఖణ్ణాన ప్రగ్ర	ఖణ్ణాన ప్రగ్రహ
"	"	నతేతీ, ద్వేవా	నతేతీ, ద్వేవాని
౯౮	౧౬-౨౦	పదాన్, సర్వత్ర	పదాన్, సర్వత్ర
౧౦౦	౮-౯	అన్యవిరో, అపహాతా	అన్యవిరో, అపహాతా
౧౦౨	౮	తథో ఏవోత ర	తథో ఏవోత ర
౧౦౩	౮-౯	భాగధి, సమృద్ధ్యై	భాగధి, సమృద్ధ్యై
౧౦౪	౧౩-౧౬	మధిం, సుమాయ	మధ్యై, సుమాయ
౧౦౭	౭	మధ్యైః	మధ్యైః
౧౦౮	౨౦	నకిం	కింన
౧౧౦	౧౬-౨౦	రనేనేతికిం, సజారబః	రనేనేతికిం, సజారబః
౧౧౧	౬-౨౩	చశబ్దన్వా, వాత్సోఘే	చశబ్దన్వా, వాత్సోఘి
౧౧౩	౩	వ్యాఖాన	వ్యాఖ్యాన
౧౧౮	౨౫	త్వేనసే	శిత్వేనసే

పుట	పక్షా	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౧౨౧	౧౭	ప్రతిష్ఠాం	ప్రతిష్ఠాం
౧౩౧	౨౬	పునరుత్సృతం	పునరుత్సృతం
౧౩౭	౬	త్రినోకాన్	త్రినోకాన్
౧౩౮	౨౮	త్రినోకాన్	త్రినోకాన్
౧౩౯	౩, ౮-౧౧	త్రినోకాన్,	త్రినోకాన్,
„	౧౬	ప్రత్యుదహః	ప్రత్యుదహః
౧౪౧	౧౬	షట్సమ్యద్యన్తే	షట్సమ్యద్యన్తే
„	౧౬	ఆవాన్ గౌనం, సరడ్యవే	ఆవాన్ గౌనం, సరడ్యవే,
„	౨౨	ఇదరీహతః	ఇదరీహతః
౧౪౪	౨౧	ఆవాన్ గౌనమ్	ఆవాన్ గౌనం
౧౪౭	౨౮	అద్యగీభేః	అద్యగీభేః
౧౫౧	౮	పప	విప
౧౭౬	౬	స్తీరాన్	స్తీరాన్
„	౧౭	బహిః పరిధస్, నాత్	బహిః పరిధస్, నాత్
౧౮౭	౧౯	పుత్యపలక్షణం	పుత్యపలక్షణం
౧౮౮	౨౫	ప్రకృతా॥	ప్రకృతా
౧౯౧	౨౮	ప్రత్యజ్ఞోనమో,	ప్రత్యజ్ఞోనమో,
౧౯౨	౧	సద్యజ్ఞోనమానైః	సద్యజ్ఞోనమానైః
౨౦౩	౨-౧౩	రశ్మీనను	రశ్మీనను
౨౦౪	౧౯-౨౦	పతయ	పతయ
౨౩౭	౧౧	పతా, అనను	పతా, అనను
౨౪౮	౮	దంచ, యదీహయవ లోప	దంచ, యదీహయవ లోప
౨౯౦	౧౫	స్యోవధిత్వమేష్య దాచా	స్యోవధిత్వమేష్య దాచా
౩౧౬	౫	యన్ సదా తద్విధ్యనన్తర	యన్ సదా తద్విధ్యనన్తర
౩౧౯	౮	మేన	మేన
౩౨౦	౨౦	దేవపాణిభిః	దేవపాణిభిః
౩౨౮	౮	మనుస్వారా	మనుస్వారా
౩౩౦	౧౫	అతివాప్తి	అతివాప్తి
౩౩౬	౫	పాక్షాః	పాక్షాః
౩౩౯	౮	విషయత్యం	విషయత్యం
౩౪౦	౨౦	నూతకారస్య	నూతకారస్య

పుట	పజ్ఞా	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
330	౬	ప్రథమాదీన్	ప్రథమాదీన్
33౪	౧౩	మాత్యాది	మాత్యాది
3౪౨	౧౦	ప్రకృష్టశుక్తిః	ప్రకృష్టశుక్తిః
౩౫౫	౨౧	బృందాచీతం	బృందాచీతం

